Б 3042

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

избрани произведения

II

N 3072

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ | ТОМ ВТОРИ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

Избрани произведения в три тома

София · 1974
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

Том втори

София · 1974
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

В(1)52л3
В(1)52л3

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ЖАК НАТАН, ИВАН УНДЖИЕВ И ПЕТЪР ПЕТРОВ

И Б 30412

УН. БИБЛИОТЕКА
и № 683
Д 1990
с.32

941 Б

ПРЕДГОВОР

Във втория том от Избрани произведения на проф. Александър К. Бурмов са включени публикациите му, засягащи основни страни от историята на българското националноосвободително движение.

Безспорно Ал. Бурмов е един от най-изтъкнатите и авторитетните изследователи на епохата на революционните борби за освобождение от османско робство и с присъщата му научна прецизност и добросъвестност е успял да публикува изворни материали, с които установява и уточнява съществени моменти от историята на революционната организация и революционните дейци. В същото време, прилагайки марксистко-ленинския метод на изследване към конкретните събития, Бурмов разкрива важни закономерности на зреещата в условията на петвековното робство буржоазнодемократическа революция и стига до изводи от първостепенно значение за историята на освободителните борби против османския поробител.

Поместена е статията на Бурмов „Кога и от кого е основана „Добродетелната дружина", която дава допълнителни доказателства за времето на съставянето на „Добродетелната дружина" и за нейните членове. Приведеният от автора документ осветлява и редица други въпроси от вътрешния живот на дружината.

В настоящия том са включени изследванията на Ал. Бурмов върху революционната дейност на Георги Стойков Раковски, проучван като родоначалник на българското национално-революционно движение от множина наши историци. Но те, както това подчертава в статията си Бурмов, са се интересували главно от дейността на Раковски от 1841 до 1856 г. Със своето умение да издирва малко известни източници Ал. Бурмов разкрива важни страни от живота и по-слабо проучената и изяснената революционна дейност на Раковски през периода 1856—1857 г. Авторът е съумял цялостно и детайлно да проследи всяка стъпка от революционната дейност на Раковски през споменатите години. Студията ни запознава с нови моменти от историята на националното революционно движение, напр. с оформяването на идеологията на Раковски.

Бурмов доказва с убедителни изворни данни, че като родоначалник на революционно-демократичната идеология в национално-революционното движение Г. С. Раковски се очертава в периода след Кримската война.

В същата студия авторът разкрива социалните сили, на които се е опирало националното революционно движение. Като подчертава народностния

характер на неговата идеология, Бурмов изяснява, че под „народ“ Раковски има пред вид селяните, занаятчиите и дребните търговци.

Обобщавайки конкретни материали, Бурмов характеризира революцията, която се подготвя в страната като антифеодална, националноосвободителна. Борбата се е водела за освобождаването на страната от национално робство, а господари на българската земя през този период са били турските феодали. Ето защо, бидейки националноосвободителна, революцията същевременно е имала буржоазнодемократичен характер и е била насочена срещу господството на най-варварския феодализъм, какъвто беше османският феодализъм.

В горната студия Бурмов внесе редица нови моменти, които очертават народностния патриотизъм на Раковски — неговата любов към народа и омразата му към народните изедници, българските чорбаджии. Бурмов с право смята, че „важна съставка на революционнодемократичната идеология на Раковски е неговият пламенен патриотизъм. Любовта си към народа и отечеството Раковски е вплел във всеки стих на „Горски пътник“.

Съществени страни от дейността на Г. С. Раковски през този период очертават и новата му тактика, свързана с организирането на общонародно освобождение. От изнесените материали научаваме за развитието на идеите за това общонародно освобождение. Не остава никакво съмнение в оценката, която Бурмов дава на Раковски като родоначалник на новата тактика, свързана с организирането на общонародно въстание.

Бурмов ни запознава и с отношението на великия български революционер към помощта на Русия, съумял е да осветли важни страни от живота и дейността на Раковски през този период.

Немалък интерес представляват и изнесените от Бурмов подробности за отношението на Раковски към въстанието на Кулин. Тези материали изтъкват Раковски като прозорлив политик и революционер, предпазвал революционното движение от авантюри и от прибързани действия и трезво преценявал конкретните обстоятелства, с оглед на които е решавал общонародните въпроси.

Изобщо студията има важно познавателно значение и представлява ценен принос от научното наследство на Ал. Бурмов.

Любопитни моменти из живота и делото на Г. С. Раковски Бурмов излага и в „Поправки към том първи от „Архив на Г. С. Раковски“. Подчертавайки огромното значение на излизането на този том и същевременно давайки нужната справедлива оценка на съставителя му Г. Димов, Бурмов със свойствената му добросъвестност и желание да установи научната истина прави редица критически бележки към публикуваните в „архива“ материали.

Така в първата студия се натъкваме на редица грешки в датуването. Бурмов уточнява и множество други данни от живота и делото на Раковски, намира опущения в определянето на адресите и местопроизхода на някои документи.

Във вторите поправки на том първи от „Архив на Г. С. Раковски“ Бурмов посочва неточности във връзка с погрешни адресати и датувания. Поправките, направени от Бурмов, имат важно познавателно значение за уточняване на много подробности за живота и делото на Раковски. Безусловно те представляват приноси към историческата наука и по-специално към историята на българското национално-революционно движение.

В том втори от Избрани произведения на Ал. Бурмов са включени и някои статии, които осветляват събития, свързани с юбилейни годишнини. Такъв е случаят със 100-годишнината от въстанието на дядо Никола (1856—1956). В отделна статия Бурмов изнася конкретни данни, които характеризират личността на дядо Никола и самото въстание, организирано от този бележит български революционер. Както подчертава Бурмов, „въпреки нищожните си размери въстанието на дядо Никола все пак добило голяма популярност и оказало значително влияние върху своите съвременници... Гърмежите на Габровския мост намерили широк отзвук в душите на хиляди народни синове, отдали се след това на активна борба срещу вековния поробител, борба за свобода и демократично развитие."

В този том е включена и една студия на Ал. Бурмов, посветена на Константин Фотинов и неговото дело. И в този случай се удивляваме от умението на видния български историк в малко страници да ни въведе в богатия със събития живот на известния български възрожденец К. Фотинов. Авторът на студията ни запознава с много подробности, които очертават личността на Фотинов, и особено задълбочено анализира делото и значението му за развитието на българското просвещение. „Необходимо е — пише Бурмов — да се изтъкне широтата на Фотиновите просветни идеи. Те са изразени както в обширното съдържание на „Любословие", тъй и в разностранната му дейност като книжовник и учител."

В том втори от Избрани произведения на Бурмов са включени студиите, посветени на двата периода от развитието на Тайния централен български комитет. В първата студия, озаглавена „Таен централен български комитет (образуване и първи период от развитието му)", Бурмов е съумял да внесе нови моменти, които хвърлят светлина върху отношенията между Раковски и Касабов и други някои членове на комитета. Интересни са също конкретните сведения за отношението на румънските политически дейци към българската емиграция. Изобщо в тази студия Бурмов допълва редица моменти от своите изследвания, които имат отношение към историята на първия период от образуването и развитието на Тайния централен български комитет.

Във втората студия „Таен централен български комитет (втори период от съществуването му)" се срещаме със същите методи на автора да проследява изворни данни, като се стреми към оценка и характеристика на събитията. Представляват интерес конкретните материали около дейността на Тайния централен български комитет, свързани с брошурата „България пред Европа", излязла в две издания — на български и на френски език. Бурмов излага факти, които свидетелстват за влиянието на тази брошура сред турските и българските кръгове. Интересни са също и изнесените подробности за развитието на комитета.

Друг въпрос, който осветлява в тази студия втория период от съществуването на Тайния български комитет, е изработването на мемоара до султана през 1867 г. „Наскоро след преустрояването си — пише Бурмов — ТЦБК излязъл пред света с нов акт, който вдигнал голям шум и направил името му широко известно и всред емиграцията, и в България, и в чужбина. Този акт е мемоарът, отправен до султана през втората половина на февруари 1867 г."

Бурмов внесе нови моменти в разкриването на историята около написването и разпространението на мемоара и неговото отражение върху евро-

пейското и българското обществено мнение. Бурмов е съумял не само да изложи конкретни факти около мемоара, но и да разкрие истината, която очертава класовите позиции на различните класови групировки в страната. Мемоарът според Бурмов не е бил посрещнат еднакво от всички слоеве на българското общество. Всяка група е определяла отнсшението към него от позициите на своите класови интереси. Последователните революционери-демократи начело с Раковски са се отнесли отрицателно към мемоара. Туркофилските кръгове също взели отрицателно отнсшение. Същевременно Бурмов обръща внимание на някои илюзии, които се създавали във връзка с мемоара. Затова Бурмов съобщава, че „въпреки отрицателното отношение на Раковски и неговата група към мемоара мнозина от привържениците на революционното действие го посрещнали благоприятно, приели го като ултиматум до султана, а обръщението към българския народ в края му — като зов за незабавна революция. Неосведомени добре за същността на нещата поради липса на печатен революционен орган, те се увлекли от някои смели изрази в мемоара и ги схванали като революционни призиви. От друга страна, те били заблудени от острата реакция на туркофилските елементи срещу мемоара: тя ги накарала да повярват напълно в революционната същност на ТЦБК."

Изобщо тези две студии на Бурмов за Тайния централен български комитет представляват ценни изследвания, които изясняват множество конкретни събития около образуването и живота на Тайния централен български комитет от първия и втория период на неговото развитие и очертават класовите позиции на различните групировки всред емиграцията, както и сложните политически събития, свързани с мемоара до султана. В тези случаи се разкриват и редица моменти от живота на българската емиграция, а също и политическата линия, провеждана от дуалистите. С тези сведения Бурмов обогатява нашите знания във връзка с Тайния централен български комитет и хвърля обилна светлина върху разнообразната му дейност, която има известно значение за развитие на политическата и обществената мисъл.

Проф. Бурмов е посветил много години от своята научна дейност на изследване на четническото движение в България и е оставил ценни студии, които разширяват познанията ни за силата, характера и проявите на четническото движение в България и по-специално за дейността му през 1867 г. В студията „Четническото движение в България през 1867 г." Бурмов с големи подробности ни запознава с ролята на Г. С. Раковски, условията на подготовката на четите и действията им през тази година.

Особено място Бурмов е отделил на отношението на Раковски към четата на Ст. Караджа. От студията научаваме важни сведения за дейността на четата. „Преди всичко — пише Бурмов — Караджата организира чета, начело на която трябвало да застане самият той. Подготовката на тази чета започнала още през зимата на 1866—1867 г., когато под ръководството на Караджата в Браила били лети куршуми и приготвяни фишеци. През пролетта на 1867 г. Караджата събрал 68 души четници, които съсредоточил в Олтеница."

Студията върху четническото движение в България представлява важен принос за историята на българското националноосвободително движение.

Известни уточнения внася Бурмов и в бележките си върху книгата на Панайот Хитов „Моето пътуване по Стара планина." С редакционна

бележка авторът уточнява някои подробности от историята на Българския централен революционен комитет и дейността на неговите създатели и ръководители.

От съществено значение е и статията на проф. Бурмов „Хаджи Димитровата чета и българското общество в Букурещ". Тук се съобщават нови архивни данни, които осветляват условията при организиране на четата, както и хората, които са я организирали. Убедително е доказано, че подготовката на четата е дело на *организация* в истинския смисъл на думата.

Особен теоретичен интерес за историческата наука представлява студията на Ал. Бурмов „Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г.", която ни запознава най-подробно със състоянието на социалнокласовите сили сред българската емиграция. Бурмов дава достатъчно убедителни материали, доказващи, че емиграцията не е била монолитна. Тя се е състояла от различни класови прослойки и върху тази основа се зараждат и съответните политически групировки.По-специално Бурмов изследва отношенията между двете партии — партията на старите и партията на младите — и правилно оценява техните социални корени и класови позиции, както и ролята на политическите партии в обществения живот на емиграцията. Особено интересни са подробните данни в тази студия за тъй нареченото „Българско общество и условията на неговото създаване, развитие и неговото разпадане".

Изобщо с тези студии Ал. Бурмов обогатява нашите знания за развитието на обществено-политическите сили сред българската емиграция.

Любима тема, богато изследвана от проф. Бурмов, е животът, личността и делото на Васил Левски. В този том са включени някои произведения, посветени на ролята, която Левски е изиграл в българското национално революционно движение. В краткото съобщение „Един неизвестен момент от биографията на В. Левски" Бурмов отхвърля съществуващата версия, че Левски бил от числото на деветте легисти, уволнени от сръбския военен министър на 8. IV. 1868 г., и подчертава, че от това трябва да се направят и съответните изводи, когато се разглежда дейността на Левски през 1868 г.

От първостепенно значение за историята на българското национално революционно движение е ролята на Ловчанския революционен комитет — кога е създаден той, каква е неговата функция, отношението на Левски към комитета и неговото лично участие. Особено подробно са изяснени усилията за създаване на връзки между вътрешността и емиграционното ръководство, между Любен Каравелов и дейците на Ловчанския революционен комитет и пр. Тези изследвания са важни при изясняване ролята на революционната организация, ролята на водачите на революционната партия Каравелов и Левски и — както се знае от историята на Ловчанския революционен комитет — огромната роля, която беше отредена на този център в историята на българското национално-революционно движение.

Особено познавателно значение за живота и делото на безстрашния български националреволюционер Левски има студията на проф. Бурмов „Васил Левски и началната история на Българския централен революционен комитет", която ни запознава с ролята и значението на Българския революционен централен комитет, по-късно преименуван в Български

централен революционен комитет. Бурмов изяснява първоначалната организация на комитета, ролята на В. Левски, неговата тактика и идеология. Това са интересни въпроси, по които се водят оживени дискусии сред българските историци: напр. кой е родоначалникът на новата тактика и идеология на революционното движение. В литературата се срещат изследвания, които разкриват Левски като теоретик, подчертавайки обаче повече значението му като практик и организатор в революционното движение. С тази студия Бурмов хвърля обилна светлина върху дейността на В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет и убедително доказва, че той не е само велик организатор, но и велик теоретик. „Издигайки се до висотата на истински политически мислител и теоретик — пише Бурмов,—още по-ценен като такъв, защото се създаде в голяма степен самобитно, по пътя на своя собствен опит, на своите собствени усилия и гъвкав ум, Левски се постара да даде кръв и плът на своята идея и да я утвърди в дело. Велик като мислител, той не бе по-малко велик и като човек на делото, като организатор. Благодарение на това той успя да въплъти мисълта си в дело, желанието си във воля, стремежа си в канализирано действие и създаде огромна сграда на БЦРК, на масовата революционна организация. Така той не остави новата си проповед да виси във въздуха, а доказа на най-невярващите нейната правота и жизнена необходимост."

Интересни мисли са изложени от Бурмов при изясняването на становището на Левски за самостоятелно действие, против чуждата намеса отвън.

Следващите страници на тази студия са посветени на отношенията между Левски и Каравелов и на тяхното участие при поставяне основите на БРЦК. Със своите изследвания Бурмов показа пътя на сближението между Левски и Каравелов и огромната роля на това сближение за началната история на Българския централен революционен комитет. Той установява също така и конкретната дата на основаването на комитета — май 1870 г.

Теоретически интерес представляват и сведенията, които излага Бурмов за програмата на комитета и за условията на публикуването ѝ.

Особено внимание Бурмов обръща на брошурата „Български глас", подчертавайки, че нейното авторство принадлежи на Л. Каравелов. Според Бурмов брошурата представлява подробно развита политическа програма на БЦРК. Анализите на автора хвърлят светлина върху същността на новата тактика и идеология, възприета от БЦРК.

Изобщо с тази студия Бурмов обогатява досегашните си изследвания върху историята на Българския централен революционен комитет и по-специално изяснява ролята на В. Левски в началните стъпки на революционната организация.

Студията „Съществувал ли е Централен революционен български комитет в Букурещ през 1869—1872 г." допълва много от сведенията, изложени в предшествуващата. В нея са изложени редица подробности за условията, при които е действувал комитетът. Бурмов показва, че той е съществувал от 17. IV. 1870 г. до 4. V. 1872 г.

Следващият кръг от въпроси, изследвани от Бурмов и включени в този том, е посветен на личността на Л. Каравелов и ролята на великия наш националреволюционер за основаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ. Това е една тема, която постоянно създава грижи на историците. Неслучайно и досега се водят оживени спорове за

идеологията на Л. Каравелов. Едни са склонни да преувеличават ролята му при изграждането на новата тактика и идеология, други — да я подценяват за сметка на издигането на ролята на В. Левски. В студията „Любен Каравелов и създаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ" Бурмов осветлява важни страни от дейността на Каравелов и установява по безспорен начин неговото активно участие в учредяването на Българския революционен централен комитет.

Проследявайки живота на Каравелов до идването му в Букурещ, Бурмов убедително доказва, че в този период той е бил вече носител на прогресивно-демократична идеология.

Особено интересни са подробностите за отношението на Каравелов към „Добродетелна дружина" и реакцията сред партията на така наречените млади във връзка с първоначалното съгласие на Каравелов да стане редактор на проектирания вестник от страна на Добродетелната дружина. Също така убедителни са и изложените от Бурмов съображения за причините, поради които Каравелов скъсва с Добродетелната дружина. Именно тези причини са от принципиално естество и са свързани с факта, че Каравелов вече е имал оформена революционна идеология и не е искал да свързва своята дейност с тези хора от Добродетелната дружина. Подробно се излагат условията, при които е основан Българският революционен комитет и след това преименуването му в Български революционен централен комитет.

Теоретически интерес представляват анализите на проф. Бурмов за борбата, която се води за идейната революционна чистота на Българския революционен централен комитет. На тази тема той е посветил специална студия, доказваща, че членовете, основатели на комитета, са имали различни идеологически позиции и са се различавали и по външна ориентация. През годините 1869—1871 се води ожесточена вътрешна борба за идейната революционна чистота на Българския революционен централен комитет в Букурещ, между две основни идейни течения: революционно-демократичното и либерално-буржоазното.

Твърде важно място Бурмов отделя и на борбата на Каравелов против дуализма, която той води във в. „Свобода". Борба срещу дуалистите води и В. Левски. Научаваме важни сведения за умението на Л. Каравелов да изобличава турските шпиони и да се бори срещу тях.

Въобще с тази студия Бурмов показва пътя за изграждане на новата национална революционна идеология и как тя се налага от живота. И главно той осветлява ролята на нейните създатели и идеолози — Каравелов и Левски — в борбата срещу враговете на революционно-демократичното направление в революционното движение.

Важно познавателно значение има студията на Бурмов „Формирането на Васил Левски като революционер", запознаваща с първия период от революционната дейност на Апостола. Бурмов установява, че Левски влиза в редовете на българското националреволюционно движение от 1861 г.

Друг кръг от въпроси е свързан с ролята на Левски за създаване на Български революционен комитет. Важни моменти се установяват при изясняване ролята на вестник „Свобода" на Каравелов и идейното влияние на това издание върху идеологията на Левски. Според Бурмов Левски издига новата тактика и идеология на много по-високо стъпало от тази на Каравелов.

Следващите публикации допълват редица моменти от живота и делото на великия български революционер. Такъв е случаят с поправките и до-

бавките към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за В. Левски. И в този случай с присъщата си вещина и добросъвестност Бурмов уточнява редица моменти, които свидетелствуват за непълноти, погрешно посочени автори и получатели на писмата, погрешни датувания, погрешни тенденциозни тълкувания. Тези поправки и добавки изясняват важни страни от живота и делото на В. Левски и имат голямо познавателно значение за историята на българското национално-революционно движение.

Не по-малко ценна е и студията на Бурмов, посветена на последните дни на В. Левски. В нея е показан началният период от дейността на Левски и отношението му с Димитър Общи. Той доказва, че Димитър Общи е изпратен по решение на Централния комитет, одобрено от Ловешкия комитет, въпреки предупрежденията на Левски. Студията хвърля светлина върху един от най-драматичните моменти от историята на българското национално революционно движение: тежкия удар, понесен от организацията вследствие допуснатата грешка с обира на пощата при Арабаконак.

Трагични са съобщенията на Бурмов за героичното държане на Апостола през време на следствието. „Както се вижда — пише Бурмов, — Левски беше поставен винаги след свършения факт на издайничеството —всички преди него бяха издавали, а и в очите му издаваха. При това пред него изтърсиха един чувал с документи и писма — това беше архивата на Централния комитет в Букурещ, архивата на Каравелов, която турското правителство сполучи да добие с подкуп от един чиновник в сръбското букурещко консулство, комуто тя беше оставена на съхранение. Левски обаче удържа до край."

В края на материалите е поместено научното съобщение „Към изясняване революционната дейност на Йордан Стоянов през 1872—1873 г.". Приведените данни разкриват редица страни от историята на българското национално-революционно движение. „Пред нас — пише Бурмов — изпъква образът на един самоотвержен революционер, жертвувал живота си за осъществяване на великата идея на времето — свободата на българския народ."

В настоящия том са включени интересни изследвания на Ал. Бурмов, посветени на отец Матей Преображенски (материали за биография). Бурмов си е поставил за задача да изясни първостепенни моменти от живота на отец Матей Преображенски. Данните, събрани най-грижливо и с голяма почит към героя, подчертават огромната роля на скромния монах отец Матей — голям организатор на революционното комитетско дело в Търновско и верен другар на В. Левски.

За характеризиране на Матей Преображенски Бурмов е извършил огромна пионерска дейност по издирване на материали за живота и делото му. Бурмов прави опит да изясни причините за появяването на тази интересна личност със специфичните условия и местоположение на Велико Търново и да изясни защо именно там са се създали условия за появяването и развитието на активна просветна и революционна дейност.

Любопитни данни изнася Бурмов за поминъка и положението в родното село на Матей Преображенски, за живота на отеца в Света гора и за неговото самообразование. Дванадесет години той е прекарал в манастир, където е чел много книги и е проучил голяма литература. Интересни са също така данните, които рисуват отец Матей като член на легията в Белград, запознанството му с Раковски и сприятеляването с В. Левски. След

разпръскването на легията той се скита като бунтовник. Дванадесет години преди Априлското въстание отец Матей се явява в Търновски окръг.

Друга част от материалите за биография на отец Матей Преображенски засяга неговата дейност като книжар, продавач и разпространител на знания сред народа, който го обича и разбира, защото е цяла енциклопедия — лекува болни, подпомага страдащи и училищата — оказва помощ на учителите и на учениците, подкрепя читалищното дело.

Важни сведения съобщава Бурмов за участието на отец Матей Преображенски в основаването на редица читалища и за ролята, който те са играли за просвещаването на народа. Поради това, че като монах отец Матей не е могъл да бъде артист, той се е задоволявал с техническата дейност около театралните представления.

Особено бляскава страна от живота на Матей Преображенски е неговата революционна дейност. Страниците, в които Бурмов разкрива общата дейност на отец Матей и В. Левски, хвърлят светлина върху образа на този възторжен революционер и същевременно ни запознават с редица подробности от живота на Апостола. Става ясно, че отец Матей Преображенски е бил революционер, пропагандатор и организатор, член на Търновския комитет, в постоянна връзка с Левски. Последният е имал голямо доверие в отец Преображенски и отецът се е отнасял със същото почитание и уважение към В. Левски. „Общото заключение — пише Бурмов, — което бихме могли да извадим от всичко казано досега, се свежда до следното: от 21. IX. 1872 г. до 12. XII Левски и отец Матей са били заедно на няколко пъти, като за последен път са се срещнали на 12. XII в Сопот, отдето Левски заминал за Ловеч, а отец Матей за Търново или другаде някъде и едва след Коледа, в началото на 1873 г. се прибрал при своите."

Много любопитни са материалите за дейността на отец Преображенски след залавянето на Левски: той продължава да върви по пътя, начертан от Апостола, и да пробужда народа за великото освободително дело.

В статията се дават сведения за книгите, които е разпространявал и чел отец Преображенски — една всестранно подготвена в духовно отношение личност, изцяло предана на великата освободителна идея.

Посочената статия на Бурмов изяснява живота и делото на този бележит революционер, хвърляйки светлина и върху някои събития от живота на апостола на свободата В. Левски.

Студиите на проф. Александър Бурмов, поместени в настоящия втори том, ще обогатят нашите знания за редица моменти от историята на българското национално-революционно движение. Те ни въвеждат в сложните събития на епохата, в условията на изграждането на новата революционно-демократична идеология и тактика, възприета от щаба на революционното движение — Българския революционен централен комитет — за организиране на всенародно въстание. Особено ценни и трогателни са подробностите, които Бурмов дава за ролята на отделните личности и главно за ръководителите на революционната организация Л. Каравелов и В. Левски при изграждането на организацията, новата тактика и идеология, както и за взаимотношенията между двамата велики български националреволюционери и мислители.

Изобщо трябва да подчертаем, че публикуваните в том втори от Избрани произведения на Ал. Бурмов студии обогатяват нашата историография

с данни за Възраждането и историята на националното революционно движение и съставляват част от ценното богато наследство, оставено ни от покойния проф. Бурмов.

* * *

В настоящия том не са включени редица статии, тъй като те се дублират с по-сетнешни трудове или пък са разработени впоследствие и тук са поместени в окончателните им варианти. И в този том е спазен принципът на издаване, възприет в първия том. Не е дадена допълнителна литература, излязла след публикуването на съответната статия. Правописът е нормализиран. Уеднаквени са и съкращенията.

Жак Натан

КОГА И ОТ КОГО Е ОСНОВАНА „ДОБРОДЕТЕЛНАТА ДРУЖИНА“*

Както е известно, групата на тъй наречените „стари“ взе дейно участие в борбите на народа ни за политическо освобождение и оказа изобщо голямо влияние в развоя на Българското възраждане. Дейността на комитета на старите, известен най-вече с името *Ефория* или *Добродетелна дружина*, е все още ненапълно изучена и изяснена въпреки няколкото добри опити в това направление. Неясни са например два въпроса из началната история на комитета: кога и от кого е основан той? Колкото въпросът за хронологията е важен, толкова по-важен е въпросът за основателите на *Добродетелната дружина*. Те са именно факторите за по-нататшното й развитие, те дават и политическа окраска на новото дело, и морална гаранция за успеха му.

Единствен, който се опита да определи точната дата на основаването на *Добродетелната дружина*, е Михаил Димитров („Комитетът на „старите“ — „Добродетелната дружина“, в сб. „България 1000 години“, София, 1930, с. 745—746). Съдейки по едно писмо на Н. Палаузов от 26. III. 1854 г. до Херсонския архиепископ, в което се казва, че в Букурещ било образувано българско дружество в по-голям размер от по-раншното, неофициалното, Мих. Димитров заключава, че първото, неофициалното дружество е основано през пролетта на 1853 г., докато второто, *Добродетелната дружина*, е съставено през декември 1853 или януари 1854 г.

Обнародваният по-долу документ из архивата на братя Пулиеви, запазена грижливо от внука им г. Хр. Сърманджиев и подарена на Университетската библиотека в София, разрешава напълно въпроса за датата на основаването на *Добродетелната дружина*. Първото учредителното събрание на дружината е станало, както се вижда от документа, на 9 март 1854 г. Кога е основана временната четиричленна Епитропия, засега остава въпрос на предположения.

По сведения на д-р Вас. Берон („Археологически и исторически изследвания“, Търново, 1886, с. 225 и сл.) дружината е била основана от Хр. Георгиев, д-р П. Берон, Хр. Мустаков и Ив. Бакалооглу. Към тях сетне се присъединили и А. Хаджик и Ив. Селимнински. Друг съвременник, П. Кисимов („Черти от военния дух у съвременните българи“, в. „Дунавска зора“, бр. 27, 1968), съобщава имената на следните лица: Хр. Мустаков, Ив. Бакалооглу, Хр. Георгиев, К. Чокан, Ал. Хаджик. Трети съвременник, Ив. Кършовски (вж. у М. Димитров, пос. съч.), определя листата на настоятелството по следния

* Народни будители. Юбилеен лист, 1 . XI . 1941 г.

начин: К. Чокан, председател, Ив. Недялков, подпредседател, Дим. Х. Василев, касиер, дядо Силвестър, Хр. Георгиев, секретар, М. Кифалов, М. Бенли, К. Тричков. Н. Мустаков, д-р Н. Василиади, д-р П. Берон, д-р Ив. Селимински.

Нашият документ разрешава окончателно въпроса за членовете на *Добродетелната дружина*. Те са: К. Чокан, Хр. Мустаков, Ив. Бакалооглу, Ал. Хаджи, П. Протич, Хр. Георгиев (касиер) и д-р Г. Атанасович — секретар (с негов почерк е написан документът).

Освен това документът осветлява и редица други въпроси из вътрешния живот на Добродетелната дружина.

Ето прочее дословния текст на документа:

„Средоточно Българско Попечителство.

Българите, които живеят в Влашко и които случайно се найдоха в тази земя, дошли от България, събраха се на 9 [ден] от марта в 1854 лето, та отредиха едно средоточно Попечителство от седем членове да поеме всичките работи, които в нинешните обстоятелства трябва да я вършат за облекчение на злочестий български народ.

За членове се избраха г. г. К. Чокан, Христофор Мустаков, Йован Д. Х. Бакалооглу, Георгий Анастасиевич, Александър Хаджи, Христо Георгиев и Петър Протич.

Това Попечителство се представи на княз Горчаков, заповедник на императорските войски, и на генерал Будберг, комисар от Негово Императорско Величество, които го одобриха и му дадоха надежда за успех в работите му за полза на българите. Така то се упозна от тукашното гражданско и военно руско началство.

Според това известява се, че като се състави ново Средоточно Попечителство, престана напрешната четиричленна временна Епитропия. Дакле предлага се на българите, които се намират в други страни, да влязат в сношение с това Средоточно Попечителство за всичко, щото може да послужи за облекчение на злополучните наши единоплеменници българи в отечеството ни България. При това умоляват се г. г. преосвещенейший Поликарп Патарски, Антаки Х. Йордакев, Пандели Аврамович, Хараламб Х. Янушов и Евлогий Георгиев да подканят съотечествениците, които се намират в Галац, да принесат спомоществование в касата на Средоточното Попечителство за по-голям и по-верен успех в предприятията му за общото добро на народа.

Спомоществованието да се записва от истите спомоществователи своеручно на приложений лист, а от него ще се препише в вечната народна книга, която се има у попечителството, та да останат имената на благодетелите за вечен спомен на народа.

16 априлий 1854, Букурещ
К. Чокан
Хр. Мустаков
Йоан Д. Х. Бакалооглу
Ал. Хаджи
П. Д. Протич
Христо Георгиев
Г. Атанасович.“*

* Правописът на документа е нормализиран (бел. на ред.).

КЪМ РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ НА Г. С. РАКОВСКИ ПРЕЗ 1856—1857 Г.*

Революционната дейност на Г. С. Раковски от 1841 до 1856 г. е сравнително добре проучена както от буржоазната историография,[1] така и от марксистко-ленинската историческа наука.[2] По-нататъшната революционна дейност на Раковски (1856—1867), която в същност определя мястото му в новата история на българския народ, е все още недостатъчно проучена и правилно изяснена.[3] За нея се говори твърде накратко и схематично и в биографските очерци, и в по-подробните биографии, и в някои монографии по историята на българското национално-революционно движение, и в общите курсове по история на България.[4] При това за редица планове и дела

---

* ИБИД, кн. XXVII. 1970, с. 65 — 81.

Бележка на редакцията на ИБИД:

Статията е част от незавършена студия на покойния виден български историк проф. Ал. Бурмов под заглавие „Революционната дейност на Г. С. Раковски през 1856—1867 г. ". Текстът, който публикуваме, обхваща дейността на Г.С. Раковски през 1856 и първата половина на 1857 г., поради което се налага промяна в заглавието. Сам Бурмов е гледал на ръкописа като на завършени „уводни бележки" и върху папката е написал „Раковски, готов текст на машина". Бележките от № 63 до края на статията не се намериха в архива на Бурмов и според дадените от него в ръкописа отметки и по молба на редакцията са направени от ст. н. с. В. Трайков, сверил също оставените от автора бележки и направил резюме на статията. Остават така, както са в оригинала, няколко бележки с текст „мои съображения".От ръкописа и от писаното в други трудове на Бурмов не може да се установи какво точно е смятал той да изложи тук, явно като оспорване на чужди твърдения.

[1] Ст. Романски. Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842 г. —В: Сб. БАН, кн. XIV, С., 1921. с. 1—186.

[2] В. Д. Конобеев. О плане вооруженного восстания Г. С. Раковского в Болгарии в период Крымской войны, Ученые записки Института славяноведения, т. XVI, М., 1958. с. 304—309; с ъ щ и я т. О плане вооруженной борбы Г. С. Раковского в Болгарии в период Крымской войны. Славянский архив. М., 1959. с. 332—342; C. N. Velichi. Mişcările revoluţionare de la Brâila din 1841—1843. Bucureşti, 1958. p. 66—101.

[3] Отчасти изяснена е само идеологията на Раковски по това време. С този въпрос се е занимавала предимно българската марксистко-ленинска историческа наука. Срв. Хр. Кабакчиев. Българските революционери Раковски, Левски и Ботев за балканската федерация, С., 1915; Г. Бакалов. Нашите революционери Раковски, Левски, Ботев. С., 1924; с ъ щ и я т. Г. С. Раковски. С., 1934; Ж. Натан. Българското възраждане. Второ разширено изд., С., 1947; Н. Кондарев. За идеологията на Г. Раковски. — Философска мисъл, XV, С., 1959. кн. 3, с. 98—113.

[4] Ч. Попов. Черти от живота на Сава С. Раковски, Русе, 1891. с. 53 и сл.; Ив. П. Адженов. Записки от живота на Георги Стойков Раковски, Русе, 1895. с. 17 и сл. — бележките под линия; с ъ щ и я т. Сведения и записки за живота на Георги

на Раковски от революционно естество през годините 1856—1867 са създадени и продължават да се ширят и досега в научната и научнопопулярната литература множество неточни във фактическо и неправилни в методологическо отношение твърдения и становища. Съчинените от някои автори легенди, като тази за числеността и дейността на Първата българска легия, както и за датата на основаването ѝ, все още не са опровергани с помощта на данните на изворния материал.

Революционната дейност на Раковски през 1856—1867 г. е разгледана по-подробно само от двама буржоазни историци — Б. Петров[5] и Д. Т. Страшимиров,[6] а в последно време и от един съветски историк — С. И. Сиделников.[7]

Петров, който пръв е имал възможността да се ползува от архива на Раковски и от спомените на племенника и съратника му Киро Стоянов, е извършил значителна работа по установяването на редица факти от биографията на народния войвода. Изследването му е обаче твърде примитивно дори от гледището на буржоазната историография. Петров не проявява достатъчно критично отношение към изворите си и обикновено дава наивно осветление на фактите и събитията.

Страшимиров от своя страна се занимава само с някои моменти от революционната дейност на Раковски през 1856—1867 г., без да е обхванал целия наличен изворов материал, вследствие на което е допуснал и неточности, и непълноти. Заедно с това работата му е претрупана с предълги и излишни разсъждения, които не спомагат с нищо за изясняването на поставените въпроси, а, може да се каже, само ги замъгляват.[8]

Сиделников разглежда цялостно революционната дейност на Раковски, като обръща особено внимание на годините 1856—1867.[9] Неговото изследване е ценно преди всичко в методологическо отношение. За съжаление обаче Сиделников не е имал възможност да работи с архива на Раковски

Сава Раковски, Русе, 1896. с. 33 и сл. — бележките под линия; Г. Димитров. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношения, ч. II, Пловдив, 1896. с. 198 и сл.; Боян Пенев. Биография.— В: Г. С. Раковски. По случай петдесетгодишнината от смъртта му. 1867 — 1917. От Б. Пенев, М. Арнаудов и А. П. Стоилов. С., 1917. с. 38 и сл.; Ив. Д. Шишманов. Раковски като публицист (пак там, с. 1—74); М. Арнаудов. Г. С. Раковски. Живот — произведения — идеи, С., 1922. с. 58 и сл.; Д. Косев. Лекции по нова българска история. С., 1951, с. 164 и сл.; Й. Митев. Кратка история на българския народ. С., 1951. с. 178 и сл.; История на България, т. I., С., 1954. с. 403 и сл.; История Болгарии, т. I. М., 1954; Кратка история на България, С., 1958, 130 и сл.; Ал. К. Бурмов. Четническото движение в България през 1867 г., ч. I. Подготовка на четите, ГСУ ФИФ, кн. LII, С., 1960, с. 76 и сл.

[5] Б. Петров. Биография на Георги Стойков Раковски, С., 1910. с. 80 и сл.

[6] Д. Т. Страшимиров. Комитетското десетилетие (епоха на комитете) (1866—1876). — В: България 1000 години, С., 1930, с. 799 и сл.

[7] С. І. Сідельников. Болгарський революціонер Георгий Раковський, Харків, 1959, с. 30 и сл.

[8] Вж. Д. Т. Страшимиров. Раковски и неговото време.— Духовна култура, кн. 20—21. С., 1924. с. 8—38. Тази работа представя рецензия на книгата на Арнаудов за Раковски. В нея Страшимиров спори с Арнаудов по редица основни въпроси от идеологията и дейността на Раковски, трябва да се каже — без основание.

[9] Сиделников е разделил живота и революционната дейност на Раковски на четири периода: първи — 1821—1854; втори — 1855—1860; трети — 1860—1863; четвърти — 1864—1867 г. Вторият период от революционната дейност на Раковски у него е трети и четвърти.

в неговата цялост, а само с обнародваните до 1959 г. части от него.[10] Той не познава например писмата на главните съратници на Раковски от онова време и особено писмата на Стоил Попов (Балкански) и на Стоян Буйнов, които изясняват най-добре подготовката на революционната акция през 1862 г. Той не познава и документалните материали за историята на Първата българска легия. Той не познава най-сетне и необнародваните спомени на някои легисти, като Хр. Иванов,[11] Йордан Планински[12] и др., в които се съдържат ценни вести за дейността на Раковски в Сърбия през 1861—1862 г. В много случаи Сиделников се позовава само на литературата за Раковски и понякога на съвсем популярни работи. Вследствие на това в книгата му са проникнали редица неточни факти и са останали неразрешени или пък неправилно разрешени от методологическа гледна точка редица въпроси.

Задачата на настоящата работа е цялостното и детайлното проучване на революционната дейност на Раковски през 1857—1867 г. — от написването на „Горски пътник" до смъртта му, — и то въз основа на наличните и достъпните за науката изворни материали без излишна полемика с необоснованите становища на някои автори.

I

1. Участвувал в две революционни акции, изправян на два пъти пред лицето на смъртта, преживял ужасите на турските тъмници, бродил по Стара планина с хайдушка чета, живял известно време нелегално в турската столица, в родния си град и във Влашко, Раковски придобива богат практически революционен опит. Като наблюдава зорко българската действителност, проучва икономическото и политическото положение на Турция и анализира политиката на Русия и на западноевропейските капиталистически държави към султанската империя, той придобива също и богат политически опит. Всичко това му помага да прозре същината на множество факти и събития, да изживее редица илюзии и заблуди и да си изработи нови становища по основните въпроси на освободителната борба на българския народ против турското феодално и национално иго. Сега именно след Кримската война (1853—1856) и поражението на Русия в нея от съюзилите се с Турция западноевропейски държави Раковски застава на онези идеологически и тактически позиции, които определят характера на революционната му дейност през втората половина на петдесетте и през шестдесетте години на миналия век. Сега именно Раковски става основоположник в идеологическо и тактическо отношение на българското национално революционно движение.

2. До новите си идеи и разбирания Раковски идва бавно и колебливо. Те са загатнати в някои от съчиненията му от 1854—1856 г. и преди всичко в „Неповинен българин"[13] и първата редакция на поемата „Горски

[10] Това са отделни писма на Раковски, публикувани в различни издания, и главно в: Архив на Г. С. Раковски. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. Събрал и подготвил за печат Г. Димов. С., 1952. Една част от писмата до Раковски са обнародвани в: Архив на Г. С. Раковски. Т. II. Писма до Раковски 1841—1860. С обяснителни бележки и под ред. на Н. Трайков. Подготвил за печат В. Трайков, С., 1957.

[11] БИА—НБКМ (Док. № 1551, Хр. Иванов), II В 1021.

[12] БИА—НБКМ, ф. № 369 (Йор. Планински).

[13] Архив на Г. С. Раковски (нататък АР). Т. I. с. 44 и сл. Написано е в Котел през есента на 1854 г., след четуването.

пътник".[14] Заедно с тях Раковски развива и някои от старите си възгледи, които, може да се каже, преобладават над новите. Така в първата редакция на „Горски пътник" от ноември 1854 г. се изтъква отначало мисълта за самостоятелната борба на българския народ за освобождение от османското иго, като се сочи и примерът на Сърбия,[15] а накрая се завършва с надеждата, че свободата ще бъде извоювана и подарена на българите от руския цар:

. . . От неправди турская власт скоро ще с'изрине,
ще изгрее в България свободи светло слънце,
ще изгони помрачнии насилия облаци,
ще доде за българи ден радостотворен:
ще се яви силному Светославу подобен —
български Преславски престол да възнови,
праводаяние и свобода да им подари
на българи бедн'окаяни, отдавно покорни,
като на свой славянски од единоверни . . .[16]

И в началото на следната 1855 г. в стихотворението си „Постъп български" Раковски призовава българския народ на въстание, след което отново заявява, че България ще получи отново свободата си от руския цар Николай, „благодетелни отец, Светославу подобен", който ще възобнови „Преславски стар престол". Стихотворението завършва с възхвала на Николай и дори на неговата завоевателна политика („вес мир да обладай!").[17]

Още по-добро свидетелство за колебанията на Раковски по пътя му към новите идеологически и тактически разбирания по освободителната борба на българския народ е статията, поместена в началото на брошурата „Предвестник Горскаго пътника".[18] Брошурата е завършена окончателно през септември 1856 г.[19] и отпечатана през този месец и през следващия октомври.[20] Цялото ѝ съдържание е насочено против турската власт в България, против нейните носители — турската господствуваща феодална класа — и дори против турския народ („турци са все истурци — грабители, суеверци, кръвопийци, с една реч — турци"). Въпреки това в последната част на статията си Раковски неочаквано възлага надеждите си за подобряване положението на българския народ върху султан Абдул Меджид, комуто българинът трябва да „припадне с молба". Това изказване на Раковски не е в никакъв случай само компромис, от какъвто той не се е нуждаел, за да се отпечата брошурата му в пределите на Австрийската империя, приятелка и покровителка на Турция — отпечатването на революционната му поема „Горски пътник" там опровергава такова едно пред-

---

[14] АР, т. I, с. 512 и сл.

[15] Пак там., с. 523.

[16] Пак там., с. 533; срв. и една по-ранна редакция (пак от 1854 г.) на този текст, където се говори направо за руския цар Николай I: „Яви се Николай силному Святославу подобен" (Пак там. I. с. 568).

[17] Пак там. I. с. 566—567. Първата редакция на стихотворението е с дата 1 ян. 1855 г., а втората — 1 февр. 1855 г.

[18] Предвестник Горскаго пътника. Нови сад. 1856. с. 3—6.

[19] М. Арнаудов. Г. С. Раковски. Живот. Произведения. Идеи, С., 1922. с. 104 и сл. В недовършения ръкопис Бурмов е добавил тук думите „мои съображения" — той е смятал да изложи своето становище по въпроса за датата на написване „Предвестник Горскаго пътника". Намеренията му остават неизпълнени.

[20] Пак там, с. 104. И тук Бурмов е отбелязал „мои съображения".

положение. Едва ли би могло също така да се твърди, че Раковски се явява в тая статия „привърженик на легалните средства за борба с турската държава“[21], че проявеният от него в случая опортюнизъм е „стъпка напред в развитието на Раковски като политически мислител“[22] и че изказването му за султана било резултат на отчаяние от невъзможността „да се намери друг изход в момента“[23]. Очевидно е, че Раковски все още търси начини и средства за разрешението на българския национален и социален въпрос и в това търсене той прави понякога завои и криволичения, дължащи се преди всичко на все още неукрепналото политическо съзнание — негово и на българския народ.[24]

3. В напълно завършен вид, ясно и определено, Раковски излага своята нова идеология и тактика в последната редакция на „Горски пътник“, писана през първите месеци на 1857 г. в Нови сад[25] и предадена за печат през април същата година.[26]

Преди всичко Раковски обосновава в поемата си най-подробно нуждата от безкомпромисна въоръжена борба на българския народ против турското иго. Тежкото икономическо и политическо положение на народа е нарисувано в поемата със сгъстени краски, по най-реалистичен начин. В разказите на петимата четници и чрез случката с убитото дете в края на поемата са показани и безчовечната експлоатация, на която е подложен българският народ от страна на турската господствуваща феодална класа, и ограбването на имота му и на плодовете на неговия труд, и религиозно-народностната дискриминация спрямо него, и безправието му във всяко отношение, и всекидневните убийства на мирни люде, и посягането върху честта на девойки и жени, и беззаконието в турските съдилища, и мъките, на които са подложени невинните българи в турските тъмници, и многообразните страдания, на които са подложени българите изобщо.

В своето варварско отношение към българския народ поробителите имат подкрепата на Западна Европа. Въпреки че обещават „равноправност и човеколюбие“, западните капиталистически държави се стремят да завладеят цял свят и вкарват в ново робство народите.[27] Те подлагат на експлоатация и българския народ:

Всичкий гледа кука да качи —
в нашая земля да се ползува,
с малка цена производи да влачи,
после стократно нам да се продава!
Аки безлобни,н'овци доят,

[21] Б. П е н е в. Пос. съч. с. 46.
[22] М. А р н а у д о в. Пос. съч. с. 57.
[23] П. Д и н е к о в. Увод към „Предвестник „Горскаго пътника“. С., с. г., с.8.
[24] Това е добре изразено в първата редакция на „Горски пътник“.
[25] М. А р н а у д о в. Пос. съч., с. 112, сочи като време на написване първите месеци на 1857 г. Бурмов и тук отбелязва „мои съображения“ (февр. — писма). Тук той е смятал да изтъкне доводи за приемането на месеците ян. — март като време за написване на „Горски пътник“.
[26] АР, I, с. 106, писмо на Раковскн до Мирон Бешков в Букурещ. В първата кола на „Горски пътник“ е поместен един стихотворен „Предговор българскому народу“ с дата 30. V . 1856 г., което означава, че в този ден книгата е подписана за печат. Около един месец след това Раковски почва да изпраща отпечатани коли от поемата на някои от приятелите си
[27] Горски пътник. с. 144—145.

често подстригват нас и до кожа —
с време и нея ще д'одерат,
ако допусти промисъл божа![28]

Нарисувал така картината на българската действителност, Раковски закономерно отправя на няколко пъти въпроса: докога българският народ ще търпи угнетението, докога ще е хладнокръвен към собствената си съдба?[29] Отговорът идва също закономерно:

Доста сме бедни горко теглили
турско поганско насилие!
. . . . . .
По-добре смърт с юнашка борба,
нежели живот все безчестен!
По-добре свобода минут'една,
нежели цял век жизни рабствен![30]

Изходът от робското положение на българския народ е следователно въоръжената борба срещу поробителите и експлоататорите, насилниците, обирниците и убийците, кървавата борба за „свобода и смърт", както пише на революционното знаме,[31] в която „турски глави да падат там, скверни им трупове игралище"[32]. Към въстание, към революция зове Раковски в „Горски пътник" неведнъж,[33] защото — казва той — народ, който иска свобода, трябва да даде жертви.

Целта на борбата, на революцията е според Раковски не личното отмъщение и личната свобода:[34]

Друга обаче цел благородна:
. . . . . .
освобождение общенародно![35]

Това освобождение ще се постигне, като бъдат победени „наши мъчители зли кръвници", „мръсни, неверни, диви поганци"[36], в резултат на което

От наши българския предели
зверски тяхна власт да с'изрине![37]

Освобождението на българския народ е негова собствена задача и негово собствено дело: „Наша свобода от нас зависи!" — възклицава Раковски.[38] Българите не трябва да седят „така морно заспали", защото:

Кой ще други да ги пожали,[39]
ако не сами те се мръднат?

---

[28] Горски пътник. с. 111.
[29] Пак там, с. 125—126.
[30] Пак там, с. 125.
[31] Пак там, с. 21.
[32] Пак там, с. 17.
[33] Пак там.
[34] Пак там, с. 119.
[35] Пак там, с. 118. Вж. по-нататък „свобода общенародна".
[36] Пак там, с. 17.
[37] Пак там.
[38] Пак там, с. 145.
[39] Пак там, с. 11.

. . . . . .
Всеки, що може себе да стори,
нека от другиго да не чака,
свой живот ще да притвори,
не ще сполучи нищо до века![40]

Като призовава българския народ на революция против турското иго, Раковски във всички случаи има пред вид селяните, занаятчиите и дребните търговци.[41] Тяхното положение именно е обрисувано в страниците на „Горски пътник". И петимата другари на войводата, чиито разкази са предадени в поемата, са родени и отраснали в село. Бащите им са земеделци, в родните им села живеят земеделци, които обработват своите късчета земя и ходят да работят, включително и „младите девици", като надничари в „Руменско поле" (Южна България) и Добруджа.[42] Само в Дряново са занаятчии — „землемерци" (зидари) и „живописци" (зографи), които също работят „в странство", т. е. извън родното си село.[43] Самите другари на войводата са също земеделци и овчари, някои от тях ратаи. Овчар е бил и Радой, преди да отиде да се учи в Европа.

От тези данни в поемата може да се заключи, че движещите сили в българската революция, към която Раковски призовава, са селяните, занаятчиите и дребните търговци, т. е. народните маси, върху които стои цялата тежест на османското феодално и национално иго. В такъв случай тази революция не може да бъде друга по своите задачи освен антифеодална и националноосвободителна.

На селяните, занятчиите и дребните търговци Раковски противопоставя чорбаджиите. Последните не по-малко от турската господствуваща класа експлоатират и угнетяват българския народ. Те според Раковски са дори и по-жестоки („горши") от турските мъчители,[44] с които са „в едно"[45], „тяхная злоба турци минува"[46], т. е. те са по-лоши и от турците. Българите робуват двойно — „турчину невярну и тям", чорбаджиите прибират данъците, завладели са с лихварство селяните, принуждават ги да им работят безплатно и пр.[47] „Такови злобни чорбаджии (еничери), казва Раковски в бележките си към „Горски пътник", има доста по бедная България, кои, освен като грабят, стават и злобни оръдия на турски управители и гръцки владици, за да съблича бедни народ."[48] И по-нататък: „Жалко е да гледа человек такива безстидна и безчеловечна дела, творима от българи над свои събратия? Такива губители не само стават препятствие и камен претъкнения българскаго просвещения и увлекчения нашего беднаго народа; но еще и тии истии го угнетяват и дерат му кожа. Дали не ще дойде ден да дадат слово за свои безчеловечни дела?"[49]

---

[40] Горски пътник, с. 111.
[41] Пак там, с. 61.
[42] Пак там, с. 85.
[43] Пак там, с. 67.
[44] Пак там, с. 83.
[45] Пак там, с. 150.
[46] Пак там, с. 84.
[47] Пак там.
[48] Пак там, с. 223.
[49] Пак там, с. 225.

Последните думи свидетелствуват безуговорчно, че Раковски насочва острието на революцията не само срещу турската господствуваща класа, но и срещу българските чорбаджии.

Погледнато по същество, идеите, които Раковски развива в „Горски пътник",са във всички случаи революционно-демократични. Революцията, която той проповядва и подготвя, е революция, насочена към ликвидирането на османската социално-икономическа система, на османските феодални порядки. Нейните движещи сили са народните маси и главно селячеството. По съдържание тя е антифеодална. Едновременно с това тя е и националноосвободителна, тъй като феодалните угнетители принадлежат към друга нация.

Такива идеи се разпространяват всред българското общество за първи път, затова именно Раковски е основоположник на българското национално-революционно движение и на неговата революционно-демократична идеология.[50] Тази идеология бе доразвита, разширена и заострена по-късно, в съответствие с обществено-икономическото развитие на българския народ, от следовниците на Раковски — Л. Каравелов, В. Левски и Хр. Ботев.

4. Важна съставка на революционно-демократичната идеология на Раковски е неговият пламенен патриотизъм. Любовта си към народа и отечеството Раковски е вплел във всеки стих на „Горски пътник". Особено ярко свидетелство за патриотизма му е вярата на Раковски в собствените сили на народа, в неговите революционни възможности, за които стана дума по-горе.[51]

Раковски изявява чиста и безкористна любов към народа. За нея и за страданията, които е претърпял и ще търпи „за народно общо благо", той не търси отплата:

Друга не ща аз награда —
твоя само успехи![52]

Най-висшето благо за него е юнашката смърт в боя за свобода:

Коя по-сладка смърт може бити,
разве за свобод' общенародна
в пъприщ' юнашко славно умрети?
Коя наслада по-благородна? —

Свобода бранящ с пламен меч,
крепк' изступлен с блажена радост,
душа предати с възтъргна реч —
то е небесна, божа сладост![53]

На борците за свобода е достатъчна признателността на поколенията.

Всяко потомство спомен им движи,
великолепн' изображения,
с примери техни народ се снажи
в нови успехи с устремления![54]

---

[50] Горски пътник, с. 9—10, 14—17, 115—121, 125 и др.
[51] Пак там, с. 118—119; вж. и с. 145.
[52] Пак там, с. 119 и сл.
[53] Пак там, с. 157.
[54] Пак там, с. 11.

5. Наред с определянето на задачите на народната революция Раковски изработва и нейната тактика, съобразена с тогавашните условия.

За активни революционни сили, които ще застанат в първите редове на борбата, Раковски смята преди всичко хайдутите.[55] Досега те са отмъщавали на поробителите и техните „дела славна, витяжка, помен в народа остави щат". Други хайдути са бягали от турското угнетение в гората, за да търсят лична свобода. Колкото и едното, и другото да носи слава и чест, в същност хайдутите само са „време же драгоценно губили".[56] Сега Раковски им поставя нова задача — борба за „освобождение общонародно", като отправя към тях горещ призив да се пожертвуват за своя народ.[57]

Организирането и ръководенето на революционните сили в революцията трябва да се осъществява от едно „общо средоточие".[58] За него Раковски само споменава, без да се простира в подробности, било защото организационните въпроси не са били узрели напълно в съзнанието му, било защото така налагали поетичните рамки на съчинението му, било най-сетне от предпазливост — да не се издаде на врага организационната структура на българското национално-революционно движение.

Раковски смята, че бойните действия срещу поробителите трябва да се проведат изключително в горите и планините и преди всичко в Стара планина.[59] Горите и планините дават редица предимства на борците за народна свобода:

Малое тук число от юнаци,
дружество добр'избрано съгласно,
с множество бийват се поганци,
съмнища им разбиват силно!

Вървища тясна, непроходима,
каменни твърди стени природни —
крепка са места непобедима,
суетни са войски ту редовни!

Ту тръба войнишка не може
полкове цели едностремително
бързо с едии глас само да движи!
Ново изкуство е ту суетно.

Свирка не може да разиграва
множество за купно нападане,
топ от далеч люди да затрива —
трябва ту друго ополчаване.

Тясна обсада тук не успява —
божа гора е много широка,
земя не може да подкопава,
с огнен прах люди във въздух да мятка!

---

[55] Горски пътник, с. 17.
[56] Пак там, с. 131—133.
[57] Пак там, с. 18.
[58] Пак там, с. 157.
[59] Пак там, с. 17, 122—125.

Нощно едно нападан'юнашко
полкове цели осуетява.
Горско е място от природа крепко!
Цял неприятелски стан смътява.[60]

Въпреки че е убеден твърдо в революционните възможности на народа и в способността му сам да си извоюва свободата, Раковски все пак допуща помощ от страна на традиционния покровител на българите — Русия. Необходимо е само българският народ да въстане и:

Север же помощ ще нами даде!
Братска любов ще нами покаже! —
Дълг свещени го на то зове —
Никак от нас не ще се откаже![61]

Нещо повече, Раковски смята, че ако българското въстание се задържи, възможно е и „Запад да се умилостиви".[62] Очевидно той има тук пред вид помощта, която някои западни държави оказват на гръцкото въстание през 1821 г.

6. Тези свои идеологически и тактически разбирания Раковски следва, общо взето, твърдо и неотклонно в по-нататъшната си революционна дейност, като ги допълва, усъвършенствува и задълбочава съобразно с промените във вътрешното и външнополитическото положение на Османската империя, с промените в българското общество и преди всичко с нарастването на революционния подем в България. През този период на своята революционна дейност той съвсем не е „мечтател безумен", както го охарактеризира народният поет Ив. Вазов, а политик-реалист с остро чувство за отговорност пред народните интереси.

II

1. Докато се занимавал с дописването на последната редакция на „Горски пътник", Раковски бил привлечен да участвува в подготовката на въстание в България. В хода на тази подготовка той изпитва на практика своите нови тактически позиции, което му помага да ги подобри и затвърди.

През 1856 г. Иван Ангелов Кулин, един от водачите на въстанието в Северозападна България през 1850 г., който живеел като емигрант в Сърбия, подел почина за организиране на нова въстаническа акция в Северозападна България.[63] Негови сътрудници били емигрантите Петър Ранов[64] и свещеник Панталеймон,[65] както и неколцина български ученици в Белград — Иван Касабов, Павел Тодоров, Стефан Генчев и Петър Оджаков.[66]

Планът на Кулин и групата му бил: да преминат сръбско-турската граница с чета от българи и черногорци и да вдигнат въстание във Врачанско и Берковско. Те очаквали, че техният пример ще бъде последван и на

---

[60] Горски пътник, с. 131—132.
[61] Пак там, с. 18.
[62] Пак там.
[63], [64], [65], [66] Бурмов е смятал по всяка вероятност да даде тук бележки за Ив. Кулин, П. Ранов, свещ. Пантелеймон и учениците в Белград Ив. Касабов, П. Тодоров, С. Генчев и П. Оджаков — лицата, с които той поддържа жива връзка през първата половина на 1857 г., във връзка с готвения бунт в Белоградчишко. От ръкописа не може да се установи какво точно е смятал да пише за тях.

други места в България, особено в Габровската планина,[67] гдето щял да пламне „негасим огън".[68]

На 14 декември 1856 г.[69] и на 18 януари 1857 г.[70] Ранов писал на Раковски за плановете на Кулиновата група и го поканил да вземе участие в подготовката и провеждането на въстанието.[71] Раковски се отнесъл, общо взето, благоприятно към поканата. Той отговаря на Ранов с дълго писмо от средата на януари 1857 г.,[72] написано с условен език, като вместо за въстание се говори за просвещение.[73] В писмото си Раковски изтъква най-напред, че „почти в най-нежна младост" е отдал живота си на освободителното дело, че е страдал за това, страдало е и неговото семейство. Обаче „суетни са били все мои трудове", установява той. Причината за това са българите, които „впадши в премрачно невежество, хладнокръвно не само всяко мъчителско угнетение търпят, но и от ден в дне от своя скъпоценна народност нестидно се отричат и в съседнии себе народи се ежедневно преслепяват!" След като оплаква съдбата на България, Раковски задава въпрос: „Дали ще се явят верни и благодарни някои твои синове — да те в бедна старост мало поне утешат?" След това той сочи примера на „други менши народи, кои в истая обстоятелства нахождаеми с решителност тъчна са презрели всяка опасност и в благополучни конец са доспели...." Българите не могат да оценят „вредност и достойнство своих своеродник, кои въистина са били обдарени с всяка умствена и телесна деятелност, за да могат нечто добро да свършат." Другите народи почитат не само своите дейци, но и чуждите, както напр. гърците, които „споменуват и славят наши витязи българи х. Михаля, х. Христа и пр., а Марка Боджари са усвоили веке за грък. Тако и в сръбска повестница се поменуват доста българи— въистина достойнопаметни! — между кои е първи храбри Хайдут Велко, родом из Видина или из окръсна видинска села". Раковски не се отчаял все пак от българския народ, „кой не усеща бедни колко ежедневно губи и колко назад остава". Що се отнася до почина на Кулиновата група, Раковски настоява да се положат здрави основи на подетото дело и да се осигури то с необходимите средства: „Смислете сега, моля ви, каква надежда и какво основание може да има един или няколко родолюбци, кои са се решили да храм просвещение в България съставят и съзидаят? Колико иж-

---

[67] Вж. Ив. К а с а б о в. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, с. 4.

[68] За надеждите на групата на Кулин в България да пламне „негасим огън" говори П. Ранов в свое писмо до Раковски от 15 апр. 1857 г. За съжаление понастоящем това писмо е загубено, след като д-р Боби Петров го е виждал в архивата на Раковски. Вж. Д-р Б. П е т р о в. Биография на Георги Стойков Раковски, с. 99, заб. 2.

[69] Това писмо също не е запазено. За него става дума в писмото на Раковски до П. Ранов от ян. 1857. Вж. АР, I, с. 58.

[70] И това писмо на Ранов не е запазено. Вж. АР, I, с. 65.

[71] В отговор на тази покана Раковски излага своето становище по въпроса за вдигането на въстание. Той го смята за преждевременно. Вж. писмото му до Ранов от 27 .ян. 1857, АР, I, с. 58—61 и това с дата 27 ян. 1857, АР, I, с. 65—66.

[72] АР, I, с. 58—61.

[73] „За ожидаемое просвящение нашего народа", „народное просвещение", „Златни векове в време храбраго Атила, Карана, Бояна, великаго Владимиря, славнаго Асеня и проч." — вж. АР, I, с. 59, където като адресант погрешно е означен Петър Ювановић в Букурещ. Касае се в същност за П. Ранов в Белград — вж. Ал. Б у р м о в. Втори поправки към том първи на „Архив на Г. С. Раковски", ИИБИ, т. XII, 1963. с. 101—102.

дивление е нужно само за негово основно първо начало, кое трябва да е твърдо и крепко, за да тяжкая направа обдържи и желаемая полза подаде. А не в първо още зидание да се срине и падне.“[74]

Веднага след писмото си до Ранов[75] Раковски се обръща към своя приятел Мирон Бешков в Букурещ,[76] пак с условен език — вместо за въстание в писмото се говори за търговия[77] — и му съобщава с „уверение юнашко“ за своето решително намерение да започне „търговщина“. Той напомня разговора им в Браила,[78] когато Бешков изявил намеренията си за едно „търговско предприятие“[79]. „А аз, казва Раковски, ви отвратих, понеже не знаех, нито имах надежда щете ли доби!“ Въпреки отказа си Раковски не престанал да мисли за предложението на Бешков: „От него време остана ми на сърце един умисъл и ме гризеше като една неизцерима сърдечна язва, за да се известя тъчно — може ли бити полезна и с кой начин може да се упражнява человек с добър и благополучен успех?“ Сега Раковски бил „сретен, да с душевно благодарение сполуча и упозная добре и обширно все, что желаех“. И той кани Бешков за сътрудник, „ако си има още на него мнение и ако не те е еще замамила и превзела Думбавчина вода“[80].

В едно писмо до Ранов от 27 януари 1857 г. Раковски пак настоява за „доброположително и основно начало“, та да бъде благополучен краят — „иначе следува непременно несполучие и разорение горко. Того ради и аз безосновно дело не ще почна.“ И сега Раковски набляга на осигуряването на средства: „Въистина, трудолюбие, придружено с постоянство, много дела извършва, со без сребро и злато ничто не става. В просветена Европа колко донесеш, толко и ще купиш.“[81]

2. Вероятно Раковски е сметнал, че важността на въпроса за проектираното въстание налага една среща с групата на Кулин и затова на 8—9 февруари се озовал в Белград.[82] Възможно е починът за неговото отиване в сръбската столица да изхожда от Ранов или Кулин.

В Белград Раковски се срещнал с Кулин и някои членове на групата му.[83] Ранов и Пантелеймон не били там.[84] След дълги разговори било решено кой път да се следва. Изтъкнато било, че ако не се върви по този път, „щеме се замота несъмнено в дълбока яма без никаква полза, отгде не щем можа да излеземе“. Кулин одобрил всички предложения на Раковски и обещал да набави нужното количество оръжие или средства. Раковски повярвал на обещанието на Кулин. Със съгласието на всички той писал на Ранов и Пантелеймон да идат в Белград.[85]

---

[74] Писмо на Раковски до П. Ранов. — АР, I, с. 60.

[75] АР, I, с. 58—60.

[76] Поместено в АР, I, с. 61—62.

[77] Раковски говори за „търговско предприятие“. По същия начин му отговаря и Бешков, вж. АР, II, с. 159—162.

[78] Раковски се запознава с М. Бешков в Браила през 1856 г., когато последният се връщал от Русия, след като взел участие в Кримската война като доброволец.

[79] АР, I, с. 61.

[80] АР, I, с. 62.

[81] АР, I, с. 66.

[82] В писмото си до Гаврил х. Денков от Свищов с дата 6 февр. 1857 г. Раковски пише: „Днес отивами у Бялград с г. Медаковича“ — АР, I, с. 75.

[83] За тази среща той споменава в писмото си до П. Ранов от 9 апр. 1857 г. — АР, I, с. 94.

[84] Затова Раковски съобщава на Ранов какви са били разговорите му с Иван Кулин — АР, I, с. 94.

[85] Вж. същото писмо до Ранов — АР, I, с. 94.

Върнал се в Нови сад, Раковски писал на приятелите си в Букурещ и отделно на М. Бешков[86] за подготвяното въстание и сигурно е искал тяхното мнение и тяхната помощ.[87] От тона на писмата му по това време личи, че той е бил въодушевен от плановете на Кулин и групата му за революционна акция в България.[88]

3. Междувременно Пантелеймон отишел при Кулин. Групата започнала да пише писмо след писмо до Раковски, убеждавала го, че всичко е „готово и свършено", и настоявала той да иде по-скоро в Белград. Въпреки съмненията си във верността на тези твърдения, а може би и поради тях Раковски решил да се срещне втори път с групата. Той взел със себе си двама свищовци, „почетни търговци" във Виена, и заминал отново за Белград.[89] Срещата станала в началото на март.[90]

Съмненията на Раковски се потвърдили. Оказало се, че най-главното — средствата или оръжието, които обещавал Кулин, не били осигурени. Сега с тази задача било натоварено ново лице, което трябвало да я изпълни за 15 дни. За целта било необходимо да се извърши „пътешествие двойно — едно за нагоре, друго за долу", т. е. до Виена и до Влашко.[91] За Виена бил определен Раковски,[92] а за Влашко — Пантелеймон.[93]

Раковски подозрял, че в цялата работа има някаква игра, затова взел резервирано становище към новите решения. Преди всичко той отказал да напише веднага препоръчителните писма за Пантелеймон до своите приятели във Влашко.[94] Като се завърнал в Нови сад, той написал писмата на 13 март,[95] но ги задържал до 25 с. м.[96] и както се вижда, изобщо не ги изпратил.[97]

При това в Нови сад Раковски заварил писма от разни места,[98] които му давали „други съвсем повод". Очевидно става дума за писма от хора, на които Раковски е разчитал да помогнат със средства за планираното въстание. Такова е например писмото на В. Добрович от 15 март 1857 г., в което се дава съвет на Раковски да поотложи временно революционните

---

[86] Вж. АР, I, с. 61—62. Тук датата е погрешно посочена — ян. 1857. В същност тя е 20 ян. 1857. Вж. Ал. Бурмов. Втори поправки към том първи на „Архив на Г. С. Раковски", ИИБИ, т. XII, 1963, с. 102—103.

[87] Писмото до Букурещ не е запазено. За него Раковски пише до Сава Генчев, П. Оджаков, П. Тодоров и Ив. Касабов — вж. АР, I, с. 82; вж. също и писмото до Васил Добрович от 25 февр. 1857 г. — АР, I, с. 84. С молба за помощ Раковски се обърнал и към В. Добрович и Максим Райкович в Галац — АР, I, 87 и 88.

[88] В писмо до В. Добрович от 25 февр. 1857 г. напр. Раковски пише: „Аз прежде неколики дни бях в Белград, где с душевно благодарение доволни наши добри българи найдох кои ся за общо просвещение беднаго народа занимават . . ." Вж. АР, I, с. 84. Вж. пак там и с. 82 и 87.

[89] Пак там, I. с. 94.

[90] Пак там, I. с. 87.

[91] Пак там, I. с. 94.

[92] Пак там. I.с. 92.

[93] Пак там, I. с. 88.

[94] „Зато не рачих да напиша тамо наговоримая писма" — АР, I, с. 95.

[95] Писма до В. Добрович и М. Райкович в Галац — АР, I, с. 86—88.

[96] АР, I, с. 92.

[97] Отец Пантелеймон пристигнал в Галац на 4 апр. 1857 г., без там да било получено писмо от Раковски —АР, I, с. 170.

[98] Раковски пише на Отец Пантелеймон, че получил писма от Москва, Одеса, Галац и Букурещ — АР, I, с. 92.

акции и да не укорява в „Горски пътник“ турското правителство, докато се разреши църковният въпрос.[99]

Към 19—20 март 1857 г.[100] в писмо до Оджаков Раковски настоява Кулин да отиде до Нови сад, за да разговарят. Ако Кулин не е в състояние да стори това, да прати Ранов — другиго не.

Кулин не отишел в Нови сад, не пратил и Ранов. На 29 март той писал на Раковски,[101] като обаче не засегнал в писмото си въпросите, по които трябвало да даде обяснения. По този повод Раковски му пише в края на март или началото на април:[102] „Жално ми е, что не можеме да се споразумейме — аз ви друго пиша, а ви ми се друго отговаряте.“ Като изтъква по-нататък безсмислието на пътуването на Пантелеймон до Влашко, Раковски настоява за среща с Ранов в Нови сад, и то по-скоро.[103]

Ранов дошел в Белград в началото на април.С писмо от 4 с. м. той вика от своя страна Раковски да иде в сръбската столица.[104] Раковски отказвал под предлог, че се занимава с довършването на „Горски пътник“.[105]

Връзките на Раковски с групата на Кулин продължили до лятото на 1857 г. През това време Раковски изтъква в няколко писма до членовете ѝ рисковаността и безсмислието на така организираната революционна акция.[106] В началото на юни той прекратява кореспонденцията с групата на тази тема.[107]

4. Както се изтъкна по-горе, след първата си среща с Кулин и групата му Раковски бил въодушевен от идеята за революционна акция в Северозападна България. Въпреки разочарованието си от организационните мерки, предприети от Кулин, той и по-нататък се надява, че може да се достигне до някакъв резултат. В писмото си до Кулин от края на март или началото на април той заявява: „Мое сърце колико е разпалено и что желае — бог вишний знае, а и вам е явно от мои постъпки.“[108] След няколко дни, когато е вече разколебан в успеха на планираната акция, той пак заявява, този път в писмо до Ранов: „Ако дойде оний старец, кой обещава голямо, и каже — все нужное количество, може бити нечто, тогава не губи време, дойди ту по-скоро. Ах, сладка надежда, колко лъсти человеци! Само тя обдържава живот наш. Иначе без нея нит' една минута били бихме живели!“[109]

И въпреки всичко това в последна сметка Раковски отказва да участвува в планираната от Кулин и групата му революционна акция. Причините за това са изложени в няколко негови писма. Те се свеждат до следното:

---

[99] АР, I, с. 163.

[100] Текстът вж. в АР, I, с. 88.

[101] Това писмо на Кулин е загубено. За него Раковски споменава в писмото си до Ив. Кулин от апр. 1857 г. — АР, I, с. 93.

[102] АР, I, с. 93.

[103] „Нужда е да ся лично разговоримн като по скоро ми испроводете г. П. Ранов“ — пише Раковски — АР, I, с. 93.

[104] АР, I, с. 94.

[105] „Аз, както знаеш, занимавам ся да напечятa по-скоро мое списание“— пише Раковски — АР, I, с. 94.

[106] „Нъ в пробита делва (кюп) вода ще наливате, ако мислите, че можете я напълне, губете време“ — АР, I, с. 93.

[107] „Отпишете Петру Ранову да няма от мене никаква нужда“ — пише Раковски на П. Тодоров и Ив. Касабов — АР, I, с. 118.

[108] АР, I, с. 93.

[109] Писмо на Раковски до Ранов от 9 апр. 1857 г. — АР, I, с. 95.

На първо място Раковски смята, че за успешното осъществяване на всяка революционна акция са необходими оръжие и други припаси. Поради скрития характер на писмата му думата оръжие не се споменава в тях, но въпреки това е ясно за какво се говори. Така в писмото му до Кулин от края на март или началото на април се казва: „Мислите, че всяка птичка, коя лети по въздух, може лесно да се хвати и да се изяде. Въистина възможно е то да се сполучи, но хитри мрежи трябва първо да се оплетат, па тогава да се постъпи в действие. Ми с голи ръце изиждаме на лов и простираме ръце на въздух — да хватиме фърковати, както си играят мали деца.“[110] В писмото си до Ранов от 9 април Раковски говори за „най-нужнае вещество за основа да се изтъче платно, от кое имаме нужда първо да си ушийме ризи и гащи, за да се облечеме и да не ни гледат меса за смях, на свят“[111].

За набавянето на оръжие и припаси са необходими средства: „Колико иждивление е нужно само за първо негово основно начало.“[112] И по-нататък: „Въистина трудолюбие, придружено с постоянство, много дела извършва — разсъждава Раковски, — но без сребро и злато ничто не става.“ Колкото пари занесеш в Европа, толкова и оръжие ще купиш.[113]

А Кулин и групата му не са осигурили, както по-горе се изтъкна, нито оръжие, нито средства за купуването му. В спомените на Касабов, който сътрудничил на Кулин по доставката на пушки, се съобщава, че оръжието било конфискувано по пътя от Белград за Зайчар, т. е. по пътя за Северозападна България.[114] Съобщението на Г. Димитров за складирани в с. Болевац от Кулин 4200 пушки и 280 сандъка с барут-фишеци е явно фантастично. То се опровергава между другото и от целия ход на преговорите между Кулин и групата му, от една страна, и Раковски, от друга. Ако Кулин наистина е складирал толкова оръжие близо до българските предели, това щеше да се знае от Раковски и да намали колебанията му.

На второ место Раковски смята, че за успеха на всяка революционна акция е необходимо още от началото здрава организация.[115] Той не желае да започне „безосновно дело“, както заявява в последното си писмо до групата на Кулин.[116] Раковски се е трудил „или да се състави нещо основно, или да се престане“[117].

А, както личи от кореспонденцията на Раковски, с групата на Кулин тя не е успяла да създаде здрава организация на проектираното въстание. Кулин давал в разни времена обещания, които не изпълнявал.[118] Това именно създало у Раковски подозрение за някаква „притворност“, което играе значителна роля в отношението му към Кулин и групата му след втората среща в Белград.

На трето място Раковски смята, че успехът на всяка революционна акция зависи твърде много от времето и обстоятелствата — вътрешни и

---

110 Писмо до Ив. Кулин — АР, I, с. 93.
111 Писмо до П. Ранов от 9 апр. 1957 г. — АР, I, с. 94.
112 Вж. писмото на Раковски до П. Ранов от ян. 1857 г. — АР, I, с. 60.
113 Писмо до П. Ранов от 27 ян. 1857 г. — АР, I, с. 66.
114 Ив. Касабов. Цит. съч., с. 5.
115 АР, I, с. 66.
116 АР, I, с. 118.
117 Пак там, с. 118.
118 За тях Раковски пише с негодувание на П. Ранов на 9 апр. 1857 г.: „Сега какво е то дигане на рамени? Человек когда не може да свърши нечто, зачто ся несмислено обящава?“ — АР, I, с. 95.

външнополитически. Те трябва да бъдат благоприятни за делото. Ръководителят на революционната акция трябва добре да ги познава.

А Кулин по думите на Раковски не познавал „добре днешни обстоятелства“[119]. Той не разбирал, че успехът на въстанието не е възможен „в настоящее време, кое е обиколено от най-противная обстоятелства:“[120] неприятелите са предизвестени и „всяко нужное приуготовление са наредили“.[121] Раковски знае добре това, за него дори вестниците пишат.[122]

На четвърто място Раковски смята, че всяка революционна акция трябва да бъде добре обмислена: „А размишление право и узряло с мъдро движение всегда добър и радостотворен конец са имали.[123] Той е против действията, недостатъчно обмислени и предизвикани от отчаяние.[124] Той е твърдо убеден, че „несмисленост и лудостно движение всегда горка разорения са докарали“[125].

А проектираната от Кулин и групата му революционна акция е за Раковски прибързана и необмислена. Той знае добре подбудите на някои емигранти, които настояват за въстание — „то е самая оскъдност, в коя се нахождат“. Поради това именно те са готови да преминат в България, „да идат, па било, что било!“[126] Но, предупреждава Раковски, ако сега стане „някое движение, голямо зло и нещастие ще да последува“.[127]

На пето място Раковски смята, че чуждите доброжелатели винаги „си имат своя цел и от наше разорение ищат да ся помогнат“[128].

А Кулин и групата му са били наистина подтикнати от такива „странни доброжелатели“ и Раковски е добре осведомен за това — „мене, казва той, е добре познато“.[129] Касабов ни разкрива в спомените си, че Кулин се заел да организира въстание в Белоградчишко по внушението и с помощта на „някои големци от сръбския сенат, привърженици на династията на Обреновичите“. Те целели да компроментират княз Александър Карагеоргиевич пред султанското правителство и да докарат на сръбския престол Милош Обренович.[130] Раковски е виждал добре последиците от едно въстание в България, зад което стоят чужди интереси, още повече, че по това време е поддържал някакви връзки с княз Александър[131] и е могъл да узнае от най-високо място какъв може да бъде изходът от почина на Кулин.

Това са основните причини, поради които Раковски скъсва с групата на Кулин. Те са обусловени от неговия досегашен революционен опит, който е вече твърде богат — „пъприще живота моего, казва Раковски, в сие благородно занимание съм провел“[132]. Досега той е изпащал „много

---

[119] АР, I, с. 93.
[120] АР, I, с. 118.
[121] Пак там, с. 118.
[122] „А четите и новини да видите и ви сами що ся говори и що ся върши“ — пише Раковски до П. Теодоров и Ив. Касабов в Белград — АР, I, с. 118.
[123] Пак там, с. 118.
[124] Вж. писмото му до Ив. Кулин — АР, I, с. 93.
[125] Пак там, с. 118.
[126] Пак там, с. 93.
[127] В писмото му до П. Теодоров и Ив. Касабов — АР, I, с. 118.
[128] Пак там, с. 118.
[129] АР, I, с. 118.
[130] И в. К а с а б о в. Цит. съч., с. 4—5, 10—12.
[131] В т. 73 от „Съдържание на житието му“ Раковски пише: „Сношенията ми с сръбското княжъство в Белград и княз Александър Карагеоргювич“ — АР, I, с. 498.
[132] Вж. писмото на Раковски до П. Ранов — АР, I, с. 58.

крати от такива глупа движения“[133], претърпял е „пропасти и строга страдания“[134] и в „мрачни тъмници цвет младости“ е изгубил.[135] Той вече умее да познава хората и да види скритата страна в замислите им — „человек, казва той, кой е много страдал и кому е побеляла коса да го лъжат, от два разговора може да вникне в сърца на други“.[136]

Наред с това Раковски изтъква и други две причини за отказа си да участвува в акцията на Кулин. Едната е отрицателното становище към едно революционно движение в България по това време на онези среди от българската емиграция във Влашко, с които той поддържал тесни връзки и които му помагат да осъществи своите книжовни замисли.[137] Втората причина е желанието му да отпечата „Горски пътник“[138], за да се отчете по този начин пред българската общественост. Иначе, смята той, „тогда съвсем ще изгубя чест и никой не ще даде уверение на мене. Всеки ще ми каже: ти свърши оно, что си обещал и спомоществование събрал, па тогава закачи друго.“[139]

Тези две причини за отказа на Раковски да участвува в замислите на Кулин и групата му са обаче второстепенни. Цялото развитие на отношенията между групата на Кулин и Раковски показва, че ако условията, които последният смята необходими за успеха на една революционна акция — т. е. средства, подготовка и благоприятни политически обстоятелства,— са налице, той не би се поколебал ни минута да пренебрегне мнението на своите приятели във Влашко и да отложи за по-благоприятни времена отпечатването на поемата си.

---

[133] Писмо на Раковски до П. Теодоров и Ив. Касабов — АР, I, с. 118.
[134] АР, I, с. 58.
[135] АР, I, с. 118.
[136] Писмо на Раковски до П. Ранов от 9 апр. 1857 — АР, I, с. 95.
[137] Пак там, с. 95.
[138] Пак там.
[139] Пак там.

ПОПРАВКИ КЪМ ТОМ ПЪРВИ ОТ „АРХИВ НА Г. С. РАКОВСКИ“*

Излизането на том първи от „Архив на Г. С. Раковски“[1] бе посрещнато като значително събитие в нашия научен живот. Рецензиите, появили се в печата,[2] оцениха високо както почина на Българската академия на науките да се пристъпи към цялостното обнародване на архива на Раковски, тъй и работата, извършена от съставителя на тома Георги Димов.

Наред с това в рецензиите бяха изтъкнати и редица недостатъци на изданието: пропуски, неправилни датувания, неточно разчитане на някои текстове, незадълбочени и погрешни твърдения в обяснителните бележки и др.

Трябва да се подчертае, че в рецензиите далеч не бяха посочени всички пропуски и грешки, а само някои с оглед да се илюстрират типичните недостатъци на изданието. Множество грешки и пропуски[3] останаха неотбелязани. Между тях има няколко, които създават невярна представа за отделните моменти от революционната дейност на Раковски и изопачават изобщо историческата действителност.

Задачата на настоящите бележки е да се спомогне за изправянето на някои от тези грешки, които в най-голяма степен са в състояние да дезориентират читателя на първия том от „Архива на Раковски“.

I. ПОГРЕШНИ ДАТУВАНИЯ

1. Позив към българите (с. 410—412). Димов приема, че позивът е написан от Раковски през есента на 1863 г. в Букурещ. Тази датировка води

---

* Исторически преглед, XII, 1956, кн. 5, с. 72—78.

[1] АР, т. I. Писма и ръкописи на Раковски. Събрал и подготвил за печат Г. Димов. Под ред. на М. Арнаудов, М. Димитров, П. Динеков, Д. Косев и Л. Стоянов, С., 1952, с. VIII—642.

[2] А л. Б у р м о в. Архив на Г. С. Раковски.— Исторически преглед, IX, 1953, кн. 5, с. 530—534.

Н. Т о д о р о в. Ценно начинание.—Ново време, XXIX, 1953, кн. 10, с. 104—112.

М. В., Архив на Г. С. Раковски.— Език и литература, X, 1955, кн. 1—2, с. 155—158.

[3] Напр. Г. Димов е пропуснал такива документи като писмото на Раковски до П. Р. Славейков от 15 юли 1861 г. от Одеса (БИА—НБКМ, II В 669), съобщено ми от К. Каратодорова; телеграмата до Петраки Симов, в Браила, писана от Раковски на френски език и подадена от името на Хаджи Йордан, т. е. д-р Ив. Селимински, между

началото си от Б. Петров,[4] когото Димов не цитува. Боян Пенев, към когото Димов препраща читателя, приема само годината 1863, без да определя месеца.[5]

Ако се доверим на датировката Петров—Пенев—Димов, ще трябва да приемем, че Раковски е готвил въстание в България и през есента на 1863 г. Такова установление би било твърде важно не само за биографията на Раковски, но изобщо и за историята на българското национално-революционно движение.[6]

Според Димов другите двама автори не обосновават датировката си — „по смисъл може да се заключи, че е писан (позивът, б. а.) в Румъния през есента на 1863". За да достигне до това заключение, Димов се обляга вероятно на няколко израза в началото и средата на позива. Като говори за условията, при които живее и се бори за свободата си нашият народ, Раковски изтъква, че в такъв случай могат да се очакват малки успехи, и продължава: „Това се и случи с нашето народно предприятие, кое из начала от твърде малко лица се започна и подвижи."[7] Духът за свободата у българите се е развил: „То се показа от няколко малки движения, що са учинили в малко едно разстояние времени.... Тии не се увенчаха въистина с победоносни успехи, но ползата им биде чувствителна, защото подбудиха и подхраниха още повече народното ни чувство." И по-нататък: „Годината 1862 трябва да остане за българите забележителна и да се брои като първи постъп за политически им независим живот. Белградските случаи (1862, юния 3-го), в кои българите взеха най-живо участие; балканските юнаци със своите непобедими чети дадоха на европейците и на всичките други славяни да разберат, че българите не са само мирни орачи и тихи, кротки художници[8] и търговци, както ги тии от първо мислеха, че били уж изгубили стария си военни дух, но тии при висшеречените си добрини все са пак храбри и неустрашими юнаци, стига да им се докаже едно благовременно обстоятелство и удобно място да започнат движенията си против смъртния си неприятел."

Взети откъснато от целокупния текст на позива, тези пасажи и особено последният наистина представят участието на българските доброволци начело с Раковски в белградските събития през юни 1862 г., опита за въстание в Търново, организиран от пратеника на Раковски Хаджи Ставри все по това време, и действията на някои чети в Балкана през лятото на същата година като събития минали, отдалечени от временаписването на позива. Следователно може да се заключи, че позивът е издаден от Раковски след 1862 г.

---

8 и 16 апр. (БИА—НБКМ, фонд Раковски, I Б 655); изложението на Раковски на сръбски език до сръбското правителство за действията на Хаджи Ставри в Търново („Известије точно о догађај има у Трнову" — БИА—НБКМ, фонд Раковски, I Б 653) и др. Тези документи, особено последните два, имат важно значение за революционната дейност на Раковски.

[4] Б. Петров. Биография на Георги Стойков Раковски, С., 1910. с. 165—166.

[5] Б. Пенев. Биография. — В: Г. С. Раковски. По случай петдесетгодишнината от смъртта му. 1867—1917. От Б. Пенев, М. Арнаудов и А. П. Стоилов, С., 1917, с. 94.

[6] Въз основа на тази датировка напр. М. Арнаудов (Г. С. Раковски, Живот—произведения — идеи, С., 1922. с. 75) твърди, че през 1863 г. след връщането си от Гърция Раковски изключва гърците от съюза на балканските народи за обща борба протнв Турция.

[7] Текстовете от писмата на Раковски са дадени с нормализиран правопис.

[8] Занаятчии.

Но въз основа на какво Димов заключава, и то „по смисъл", че позивът е писан именно през есента на 1862 г., а не, да речем, през пролетта на 1863 или през 1864 и 1865 г.? Откъде Димов заключава, че Раковски е издал позива си в Букурещ или изобщо в Румъния, а не в Атина, Цетина или Белград?

Очевидно на тези въпроси не може да се отговори, тъй като в самия позив няма никакви данни за такива заключения „по смисъл". Твърденията на Димов не почиват следователно на никаква обосновка.

Как стои в действителност работата с датата на позива?

Текстът на позива, който идва след цитираните по-горе пасажи, съдържа редица конкретни данни за определяне времето, когато е написан позивът. На тези данни именно Димов не е обърнал внимание.

Като изтъква, че сполуката и успехите на революционните движения зависят от „временните обстоятелства", Раковски продължава: „Ето, 1862 се представя за българите най-благовременна и най-удобна да оделотворят веке мислите си, кои са се развили в тях за свободата им. Сърбите, най-ближните български приятели, се приготвиха и снабдиха веке за бой с турците, тии подават нам всяко ръкопомощие и зоват нас да участвуваме в общото боилище против общаго ни неприятеля. Власите, от друга страна, щом се съюзиха със сърбите, кое показаха делом, тутакси обърнаха и тии внимание на нас и братското съчувствие се яви към нас и от тяхна страна. Тии така исто като сърбите се решиха да воюват против общаго неприятеля и почнаха бързо да се приготвят на това. Ние българите сега оставаме между две приятели княжества, от коих всяко едно ище и реши да ни помогне."

Няма никакво съмнение, че в този текст се говори не за друга, а за годината 1862, че тя именно „се представя за българите най-благовременна и най-удобна за осъществяване на техните стремежи за свобода. Употребата на сегашно време при глагола „се представя", чийто подлог е „1862 година", не дава повод за никакви колебания на въпроса.

Наред с това в цитирания текст има и други данни, които свидетелствуват, че позивът е писан през 1862 г., а така също предоставят възможност да се установи по-точно и месецът, когато той е излязъл изпод ръката на Раковски.

Думите на Раковски, че сърбите се приготвили и снабдили вече за бой с турците, се отнасят за последните месеци на 1862 г., ноември и декември, когато в Сърбия бе внесено оръжието, предоставено ѝ от Русия. Все тогава във връзка с опита на турците да осуетят прекарването на оръжието сърбите струпали войски към турската граница близо до Дунава. Двете страни стояли на оръжие и войната можела да избухне всеки момент. Оръжието било прехвърлено от Русия през Румъния с румънско съгласие въпреки протестите на Турция и на някои велики сили пред княз Куза. Съдействието на Румъния в случая било схванато като израз на съюзни отношения със Сърбия. При това княз Куза изпратил войска към западните области на Румъния, съседни на Сърбия, с оглед на възможността за война между сърбите и турците.[9]

---

[9] Јов. Ристић. Спољашњи одношаји Србије новијега времена. Друга књига. 1860—1868, Београд., 1887. с. 175 и сл.

Пренасянето на оръжието завършило в първия ден на новата 1863 г.[10] След това военното напрежение минало и въпросът за оръжието бил отнесен в дипломатическите канцеларии.[11]

Раковски, който участвувал активно в прехвърлянето на руското оръжие от Румъния в Сърбия,[12] не е могъл да не знае за трудностите, които Турция създавала на сърбите, за заплахите, които тя отправяла към тях, и за натиска ѝ върху румънните. Той несъмнено е очаквал война между Турция, от една страна, и Сърбия и Румъния, от друга. На нея той възлагал надежди, тя можела да бъде „най-благовременно и най-удобно" обстоятелство за извоюване на българската свобода. Вероятно Раковски е получавал и известни уверения в този смисъл както от сръбска, тъй и от румънска страна.

Като се има пред вид всичко това, можем с пълно право да заключим, че Раковски е писал позива си през декември 1862 г., когато напрежението между Турция, Сърбия и Румъния било най-високо. В такъв случай става ясно защо Раковски говори за събитията през лятото като за минали и отстоящи далеч от времето, когато е писал позива си.

2. *До неизвестно лице — Белград* (с. 293—294). Уточняването датата на това писмо, отправено до някое правителствено лице в Белград, има съществено значение за изясняването на връзките на Раковски със сръбското правителство. То би спомогнало да се определи времето, когато Раковски и сръбското правителство започват да кроят общи планове за действия срещу Турция.

В писмото няма никакви данни, че то е писано към края на 1862 г., както твърди Димов. Раковски е пътувал много пъти до Неготин,[13] понеже връзките му с Румъния са били поддържани именно през този град и през селото Радуевац на Дунава. Споменуването на Неготин следователно не може да служи за доказателство на датата, приемана от Димов.

Данни за по-точно датуване на писмото може да ни предложи само сравнението му с писмото до Ил. Гарашанин от 5 юли 1862 г. (с. 282—283). И в двете писма се говори за съдбата на „един наш човек". Така в разглежданото писмо е казано: „Пре два месеца едан наш човек е арестован у Оршави от австрийской власти и у Видину отправлен"; а в писмото до Гарашанин Раковски съобщава: „Наш человек еще не е свободен. От овде сме учинили некакви си свидетелства и послали сме ги на Ямбол, де е он отведен от тъмница в тъмница! Има надежда да го освободим."

Очевидно, че и в двата случая се касае за един и същ човек, придвижван от Видин към Цариград от тъмница в тъмница, както обикновено е ставало в Турция.

В такъв случай разглежданото писмо, в което се съобщава за арестуването на човека, е написано по-рано от писмото до Гарашанин, гдето се говори за пребиваването на арестанта в Ямболската тъмница. Датата му трябва да се постави поне два месеца преди 5 юли, когато е писано писмото до Гарашанин, и по-точно преди 1 юни, когато Раковски тръгва за Русия.[14]

---

[10] Јов, Ристић. Спољашњи ...с. 204.
[11] Пак там, с. 219 и сл.
[12] Вж. сметките му от това време в АР, с. 604—605.
[13] Това е отразено в редица документи от архива му.
[14] АР, с. 277, писмо от Раковски до Йосиф Дайнелов. Вж. там и следващите писма.

3. До Никола Богориди — Виена (с. 179). Това писмо има значение за изясняване отношенията на Раковски с княз Богориди, когото виенските български търговци се стремели да поставят начело на готвената от Раковски акция за освобождението на България.

Според Димов „очевидно писмото е от май 1862 г., когато Раковски изпраща Ив. Касабов при Богориди, за да го постави в течение на работите по подготовката на въстанието". Опорна точка на Димов за датировката му са спомените на Касабов.[15] И понеже в тях не се говори за месеца, през който Касабов е ходил във Виена, твърдението на Димов е произволно.

Димов е пренебрегнал данните, които се съдържат в няколко други писма от това време, намиращи се в архива на Раковски. С тяхната помощ може да се определи по-точно датата на разглежданото писмо.

На 16 април 1862 г. Касабов се намирал в Белград, отгдето пише писмо до браилските българи.[16] На 19 април (нов стил 1 май) Д. Павлов праща от Виена в писмо до Раковски много здраве на Касабов.[17] Следователно последният не е пристигнал още в австрийската столица. На 22 април Касабов пише от Виена обширно писмо до Раковски,[18] в което му съобщава, че е пристигнал и че се е срещнал с Богориди. Следователно Касабов е потеглил от Белград и пътувал до Виена в дните от 16 до 21 април. В такъв случай Раковски му е дал писмото си до Богориди след 16 април, но не по-късно от 20 същия месец.

II. УТОЧНЯВАНЕ НА ДРУГИ НЯКОИ ДАТИ

Датите на някои писма Димов е определил приблизително вярно. Съществуват обаче данни за тяхното още по-точно определяне, което от своя страна ще спомогне за още по-цялостното възстановяване на историческата действителност.

1. План за освобождение на България (с. 359—363). Според Димов „от съдържанието личи, че позивът е писан в Одеса към края на 1858 г.".

Вероятно в случая Димов има пред вид думите на Раковски за Турско-черногорската война и за въстанието в Босна и Херцеговина, тъй като те са единствените хронологически податки, на които може да се облегне датировката на писмото. Обстоятелството, че планът е писан в Одеса, не може да служи за обосновка на едно по-точно датуване, тъй като Раковски е могъл да го състави не само през 1858, но и през 1859 г., когато продължава да живее в Одеса, а е могъл да го напише и през юли 1861 г., когато отново прекарва известно време в този град.

Необходимо е следователно да се види каква е хронологията на събитията в Черна гора, Босна и Херцеговина през онази епоха.

Победата, нанесена от Черна гора на турците, както и въстанието в Босна и Херцеговина се отнасят към месеците май—юли 1858 г.[19] Друго съв-

---

[15] И. К а с а б о в. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. с. 22—23.

[16] БИА—НБКМ, фонд Раковски, ІБ 661.

[17] БИА—НБКМ, фонд Раковски, ІБ 723.

[18] БИА—НБКМ, фонд Раковски, ІБ 707.

[19] S p i r i d o n G o p č e v i č. Geschichte von Montenegro und Albanien Gotha, 1914, p. 441—446.

падение на война на черногорците с Турция и на въстание в Босна и Херцеговина по време, когато Раковски се намира в Одеса, няма.

Ако събитията в Черна гора, Босна и Херцеговина са от лятото на 1858 г., няма основание да се туря съставянето на плана от Раковски в края на годината, когато е настъпило затишие. Логично е написването на плана да е станало именно през месеците на най-ожесточена борба, когато изгледите за успех на едно българско въстание биха били най-благоприятни. Това личи и от думите на Раковски: „Смислете си сега, казва той, като е Черна гора, Ерцеговина и Босна на крак, да се дигне и България..." Всичко това означава, че планът е написан през лятото на 1858 г.

2. План за освобождението на България (с. 377—380). Според Димов „от други документи може да се заключи, че е съставен (планът, бел. Бур.) към края на 1861 г., когато отношенията между Сърбия и Турция са били доста изострени и Раковски се надявал, че войната между тях е неизбежна".

В случая е могло да мине без „други документи" и без догадки, тъй като съществува втори вариант от плана, който е датуван точно — 25 ноември 1861 г.[20] Тази дата отговаря на хода на събитията, тя следователно не е случайна или произволна. От друга страна, нямаме никакво основание да подозираме издателя на втория вариант в преднамерена фалшификация — вероятно датата е съществувала в загубения днес ръкопис или препис, използуван от Ив. П. Аджанов. Ето защо тази дата няма защо да бъде заменяна с неточното определение „към края на 1861 г.".

3. По мисията на д-р Ив. Селимински в Белград (с. 386—389). Димов смята, че „като се съди по другите документи от това време", писмото „трябва да спада към края на април" 1862 г.

Кои са тези документи — Димов не съобщава. Той не би могъл и да съобщи, тъй като документите в архива на Раковски, произхождащи от това време, съвсем не съдържат данни и не дават основание да се твърди, че писмото е писано в края на април. Напротив, те насочват към средата на април и дори предоставят възможност за точното определяне на датата.

Писмото съдържа сведения за мисията на Селимински в Белград във връзка с помощта, която румънските българи е трябвало да дадат на Раковски за организиране на българското въстание. Кога Селимински е бил в Белград? От писмото на Г. Арсенски в Букурещ до Раковски в Белград с дата 22 март 1862 г.[21] се вижда, че Селимински е тръгнал от румънската столица към 24—25 март. От разглежданото писмо узнаваме, че най-напред той е ходил във Виена и че в Белград е пристигнал на първия ден на Великден, значи на 8 април 1862 г. Следователно писмото е писано след 8 април.

Въпросът се разрешава окончателно, като се вземе пред вид писмото на Касабов до браилци от 16 април.[22] То има еднакво съдържание с това на разглежданото писмо, което впрочем е излязло също от ръката на Касабов. И едното, и другото писмо трябвало да занесе в Браила пратеникът на Раковски Димитър Македонеца. В такъв случай и датата на двете писма е една и съща — 16 април 1862 г.

---

[20] Ив. П. Аджанов. Записки от живота на Георги Стойков Раковски. Свитък III, Русе, 1895. с. 33—38.

[21] БИА—НБКМ, фонд Раковски, I Б 1617.

[22] Пак там, 661.

III. ПОГРЕШНО ОПРЕДЕЛЯНЕ НА АДРЕСАНТА

1. До Илия Гарашанин — Белград (с. 282—283). При определяне на адресанта, който не е означен в преписа, направен от акад. Мих. Димитров в Белград (писмото е частно притежание на един книжарски чиновник в сръбската столица), Димов се е предоверил на показанията на собственика на писмото.

Както се вижда от съдържанието му, писмото е отправено до някой от сръбските министри, комуто Раковски съобщава мнението на княз Гагарин, респективно на руските управляващи среди, за сръбското правителство и за интригите на царската дипломация в полза на консервативния политически деец Йован Маринович. „В пътешествие си, казва Раковски, от Гюргево до Браила бехме заедно с княза и се познакомихме. Он пита много и като русец откри все пред мене относително министерства Србии. Една велика противност владей в тях и види се да интригуват много против Вас да наместят на Ваше место г-на Мариновича."

Поради това, че писмото е от 5 юли 1861 г. и в тази дата нямаме основание да се съмняваме, то не може да бъде отправено до Гарашанин, тъй като по това време видният сръбски държавник не е бил министър. Той поема поста министър-председател и министър на външните работи през декември 1861 г.[23]

То не може да бъде до Гарашанин и поради обстоятелството, че последният заедно с Маринович е проводник на руското влияние в Сърбия,[24] следователно няма защо да се правят интриги срещу него от страна на царската дипломация. „Великата противност", за която се говори в писмото, не се отнася до Гарашанин.

Като се изхожда от съдържанието на писмото, може с голяма вероятност да се приеме, че то е отправено до тогавашния министър-председател и министър на външните работи Филип Христич, чието правителство наистина било сменено с правителството на Гарашанин като министър-председател и Йован Маринович като председател на съвета.[25] При това Христич и Раковски поддържат връзки и по-нататък.[26]

2. До неизвестно лице — Белград (с. 293—296). По-горе говорих за датата на това писмо. Там направих сравнение между него и писмото, което Димов смята за отправено до Гарашанин. Сравнението показва, че и двете писма са отправени до един и същ адресант. Следователно и това писмо е до Филип Христич.

Това се потвърждава от цялото съдържание и от духа на писмото. Раковски се обръща към адресанта като към лице с власт и влияние, иска от него наставление за работа, говори му за някаква обща работа („наша ствар"), напомня му за решения, взети заедно, и за дадени обещания на Раковски да бъде изпратен някъде по-далеч от Влашко и пр.

---

[23] Сл. Јовановић. Друга влада Милоша и Михаила, Београд, 1933. с. 160—162.

[24] Пак там, с. 364.

[25] Сл. Јовановић. Друга влада Милоша и Михаила, Београд, 1933. с. 162.

[26] Б. Петров. Биография на Георги Стойков Раковски. С., 1910. с. 174, писмо от Ф. Христич до Раковски от 27 апр. 1864. Писмото не се намери в архива на Раковски в БИА—НБКМ.

ПОГРЕШНО ОПРЕДЕЛЯНЕ МЕСТОПРОИЗХОДА НА НЯКОИ ДОКУМЕНТИ

1. Доклад до правителствено лице — Белград (с. 401—402). Димов смята, че докладът е писан от Раковски в Атина. В анотацията си той казва: „Раковски съобщава за посещението си в Атина и за политическото положение в Гърция. Предупреждава сърбите да се пазят от шпиони."

Такова нещо в доклада няма. От съдържанието му личи напълно ясно, че става дума за черногорската, а не за гръцката действителност. Следователно твърдението на Димов, че писмото произхожда от Атина, се дължи на някакво недоразумение. То противоречи напълно на фактите.

Писмото може да бъде написано само в Цетина, столицата на Черна гора.[27]

2. До неизвестно лице — Белград (с. 293—294). С това писмо вече се занимах по-горе във връзка с определяне на датата и на адресанта му. Димов греши и по отношение на местопроизхода му. Той смята, че писмото е писано в Неготин.

Това твърдение противоречи на съдържанието на писмото. Раковски съобщава, че ще пътува за Неготин, а не че е в Неготин. Поради арестуването в Оршова на един негов човек той взел предпазителни мерки и ще пътува за Неготин не по Дунава, а по сухо. За тази цел той писал да му изпратят кола от Влашко (от с. Груя, срещу Радуевац и Неготин, гдето била мушията на Т. Папазооглу). „Коне и кола едва су ми сад дошли", казва Раковски. Следователно той още не е заминал за Неготин.

В такъв случай писмото не може да е писано в Неготин, а в Белград, гдето Раковски живеел постоянно.

---

[27] Първият издател на писмото, проф. Шишманов, приема, че то е писано в Черна гора. Срв. Ив. Д. Ш и ш м а н о в. Раковски като политик. — В: Сб БАН, кн. IX, С., 1918. с. 25.

ВТОРИ ПОПРАВКИ КЪМ ТОМ ПЪРВИ* НА „АРХИВ НА Г. С. РАКОВСКИ“[1]

I. ПОГРЕШЕНИ АДРЕСАТИ

1. Писмо до Петър Йованович — Букурещ (№ 33, с. 58—61). Това писмо се намира в една тетрадка с черновки или копия на писмата на Раковски от 13 декември 1856 г. до 3 юли 1857 г. То е без означение на получателя и без обръщение. Димов приема, че е адресирано до Йованович, защото в тетрадката с черновки се намира непосредствено до друго писмо, отправено до същия адресат (№ 32, с. 57—58), и защото така можело да се заключи от съдържанието му.

Кое именно в съдържанието сочи, че писмото е отправено до Йованович, Димов не казва, пък и не може да каже, защото няма данни за това. По-право данни за адресата има, но те говорят, че писмото е отправено до Петър Ранов в Белград. Тези данни са следните:

В края на писмото си Раковски пише: „За писмо у Галац и Кишнов да изпратите — можете да го управите до мене и аз ща го абие изпрати. Поздравете покорно отца и кавалера Пантелеймона от моя страна.“ Същите думи Раковски повтаря в писмото си до Петър Ранов от 27 януари 1857 г. (№ 37, с. 65—66): „За писмата, что ми пишехте да изпратите в Галац и в Кишново — писах ви до мене да ги отправите, аз ще ги изпрати. Поздравлявам отца свещеника...“

Еднаквостта на двата текста показва, че и получателят им е едно и също лице. При това Ранов и свещеник Пантелеймон се споменават заедно и в други писма на Раковски, отправени в Белград: до Петър Оджаков (№ 53, с. 88—89), Иван Ангелов Кулин (№ 57, с. 92—93) и до Петър Ранов (№ 58, с. 94—95).

II. ПОГРЕШЕНИ ДАТУВАНИЯ

1. Писмо до Александър Живков — Букурещ (№ 31, с. 51—56). Димов смята, че писмото е от първите дни на януари 1857 г., защото е поместено в

---

* Изв. Инст. за история, кн. 12, 1963. с. 101—106.

[1] АР. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. Събрал и подготвил за печат Г. Д и м о в. Под ред. на М, Арнаудов, М. Димитров, П. Динеков, Д. Косев и Л. Стоянов. С., БАН, 1952.

Първите мои „Поправки“ са обнародвани в Исторически преглед, XII, 1956. кн. 5, с. 72—78.

тетрадката на Раковски с чернови „след писмо от последните дни на декември 1856 г.".

В същност писмото е от 29 декември 1856 г., когато Раковски е писал и на Васил Манчев в Свищов (№ 30, с. 53). За това свидетелствува еднаквото начало на двете писма: и на двамата си приятели Раковски съобщава, че пристигнал в Нови сад и почнал своето „уединено обиталище" да раздухва „ототдавно остатная в мне искра словесности, за да и аз в Мъдричин храм една малка свещица запаля".

Освен това в писмото си до Живков Раковски казва, че пристигнал в Нови сад „едва пред една уже седмица". Туй твърдение не е напълно точно, защото Раковски е в Нови сад отпреди повече от две седмици — на 13 декември той пише оттук писмо на В. Добрович в Галац (№ 26, с. 46—47), а на следния ден — на Н. Джамджиев, също в Галац (№ 27, с. 48—49). Но тази неточност именно свидетелствува, че датата на писмото до Живков е близка до деня на завръщането на Раковски в Нови сад — едва ли той би твърдял през януари, че е пристигнал тук преди една седмица, когато е пристигнал преди три седмици.

Най-сетне в случая трябва да се изтъкне и обстоятелството, че Раковски има обичай да пише по няколко писма в един ден, който посвещава на кореспонденцията си (вж. № 28, 29 и 30; № 36 и 37; № 40, 41 и 42; № 45, 46, 47; № 59, 60, 61, 62, 63 и 64; и пр., и пр.).

2. Писмо до Петър Ювановић — Букурещ (№ 32, с. 57—58). Според Димов то е писано през януари 1857 г., пак поради мястото му в тетрадката с черновки (между писма от 29 декември 1856 г. и 21 януари 1857 г.).

В писмото си до Александър Живков от 28 февруари 1857 г. (№ 43, с. 75—76) Раковски казва: „В първо мое писмо бях приключил и две други писма — до г. Петра Ювановича, платнопродавца в улица Шербан вода, и друго до г. х. Сава Стояновича, моего братовчеда, в улица Курте векя." И понеже датата на първото писмо на Раковски до Живков е, както се изтъкна по-горе, 29 януари 1857 г., то и писмото до Ювановић е от тая дата.

3. Писмо до Мирончо Бешков — Букурещ (№ 34, с. 61—62). Според Димов то е писано „явно" през януари 1857 г., пак поради мястото му в тетрадката с черновки (там е между писма от 29 декември 1856 г. и 21 януари 1857 г.).

В отговора на Бешков от 9 март 1857 г. (Архив на Г. С. Раковски. Т. II. Писма до Раковски 1841 — 1860. С обяснителни бележки и под ред. на Никола Трайков. Подготвил за печат Веселин Н. Трайков, С., БАН, 1957, № 65, с. 159—160) е казано: „Известявам ви чрез настоящето си получението на вашето първо приятелско писмо от 20 прошлаго месеца." В такъв случай писмото на Раковски до Бешков е от 20 януари 1857 г.

Отговорът на Бешков е от 9 март, следователно „20 прошлаго месеца" трябва да бъде 20 февруари. Така, изглежда, е схванал работата редакторът на том втори „Архив на Г. С. Раковски" в бележка втора към отговора на Бешков. Сравнението обаче между писмото на Раковски и отговора на Бешков показва, че в случая Бешков е имал пред вид не февруари, а януари.

Обнародвайки за пръв път писмото на Раковски, А. Иширков (А. И., Къси бележки, писма и други. Ловеч и Ловчанско, кн. I, С., 1929, с. 128—129) му поставя дата 1 януари 1857 г. Това се дължи навярно на обстоятелството, че писмото започва с израза „Весела ти нова година". Между впрочем

този израз също показва, че писмото е от януари, а не от февруари — нова година не се честити след месец и двадесет дни.

4. Писмо до Максим Райкович — Браила (в същност Галац; № 52, с. 87—88). Според Димов то е писано „по всяка вероятност през март 1857 г.", „по съображения, изложени в по-предните писма", т. е. пак поради мястото му в тетрадката с черновки (между писма от 13 и 21 март).

В писмото си Раковски съобщава на Райкович за мисията на отец Пантелеймон в Галац. За същата мисия той пише и на В. Добрович (№ 51, с. 76—87), като му съобщава: „Пиша особно отцу Максиму, разговорете се..." И понеже писмото до Добрович е от 13 май, следва, че и това до Райкович е от същия ден.

5. Писмо до Иван Мавриди — Русе (в същност до Мавриди и съдружество, както е казано в обращението; № 73, с. 116—117). Според Димов то е писано през май 1857 г., защото „по съдържание много наподобява друго писмо, отправено до Петър Златов, от май 1857 г." (става дума за писмото на Раковски до Златов, № 71, с. 113—114; то, както установи Трайков, е от 17 май 1857 г., — срв. „Архив на Г. С. Раковски", т. II, с. 192, бел. 2 към писмо № 81).

Това наподобяване в съдържанието на двете писма се отнася само до една турска история, която Раковски моли да му се намери в Русе. Но такава молба Раковски е отправил до Златов, чиновник на Мавриди и съдружество, в писмо от 19 февруари 1857 г., което се загубило и не стигнало до получателя му. За него Раковски споменава в писмото си от 17 май. В такъв случай аргументът на Димов може да се пренесе и към писмото на Раковски от 19 февруари, следователно датата на разглежданото писмо може да бъде и февруари 1857 г.

В разглежданото писмо има няколко важни момента, които дават известни насоки за по-точно определяне на датата му. От тях може да се заключи, че Раковски го пише след завръщането си от Галац, т. е. след първата третина на декември 1856 г.; че отговаря на писмо от 29-ия ден на непоказан месец; че не е имал досега кореспонденция с Мавриди и съдружество, затова ги осведомява за своето намерение и желание да работи в областта на книжнината, и то със същите думи, както в писмата до В. Манчев и Ал. Живков от 29 декември 1856 г. (№ 30 и 31, с. 53—56); че Мавриди и съдружниците му са направили някаква услуга на Раковски; че сега Раковски за пръв път иска турската история.

Всичко това показва, че писмото си Раковски е написал във времето между завръщането си от Галац и 19 февруари 1857 г., когато е поискал турската история от Златов. Писмото не може да е от по-късно време и особено от май 1857 г., тъй като не отговаря на отношенията между Раковски и Мавриди и сътрудниците му братя Хаджипеткович, както ги знаем от кореспонденцията им след февруари същата година.

В случая трябва да се изтъкне и едно друго обстоятелство. Писмото е в същност най-груба черновка с недовършени и разпръснати мисли. То не е включено в тетрадката с черновки, а е написано на отделен лист. Това означава, че не е изпратено в този си вид.

По съдържание писмото прилича в много отношения да е отговор на писмото на Мавриди и братя Петкович до Раковски от 28 януари 1857 г. (Архив на Г. С. Раковски. т. II, № 58, с. 148). В него те съобщават, че получили обявлението за „Горски пътник", че го препратили на Сава Доброплодни

в Шумен, че са записали 20 спомоществуватели за книгата, това е именно услугата, за която става дума в черновката на Раковски, че очакват да излезе обявеният от Раковски вестник „Надежда", на който ще бъдат „ревнители".

Като се имат пред вид всички гореизложени обстоятелства, може да се направи само едно предположение: разглежданото писмо е скица, първи проект на отговора на Раковски до Мавриди и съдружниците му във връзка с писмото им от 28 януари. Окончателната редакция на писмото на Раковски била написана на 19 февруари (№ 44, с. 77—78), когато е вписана и в тетрадката с черновки. Това, че Раковски е написал цифрата 29 вместо 28 за датата на писмото на Мавриди и съдружество, е някаква грешка, която може винаги да се допусне.

Обстоятелството, че в писмото на Раковски до Мавриди и съдружество от 19 февруари 1857 г. не се говори за турската история, може да се обясни с това, че същия ден той е написал писмо и до Златов, когото е натоварил с търсенето ѝ. Това е съвсем естествено, като се има пред вид, че Златов пише писмата на Мавриди и съдружество до Раковски, а те само се подписват. За Раковски е било ясно, че не Мавриди и сътрудниците му ще търсят историята, а чиновникът им Златов, и затова натоварва него с тази задача. Това се потвърждава от обстоятелството, че по-нататък не Мавриди и съдружество осведомяват Раковски за търсенето на историята, а Златов (Архив на Г. С. Раковски, т. II, № 81, с. 191; № 83, с. 193; № 88, с. 199).

6. Писмо до Павел Тодоров и Иван Касабов — Белград (№ 74, с. 118). Димов приема, че то е писано през май 1857 г. въз основа на мястото му в тетрадката с черновки (между писма от 20 май и 6 юни).

Това предположение изглежда странно, като се вземе пред вид, че Раковски отговаря на писмото на Тодоров и Касабов от 1 юни 1857 г. „Получих, пише Раковски, ваше от 1-го юния приятелско..."

Очевидно, че писмото е писано между 3 юни (най-ранната възможна дата на получаването му от Раковски) и 6 юни (датата на следващото в тетрадката писмо до В. Добрович, Галац, № 76, с. 120—121).

7. Писмо до Кръстьо Пишурка — Лом (№ 75, с. 119—120). Димов поставя датата на писмото през май 1857 г. въз основа на мястото в тетрадката с черновки. Там то се намира след писмото до Тодоров и Касабов, разгледано по-горе.

В такъв случай датата му не може да бъде май. То също е писано в първите дни на юни, между 3 и 6 число.

8. Писмо до Петър Златов — Русе (№ 80, с. 123—126). То според Димов е писано през юни 1857 г. И сега Димов излиза от мястото на писмото в тетрадката с черновки (между писма от 23 юни и 3 юли).

Точната дата на писмото е 23 юни 1857 г., както свидетелствува сам Златов в писмото си до Раковски от 13 юли с. г. (Архив на Г. С. Раковски, т. II, № 88, с. 199—200): „С велика благодарност приех вашето предпочитаемо от 23 прешедшаго..."

9. Телеграма до Христо Георгиев — Букурещ (№ 110 а, с. 187). Според Димов телеграмата е „очевидно " от март 1860 г.

Това предположение е неприемливо по следните съображения:

В писмото си до Раковски от 10 април 1860 г. (Архив на Г. С. Раковски, т. II, № 247, с. 503—504) Георгиев казва: „Писмото ви от 29 прошлого, както и телеграфа ви от 27 подобнаго навреме приех..." Това означава, че през

март Георгиев е получил от Раковски само една телеграма — тази, обнародвана от Димов, под № 110 (с. 186—187; вж. за датата ѝ Архив на Г. С. Раковски, т. II, с. 504, бел. 2 към писмо № 247).

В такъв случай разглежданата телеграма е изпратена от Раковски до Георгиев след 10 април и по-точно между 10 и 18 април, когато той е получил парите, за които става дума в телеграмата (вж. писмото на Раковски до Георгиев от 18 април 1860 г., № 112, с. 189).

10. Телеграма до Димитър Диамандиев — Букурещ (№ 201, с. 319). Според Димов телеграмата е от 31 март 1866 г. Той се обосновава по следния начин: „С други почерк на края на страницата е отбелязано „31.III.1866", което показва, че е пратена в същия ден, когато Раковски пише и на Касабов, научавайки от него, че е преследван от полицията. Вж. писмото до Касабов от 31.III.1866."

Както е указано на телеграмата, тя е изпратена от Браила. Но Раковски не е бил на 31 март в Браила. На 28 март той е в мошията на Н. Балкански в Синещи, гдето лежи болен и отгдето праща човек в Букурещ до Касабов за лекарства (№ 199, с. 317). Поизлекувал се от настинката, Раковски напуща Синещи на 31 март, както съобщава на Касабов (№ 200, с. 318). Очевидно, че потегляйки на 31 март, той не е могъл да бъде в Браила същия ден. В такъв случай телеграмата му е от началото на април 1866 г.

11. Телеграма до Г. Петреско — Букурещ (№ 202, с. 319—320). Димов поставя и на тази телеграма дата 31 март 1866 г. по съображенията, изтъкнати от него за предидещата телеграма.

По съдържание телеграмата до Петреско е тъждествена с тази до Диамандиев, следователно и датата ѝ трябва да се премести към началото на април 1866 г.

12. Писмо до владиката Панарет — Букурещ (№ 205, с. 321). Димов смята, че писмото е „навярно от 1866—1867 г.". По-аргументирана обосновка на тази дата не е дадена.

Като се имат пред вид неприязнените отношения на Раковски с групата на „старите" от втората половина на 1864 г. нататък и принадлежността на Панарет към тази група, датата, предложена от Димов, не може да се приеме. По-вероятно е писмото да е от първата половина на 1864 г., когато Раковски издава с помощта на „старите" вестниците си „Бъдъщност" и „Бранител".

13. Изложение до руския консул в Белград (част втора, № 25, с. 376—377). Според Димов изложението „хронологически трябва да се отнесе към юли 1861 г.". Аргументи за тази датировка той не дава.

Предположението на Димов не може да се приеме по простата причина, че през юли 1866 г. Раковски не е в Белград. Той тръгва оттук за Русия на 1 юни (№ 169, с. 277) и се връща в края на юли (№ 175, с. 286).

Изложението може да е написано само през времето от връщането на Раковски в Белград до 22 ноември 1861 г., когато той получава сръбски паспорт (БИА—НБКМ, архив Раковски, I Б 32, стар № 7333). През това именно време руското външно министерство е узнало за отпечатването на брошурата на Раковски „Преселението в Русия", през това време излизат в „Дунавски лебед" и острите статии против руската политика на преселване на българи в южноруските степи (год. I, бр. 46, 15 август 1851 г., год.II, бр. 53, 3 октомври с. г.; бр. 60, 21 ноември с. г.; и пр.). Борбата на Раковски против преселението и обвиненията му срещу руското правителство са

обърнали внимание на руския консул в Белград и той е повикал при себе си редактора на „Дунавски лебед“ за обяснение поради туй, че бил снабден с руски паспорт.

14. Позив за събиране помощи за Белградската легия (в същност писмо на Раковски до браилските българи; част втора, № 30, с. 385—386). Димов определя за дата на „позива“ началото на април 1862 г., основавайки се на спомените на Касабов, който именно е отнесъл писмото до браилци.

Но Касабов не казва кога е отишел в Браила, а кога е тръгнал оттам за Белград: „Аз тръгвам така с тая помощ за Белград. Това ставаше в началото на месец април 1862 год. Дадох парите на Раковски...“ (И. К а с а б о в. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. София, 1905, с. 22). Раковски, респективно „Привременното българско началство“ в Белград издава разписка за получаването на тези пари на 7 април 1862 г. (БИА—НБКМ, архив Раковски, I Б 717, стар № 7765). Това означава, че Касабов се е върнал в Белград същия този или предишния ден.

Щом е така и като се вземат пред вид дните за отиване до Браила, за престой там и връщане в Белград, очевидно е, че Касабов е потеглил за Влашко през втората половина на март. Оттогава произхожда „позивът“ на Раковски.

15. Изложение до княз Михаил Обренович — Белград (част втора, № 39, с. 397—398). Според Димов то „е писано вероятно през август 1862 г., от което време са и другите изложения на Раковски до сръбски държавни лица и учреждения“.

За още по-точната датировка на изложението има данни в самото него. Така Раковски изтъква, че на 3 и 5 юни е участвувал в Белград против общия неприятел и е останал и след това да брани сръбската столица. Оттогава са се изминали два месеца. В такъв случай изложението е написано в първата половина или най-късно в средата на август.

Това се потвърждава и от друго обстоятелство. В изложението Раковски настоява да се създаде по-сериозна организация на Българската легия. В рапорта си до Военното министерство от 24 август Раковски го моли да вземе на свое разположение легията, т. е. отказва се от по-нататъшното си занимание с нея. Това показва, че изложението е писано известно време преди 24 август, когато Раковски все още е държал за легията и за изпълнение на задачата ѝ — да мине в България и вдигне въстание. Между изложението му до княз Михаил и рапорта му до Военното министерство следователно е минало известно време.

СТО ГОДИНИ ОТ ВЪСТАНИЕТО НА ДЯДО НИКОЛА*

(1856—1956)*

В края на юли и началото на август т. г. се навършиха сто години от опита за въстание против турската власт, известен под името *Дядониколово, Капитанниколово* или *Габровско въстание*.

Историята на това въстание е твърде кратка. Организаторът му, Никола Филиповски, родом от Силистра, бил шивач на модерни френски дрехи в Търново. Той дошъл тук през 1853 г. след обявяването на Кримската война (1853—1856 г.) между Русия, от една страна, и Турция, Англия, Франция и Сардиния (Италия), от друга. Дотогава Филиповски, който бил на 55 години и затова е наречен дядо Никола, живеел и работил в Букурещ. Тук той вземал дейно участие в политическия живот на румъните, като между другото участвувал активно и в румънската буржоазна революция през 1848 г. Идването на дядо Никола в Търново имало определена задача — той трябвало да подготви и вдигне въстание в Търновския край. Шиенето на дрехи било само прикритие на агитационната и организационната му дейност.

Въстанието било обявено на 29 юли 1856 г. (ст. стил). Дядо Никола отишъл от Търново в Лясковския манастир, гдето трябвало да дойдат 200 въоръжени въстаници. Очакванията на войводата не се оправдали: в манастира се явили само 13 въоръжени човека. Въпреки това дядо Никола развял знамето на бунта. Със своите четници той потеглил към Стара планина и се установил в Габровския манистир. Из пътя към четата се присъединили и множество селяни, пред които била разяснена целта на акцията: да се извоюват правдини за българите, равенство с турците, против плащането на данъка бедел (военен данък), за приемането на българите във войската. В Габровския манастир при четата дошли пратениците на турската власт и на габровските чорбаджии, които приканили дядо Никола да слезе в Габрово и там да разкаже пред правителствените представители своите искания. След отказа му чорбаджиите представили пред селяните действията на четата като провокационни, тя уж била изпратена от правителството, за да види кои са царски врагове. Селяните веднага се отдръпнали от четата, като дори някои от тях насочили оръжие срещу нея.

При това положение на нещата и след като секретарят на четата, Ради Колесов, който бил изпратен в Габрово да предаде писмено протеста на

---

* Исторически преглед, XII, 1956, кн. 6, с. 106—108.

въстаниците срещу неприлагането на султанския реформен акт — хатихумаюна, бил задържан, дядо Никола решил да слезе към града за преговори. Достигнал до моста на Етъра край Габрово, той разположил четата си на една ливада. Тук при него дошъл габровски пратеник, за да го покани да влезе в града. Гласно пратеникът предал поканата на властта, а тихо уведомил дядо Никола да бяга, защото го чака бесило. Четата се вдигнала, преминала моста и потеглила към Трявна. Тогава заптиите залегнали зад моста и стреляли срещу четниците. Двама души от тях паднали — единият бил убит на място, а другият бил ранен и след това съсечен от заптиите. В отговор на това четниците също почнали стрелба и убили едно заптие.

След тази престрелка четата се разпръснала (1 август 1856 г.). Дядо Никола стигнал до с. Дончовци и се укрил в дома на един селянин. Оттук той влязъл във връзка с П. Р. Славейков, учител по това време в Трявна, и с тревненския чорбаджия Кънчо Генков. Издаден от тревненските чорбаджии, дядо Никола бил убит, както спал в двора на укривателя си (2 август). Тревненските чорбаджии наредили убийството му, за да не издаде съзаклятниците, ако остане жив. Един от заловените четници, Илия Пеев от Лясковец, бил осъден на смърт и посечен край Търново, а Ради Колесов, от Ямбол, бил осъден на затвор.

Въстанието на дядо Никола било отглас на подготовката за въстание в България, което трябвало да избухне по време на Кримската война, за да създаде смут в тила на турските войски и да улесни действията на руската армия в борбата ѝ срещу Турция и нейните западноевропейски съюзници. Настаняването на дядо Никола в Търново малко преди затварянето на дунавската граница е несъмнено във връзка с плановете на българската либерална буржоазия да използува войната за освобождението на България. В това отношение тя е имала съгласието на руското командуване, с чието разрешение взела грижата не само да организира български доброволчески отряди в руската армия, но и да подготви въоръжени движения в България. Това движение трябвало да избухне преди всичко в Търновско — от Елена до Габрово. Дядо Никола, който стоял начело на подготовката на акция в Търновско, търсел случай да я извърши. Между другото той кроял да завладее през 1855 г. турската артилерия в Търново, като използува изтеглянето на гарнизона от града поради нуждите на фронта. Заговорниците не могли да осъществят намеренията си, понеже турското правителство подушило работата и изпратило през лятото на същата година две войскови части от Шумен.

Когато станало ясно, че султанското правителство няма да изпълни обещанията, дадени на християнските народи в турската империя с хатихумаюна (18 февруари 1856 г.), дядо Никола и някои от търновските съзаклятници решили да предприемат протестна акция. Целта им била да покажат пред света и главно пред силите, гарантирали чрез Парижкия договор за мир (30 март 1856 г.) изпълнението на хатихумаюна, че и сега турските реформи са празна дума. Тази въоръжена акция трябвало преди всичко да компроментира турското правителство, като засвидетелствува крайното недоволство на българския народ от тежкото му положение. Това несъмнено е отговаряло на интересите на народа, а също тъй и на целите на руската политика на Балканите. Нямаме данни, за да твърдим, че дядо Никола е получил инструкции от Букурещ в този смисъл, но такова нещо трябва да се предполага.

Опитът на дядо Никола да повдигне по-широко движение не успял. Между причините за това трябва да поставим на първо място измяната на либералната буржоазия и на част от чорбаджийството в България, които по време на войната действували задружно с емиграционната буржоазия и влизали в заговора, устроен от дядо Никола. Сега те се уплашили от разгрома на Русия във войната и се отдръпнали от заговора. Нещо повече, те направили всичко възможно да осуетят акцията. Главатарите на съзаклятниците в Елена и Беброво се укрили, лясковският съзаклятник Н. Козлев, след като бил арестуван за известно време в Търново, започнал да агитира за отлагане на въстанието, а чорбаджията х. Тодор х. Атанасов оградил с кордон от стража Лясковец, за да не допусне излизането на лясковчани в определения за въстанието ден и присъединяването им към формиращата се в близкия манастир въстаническа дружина на дядо Никола. Габровските чорбаджии разколебали от своя страна селяните, когато четата се установила в Габровския манастир, и подготвяли залавянето на дядо Никола. Тревненските чорбаджии пък организирали убийството на дядо Никола, за да затрият следите на заговора, в който и те били вплетени. Въстанието било в много отношения откъснато от народните маси. Заговорът разчитал преди всичко на съдействието на имотните слоеве в селата и градовете. Това попречило за масовизиране на движението — и е втората важна причина за неговото пропадане. Най-сетне за разгрома на въстанието спомогнало и недостатъчното политическо съзнание у селячеството, което улеснило чорбаджиите в тяхната предателска дейност.

Въпреки нищожните си размери въстанието на дядо Никола все пак добило голяма популярност и оказало значително влияние върху своите съвременници. Жертвите, които четата от 13 души дала, не били напразни — те спомогнали най-съществено за избистряне и активизиране на политическото съзнание на българския народ през втората половина на петдесетте и началото на шестдесетте години на миналия век. Гърмежите на Габровския мост намерили широк отзвук в душите на хиляди народни синове, отдали се след това на активна борба срещу вековния поробител, борба за свобода и демократично развитие.

КОНСТАНТИН ФОТИНОВ И НЕГОВОТО ДЕЛО*

Константин Георгиев Фотинов е роден към 1790 г. в гр. Самоков. По това време и изобщо през времето на Възраждането Самоков, както и другите балкански градове, живее с настроенията на събудения за нов живот български дух и взема дейно участие в народностните ни борби. При това градът живее и със спомените и традициите на едно славно минало: в околностите му се намират редица паметници от старата българска епоха, тук се създава легендата за геройската смърт на последния бранител на българската независимост, цар Иван Шишман, наблизо е и Рилският манастир, в чиято сграда не е престанало да мъждее кандилцето на българската свяст.

Детинството си Фотинов прекарва в родния си град, в кръга на семейството си. Изглежда, че майка му е починала рано и малкият Фотинов расте под грижите на баща си и на баба си. Баща му, Георги, произхожда от знатен пловдивски род, преселен в Пловдив може би от някое подбалканско градче (Копривщица, Карлово, Калофер и др.). Западнал абаджия, бащата на Фотинов живее скромен живот. Бидейки човек със слаб характер, той не е оказал някакво особено влияние върху изграждането на личността на Фотинов. На всеки случай той храни нежна обич и крайна привързаност към своя син, която изразява нееднократно в писмата си до него. По-голямо, почти изключително влияние върху оформяването на Фотинов оказва баба му по баща, монахинята Фота. Жена с извънредни дарби, предприемчива, умна, ученолюбива и с властен характер, бабата взема в свои ръце възпитанието на внуците си. По това време тя е игуменка на женския метох в Самоков, след като е ходила от любознание чак в Русия. Нейният меток остава за дълго време огнище на просвета и нравствено подвижничество. В метоха тя е обучавала децата на близките си на четмо и писмо. Тя научава малкия Константин да чете и да пише, след което той посещава и килийното училище в града. Изучил цялата тогавашна наука, състояща се в четене на богослужебните книги, и показал големи способности, Фотинов заминава за Пловдив, гдето постъпва в тамошната гръцка гимназия. Издържа го баба му, която се противопоставила на намерението на бащата да даде сина си на занаят.

Вкусил от прелестите на тогавашната гръцка култура, Фотинов не се задоволява с Пловдив, а заминава за Гърция, за да получи още по-високо образование. Тук той учи или в Атина, или в Кидония, на Малоазийския

---

* Константин Г. Фотинов. Избрани страници. Под ред. на Ал. Бурмов, С., 1939, с. IV — XVI.

бряг, гдето преподавали знаменити учители, получили образованието си в западните университети и надъхани с идеите на западното просвещение. Те вдъхвали на своите ученици горещо преклонение към древна Гърция и към всичко гръцко. Този остро подчертан национализъм действува ободрително и на учениците-българи: прекланяйки се пред величието на древната елинска култура, те черпят с пълни шепи от новото гръцко просвещение, но като противодействие на гръцката национална идея у тях се явява и укрепва войнствуващата идея на българщината. Тази идея ръководи делата на почти всички българи, възпитаници на гръцките школи. Оттук те придобиват още едно качество: безкрайна любов към просветата.

Както всички гръцки възпитаници, и Фотинов излиза от гръцката школа надъхан с жарка любов към отечеството си и с неизменно желание да служи на неговото просвещение.

Към 1825 г. Фотинов се завръща за малко в родния си град, след това отива в Пловдив, гдето се опитва да търгува, и най-сетне се установява в Смирна, гдето също така продължава търговската си дейност. Отначало Фотинов търгува със смокини и други овощия, а по-сетне се залавя с дъскарство. Изглежда обаче, че търговията не отговаряла на характера му и Фотинов постоянно търпи загуби. През 1829 г. той изгубва целия си капитал: един кораб, натоварен с негова стока, потънал и загубата била непоправима. Тогава Фотинов потърсва ново препитание, което да отговаря и на характера му, и на подготовката му, и на вътрешното му влечение. И той се отдава на учителска дейност.

В Смирна имало достатъчно добри условия за напредъка на едно славяногръцко училище. Градът по това време, както и в древността изпъква като средище на културен живот. Тук имало гръцка гимназия, гръцка печатница, издавали се гръцки списания, живеели множество образовани гърци, имало и немалко българи.

На 21 юни 1828 г. Фотинов наема една стая, в която започва да обучава десетина ученици. Славата на Фотиновото училище се разнася скоро и вече след година-две учениците му достигат цифрата 200. Учениците били българчета и гърчета. Фотинов предава български, гръцки и френски език, „правописание славяноболгарско“ и църковно пеене. Бидейки запознат със западната култура, Фотинов не се е задоволявал само с тези предмети, а е преподавал, както може да се съди по странични данни, и аритметика, и география, и история, и литература. На разностранността на преподаванията в училището му се дължи най-вече и славата му на добър учител. За порастване на славата му допринасяло и обстоятелството, че той си служел с модерна за онова време взаимоучителна или Бел-Ланкастерска метода. Трябва да се изтъкне, че той е първият българин, който въвежда тази метода. В България тя се разпространява едва след 1835 г., когато бе въведена от отец Неофит Рилски в Габровското училище.

С течение на времето в училището на Фотинов почват да постъпват не само деца от Смирна и околностите, но и от цяла България. При прочутия учител идват да усъвършенствуват гръцки и френски език и по-възрастни младежи, които после се отдават на народополезна дейност.

Заслужава да се отбележи, че въпреки смесения характер на училището си Фотинов се е старал винаги да насажда у своите възпитаници българчета народностни чувства и желание за народополезна работа. За това свидетелствуват редица писма на негови съвременници и ученици, които му бла-

годарят, че ги научил, какво „всичките човеци се раждат на тоя свят, за да се отрудят всеки за своето отечество". Други го насърчават „да дерзай на просвещение отечества нашего", за да може нашият „злощастен народ български и да се събуди както от невежество, да възлюбят (българите) ученията, защото са съвсем назад останали от другите народи". На насърченията Фотинов отговаря, че винаги е имал и ще има „попеченията, и упражнявал съм се непрестанно по силата и възможността си за просвещението на нашия беден народ български".

През 1842 г. Фотинов във връзка със своите книжовни проекти предприема обиколка на българските земи. Той събира спомоществуватели за своето „Землеописание", интересува се от различни български старини: ръкописи, монети, запознава се с учители и първенци и им дава съвети за по-плодотворна работа. По този начин той успява да разбере и кои са истинските нужди на народа. В по-нататъшната си дейност той ще се съобразява с тях и ще се грижи според силите си за тяхното задоволяване.

Любопитно е да се отбележи, че в обиколката си из България Фотинов се сдобива и с един препис на Паисиевата история, който по-сетне използува в описанието си.

След обиколката си Фотинов продължава пак да учителствува. По едно време се залавя отново с търговия. Поканен да участвува в превода на библията, той напуща учителството завинаги. През 1858 г. във връзка с работата си около библията Фотинов се преселва в Цариград и крои тук да издава отново списание: „Лист любословний, повестний и торжищний". Смъртта обаче туря край на плановете му и на народополезната му дейност. На 29 ноември 1858 г. Фотинов склопи очи в Цариград.

Книжовната си дейност Фотинов начева с една Г р ъ ц к а г р а м а т и к а, издадена в Смирна през 1838 г. Тя била предназначена за гръцките училища. Написана на гръцки, тя не добила нужното разпространение в България.

Вторият книжовен труд на Фотинов е неговото З е м л е о п и с а н и е, излязло през 1843 г. Подбудите, които са накарали Фотинов да се залови с написването на своята география, са изложени накратко в предговора му. Грижите за народното образование, които той полага от дълго време, са плод на неговата най-голяма ревност и родолюбие, те са израз на осъзнат дълг към народа и отечеството. Той е твърде скромен, за да счита, че е направил нещо много; книгата му е само един знак на любовта му към народа. Сам Фотинов не обяснява защо е предпочел да поднесе на българското юношество именно география, а не друга книга; това можем да си обясним сами, най-вече с общата насока на Фотиновото образователно и книжовно дело.

Както и сам Фотинов бележи, Землеописанието му е превод от гръцки. Оригинално негово дело е само частта за България, Тракия и Македония, съставена по Землеописанието на Н. Бозвели и по собствени наблюдения по времето на Фотиновата обиколка из българските земи през 1842 г. Тази част именно е най-интересна за нас. Тя разкрива редица черти от живота на българските градове и села по онова време и е ценен документ както за стопанската, тъй и за културната история на България в най-широк смисъл на думата. Тя е ценно свидетелство и за духовния образ на Фотинов, и за неговото неизменно родолюбие, изразено тук не един път и особено в историческите бележки, които придружават описанията на някои градове.

Написано на доста разбираем език, изпъстрено с множество картини и карти, съдържащо множество сведения по политическа, културна, физическа и математическа география, енциклопедично по съдържание, различаващо се във всяко отношение от досегашните географии, Землеописанието на Фотинов е имало рядък за времето си успех: на последните му страници са изредени имената на повече от 1800 спомощника, а сливненецът Добри Желязков, основател на българската промишленост, поръчва на Фотинов да му достави 1000 броя.

През 1845 г. Фотинов издава нов труд: Болгарский разговорник заония, които обичат да навикнуват да говорят греčески. Разговорникът съдържа изрази, преведени на гръцки и предадени със славянски букви. Ако и да предназначава книгата си за практическа употреба, и тук Фотинов е останал верен на своята природа; и тук той говори за нуждата от училище или за това, че децата трябва да изучат първом майчиния си език, та тогава да учат и „двадесет езика".

Друг оригинален труд на Фотинов е неговият Руско-българско-гръцки речник, наченат през 1855 г. и останал недовършен и необнародван.

Книжовната дейност на Фотинов не се изчерпва само с оригиналните му трудове. Той е и прилежен преводач. Изпод неговото перо са излезли следните преводи:

Учение душесловно за децата от Х. Галаудет, 1852 г. Преводът е направен от гръцки език. Книгата представя изложение в диалогична форма на нравствено-религиозни въпроси, като се набляга на това, че възпитанието трябва да бъде в основата си религиозно. Първата част на тази книга е преведена на български и издадена през 1884 г. неизвестно от кой български книжовник. Някои предполагат, че преводът е направен пак от Фотинов.

Каза се по-горе, че Фотинов по покана на Британското библейско дружество се залавя с превода на Библията. Той успява да довърши само няколко части от Стария завет: Псалтир (1855), Битие (1857), Притчи Соломонови и Еклезиаст.

Най-сетне в ръкописите на Фотинов е намерен преводът и на още една книга, останал ненапечатан: Разумства древних неких любомудрих. Счита се, че това е първият книжовен труд на Фотинов.

Най-значителното книжовно дело на Фотинов си остава все пак неговото списание Любословие. Не само защото с него той тури началото на българския периодичен печат и даде в ръцете на българите още едно оръжие в борбата им за национална и културна възмога — в Любословие са поместени най-голям брой оригинални трудове на Фотинов, които ни разкриват в пълнота неговите идеи и възгледи. Без Любословие делото на Фотинов щеше да изглежда и скромно, и незавършено, а образът му нямаше да сияе тъй ярко на небосклона на българското минало.

Мисълта да начене издаването на периодическо списание се явява у Фотинов като последица най-вече на горещото му желание да служи на просветата на своя народ. Отделната книга не може да извърши това, което може да направи едно периодическо издание: тя действува еднократно, „отведнъж може да ѝ вземе човек сладостта", а списанието „се подновува на всекий месец и има различни нови и многообразни повести и разуми".

Чрез списанието се постига редовното просвещаване на народа, което трябва да бъде цел на всички по-събудени българи.

Решен веднъж да почне издаването на списание, Фотинов пуща през 1842 г. един пробен брой от 32 страници, озаглавен: Любословіе или періодіческо списаніе разныхь вѣдѣній, издадено трудомь Константина Г. Фотинова С. Книжката начева с едно „Предисловие любочитателем", в което Фотинов излага подбудите, накарали го да се заеме с редактирането и издаването на списанието. Предисловието е написано с повишен тон, който издава на много места духовната близост на Фотинов с Паисий и Неофит Бозвели, и особено там, гдето Фотинов изобличава българите за немарата им към образованието и книжнината. След предисловието Фотинов помества няколко статии от различен характер, за да се видят насоките и целта на списанието му.

Списанието започва да излиза редовно едва след две години, когато Фотинов намерил материална подкрепа от страна на цариградския търговец Рали Х. Мавриди, родом от Шумен. Първият брой на редовната годишнина излиза през април 1844 г. Списанието излиза всичко две години, в 24 броя. Фотинов се вижда принуден да прекрати издаването му поради липса на средства: списанието се нравило на мнозина, но малцина били свикнали да плащат за получаването му. Абонаментът бил 2 талера колонати.

Названието на списанието — Любословие — е превод от гръцката дума филология. Обаче съдържанието на списанието съвсем не се ограничава само с филологични, езикословни въпроси. То има енциклопедичен характер. Впрочем Фотинов схваща думата филология малко по-иначе: за него филологията като наука обхваща разглеждането на всички прояви на човешкия дух. Схващане, което по-преди беше общоприето.

В Любословие Фотинов застъпва няколко отдела: религия и нравственост, педагогика и народна просвета, филология, история, география, естествена история, земеделие, стопанство, хигиена, политически въпроси, художествена литература, анекдоти, дребни съобщения и пр. Както се вижда, програмата на списанието е твърде широка. Тя отговаря не само на интересите на редактора, но и на нуждите на българския народ, които Фотинов познава твърде добре. Така подредено, украсено и с картини, списанието е могло да задоволи и най-любознателния читател. Всеки може да намери нещо за себе си, всеки може да почерпи и наслада, и поука. Теоритическите статии се редуват с практически упътвания по земеделие и по хигиена, по търговия и по стопанство, по нравствени въпроси и по възпитание. Съобразно с духа на епохата, най-широко са застъпени езикословните и историческите статии, които обосновават правото на българския език и на българския народ да съществуват. Най-слабо е застъпен художественият отдел: в двете годишнини са поместени само няколко преводни разказчета с поучително съдържание и няколко стихотворения на Н. Касапски и Ст. Изворски.

Повечето от статиите на „Любословие" са превод от гръцки и вероятно от френски списания. Много от тях са оригинални трудове на Фотинов. От българските книжовници по онова време в „Любословие" сътрудничат само неколцина, между които са и В. Априлов и Г. Кръстевич.

Горещото национално чувство, граничещо с фанатизъм, определя основната линия в идеите на Фотинов. Неговите разбирания са подчинени на

една мисъл, те следват една насока — културна и народностна възмога на българите, право на българския народ да живее и да постигне духовен напредък. По такъв начин Фотинов не излиза от кръга на идеи и разбирания, който владее в средите на българските възрожденци докъм Кримската война. Фотинов е следовник и на Паисий, и на Неофит Бозвели, и на Петър Берон, той продължава и задълбочава тяхното дело, влагайки нови елементи в обосноваването на борбата.

Историческите идеи на Фотинов, изразени най-добре в статията му „Понятие (познание) за древност (старост) славянска", са напълно сходни с идеите на Паисий и Раковски. Първата част от статията представя в същност преработка на Паисиевата история, която Фотинов намерил при обиколката си през 1842 г., докато втората част е писана само от Фотинов, който е използувал множество неизвестни нам извори. Целта на Фотинов е да докаже, че славянското племе е най-старо, че почти всички исторически народи са от славянски произход. Изтъквайки подобно на Паисий някогашното величие на славяните, в това число и на българите, Фотинов иска да подхрани тяхното народностно чувство и гордост и да ги подтикне към нови подвизи, към ново културно и политическо въздигане.

Интересен е методът, с който си служи Фотинов, за да докаже своите твърдения. Той изхожда от етимологията на думите, като търси някакво звуково сходство, което използува без оглед на някаква научна истина. Така племето р е т и е славянско, защото на гръцки думата р е т о н значи с л а в а, италианският град Падова има славянско име — п а д а в о д а, древната македонска столица П е л а има също славянско име — б я л а, Навуходоносор е чист славянин — небу-угоден цар, френският език е славянски, защото думата grève съответствува на българската дума г р и в а, и пр. По този начин и Нума Помпилий, легендарният римски цар, и историкът Тит Ливий, и Ахил, и етруските, и бесите са от славянски произход и са прославили славянското име.

Езикословните разбирания на Фотинов са също тъй твърде интересни. Считайки, че езикът е най-важният белег на народността, той ще отначало взема живо участие в препирните за установяване на книжовен български език. Разбиранията му в това отношение претърпяват развитие, което може да се обясни преди всичко с неговите исторически идеи. Докато в пробния брой на „Любословие" Фотинов е привърженик на народния език — „списателят да говори в списанието му така, каквото е навикновен народът", — в брой 2 той вече изразява колебанието си между „благоречието" и „просторечието". По-късно колебанието му изчезва и той се обявява за „благоречието", сир. за църковнославянския език, който трябва да стане според него не само книжовен език на българите, но и на всичките славяни. Това е в духа на неговите славянофилски увлечения, изразени най-добре в статията му „Понятие за древност славянска". Своето ново схващане Фотинов се старае да обоснове в дългата си статия „М ъ ч н о е д а п о з н а е ч е л о в е к с а м с е б е с и". И тук той си служи със същия метод, както при историческите си издирвания. И тук той се води от патриотични съображения: той отъждествява църковнославянския език със старобългарския, на който някога е била създадена огромна книжнина, и иска да го противопостави на гърците, които са изтъквали славата на древния гръцки език. А щом някога старобългарският език е бил класически език на славянските народи, защо да се пренебрегва сега, когато става въпрос за установяване на

книжовен български език? Културното наследство трябва да се използува така, както гърците използуват своето наследие от миналото.

Педагогическите идеи на Фотинов са изразени в няколко статии. Той постановява за светско образование с религиозно-нравствена основа. Според него най-важните фактори на възпитанието са жените, учителите и свещениците. И той настоява на няколко пъти да се основе едно общобългарско училище, което да подготвя добри учители, добри свещеници и добри граждани. Особено напредничав в идеите си е Фотинов, когато се застъпва за образованието на жените. Тук той излиза от кръга на съвременните си схващания и се явява по думите на проф. М. Арнаудов предтеча на новите насоки в педагогията. В това отношение най-характерна е статията му „Возобразование женскаго пола". Впрочем всички педагогически статии на Фотинов се отличават с напредничавост и ново разбиране.

Интересно е да се отбележи във връзка с просветните разбирания на Фотинов и неговото залягане за създаване на общи и частни книговища, за библиотеки. Той предлага да се образуват дружества, които да поддържат добре уредени библиотеки и да съдействуват за народното образование и просвещение.

Необходимо е да се изтъкне широтата на Фотиновите просветни идеи. Те са изразени както в обширното съдържание на „Любословие", тъй и в разностранната му дейност като книжовник и учител.

Значението на Фотинов се определя преди всичко от времето, когато той живее. Трябва да се има пред вид, че дейността на малцината по онова време труженици за народно освестяване е срещала хиляди спънки от най-различно естество, че е трябвало да се пробива пъртина в целината на невежеството и културната закъснялост, По-слабият дух би отпаднал от борбата, неукрепналият нравствено би изменил на идеи и национални завети. Фотинов отначало и докрай остана на своя пост като просветител и книжовник. Неговото дело в голяма степен допринесе за напредъка на народностната идея и за осъществяване на прогласената от Паисий програма за въздигане на българщината. Затова и името му ще остане окръжено със сияние на славата и народната признателност.

ТАЕН ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ

*(Образуване и първи период от развитието му)**

За Тайния централен български комитет (ТЦБК) е създадена значителна по размери литература.[1] Някои от основните документи и материали за него са обнародвани отдавна,[2] редица моменти от неговата история са вече разкрити и проучени в подробности.

И все пак извършеното досега не е достатъчно, за да имаме пълна представа и правилна оценка на мястото и значението на ТЦБК в историята на българското национално-освободително движение през 60-те и 70-те години на миналия век. Множество факти от живота на комитета стоят неиздирени и неосветлени, много въпроси около неговата класова същност, идеология и тактика не са разрешени правилно и цялостно дори от авторите, които са излезли от здрави методологични позиции.

С оглед на това едно ново изследване на основните моменти и въпроси от историята на ТЦБК, облегнато на всички достъпни засега изворни материали, не е в никакъв случай излишно. При настоящия етап от развитието на българската историческа наука то е съвсем необходимо.

---

* Исторически преглед, XVI, 1960, кн. 2, с. 41—65.

[1] Г. Димитров. Княжество България. Историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. I. С., 1894. с. 426—427; ч. II, Пловдив, 1896, с. 251; Ст. Заимов. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895. с. 18—28, 202—220; П. П. Карапетров. Сбирка от статии. Средец, 1897. с. 267—283; ст. Адрес и мемоар до султана; П. Кисимов. Исторически работи. Моите спомени. Ч. II. С., 1900. с. 50—55; ч. III, С., 1901. с. 162; Полк. Краев. Въстанията на българите за освобождение от турско иго (1396—1877).— Задружен труд, г. II, кн. X, XI и XII, С., 1904. с. 50—53; И. Касабов. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. с. 48—137; Д. Т. Страшимиров. История на априлското въстание. Т. I. Предистория. Пловдив, 1907. с. 3—35; И в. Г. Кличаров. Христо Ботьов. Биография. С., 1910. с. 484—495; Ев. Волков. Христо Ботйов (СпБАН, кн. 15/10, с. 40 и сл.); Д. Т. Страшимиров. Комитетското десетилетие (епоха на комитите) 1866—1867. — В: България 1000 години 927—1927. Т. I, С., 1930, с. 781—888; П. Н. Орешков. Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868).— СпБАН, кн. 52/25, с.255—328; М. Димитров. Обществената мисъл и обществените течения, под чието влияние се е намирал Ботев. Пълно събр. съч, под ред. на М. Димитров. Т. I, С., 1940. с. 111—115; И в. Н. Унджиев. Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност. С., 1946. с. 9—23; Д. Косев. Лекции по нова българска история. С., 1951. с. 172—176. История на България. Т. I. С., 1954. с. 409—411.

[2] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 45—61; 67—75; 78—82, 90 и сл.; И в. Касабов. Пос. съч., с. 58 и сл.; Документи за българската история. Т., С., 1931. с. 432 и сл.: П. Орешников. Пос. съч., с. 314 и сл.

Опит за такова изследване е настоящата работа. Тя е разделена на три части: в първата се разглеждат образуването и първият период от развитието на ТЦБК, във втората се излага историята на комитета през втория период от съществуването му, а в третата са подложени на разбор идеологията и тактиката на комитета и е посочено неговото историческо значение. Тези три части ще излязат последователно в „Исторически преглед".

* * *

1. На 10 срещу 11 февруари 1866 г. в столицата на съединените княжества Влахия и Молдова Букурещ бил извършен преврат. Владетелният княз Йоан Александър Куза бил арестуван от заговорниците и заставен да подпише абдикацията си. Създадено било временно правителство, което си поставило за първа задача избирането и настаняването на румънския престол на един европейски принц. В по-далечна перспектива заговорниците се стремяли към обявяване независимостта на Румъния.

Превратът бил извършен въпреки волята на Турция, спрямо която Румъния се намирала във васално подчинение. Престижът на цариградското правителство бил засегнат твърде сериозно. Намерението на заговорниците да поставят на румънския престол един европейски принц можело да има последици, които да увредят остро интересите на Турция. Турското правителство започнало да трупа войски на дунавската си граница с оглед на една военна намеса, ако събитията се окажат неблагоприятни за султанската империя.

Изгонването на княз Куза нарушавало постановленията на Парижкия договор за мир от 1856 г. и на султанския ферман от 1861 г. Съгласно Парижкия договор Влашко и Молдова били автономни княжества под сюзеренството на султана. Те имали свои народни събрания и князе, които се утвърждавали от него. През 1858 г. народните събрания на двете княжества избрали за княз полковник Куза и по този начин осъществили обединението на румънския народ в една държава. Турското правителство в съгласие с държавите, подписали Парижкия договор, признало с ферман от края на 1861 г. обединението на княжествата, но само под властта на Куза. В случай че Куза напуснел престола по един или друг начин, Влашко и Молдова трябвало в най-кратък срок да си изберат князе и по този начин да се ликвидира обединението им в една държава.

Основният въпрос, който стоял еднакво и пред Турция, и пред държавите, подписали Парижкия договор, и пред временното румънско правителство, бил: да се запази ли обединението на Влашко и Молдова, или да се приложат решенията на Парижкия договор? Турското правителство било за разединението на двете княжества, като се облягало на Парижкия договор. На същото становище били и държавите, подписали договора. На посланишката конференция в Париж през 1866 г. техните представители взели отрицателно становище към обединението на Влашко и Молдова под властта на един чуждестранен княз. Временното румънско правителство обаче стояло твърдо на позициите си. То било готово да воюва за осъществяването на своите цели.[3]

[3] За събитията в Румъния вж.: Балканския страны. М., 1946. с. 239 и сл.; Всемирная история. Т. VI, 1959. с. 520 и сл.; Istoria R. P. R., red M. Roller, Bucureşti. 1952. За дипломатическата история на въпроса вж. Г. П. Г е н о в. Източният въпрос

2. Като не разполагало с достатъчно сили, за да се противопостави на една военна акция от страна на Турция, временното правителство в Букурещ търсило всевъзможни начини за осигуряване делото на превратa. Между другото то отправило погледа си и към многобройната българска емиграция в Румъния. Една голяма част от тази емиграция се състояла от хора, напуснали отечеството си поради произволите на турската власт. Те преживявали в Румъния като земеделски ратаи, общи работници, чираци и калфи по занаятчийските работилници, прислужници в кръчмите и служители в канторите на едрите български търговци. Всички те мразели смъртно турската власт и живеели с неизменно революционно настроение. Мнозина от тях ходили през 1862 г. доброволци в Сърбия, други минавали всяко лято през Дунава и хайдутували по планини и гори в България. Един призив за борба с Турция можел да ги привлече масово под знамената. На това именно разчитало румънското правителство, когато решило да се започне вербуването на български доброволци.

Със задачата да влезе във връзка с българската емиграция и да я привлече за целите на румъните бил натоварен румънският таен комитет, който организирал и извършил превратa. Ръководна роля в него играели румънските либерали, които имали известно влияние всред българското население в Румъния поради демагогските лозунги за демокрация, с които си служели в своята политическа борба. При това някои от тези водачи поддържали и по-рано връзки с българската емиграция, между другото и с Г. С. Раковски.[4]

Съвсем естествено било румънският комитет да се обърне за съдействие по предначертаната си цел към Раковски, който бил признат вожд на революционно настроената българска емигация и който неуморно търсел възможности за революционна акция срещу Турция. От спомените личи, че за преговори с Раковски били определени двама от най-видните членове на румънския комитет, водачи на либералите и министри на новото правителство — Й. Братияну и К. А. Росети.[5]

За съжаление историческата наука не разполага с никакви документи около преговорите между представителите на румънския комитет и Раковски. Съобщенията на спомените, които единствени говорят за тях, са твърде непълни и схематични, въпреки че мемоаристите предават разказа на Раковски пред тях.

Според войводата П. Хитов, чиито спомени са писани само две или три години след разглежданите събития,[6] Братиану отишъл при Раковски и го попитал дали ще може да събере доброволци, за да се бие против турците, в случай че турската войска навлезе в Румъния. Раковски отговорил, че за три дни ще събере 5000 души, стига само да получи потребното, т. е. оръжие. Братиану си отишъл, размислил върху това, което Раковски му

(Политическа и дипломатическа история). Ч. II. От Парижкия конгрес (1856) до Ньойския договор (1919). С., 1926. с. 126—145.

[4] И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 47; П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 142.

[5] Из миналото. Документи за политическото ни възраждане. Кн. II, под ред. на П. С. Кършовски. Елена, 1929, с. 272—273 (първият вариант от спомените на П. Хитов); В. Х. С т о я н о в - Б е р о н. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886. с. 244—245; И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 47.

[6] Срв. моя увод към П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина. Редакция, увод и бележки от Ал. Бурмов. С., 1940. с. XI.

казал, и от страх, че българският революционер ще изпълни на дело думите си, почнал да го преследва.[7] Във втория вариант на спомените си, приготвен за печат от Л. Каравелов през 1872 г., Хитов разказва, че Раковски обещал на Братиану да събере 5000 доброволци за десет дни. Когато Братияну се върнал в къщи, той променил намерението си, като заявил пред едно лице така: „Ако дадем на Раковски средства, той може да ги употреби за своя полза. С 5000 въоръжени хора Раковски може да направи и нам различни неприятности. Ние трябва да махнем оттука тоя опасен човек, а после вече да дадем заповед да се съберат самоволници." При това Братиану разкрил, че при него дохождал някакъв българин, който му казал да се варди от Раковски.[8]

Според д-р В. Берон[9] Братиану повикал при себе си Раковски и му предложил да застане начело на един легион от 5000 български доброволци. Раковски го попитал за каква цел се приготвя този български легион. „За да го присъединим с нашата редовна войска — му отговорил Братиану — и заедно със Сърбия и Черна гора да нападнем на Турция и да изпъдим турците от Европа, и да освободим таковим образом България от турско иго, и пр." По-влиятелните в Букурещ българи отклонили Братиану от неговия план, той прекъснал връзките си с Раковски и под натиска на клеветите им започнал да го преследва.[10]

Според Ив. Адженов,[11] който отчасти предава и спомените на Н. Балкански,[12] на Раковски било предложено да събере 1000 души български доброволци под румънска команда, за да вардят дунавското крайбрежие. Раковски се съгласил да събере дори до 10 000 доброволци при условие да ги въоръжи румънското правителство и да ги снабди с българско знаме. Веднага след това румънците поискали да арестуват българския революционер.

От съобщенията на споменатите личи ясно, че Раковски се съгласил с предложението на румънския комитет да образува български доброволчески отряд и да участвува с него на румънска страна в една евентуална война с Турция. Пред мемоаристите Раковски не е казал нито дума за това, че не е дал съгласието си или че е поставил пред румънците условия, които те не приели. В спомените е прокарана последователно мисълта, че не Раковски, а румънците са се отказали от сътрудничество с него, и то по причини, независещи от него.

В литературата обаче господствува гледището, че именно Раковски е отклонил предложението на румънския комитет за участието му в организирането на български доброволчески легион, като поставил пред румънския комитет неприемливи за румънското правителство условия.[13] Това

---

[7] П. Кършовски. Из миналото. Кн. II. с. 272—273.

[8] П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Издадена под ред. на Л. Каравелов. Букурещ, 1872. с. 65—66.

[9] В. Берон. Пос. съч., с. 244—245.

[10] Берон изрично подчертава, че всичко това му е разказвал Раковски.

[11] И в. П. Адженов. Сведения и записки за живота на Георги Сава Раковски. Русе, 1896. с. 56—57.

[12] Това личи от данните и документите, съобщени ни от Адженов в трите свезки на неговите „Записки от живота на Г. Стойков Раковски", издадени през 1894—1895 г. в Русе от Н. Балкански. През 1866 г. Раковски, както ще се види от по-нататъшния разказ, е живял често в мошията на своя братовчед Балкански, когото винаги е посвещавал в своите замисли и дела.

[13] История на България, Т. I. с. 409—410.

гледище бе изтъкнато за пръв път от Страшимиров, и то въз основа на несъществуващо в книгата на Берон съобщение за някакъв спор между Раковски и румънските дипломати.[14] По-късно Страшимиров задълбочи своята грешка, като обосноваваше своето твърдение с куп голи логически построения и разсъждения относно тактическите разбирания на Раковски и неговия горчив опит от Сърбия през 1862 г.[15]

Че Раковски е поставил някакви условия на румънския комитет, респективно на румънското правителство, в това едва ли можем да се съмняваме. То е показано ясно и в спомените: Раковски обещава да събере няколко хиляди души доброволци, като румъните го снабдят с всичко необходимо, т. е. с оръжие, облекло и припаси. Възможно е между тези условия да е имало и такива, че след уреждането на румънския въпрос българските доброволци ще имат свобода на действие, И едното, и другото условие са били напълно приемливи за румъните. Това се вижда от обстоятелството, че румънският комитет се съгласява малко по-сетне да образува български комитет, че той обещава пълно съдействие на този комитет за организиране на въстание в България, че той обещава издръжката на четите, които българският комитет ще изпраща в България, и т. н. Всичко туй не се различава по нищо от онова, което Раковски е могъл да поиска или е поискал по тази линия. [15а]

Разрешението на въпроса за скъсване на преговорите между румънския комитет и Раковски трябва да се потърси в друга посока. В спомените именно се казва, че Братиану размислил след изказаната от Раковски готовност да събере 5000 български доброволци и решил, че българският революционен вожд може да създаде неприятности на румънското правителство. Към такава мисъл го навеждали и клеветите на някои българи по отношение на Раковски. За какви неприятности може да става дума?

В румънския комитет, който организирал извършването на преврата и свалянето на княз Куза от престола, влизали представители на двете най-големи партии в Румъния — консервативната и либералната. Консерваторите изразявали интересите на чокойството (едрите земевладелци), а либералите — на онази част от буржоазията, която била свързана със земевладелското производство. Те били обединени в т. нар. „чудовищна коалиция" за борба против княз Куза, който се опитвал да проведе известни реформи, като се облягал на промишлената буржоазия и отчасти на селячеството. Между другото Куза извършил секуляризация на манастирските земи, които съставлявали 27 процента от цялата поземлена площ на Румъния (1863). През 1864 г. Куза и първият му министър М. Когълничану прокламирали аграрна реформа и освобождение на селяните от феодална зависимост. Макар и половинчата, реформата засегнала най-остро интересите на чокойството и на свързаната с него буржоазия и изострило до крайна степен борбата на „чудовищната коалиция" срещу княза. Тази борба стигнала своя връх с преврата от февруари 1866 г.

Като революционер — демократ, идеолог и вожд на българската селска антифеодална революция, като борец за „свобода и равноправност", Раков-

---

[14] Д. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 29.

[15] Д. Страшимиров. Комитетското десетилетие. с. 864—868.

[15а] Според Ч. Попов (Черти из живота на Георги С. Раковски. Русе, 1891. с. 134). Раковски поставил условия той сам да бъде главатар на доброволците и дружините да бъдат под българско знаме. Братияну се съгласил.

ски застанал на страната на угнетените румънски селяни и подкрепил активно борбата за аграрна реформа в Румъния. Той изразил ясно и категорично своето становище в редактирания от него българо-румънски вестник „Бъдъщност", излизал през първата половина на 1864 г.[16]

Това не е могло да не доведе до известно сближение между Раковски и Куза.[17] То се изразило в обещанието на Куза да подпомогне през 1866 г. българското революционно движение. В спомените на Н. Балкански, съобщени от Адженов, се казва, че румънският княз бил готов да даде на Раковски оръжие за 25 чети от по 31 момъка.[18] За общи действия между Куза и Раковски се говори и в едно писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров от началото на 1866 г.[19]

При това положение на нещата резервите, които направил Братиану, респективно румънският комитет, по отношение на Раковски, са напълно обясними. Очевидно Раковски не е одобрил преврата, насочен срещу реформите на Куза, на който българският революционер бил горещ привърженик. Поставен начело на българския доброволчески легион, Раковски наистина е могъл да създаде значителни неприятности на правителството, дошло на власт благодарение на преврата. Подозрението на Братияну следователно имало основания. То именно станало причина за отдръпването на румъните от плана им за общи действия с вожда на българската революционно настроена емиграция.

Във втория вариант на П. Хитовите спомени се твърди, че предупреждението да се пазят от Раковски било внушено на румъните от Ив. Касабов или Ив. Грудов.[20] Въпреки че отразява по-късни настроения срещу Касабов и Грудов, това твърдение не изглежда неприемливо, особено що се отнася до Касабов. За това дават основание както неговото двулично, а понякога и неприятелско отношение към Раковски още от времето на Белградската легия, тъй и прекомерните му амбиции, изразени в цялата му дейност преди Освобождението.

---

[16] Бъдъщност, г. I, бр. 8, 1 . V . 1864. За революционно-демократичната идеология на Раковски вж. Г. Б а к а л о в. Г. С. Раковски. С., 1934; вж. също така студията на Н. К о н д а р е в. Идеология на Г. С. Раковски.— Философска мисъл. XV, 1959, кн. 3, с. 98—113 и С. С и д е л ь н и к о в. Болгарський революціонер Георгій Раковський. Харків. с. 110 и сл.

[17] За положителното отношение на Раковски към политиката на княз Куза говори обстоятелството, че българският революционер превежда на български език и отпечатва в отделни брошури отговора на Куза до Фуад паша (Отговор владетеля ромънов Александра Йоана А. към везиря на Портата. Превод от румънски, Букурещ, 1865) и една негова реч (Престолна беседа владетеля Румънии Александра Йоана I, изречена в отварянето на Камарата и Сената 5/17 декември 1865 г. Превод от румънски, Букурещ, 1865). Ръкописът на превода на първата брошура е запазен в архивата на Раковски в НБКМ, БИА, ф. Раковски, I Б 300. За отношението на Раковски към Куза вж. още И. Ц а н к о в. Спомени от миналото. С., 1917. с. 20.

[18] И в. А д ж е н о в. Сведение и записки... с. 56.

[19] Из архивата на Н. Геров. Кн. I. Под ред. на Т. Панчев. с. 268—269, писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров (последният не е означен, но щом писмото се намира в неговата архива, очевидно е изпратено до него; за това впрочем говори самото му съдържание). Писмото е без дата. Издателят на Геровата архива го е поставил между писмата с дата 12.XII.1866 и 10.I.1867 г. В същност писмото е от началото на 1866 г., тъй като след 10.II същата година Куза не е вече „главатар влашки". Според Хр. Георгиев в своята авантюра „главатарят влашки" не щял да намери съучастници между българите, освен „главатаря български", „що направи и Габровскня боклук" (т. е. въстанието в България през 1862 г.) и „няколко слаби хора".

[20] П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина. Редактор Л. Каравелов. с. 66.

Още по-приемливо е второто твърдение, изтъкнато в спомените на Берон, именно, че румъните се отказали да работят с Раковски по внушение на „по-влиятелните по него време в Букурещ българи“[21]. Очевидно в случая става дума за богатите български търговци и мошиери, които също били засегнати от реформите на Куза и спрямо когото те били неприязнено настроени, както личи от споменатото вече писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров. Тяхната група била в открит конфликт и с Раковски, и то пак на основата на спора за реформите на Куза. Като издатели на „Бъдъщност“ те спрели помощта си на вестника именно поради отношението на Раковски към аграрната реформа. За тях именно Раковски се изразява, че в главите им е „влязъл един олигархически дух“, че те „презират народа“ и че „всичко, що са досега вършели под името народно дело, не е било такова, но водело се е по самата точка зрения личнаго интереса, а най-паче убийственаго егоизма“[22].От своя страна групата на богатите български търговци и мошиери в Букурещ смятала Раковски за „ветровита глава“, а онези, които го следвали в неговите въстанически предприятия, правели това „с намерение за плячка“[23].

Знаейки добре връзките между Куза и Раковски, както и отношението на последния към аграрната реформа, групата на Хр. Георгиев не е могла да допусне, че Раковски ще бъде истински защитник на делото на превратa със своя петхиляден легион. Затова те навярно са сигнализирали пред румънското правителство и са му повлияли да се откаже от връзките си с българския революционен вожд.

Раковски е схванал навреме промененото отношение на румънския комитет към него и последствията, които би могло да има то за него, затова побързал да напусне Букурещ[24] под предлог, че пътува по собствени работи.[25] Поради явните преследвания от страна на полицията в Браила[26] той направил постъпки пред министъра на вътрешните работи, като същевременно декларирал, че не се меси „в нищо досежно политиката“[27]. Преди това Раковски се отбил в мошията на братовчеда си Н. Балкански, в с. Синещи. Тук една

---

[21] В. Б е р о н. Пэс. съч., с. 245.

[22] Бъдъщност, I, бр. 10, 17.V.1864.

[23] Вж. писмото на Хр. Георгиев, цит. по-горе в бел. 19.

[24] Сам Раковски съобщава, че е излязъл от Букурещ преди празниците (т. е. Великден, който през 1866 г. се пада на 27 март). Срв. АР, т. I. Събрал и подготвил за печат Г. Димов. С., 1952. с. 318, писмо от Раковски до Касабов, 31.III. 1966, Синещи (мошията на Н. Балкански; в изданието погрешно е означено, че писмото е писано в Браила). Ч. П о п о в. Пос. съч., с. 134, казва, че Раковски получил анонимно писмо с препоръка да бяга в Русия.

[25] АР, т. I, с. 319, телеграма от Раковски, Браила, до Д. Диамандиев, Букурещ: Раковски е отишъл в Браила да продава своето съчинение (вероятно става дума за „Българска старина“); вж. пак там, с. 320, телеграма на Раковски, Браила, до Г. Петреску, Букурещ. И двете телеграми са от началото на април, а не от 31 март, като е приел издателят на АР — на 31 март Раковски е все още в мощията на Балкански и същия ден тръгва за Браила.

[26] АР, т. I, с. 319, телеграма от Раковски, Браила, до Д. Диамандиев, Букурещ; с. 319—320, телеграма от Раковски, Браила , до Г. Петреску, Букурещ. И в двете телеграми се казва: „Тукашната полиция ме преследва открито.“ В спомените си Хитов разказва, че за отношението на румънската полиция към Раковски той бил предупреден и от своите браилски приятели Хаджи Радуш Хаджихристов и д-р Миркович (Моето пътуване... с. 67). За полицейското следене и преследване на Раковски говори и В. Б е р о н. Пос. съч., с. 245.

[27] АР, т. I, с. 319, телеграма на Раковски, Браила, до Д. Диамандиев, Букурещ; с. 319—320, телеграма на Раковски, Браила, до Г. Петреску, Букурещ.

настинка го задържала за известно време.[28] На 31 март 1866 г.[29] пред вид на тревожните сигнали от Букурещ той заминал за Браила, придружен от войводата П. Хитов.[30]

3. Касабов разказва в спомените си, че три дни след заминаването на Раковски от Букурещ в квартирата му дошъл К. Росети. Той заварил тук Касабов, който живеел заедно с българския революционен вожд.[31] Като разбрал, че Раковски е заминал, и като знаел от по-напред, че и Касабов се бърка в политическите работи, Росети предложил на последния да се заеме със събирането на български доброволци срещу добро възнаграждение. Касабов не се решил веднага и помолил да му се даде срок за размишление до другия ден сутринта. През нощта той съставил план, който предложил на другия ден на Росети. В плана си Касабов отхвърлял идеята за доброволчески легион, тъй като било мъчно да се привлекат в него български младежи, изпитали горчивия опит на легията в Белград през 1862 г. Той предложил на Росети да се организира въстание в България, което ще отвлече вниманието на Турция от Румъния. Още повече, че въстанието е „вече приготвено и възживяло в цяла България още от сръбската работа с бомбардирането на Белград, а особено Видин, Свищов, Русчук, Търново и много градове оттатък Балкана са вече приготвени. Въстанието може да стане най-късно подир три недели, щом има нещо, което ще им даде доверие и ги въодушеви". Такова нещо бил един таен български комитет. Веднага след съставянето си комитетът ще изпрати хора в България и ще обяви въстанието.

Росети се съгласил с плана на Касабов, като все пак заявил, че ще се съветва с Братияну. Едновременно с това той поръчал на Касабов да намери подходящи хора за съставянето на комитет. Касабов ги намерил веднага. Те били: Д. Диамандиев, Ст. Ряпов, Ив. Адженов, Ат. Андреев и Хар. Сяров. На другия ден Касабов съобщил на Росети, че е готов с хората за съставянето на комитет. От своя страна Росети му съобщил, че е разговарял с Братияну, който бил съгласен да се образува български комитет. За окончателното споразумение по съставянето и устройството му румънският комитет определил свои представители — К. Чокърлан, Гр. Серурие и Е. Карада.

Членовете на новооснования български комитет се събрали и упълномощили Касабов и Диамандиев да се срещнат с румънските представители. На това събрание били изработени и условията от българска страна. Първата среща между румънските и българските представители станала в къщата

---

[28] АР, т. I, с. 317, писмо от Раковски, Синещи, до Ив. Касабов, Букурещ, 28. III. 1866.

[29] АР, т. I, с. 318, писмо от Раковски, Синещи (от издателя на архива погрешно означено Браила), до Ив. Касабов, Букурещ, 31.III. 1866 „Аз днес тръгвам ..."

[30] П. Х и т о в. Моето пътуване... с. 67; И в. А д ж е н о в. Сведения и записки..., с. 57, казва, че Раковски бил придружен от Хитов и Лазар Черногореца; Андреев (П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 27) — от своите хъшове. Очевидно Хитов, който сам придружава Раковски, по-добре знае кой е бил с него.

[31] И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 45. Касабов е постъпил на работа при Раковски вероятно през декември 1865 г. или в началото на януари 1866 г., а не през октомври, както той твърди. На 6 ноември Раковски го съветва да стане учител в Плоещ, тъй като „трудно ще бъде засега твоето издържане в Букурещ" (АР, т. I, с. 316, писмо от Раковски, Букурещ, до Касабов, Плоещ 6. XI . 1866). В средата на януари Касабов е вече на работа при Раковски (АР,т. I, с. 316—317, писмо от Раковски, Плоещ, до Касабов, Букурещ, 17 . I . 1866).

на Чокърлан. След известно разискване се дошло до решение да се напише един „акт за свещена коалиция между румъните и българите", с който ще се определят взаимоотношенията между двата комитета, румънския и българския.[32]

Друг един участник в ТЦБК, Ат. Андреев, представя в спомените си началото на комитета съвсем различно от Касабов. Според него румънският комитет натоварил четирима свои видни членове — К. Лапати, Г. Серурие, К. Чокарлан и Е. Карада — да влязат във връзка с българите за съставяне на българския комитет. С намирането на такива българи, които биха могли да вземат участие в комитета, бил натоварен съдружникът на Андреев, румънинът Н. Жипа. Той убедил Андреев да участвува в комитета. Няколко дни след това при Андреев дошъл българинът Хараламби Сяров, член на румънския комитет, който му съобщил, че „вечерта целият им комитет имал заседание, в което решил, щото веднага да влезе в сношение с българите за съставянето на един техен комитет". Двамата с Андреев обсъдили въпроса за бъдещите членове на комитета и съставили списък, в който влизали Андреев, Сяров, Д. Диамандиев, Ив. Адженов, Д. Войников, Ив. Грудов, Ив. Касабов, Хр. Х. Николов и С. Ряпов. Същия ден вечерта повечето от посочените лица отишли при Росети, където ги чакали румънските представители, и решили двете страни да съставят проект за една конвенция между българи и румъни, който да се обсъди на следващото заседание.[33]

Както се вижда, двамата повествователи се стремят да изтъкнат на първо място себе си, вследствие на което се получило и разногласие между разказите им. Трябва да се подчертае, че личното участие и на единия, и на другия в създаването на ТЦБК е несъмнено. То е документирано[34] и засвидетелствувано няколко пъти. Поради това е твърде мъчно да се даде предпочитание на разказа на когото и да било от тях, още повече че липсват по-подробни документални данни за началните моменти от историята на ТЦБК.

Страшимиров се опита да примири различията между двата разказа, като прие, че румъните са действували в няколко посоки за осъществяване на целта си. Според него не било изключено румънският комитет да се е обърнал едновременно и към Касабов, и към Андреев.[35] По този начин Страшимиров, като се води на дело по разказа на Касабов, гласува известно доверие и на спомените на Андреев. Друг изследвач, Хр. Гандев, се съмнява във верността на Андреевия разказ, но все пак допуска да е имало сондажи от страна на румънския комитет и при други българи от Букурещ.[36] Това в края на краищата означава пак признание на казаното от Андреев.

---

[32] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 52—56.

[33] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 27—28.

[34] Вж. черновите на „Свещената коалиция" в БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 3, л. 15—16; ф. 154 (Ив. Касабов), арх. ед. 4, л. 15, 17, 21. Препис от румънския текст на „коалицията" вж. във ф. 22 (Н. Геров), който по-сетне е обнародван в български превод в Документи за българската история, т. I, с. 438, донесение от Н. Геров, Букурещ, до П. Н. Стремухов, Петербург, 6. V. 1867. Геров изпраща на Азиатския департамент препис от „Свещената коалиция" (в преписа името на Касабов е изпуснато). Текстът на „Свещената коалиция" е обнародван у: П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 96—99; Ив. Касабов. Пос. съч. с. 60—64. И в двата варианта са налице имената на Андреев и Касабов въпреки различията им по отношение на другите имена.

[35] Д. Страшимиров. Комитетското десетилетие. с. 862.

[36] Хр. Гандев. Пос. съч., с. 14.

Анализът на спомените на Андреев разкрива у него известни противоречия, които будят съмнение в достоверността им. Така оказва се, че румънският комитет е решил веднъж да се състави български комитет, като дори определил свои представители за преговори с българите. Това решение се провежда в действие от Н. Жипа. Оказва се след това, че румънският комитет отново взема решение да се образува български комитет, но този път от името на румъните действува Хараламби Сяров, без Н. Жипа да е претърпял неуспех в своята мисия.

Андреев влиза в рязко противоречие с действителността и по един друг въпрос. Според него румънският комитет решава направо да се действува за съставяне на български комитет. От спомените на Хитов и Берон, които предават думи на Раковски, се вижда обаче, че румъните са настоявали найнапред за събиране на български доброволци. В техните планове, и това е напълно естествено, не е съществувал никакъв български комитет. До идеята за комитет се е дошло очевидно в хода на преговорите,

В противоречие с действителността е и обстоятелството, че Андреев представя себе си за център, към който се насочват румънските предложения за съставяне на български комитет. По онова време той е бил бакалин, непроявил се с някаква особена обществена дейност всред българската емиграция. На какво са могли да разчитат румъните, когато са решавали да се обърнат именно към него за съставянето на български комитет? На авторитета и влиянието му всред българската революционна емиграция ли, каквито той изобщо нямал? Въпросът за български доброволчески легион или български комитет бил от жизнено значение за румъните, за да се върви към неговото разрешение по пътя, който очертава в разказа си Андреев.

Случаят с Касабов е съвсем друг. На революционно настроената българска емиграция той е бил добре известен. Отдавна той е ясно свързан с Раковски: през 1861 г. работи в редакцията на „Дунавски лебед", през 1862 г. е един от помощниците на народния войвода в Българската легия в Белград и като негов пратеник е ходил в Румъния; сега, от края на 1865 г., той живее и работи заедно с Раковски. При това той е излизал и на книжовното поле, и то с книга, в която се разглежда освобождението на Сърбия.[37] За румъните Касабов също е представлявал известна фигура — не без основание той говори в спомените си, че Росети знаел за неговото бъркане в политическите работи. Достатъчно е било впрочем румъните да го знаели като сътрудник на Раковски, за да му отдадат известно значение.

Ето защо твърдението на Касабов, че именно той стоял в центъра на нещата при подготовката и създаването на ТЦБК, не е в никакъв случай самохвалство, както това е при Андреев. Друг е въпросът, доколко Касабов предава точно събитията. За историческата критика е важно преди всичко да установи достоверността на разказа му в общи линии. Според мен тази достоверност не може да се отрича.

4. И така румънският комитет или, все едно, румънското правителство се обърнало за изпълнение на своите планове за общи действия с българската емиграция към Касабов като човек, който можел да замести Раковски.

Разказът на Касабов за първата му среща с Росети представя нещата в твърде опростен вид: Росети разказал на Касабов защо търси Раковски

[37] И. Х. Касабов. Освобождението на сърбите от Карагеоргия и Милуша Обретеновича. Белград, 1860.

и веднага му предложил да се заеме със събирането на български доброволци. Очевидно работите не стояли така. Росети не е отишъл за Раковски, защото е знаел много добре, че румънският комитет се е отказал от сътрудничеството на вожда на българската революционна емиграция. Освен това като министър на вътрешните работи, под чието ведомство е била полицията, той е знаел, че Раковски не е в Букурещ. Потърсването на Раковски било несъмнено само предлог за среща с Касабов, на която Росети трябвало да постави уж инцидентно предложението на румънския комитет, тъй като румъните все пак не били сигурни, че секретарят на Раковски ще се съгласи, за да започнат изведнъж официалните преговори. Росети направил един умел сондаж, който при неуспех не заангажирал никого. Истинските преговори почнали на другия ден, когато Касабов сам потърсил Росети.

Румънският комитет се съгласил да се образува български комитет, понеже преценил, че едно въстание в България наистина би отклонило вниманието на турците от Румъния. При това румъните очаквали, че техните отношения с Турция ще се влошат още повече, особено като се постави въпросът за отхвърляне независимостта на Румъния спрямо султана. Необходимостта от един български комитет, който да държи на бойна нога българската революционнна емиграция и да подготвя въстание в България, била в този случай съвсем очевидна.

Но румъните не отстъпили и от плана си за събиране на български доброволци. Само че сега с тяхното вербуване трябвало да се занимае комитетът, който и действително се занимал. Това личи от един списък, изготвен от Касабов, гдето са изброени имената на около стотина доброволци в Букурещ, групирани в десет отделения.[38] Освен това трима по-сетнешни членове на ТЦБК свидетелствуват, че дейността на Касабов в началните дни на комитета се свеждала до „изпълнение на първоначалната му (на ТЦБК,бел. Бур.) цел — образуване на волентирски дружини", за което Касабов ходел „да обикаля българските градинари в Букурещ, да ги оглашава и да ги рекрутира"[39].

Както в спомените на Касабов и Андреев, тъй и в други документи от онова време[40] се сочи, че румънският комитет определил за свои пълномощници по съставянето на българския комитет трима свои членове: К. Чокърлан, Гл. Серурие и Е. Карада.[41] Те трябвало да уредят всички подробности около него.

За членове на ръководството на българския комитет, който се нарекъл „Таен централен български комитет"[42], се обявил Димитър Диаман-

---

[38] БИА—НБКМ, ф. 154, арх. ед. 4, л 9—10; Ив. К а с а б о в. Пос. съч., с. 67—68.

[39] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 140. Автори на спомените са П. Кисимов, К. Цанков и Хр. Х. Николов. Х р. Н. М а к е д о н с к и. Записки. С., 1896. с. 37, разказва, че в Гюргево се събрали 400 български доброволци, а в околните села — други 400. Доброволците били обучавани от румънски инструктори. За българските доброволци говори и П. Х и т о в. Моето пътуване ... с. 69.

[40] Вж. посочените в бел. 34 чернови на текста на „Свещената коалиция"; П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 27; И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 56.

[41] Андреев (П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 27) говори за още едно лице от румънска страна — Корнелиу Лапати. Другаде и особено в документи това лице не се споменава.

[42] В разни актове на комитета и в писма от онова време, особено на Касабов, той е наречен ту само „Главен централен комитет" (в първия устав), ту „Централен български комитет" (във втория му устав), ту Централен български комитет (в писма на Касабов) и др. Печатът му е: „Таен централен български комитет" (вж. П. К и с и-

диев[43], Хараламби Сяров[44], Атанас Андреев и Иван Касабов[45]. В спомените на Касабов, Андреев и Адженов[46] се споменават още няколко лица: Ст. Ряпов, Ив. Адженов, Д. Войников, Ив. Грудов, Хр. Х. Николов[47], К. Цанков[48], П. Кисимов и Ив. Цонаков. Някои от тях е възможно да са влезли в комитета още при основаването му, но не са били в ръководството му, което според първия комитетски устав се състояло само от четирима души. Други от споменатите лица, напр. П. Кисимов, са влизали в по-сетнешните състави на ръководството на комитета или пък в провинциалните му поделения.

мов. Исторически работи. Ч. III. с. 103), а и мемоарът е подписан по този начин. Това название на комитета отговаря най-добре на същността и дейността му, затова и аз го възприех.

[43] В документите и спомените името му се среща написано по разному: Диамандиев, Диамандов, Диаманди, Диамандиду, Диамандеску. Според Ив. Касабов. Пос. съч., с. 54, той е бил българин, роден в Браила, свършил право в Берлин с докторска степен; преди това бил прокурор в Букурещкия окръжен съд, а през 1866 г. — адвокат. Според Андреев (П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 27—28) Диамандиев бил „млад момък от българската колония в Браила, току-що свършил право и беше назначен за прокурор (de secţie) в Букурещкия апелативен съд". Ив. Адженов. Записки от живота на Георги Стойков Раковски. Т. III. с. 67 казва, че Диамандиев бил „бивш председател на „Curte appelativa". П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 22, също твърди, че Диамандиев бил на румънска държавна служба.

[44] В документите и спомените името му се среща ту Сяров, ту Саров, ту Сярос, ту Саро. Според Ив. Касабов. Пос. съч., с. 56, той бил роден в Шумен, по занятие бил чизмар. Като член на една от секциите на румънския комитет след превратa бил назначен за началник на нощната стража в Букурещ.

[45] Този състав на ръководството на ТЦБК е даден и в запазените черновки на текста на „Свещената коалиция", за която стана дума тук в бел. 34. В черновката на румънски език, запазена в архива на Грудов (БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 3, л. 15—16), са правени добавки с друго мастило, вероятно от самия Грудов, тъй като е прибавено неговото име. На това обърна внимание още на времето си Д. Страшимиров. История на априлското въстание. Т.I. с. 12. Пропускането на Касабовото име в преписа на Геров (за което стана дума в бел. 34) се дължи на някаква случайност или грешка. Срв. още Ив. Касабов. Пос. съч., с. 78. Той твърди без основание, че Грудов заличил от черновата името на Ряпов и написал своето.

[46] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 55—56; П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 27—28; Ив. Адженов. Записки от живота на Г. Стойков Раковски. Т. III. с. 67.

[47] Хр. Николов се споменава като член на ТЦБК от Ив. Аджено в. Записки от живота на Г. Стойков Раковски, с. 67, от Андреев и Кисимов (П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 28, 136). През 1900 г. той пише: „Едно опровержение" на разказа на Касабов за началото на ТЦБК, обнародвано във в. „Народни права", бр. 105, 1900 (П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 140—143). След това приподписва изложението на П. Кисимов и К. Цанков пак по същия въпрос, обнародвано в сп. „Българска сбирка", кн. 1, 1901 (П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 135—140). Засега името му се среща само в един документ — писмо от Д. Кекеров, Галац, до Грудов, Букурещ, 16. I. 1868 (БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 4, л. 91—92); Хр. Х. Николов бил в Галац, Кекеров го препоръчал на спомоществователите на „Народност" и говорили за внасянето на абонамента. Вероятно Николов е пътувал из румънските градове като представител на ТЦБК във връзка с набирането на абонати на „Народност" (За Хр. Х. Николов има една недовършена биография в сп. „Поборник-опълченец") I, 1898, кн, 4, 5, 6, с. 11—15).

[48] За участието на К. Цанков в ТЦБК през по-късния период от развитието му има достатъчно докумеитални данни в архивите. За участието му в началните дни на комитета свидетелстват Андреев (П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 28) и Хр. Х. Николов (пак там, с. 142). Според Андреев Цанков влязъл в комитета след второто му събрание.

Двама от членовете на ръководството на ТЦБК — Диамандиев и Касабов — били приближени на Раковски.[49] Такива са и повечето от лицата, които се споменуват като членове на комитета: Хар. Сяров, Ст. Ряпов, Хр. Х. Николов, Ив. Грудов[50] и др. Очевидно е, че румънският комитет е търсил за своите цели предимно хора от кръга на Раковски.

5. Наличните данни не позволяват да се определи точно датата на образуването на ТЦБК. Възможно е само да се определи приблизителната дата. В това отношение опитът на Страшимиров е, може да се каже, напълно сполучлив. Като се обляга на писмата на Раковски от онова време и на спомените на Касабов, Страшимиров приема, че ТЦБК е създаден „през великденските празници или все едно до средата на втората половина на март 1866"[51]. В случая Страшимиров е сбъркал само датата на Великден — през 1866 г. този празник се пада на 27, а не на 22 март, както е у него.

Прочее в писмото си до Касабов от 31 март 1866 г. Раковски споменава, че е напуснал Букурещ преди празниците, т. е. преди 27 март.[52] Три дни преди това, на 28 март, Раковски се обажда до Касабов от с. Синещи, от мошията на Балкански, и му съобщава , че не е могъл още да продължи пътуването си поради настинка.[53] Следва да се заключи от това, че Раковски е излязъл от Букурещ няколко дни преди 27 март. За съжаление денят на заминаването му от румънската столица не може да се определи по-точно.

Между 29 и 31 март Касабов съобщил на Раковски в Синещи за някаква „комисарска постъпка"[54]. В случая става дума несъмнено за това, че Раковски е бил потърсен от полицейски комисар, за да бъде арестуван. В светлината на събитията, станали през отсъствието на Раковски от Букурещ, тази постъпка на румънското правителство е съвсем естествена: румънският комитет е намерил вече българи, които да заместят Раковски в изпълнението на поставената задача — събирането на доброволци измежду революционно настроената българска емиграция. Ако обаче емиграцията се обърнела към

---

[49] Вж. телеграмата на Раковски до Диамандиев от началото на април 1866 г. — АР, т. I, с. 319. Тя свидетелствува за приятелски отношения между двамата. Според И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 73—74, Диамандиев разкрил пред Раковски съществуването на ТЦБК въпреки клетвата, която го задължавала към мълчание. Това също свидетелствува за близки отношения между Раковски и Диамандиев.

[50] Стефан Ряпов според И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 55, бил „млад и извънредно разпален български патриот", родом от Браила, „не дотам учен". Касабов е пропуснал да отбележи, че през 1860—1862 г. Ряпов е работил при Раковски в Белград и е бил от най-верните му хора. Хр. Х. Николов е познат на Раковски от 1862 г., когато е ходил в Белград като представител на търновци по уреждането на въстанието в България през лятото на същата година. Той участвувал в бунта на Хаджи Ставри с оръжие в ръка, след което емигрирал в Румъния.

Ив. Грудов също бил пратеник до Раковски през 1862 г., но от страна на габровци, след което останал в емиграция. (Вж. Х р. и П. Г а б е н с к и. Историята на града Габрово и Габровските въстания. Габрово, 1903, с. 109; вж. още за ходенето на Грудов и Хр. Х. Николов в Белград у П. К и с и м о в. Исторически работи. Т. IV. с. 3.)

Според И в. К а с а б о в (пос. съч., с. 56) Х. Сяров бил приятел на Раковски.

[51] Д. С т р а ш и м и р о в. Комитетското десетилетие, с. 863.

[52] АР, т. I. с. 318.

[53] Пак там, с. 317.

[54] АР, т. I, с. 318, писмо от Раковски, Синещи, до Касабов, Букурещ, 31. III. 1866; П. Х и т о в. Моето пътуване... с. 71; П. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. Ч. II, с. 273—274, също съобщава за такова писмо на Касабов. На 28 март Раковски пише на Касабов и му препоръчва лекарства (АР, т. I., с. 317). В това писмо той не споменава нищо за полицейските заплахи. Значи до 28 март Касабов не му е съобщавал за тях.

своя признат вожд, за да разбере какво е неговото отношение към предприетата от Касабов и другарите му акция, и Раковски не я одобри, кроежите на румънския комитет щели да рухнат. Затова Раковски трябвало да бъде отстранен от пътя на ТЦБК. Не е изключено това да е било поискано от някои членове на комитета, на първо място от Касабов: спомените на всички дейци на ТЦБК са наситени със злъч срещу великия български революционер.[55]

До 28 март 1866 г. Раковски не е бил предупреден за комисарската постъпка, следователно тя е била извършена в този или в следващите два дни — 29 и 30 март. Ако се постави преследването на Раковски и във връзка с основаването на ТЦБК, в което едва ли може да има съмнение, трябва да се приеме, че комитетът е бил създаден най-късно на 28 март 1866 г. Още по-вероятно е комитетът да е създаден няколко дни по-рано — на 25 или 26 март (27 е Великден!). В такъв случай преговорите между Росети и Касабов трябва да са станали през седмицата преди 27 март. Или, с една дума казано, ТЦБК е бил замислен и създаден между 20 и 27 март 1866 г.

* * *

1. Както се изтъква в спомените на Касабов и Андреев, още в първото заседание на членовете на новообразувания ТЦБК и пълномощниците на румънския комитет било решено да се изготвят от българска страна условията за сътрудничеството между двата комитета. Те били изработени веднага във формата на един „акт за свещена коалиция между румъните и българите". Неговото съдържание е следното:

„Образува се таен български и румънски комитет със следующите условия:

I. Лицата Димитър Диамандиев, Хараламби Сяров, Атанас Андреев и Иван Касабов съставляват Централния български комитет в Букурещ, който ще има прями сношения с румънския комитет (от истата натура), който се представлява от г-да К. Чокърлан, Гр. Серурие и Е. Карада.

II. Централният български комитет от Букурещ ще образува още един централен комитет в един от главните градове на България и други един в Сърбия; тия два комитета ще имат прями сношения с Централния комитет в Букурещ и ще се намират под неговите наставления.

III. Всякой един от тия три централни комитета ще да образуват сокурсални комитети в държавата, дето съществуват, и които сокурсални комитети ще бъдат в прями сношения със своя централен комитет, от който зависят.

IV. Целта на поменатите комитети, както централните и сокурсалните, ще бъде да приготвят духовете за едно общо въстание срещу общия неприятел на християнските източни народи. Знака на въстанието в България ще го подаде българският централен комитет, след като се споразумее с румънския комитет, тогава, когато избухне въстанието в съседните земи, сир. в

---

[55] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 23, писмо от Кисимов, Букурещ, до Г. Д. Наковић, С., 12. II. 1893; 39—40, писмо от Кисимов, Букурещ, до Андреев, Търново, 11. V. 1894; с. 140, статия от П. Кисимов, К. Цанков и Хр. Х. Николов; И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 73—75. Впрочем цялата книга на Касабов е проникната с лошо отношение към Раковски.

Румъния, Сърбия, Черна гора, Херцеговина, Епир и Албания, които наедно с България желаят да образуват автономни и независими държави, съединени чрез конфедерация.

V. Начинът за изпълнението на целта, споменавана в чл. IV, е:

1. Пропагандирането чрез емисари и приготовляване на духовете във всичка България.

2. Образуването, когато комитетите румънски и български от Букурещ ще видят необходимо и изпращането на чети в България и най-вече в горите на Балкана. Тия чети ще държат неприятелските сили и гарнизони в постоянно безпокойство: същевременно, от друга страна, Централният комитет оттука чрез листове печатни ще пропагандира движението, а пък тамошните комитети ще поддържат делото с всички възможни средства, като доставляват хора на четите.

3. Централният комитет ще апелира на патриотизма на българите, за да спомагат с имота и живота си.

4. Подробностите, начинът на действието могат да бъдат многовидни и съобразаеми с обстоятелствата, но всякога със знанието на Централния румънски комитет.

5. Касата на това действие ще се държи от един касиер, назначаван от двата комитета. Нужните пари ще се отпущат от него по писмена заповед на двамата председатели.

6. Румънският комитет си запазва правото да се тури в съобщение с комитетите на славянските и гръцкия народ и да държи сношението между тях и българите за едно общо действие, както и за споразумението върху минутата на действието.

VI. Докато Централният български комитет в Букурещ намери собствени и достатъчни средства, Централният румънски комитет се задължава да му доставя всички необходимости, като пари, оръжие, припаси военни, обмундироване и средства за съществуването, както и всяка друга помощ, било материална, било морална, както и средства за поддържането на един или повече емисари в Европа и конкурса на европейския печат.

VII. Но понеже е възможно щото по непредвидени обстоятелства Румъния по един или друг начин (освен война с Турция) да придобие независимостта си и да стане държава свободна и суверенна, Централният румънски комитет (гореспоменатият) се задължава и тогава да изпълни и вярно да се държи о предидущия член (сир. № VI).“[56]

Текстът на „Акта за свещена коалиция между румъните и българите“, изготвен от страна на ТЦБК, бил разгледан от пълномощниците на румънския комитет. Те предложили известни поправки, които били приети от българска страна. Когато била извършена окончателната редакция и „актът“ трябвало да се подпише от двете договарящи страни, пълномощниците на румънския комитет започнали да отлагат под разни предлози подписването. В края на краищата Чокърлан заявил на членовете на ТЦБК, че нямало нужда от техните подписи. Нека те си карат работата така, както е вече уговорено.

---

[56] За черновките на текста на „Свещената коалиция“ и за обнародването му вж. тук по-горе, бел. 34.

Всичко това ни разказва в спомените си Касабов.[57] Андреев от своя страна твърди, че били изработени два проекта за „акта" — един от ТЦБК, а друг от румъните. Окончателната редакция била приета в едно общо събрание на представителите на двата комитета — румънския и българския. След това „актът" бил подписан и от двете страни. В този си вид той трябвало да бъде одобрен от Министерския съвет и подписан от министрите. Това довело до нови поправки. Най-много изменения нанесъл К. Росети. Накрай „актът" бил подписан и от министрите. Екземплярът, предназначен за ТЦБК, бил предаден на хранение у Ив. Грудов.[58]

И сега разказът на Андреев се отличава съществено от този на Касабов. Андреев и този път изпада в противоречия, който го уличават в неточно предаване на събитията. Преди всичко преговорите са се водели от представителите на двата комитета — българския и румънския — и не е имало никаква нужда „актът" да се одобрява от Министерския съвет на Румъния и да се подписва от министрите. Преговорите с българите са били замислени още отначало така, че да не заангажират официално правителството. На второ място, Грудов не е бил член на ръководството на ТЦБК, за да се предава на него екземпляра от „акта". Наистина в Грудовата архива се намира такъв екземпляр,[59] но той не е подписан нито от представителите на румънския комитет, нито от румънските министри. Освен това този екземпляр е бил до февруари 1867 г. на съхранение у Касабов[60] и по-сетне е минал у Грудов.

И така „Актът за свещена коалиция между румъните и българите" останал неподписан. Причината за това според Касабов бил благоприятният изход на румънските работи.[61]

В случая обаче Касабов допуска анахронизъм: преговорите около „акта" са се водили, както сам той твърди, през първата половина на април 1866 г.,[62] а румънските работи достигнали до благоприятен край едва към края на юни. През месеците май и юни опасността от турска интервенция в Румъния била извънредно голяма. Конференцията на силите, подписали парижкия договор, протестирала против избирането на Карл Хохенцолерн за румънски княз.[63] Турското правителство се готвело явно за нахлуване в Румъния, [64] като дори назначило главнокомандуващ на войските, предназначени за тази цел.[65] Положението в Румъния на няколко пъти ставало критично.[66]

---

[57] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 56—57.

[58] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 28.

[59] БИА-НБКМ, ф. 216, арх. ед. 3, л. 15—16.

[60] Срв. писмото на Касабов от Плоещ до ТЦБК от 26. II. 1867 г., с което изпраща на комитета намиращите се у него документи (БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 3, л. 17); П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 99; Ив. Касабов. Пос. съч., с. 58—59.

[61] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 57.

[62] Пак там, с. 56.

[63] Вж. Време, I, бр. 40, 21 . V . 1866.

[64] Време, I, бр. 41, 28. V. 1866; пак там, бр. 42, 4. VI. 1866; Дунав, II, бр. 75, 22. V. 1866.

[65] Време, I, бр. 41, 28. V. 1866.

[66] В Букурещ на няколко пъти слуховете за нахлуване на турска войска предизвиквали паника (Време, I, бр. 14. V. 1866); пак там, бр. 42, 4. VI. 1866; Турция. I, бр. 47, 4. VI. 1866; пак там, бр. 49, там, бр. 42, 4. VI. 1866; Турция, I, бр. 47, 4. VI.

Пратеник на ТЦБК отишъл най-напред в Русе, където основал „сокурсален“ комитет.[72] Андреев бил изпратен в Търново, за да устрои там централен комитет за България, какъвто се предвиждало в чл. 7 на устава. Той обаче не успял да изпълни задачата си, както трябва. Като срещнал на няколко пъти поканените за комитетски членове лица, той заклел в края на краищата няколко души и оставил на тях грижата да съставят комитета. Когато след туй в Букурещ отишъл учителят Кънчо Кесариев, едно от заклетите от Андреев лица, ТЦБК възложил на него да довърши изграждането на комитета в Търново. Доколко и как Кесариев е изпълнил поръчението на ТЦБК, не може да се каже.[73] На всеки случай Касабов твърди, че в Търново наистина бил съставен комитет.[74]

В спомените си Андреев съобщава, че за съставянето на комитет в Шумен бил изпратен Антон Сяров. Какво е извършил той, също не може да се каже.[75]

Русенският комитет бил съставен според Касабов веднага след образуването на ТЦБК.[76] Все от спомените на Касабов може да се извади заключение, че Андреев е ходил в Търново през началния период от съществуването на ТЦБК. Сам Андреев казва, че това станало през лятото. Като се има пред вид развитието на нещата в Румъния, от една страна, и посещението на Кесариев в Букурещ, което е могло да стане след завършването на учебната година, най-вероятно е Андреев да е отишъл в Търново през юни 1866 г. По това време трябва да е отишъл в Шумен и Сяров.

Едновременно с акцията за подготовка на въстанието в България ТЦБК започнал да създава „сокурсални“ комитети и в румънските градове.

Касабов твърди, че първият „сокурсален“ комитет в Румъния бил образуван в Гюргево непосредствено след създаването на ТЦБК.[77] В него членували: Димитър Икономов, Тодор (Божидар) Запрянов, Никола Ценович и Петър Градинар.[78]

В началото на септември 1866 г. Гюргевският комитет влязъл в конфликт с ТЦБК по причина на две писма на Запрянов. В първото си писмо от 8 септември Запрянов предложил на ТЦБК да се състави втори комитет в Гюргево, в който да влизат „по-горните“ лица измежду българите начело с Н. х. Бакалов. Това според Запрянов щяло да премахне недоверчивостта у някои и да засили позициите на комитета.[79] С второ писмо Запрянов изпратил в ТЦБК един протест срещу турското правителство от името на българския народ, който трябвало да се връчи на осемте велики сили. Протестът бил занесен в ТЦБК от Д. Икономов.

ТЦБК се събрал на специално заседание, за да разгледа писмата на Запрянов. В заседанието било констатирано, че Гюргевският комитет проявява недоверие към ТЦБК и иска да го съветва, вместо да го слуша и

[72] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 73. Хр. Гандев. Пос. съч., с. 15, твърди, неизвестно на какво основание, че в Русе комитетът бил основан от Г. Живков.

[73] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 28—30; Ив. Касабов. Пос. съч., с. 57—70. Вж. още писмото на ТЦБК до Кънчо Кесариев от Търново, у П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 102 и Ив. Касабов. Пос. съч., с. 70 (черновката на писмото се намира в БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 3, л. 1—2).

[74] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 73.

[75] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 28.

[76] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 73.

[77] Пак там.

[78] Пак там, с. 68.

[79] БИА—НБКМ, ф. 154 (Ив. Касабов), арх. ед. 4, л. 29.

да му се покорява; че Гюргевският комитет е прескочил кръга на своята компетентност и излиза сам, независимо да работи, като е съставил протеста от името на „седем милиона народ“ и най-сетне, че Гюргевският комитет проявява голямо любопитство да узнае действуващите лица на Централния комитет, с което нарушава „закона, който полага основата и организацията на този комитет“ — когато се узнаят членовете му, той няма да бъде вече таен. След постигане целта на комитета членовете му — ръководни и второстепенни — „ще се открият пред света и пред историята“.

Решението на ТЦБК по този случай се свежда до следните точки: 1. Напомня се на Гюргевския комитет да разгледа „точното съдържание на узаконената клетва“. 2. ТЦБК не смята да се отнесе „до някои главни лица в Гюргево“, защото в неговите очи „главни“ са само ония лица, които са станали комитетски членове или „които в бъдеще ще се припознаят пак от него за главни според услугите и предаността им“. 3. ТЦБК отблъсква протеста, „защото един такъв важен акт ще се издаде тогази, когато Централният комитет се обрече с титлата „българско народно представителство“, свикано от всички точки на земята, дето има българска душа и само тогази“, когато народът бъде тъй приготвен, щото дипломацията, ако се покажеше глуха към негова протест, да може сам със силата на оръжието и живота си да добие исканията си, които трябва да бъдат в смисъла на една независима България“[80].

Комитетът в Браила бил образуван в края на юни или в първите два дни на юли 1866 г. За целта Касабов писал на 26 юни писмо на Д. Войников. В отговора си от 3 юли Войников съобщава с условен език, че е намерил двама души и образувал с тях комитет. Като се намерят по-нататък подходящи лица, и те ще бъдат приети в комитета. Накрая Войников иска наставления, за да почне Браилският комитет работата си.[81] В едно второ писмо до Касабов, от 16 юли 1866 г., Войников потвърждава отново съставянето на комитета и иска наставления за работа.[82] Най-сетне на 27 септември 1866 г. Войников съобщава, че в Браила бил съставен нов комитет, в които влезли покрай предишните двамина и много нови членове.[83] Тези „предишни двамина“ трябва да са самият Войников и Д. Великсин, както може да се заключи от писмото им до Касабов във връзка с намерението му да издава вестник.[84]

През лятото на 1866 г. комитети били съставени вероятно и в други румънски градове, но за тях няма никакви положителни данни.[85] Освен това в някои градове е имало отделни лица, които били положили клетва и по този начин се смятали за членове на ТЦБК.[86]

---

[80] БИА—НБКМ, ф. 154 (Ив. Касабов), арх. ед. 4, л. 30—32.

[81] Пак там, л. 24—26.

[82] ак там, л. 27—28.

[83] Пак там, л. 32а—33.

[84] Пак там, арх. ед. 5, л. 3, писмо от Д. П. Войников и Д. Великсин, Браила, до Ив. Касабов, Букурещ, 18. X. 1866.

[85] Хр. Гандев. Пос. съч., с. 15, говори и за комитети през 1866 г. в Т. Магурели и Зимнич, без да посочва необходимите доказателни данни.

[86] Такъв член е бил напр. Райчо Попович от Плоещ, чиято клетва е запазена в архивата на Касабов (БИА—НБКМ, ф. 154, арх. ед. 4, л. 7—8); Хр. Гандев. Пос. съч., с. 15, съобщава, че от Плоещ в ТЦБК членувал търговецът Райчо поп Гръблев (той не е Райчо Попович). Попадането на името на Гръблев у Гандев се дължи

4. Окончателното скъсване на връзките между румънския комитет и ТЦБК станало според Касабов по следния начин. След като опасността от военна намеса с Турция вече минала, било съставено ново правителство, в което влизал и Братияну, министър и в предишния кабинет. Един ден той извикал Касабов и му казал: „Сега Румъния има нужда от мир и спокойствие, затова ще бъде умно и добро да поспрем българските работи с комитетите в Румъния..." Касабов попитал дали комитетът може да работи спокойно в България, на което Братияну отговорил: „За в България ний не ви се месим, ний ви желаем даже и добър успех, но работѐте тъй осторожно и внимателно, щото да не се хвърля никакво съмнение върху нас, какво, че ний ви подстрекаваме." Касабов обещал, че ТЦБК ще работи съгласно желанието и съветите на Братияну.[87]

Нямаме никакво основание да се съмняваме в думите на Касабов. Казаното от него отговаря напълно на хода на събитията. Отхвърлянето на протеста на Гюргевския комитет напр. свидетелствува за това, че наистина ТЦБК е послушал съветите на Братияну.

Що се отнася до приблизителната дата на скъсването на връзките между румънския комитет и ТЦБК, тя се определя от развитието на събитията в Румъния. Както се каза по-горе, в края на юни 1866 г. турското правителство изразило готовност да се примири с промяната в Румъния.[88] Нaскоро след това, на 13 юли, било сменено и правителството.[89] Братияну следователно е говорил с Касабов след 13 юли, по-точно във втората половина на месеца.

5. По-горе се каза, че на 31 март 1866 г. Раковски, придружен от П. Хитов, заминал за Браила. Тук той не се задържал много, тъй като румънската полиция продължила да го преследва. След тридневен престой в Браила Раковски и Хитов отишли в Галац. Раковски се оплакал на тамошния консул, който го посъветвал да избяга в Русия. Към средата на април двамата бегълци се озовали на руска територия.[90]

В Русия, главно в Одеса, Раковски престоял до средата на юни. От Одеса той отишъл в Киприяновския манастир, за да вземе Хитов, който го чакал тук, и двамата се завърнали отново в Румъния.[91] Те се установили в Болград, отдето Раковски се обадил в Букурещ с телеграма от 21 юни.[92] На 15 юли Раковски и Хитов напуснали Болград и потеглили през Браила

вероятно на смесването му с Ванката Попович, тъй като Гандев сочи извора си у С т. З а и м о в. Миналото. Етюди. с. 214, гдето се говори обаче за Ванката. Все без никаква документация Гандев твърди, че в Т. Магурели главни сътрудници на комитета били Т. Ковачев и Д. Хр. Попов.

[87] И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 72. Срв. и спомените на Андреев у П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 28.

[88] Време, г. I, бр. 45, 25. VI. 1866 и бр. 46, 2. VII. 1866; Турция, г. III, бр. 1, 25. VI. 1866.

[89] Istoria R. P. R., red. M. Roller, p. 383.

[90] П. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. Ч. II. с. 276—277 (първи вариант на Хитовите спомени); П. Х и т о в. Моето пътуване, с. 67—68.

[91] П. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. Ч. II. с. 277—278; П. Х и т о в. Моето пътуване, с. 68—69.

[92] АР, т. I, с. 320, телеграма на Раковски, Болград, до Росети (съдържателя на хотел „Симеон"), Букурещ, 3. VII. 1866. Датата 3 юли е по нов стил, по който се води телеграфната служба в Румъния по онова време. По стар стил датата е 21 юни.

за Букурещ.[93] Вероятно поради тази предпазливост те се отбили най-напред в с. Синещи, в мошията на Н. Балкански.[94]

Очевидно Раковски се е интересувал живо от събитията в Румъния, щом се е върнал от Русия, преди още опасността от турска намеса да е минала. Какво е било отношението на румънското правителство към него при новото положение на нещата, Раковски не е знаел, тъй като Касабов не му писал нито едно писмо.[95] На въпроса на Раковски, зададен с телеграма от Болград на 21 юни — какво да се прави сега, — Касабов не отговорил нищо определено. Той се задоволил само да си съобщи новия адрес в Букурещ.[96]

След като по един друг начин Раковски разбрал, че акцията на румънското правителство срещу него е прекратена, той оставил за известно време Синещи и отишъл в Букурещ.[97] Тук той се срещнал най-напред с председателя на ТЦБК Диамандиев. Последният му разказал подробно за съставянето и работите на комитета. Изненадан от всичко, което узнал, и най-вече от мълчанието на своя довчерашен довереник и секретар, Раковски отишъл при Касабов и му поискал сметка за извършеното. Касабов се престорил, че не знае нищо, за пръв път чува такива неща. Раковски му казал, че знае всичко от Диамандиев, и си излязъл от стаята на Касабов със закана. Касабов веднага отишъл при Диамандиев, гдето заварил Раковки. На въпроса на Диамандиев —защо крие от Раковски, който е добър българин и патриот, за съставянето на комитета, Касабов отново се направил, че не знае нищо. Това негово държане разярило Раковски. Дългогодишните връзки между двамата били скъсани завинаги.[98]

Касабов разказва в спомените си, че ТЦБК изключил из редовете си Диамандиев за неспазване на клетвата. Андреев дори се заканвал да го убие.[99] Това твърдение противоречи с обстоятелството, че Диамандиев се явява председател на ТЦБК и по-късно, през март 1867 г. Възможно е той да е бил наистина изключен и след това да е бил отново привлечен в комитета. На всеки случай инцидентът с Раковски е причинил известно търкане всред комитетските членове.

Според Касабов Раковски подел кампания лично срещу него и срещу ТЦБК: той тръгнал „по кафенетата и где кого българин срещне да вика, хули и псува мене и всячески напада комитета, съставен от хора маскари и прочее“[100].

И този път не можем да се съмняваме в думите на Касабов, що се отнася до същността на нещата. Очевидно Раковски не е могъл да се съгласи нито със зависимостта, в която се поставял ТЦБК спрямо румъните, нито със състава на комитета. Първото означавало отказ от самостоятелността на

---

[93] АР, т. I, с. 321, телеграма от Раковски, Болград, до Касабов, Букурещ, 27. VII. 1866 (15. VII по стар стил).

[94] П. Кършовски. Из миналото. Ч. II. с. 278—279; П. Хитов. Моето пътуване, с. 69.

[95] Това казва сам Раковски в телеграмата си до Росети от 21. VI. 1866 г., за която става дума тук в бел. 92. Той е загубил връзката си с бившия си секретар дотолкова, че пита съдържателя на хотел „Симеон“ къде изобщо се намира Касабов.

[96] БИА—НБКМ, ф. Раковски, инв. № 7988.

[97] П. Кършовски. Из миналото. Ч. II. с. 279—280; П. Хитов. Моето пътуване, с. 69.

[98] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 73—74; П. Кършовски. Из миналото. Ч. II. с. 280—282; П. Хитов. Моето пътуване, с. 69—70.

[99] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 74—75.

[100] Пак там, с. 75.

българското национално-освободително движение и предаването му напълно в служба на чужди интереси, а второто — да се повери съдбата на освободителното дело в ръцете на хора, на които липсвали и революционна опитност, и здрав поглед върху нещата. Несъмнено, че в случая е имало и известна доза личен елемент — държането на Касабов спрямо признатия вожд на българската революция и довчерашен негов покровител е било крайно предизвикателно. Раковски не е могъл да понесе лесно измяната на Касабов и към линията на българското национално-революционно движение, и лично към себе си.[101]

6. Въпросът за печатен орган на ТЦБК бил повдигнат още по време на основаването му.[102] Поради липса на достатъчно средства издаването на вестника било отложено.

Касабов, комуто принадлежала първоначалната идея за печатен орган на ТЦБК, направил нов опит за осъществяването ѝ. На 1/13 октомври 1866 г. той пуснал всред по-богатите български търговци в румънската столица „Позив за поддържането на един български вестник в Букурещ чрез акции".[103] В „позива" се проектира създаването на обезпечителен фонд от 300 жълтици чрез продажбата на акции от по 2 жълтици едната. Вестникът ще се нарича „Преслав", ще се списва на български и румънски език и ще излиза веднъж в седмицата. Съдържанието му ще бъде: „политичен, научен и търговски изглед".

За акционери се записали: българският владика в Букурещ Панарет Рашев, Д. Ценович, Д. Кикулеску, Хр. Георгиев, д-р П. Протич, д-р Г. Атанасович и Ив. Георгиу.[104] Както се вижда от този списък, всички почти акционери принадлежали към „Добродетелната дружина". Очевидно те не са знаели нищо за ТЦБК и за ролята на Касабов в него, щом са се съгласили да финансират вестника му. Предложението на Касабов съвпаднало с намерението на „Дружината" да издава свой вестник.[105]

Изглежда, че работата около подготовката за издаването на вестника, чието име било променено на „Успех", тръгнала отначало добре. Касабов му написал и подробна програма, която повтаря в разширен вид казаното в позива от 1 октомври.[106]

В края на краищата вестникът обаче не излязъл. Може да се предположи с най-голяма сигурност, че между акционерите и Касабов са възникнали недоразумения относно духа и съдържанието на вестника. Тези недоразумения трябва да са били непреодолими, щом са осуетили почина на Касабов.[107]

---

[101] За отношението на Раковски към ТЦБК говорят и спомените на другите му членове, като понякога бъркат първия период от живота на комитета с втория. Вж. у П. Кисимов. Исторически работи, с. 23 (спомени на Кисимов), с. 32 (спомени на Андреев).

[102] Ив. Касабов. Пос. съч., с. 76.

[103] БИА—НБКМ, ф. 154 (Ив. Касабов), арх. ед. 5, л. 1—2.

[104] Пак там.

[105] Из архива на Н. Геров, т. I, с. 268, № 424, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 12. XII. 1866: „Освен това ний тука искаме да направим да издаваме един вестник на български и влашки, комуто целта да бъде да поддържа правдините български и да брани въобще всичко славянско нещо . . ." За редактор за този вестник става дума не само в това писмо, но и в писмото на Георгиев до Геров от 22. I. 1867 (пак там, с. 269—270, № 427).

[106] БИА—НБКМ, ф. 154, арх. ед. 5, л. 4—7.

[107] По това време приблизително Хр. Георгиев съобщава на Геров за съществуването на ТЦБК и изказва мнението си за него: „За народен български комитет в

За издаването на вестник Касабов и Ряпов поискали помощ и от Браилския комитет. Оттам им отказали, понеже сами те имали намерение да издават вестник. Браилските акционери искали той да излиза в града им.[108]

7. Изоставен напълно от румъните, лишен от средства, неуспял да се сдобие с печатен орган, дискредитиран от Раковски и неговите привърженици, ТЦБК започнал да замира. Касабов, който се занимавал изключително с комитетските работи, останал без издръжка. За да си осигури прехраната, той приел предложението на българите в Плоещ да стане учител в българското училище. На 1 ноември 1866 г. той сключил договор с тях[109] и веднага напуснал Букурещ. С неговото заминаване комитетските работи изпаднали за известно време в пълна летаргия, тъй като нямало кой да се занимава с тях. Другите членове на ТЦБК били търговци, занаятчии и чиновници, които не можели да отделят достатъчно време и енергия, както това правел Касабов.[110] Доколко интересът им към работите на комитета бил намалял, сочи обстоятелството, че те позволили на Касабов да отнесе със себе си в Плоещ комитетската архива и комитетския печат.[111] На дело това означавало отказ от по-нататъшното съществуване на ТЦБК.

Букурещ знам, че различно се хоратува отсреща, но повече в звон, а работата нищо . . ." (Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 2 8). Вероятно ръководството на „Добродетелната дружина" е узнало за ТЦБК и за ролята на Касабов в него, та затова е побързало да откаже подкрепата си на Касабовия вестник.

[108] БИА—НБКМ, ф. 154 (Ив. Касабов), арх. ед. 5, л. 3, писмо от Д. П. Войников и Д. Великсин, Браила, до Ив. Касабов и Ст. Ряпов, Букурещ, 18. X. 1866.

[109] БИА—НБКМ, ф. 154 (Ив. Касабов), арх. ед. 3, л. 28—29; II В 2142; И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 75. Касабов твърди, че е напуснал Букурещ, за да се уталожи конфликтът с Раковски.

[110] И в. К а с а б о в. Пос. съч., с. 76.

[111] Пак там, с. 57—59.

ТАЕН ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ*

*(Втори период от съществуването му)***

1. Положението на летаргия, в което изпаднал ТЦБК след заминаването на Касабов за Плоещ, не траяло дълго. През есента на 1866 г. настъпили нови събития в развитието на Източния въпрос: през септември избухнало въстание на остров Крит;[1] в края на октомври Турция признала извършените промени в Румъния;[2] по същото време сърбите поставили отново въпроса за изгонването на турските гарнизони от сръбските градове.[3] Всичко това събудило нови надежди у българския народ за промени в неговото тежко положение и активизирало обществените организации и групи всред българската емиграция в Румъния.

Емигрантът в Плоещ Пантели Кисимов, участник в подготовката на въстанието в Търновско през 1862 г.,[4] който покрай търговията си се интересувал живо и от политическите въпроси на своето време, написал политическа брошура, в която укорява Великите сили, задето поддържат Турция и проявяват неправилно и по същество враждебно отношение към поробените от нея християнски народи; посочва с примери несъстоятелността на турските реформи; разглежда положението на българския народ и отношението на турското правителство към неговите насъщни искания; изтъква ролята на Русия в освобождението на сърби, гърци и румъни, като я противопоставя на отношението на западните държави към балканските работи, и на края апелира към силите, подписали Парижкия договор за мир от 1856 г., да пристъпят към окончателно разрешение на Източния въпрос.

При една среща с члена на ТЦБК Ат. Андреев в някакво букурещко кафене през ноември или декември 1866 г.[5] Кисимов му показал ръкописа

---

* Исторически преглед, XVI, 1960, кн. 3. с. 59—84.

** За предишния период вж. А л. К. Б у р м о в. Таен централен български комитет (образуване и първи период от развитието му). — Исторически преглед, XVI, 1960. кн. 2, с. 41 и сл.

[1] Всемирная история. Т. VI., М., 1959. с. 528 и сл.; Г. П. Г е и о в. Източният въпрос. Ч. II. С., 1926. с. 186 и сл.

[2] Г е н о в. Пос. съч., с. 145.

[3] Ј о в. Р и с т и ћ. Спољашњи одношаји Србије новијега времена. Друга књига. 1860—1868. Београд. 1887. с. 461 и сл.

[4] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. IV. С., 1903. с. 3 и сл.

[5] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. С., 1901. с. 30, писмо на Ат. Андреев до Киснмов от 14. X. 1895 г. Андреев не определя точно датата на срещата си с Кисимов. От израза му „около това време беше" може да се разбере, че срещата е

на брошурата си и го посветил в желанието си тя да бъде преведена на френски език и издадена. След като взел ръкописа и го разгледал, Андреев съобщил на Кисимов за съществуването на ТЦБК и му предложил брошурата да бъде издадена от комитетско име. Кисимов се съгласил и най-късно през декември 1866 г. брошурата излязла в две издания — на български и френски език („България пред Европа", „La Bulgarie devant l'Europe").[6] И двете издания са подписани с френските инициали на ТЦБК — C. S. B. — Comité secret bulgare. Преводът на френски бил извършен от Андреев и поправен от Д. Диамандиев.[7]

С издаването на брошурата „България пред Европа" ТЦБК целял, както се съобщава по-късно в органа му „Народност", да „предизвести Европа, че българският народ е неблагодарен от днешното си състояние и не може да го тегли вече и че е узрял за друго, по-добро, и свобода"[8].

Брошурата предизвикала значителен интерес сред журналистическите[9] и особено всред дипломатическите кръгове.[10] Тя била изпратена и на губернатора на Дунавския вилает Мидхат паша,[11] за да се запознае с нея турското правителство.

В България брошурата била разпространена главно със съдействието на руските дипломатически куриери, които получили за това нареждане от руското Външно министерство.[12]

2. Издаването на „България пред Европа" върнало към живот ТЦБК. Неговите членове пристъпили отново към оживена дейност.[13]

станала през лятото или ранна есен на 1866 г. Това обаче не е възможно, тъй като в брошурата се говори за Критското въстание, избухнало през септември 1866 г., и за припознаването на румънския княз от турското правителство, станало на 23 октомври 1866 г.

[6] На заглавната страница на брошурата е означена годината 1866.

[7] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 31.

[8] Народност, I, бр. 10, 16. XII. 1867 г.

[9] От българските вестници брошурата отбелязва Турция, III, бр. 37, 11. III. 1867 г. По онова време в Румъния не излизат български вестници.

[10] Документи за българската история. Т. V, С., 1948. с. 68, донесение от австрийския посланик в Цариград барон Прокеш до министъра на външните работи на Австрия граф Ф. Бойст от 11. I. 1867 г. (по нов стил); Документи за българската история. Т. VI. С., 1951. 188 и сл., донесение на австрийския консул в Русе Мартирт до Бойст от 18. I. 1867 г. (нов стил).

[11] Из архивата на Н. Геров. Т. I, С., 1911. с. 597, писмо от Т. Запрянов, Гюргево, до Н. Геров, Пловдив, от 25. I. 1867 г.

[12] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 6, писмо от Т. Запрянов, Гюргево, до К. Цанков, Букурещ, от 21, I. 1867 г.: руските куриери му казали, че „им е заповедано да приемат от брошурите за пренасяние в България". Срв. Из архивата на Н. Геров. Т. I, с. 597, писмо от Т. Запрянов, Гюргево, до Н. Геров, Пловдив, от 25. I. 1867 г.: „. . . турската власт претърсвала всекиго при преминуването на границата, и по това вашите куриери се бояха да вземат със себе си, догдето най-после сега им дойде повеление, за да вземат."

Брошурата е била разпространена и по други пътища — чрез австрийската поща, която не подлежала на турски контрол, чрез комитета в Свищов, който разпространил и мемоара (срв. за мемоара Г. Катранов. Свищовските работи. — Свобода, I, бр. 3, 17. I. 1871 г.).

[13] Някои от бившите членове на комитета прокарват в спомените си гледището, че той бил основан или започнал дейността си в края на 1866 г. с издаването на брошурата „България пред Европа". Срв. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 22: „Този последният (ТЦБК — бел. Бур.) да почне за живее, за себе си и на собствени средства и силн, да се организира и да вземе названието си: „Първи български таен централен комнтет" стана в края на 1866 г., когато прояви за първи път съществува-

Първата крачка в това отношение била обновяването на комитетското ръководство. Най-късно през втората половина на февруари 1867 г. новото ръководство на ТЦБК се конституирало в следния състав: Д. Диамандиев (председател), Д. Бранков (секретар), Ив. Грудов, А. Цанков, Ат. Андреев и Райно Попович (членове).[14]

Името на секретаря на ТЦБК Д. Бранков е изобщо непознато. То е фиксирано на книга само един единствен път. Това води естествено до предположението, че в случая имаме псевдоним, зад който се крие лице, което не иска да се знае името му. Като се има пред вид обстоятелството, че П. Кисимов е бил един от най-активните членове на ТЦБК в този период от живота му, а името му в писмото липсва, ще трябва да се приеме, че зад Бранков се крие именно той. Предположението на Орешков,[15] че Бранков е тъждествен с Касабов, не може да се приеме за сигурно пред вид на обстоятелството, че Касабов не изглежда да е влизал по това време в новото ръководство на ТЦБК. Ако той е бил по това време секретар на комитета, ръководството не би настоявало пред него да предаде комитетската архива.[16]

За забелязване е, че в състава на ръководството на ТЦБК влезли и членове, които не живеели в Букурещ. Така А. Цанков живеел в Гюргево, Попович и Кисимов — в Плоещ. Възможно е това да не е случайно, а да почива на известни съображения.

3. Веднага след конституирането си ръководството на ТЦБК пристъпило към изработване на нов комитетски устав. Това било необходимо, тъй като старият устав бил създаден при други условия и при други задачи на комитета. Той бил тясно свързан с постановленията на „Акта за свещена коалиция между румъните и българите", които отдавна престанали да имат каквато и да било сила. ТЦБК бил сега напълно независим от румънския комитет. Новият устав трябвало да отрази новите задачи и новата организационна структура на комитета като самостоятелен български политически орган.

Текстът на новия устав, изработен най-късно през втората половина на февруари 1867 г., е следният:

нието си с политическата си брошура „България пред Европа"; с. 39:„ Първият Таен централен български комитет", който прояви съществуването си с брошурата „България пред Европа" и „Мемоара към султана" в края на 1866 и в първите дни на 1867 г... ." (спомени на Кисимов); с. 138: „Доказано е и се знае, че деятелността на Тайния български комитет — самостоятелната му деятелност — се започна: 1. с разпръсването между българи и чужденци брошурата „България пред Европа", печатана на французки и български през декември 1866 г. . ." (спомени на Кисимов, К. Цанков и Хр. Х. Николов). Нещо повече, в статията във в. Народност, I, бр. 10 от 16.XII.1867 г., се поддържа същото гледище. След като се изтъкват събитията, които предшествуват и обуславят създаването на ТЦБК и които спадат хронологически към есента на 1866 г., и след като се говори за образуването на комитета, идва твърдението: „След съставянето на комитета първото му дело било да издаде брошурата „България пред Европа. . .".

[14] Тези лица са подписани в писмото на ТЦБК до руския император от 3. III. 1867 г., обнародвано от П. Н. Орешков. Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868). — СпБАН, кн. 52/25, С., 1935, с. 319. Фотокопие от писмото има в архива на Историческия инст., С., № 478, 1950.

[15] Орешков. Пос. съч., с. 280.

[16] БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 3, л. 1: П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 99; Касабов. Пос. съч., с. 58—59, писмо от Ив. Касабов. Плоещ, до ТЦБК, Букурещ, от 26. II. 1867 г.

ОСНОВНО ЗАКОНОПОЛОЖЕНИЕ НА НАРОДНИТЕ ТАЙНИ КОМИТЕТИ

Член 1-ви. Основата на съзаклятните тайни български комитети е: тайност, деятелност и самоотвержение.

2-ри. Началата и целта им са: освобождението на отечеството с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановление на българско царство самостоятелно; чрез възстановление на българско царство самостоятелно под зависимостта на Портата; или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи.

3-и Всякой българин с чувства патриотически и честности е приет в състава на тези комитети, като положи законната клетва, и всеки един ще е задължен да работи и спомага само толкова, колкото може и е кадърен.

4-и. Членовете на това съзаклятие се делят на две: членове дейци и членове просто съзаклятници. Членове дейци са ония, които съставят комитетите, а последните са членове спомагателни.

5-и. Комитетите се делят: на първостепенни или главни комитети, на второстепенни или спомагателни комитети и на отделения. Над всичките тези има един Централен комитет.

6-и. Всеки комитет, или главен, или спомагателен, се съставя, като станат най-малко седем съзаклятници на едно място, град или село. Те си избират председател, касиерин и деловодител. Всеки член на комитета може да съставя отделение и всеки член на едно отделение може да ввожда и той и да прави друго, но никога не повече от десет души за всяко отделение. Оглашението не е простено никому без нужното направление от надлежния комитет. Всяко отделение съобщава с един само или двама члена на комитета чрез началника си.

7-и. Българският народ, като е лишен от народно правителство и всяко политическо представителство, представлява се на света чрез Централния комитет. Той представлява българския народ и пред силите, и пред какво да е началство чрез своите пълномощници, снабдени с пълномощни формални писма от Центр. комитет.

8-и. Централният бълг. комитет съобщава непосредствено с главните бълг. комитети от България, Румъния, Сърбия, Русия и пр., а всеки от тези главни комитети съобщава се тъй же непосредствено с второстепенните или спомагателните комитети и всеки от тях съобщава с отделенията си, които зависят от него.

9-и. Всеки деец плаща при ввеждането си най-малко две лири под наименование „право за вход", освен това плаща и всеки месец спомагателство по един икосар. Приема се с признателност и всяко по-голямо количество. Всеки прост съзаклятник или спомагателен член плаща само месечно спомагателство по два цванца.

10-и. Началникът на всяко отделение отговаря за правото на входа, както и за месечното спомагателство на отделението си пред комитета, под когото зависи. Касиеринът на всеки комитет дава отчет всеки месец за доходите и месечните разходи, а остатъкът се внася чрез председателя на комитета в касата на Централния комитет.

11-и. Всичките дела се вършат по вишегласие. Кога се касае за общо главно дело, тогава всички главни и спомагателни комитети ще бъдат и те представени на общо разсъждение при Централния комитет чрез председателите си или чрез пълномощни техни представители.

ДЛЪЖНОСТИ НА КОМИТЕТИТЕ

1. Централният комитет ще управлява всичките други комитети. 2. Той ще представлява народа, дето ще да е нужно. 3. Той ще изработва всичките потребни актове, ще публикува брошури, позиви, адреси и пр. 4. Ще кореспондира (съобщава) с всичките, ще прави трактации (съюзи) и с инородни други комитети или правителства.

Българските главни комитети ще са длъжни: 1. да образуват второстепенни или спомагателни комитети; 2. едните и другите ще са длъжни да разпространяват идеята и да образуват общото мнение в народа за освобождението; 3. ще го приготовляват, колкото могат, с всички възможни средства, нравствени и вещественi, за тази свята цел; 4. ще описват случки и неща, които спадат и спомагат на това предприятие, и ще ги отправляват на Централния комитет за публикуване, ако ги намери нужни и полезни; 5. ще издирват всичко, което става и се отнася до народа и комитетите му, и ще го рапортират на Централния комитет.

12-и. Нищо недопростено да се пише и остане на хартия писмено освен настоящия закон. Затова всяко писано, щом си свърши назначението, се изгаря. Рапортите и всички известия се вършат всякога устно чрез пратеници или чрез секретни (шифровани) писма.

13. Всяко престъпление или вина ще се съди при Централния комитет от секретни трибунал и наказанието ще се извърши от членовете на съзаклятието чрез жребие.[17]

Все по това време ръководството на ТЦБК изискало на няколко пъти от Касабов архивата на комитета. Основавайки се на известни формални несъобразности (архивата не била искана от „надлежните лица"), Касабов отлагал предаването на документите. Най-сетне на 26 февруари 1867 г. той ги изпратил.[18]

4. Наскоро след преустрояването си ТЦБК излязъл пред света с нов акт, който вдигнал голям шум и направил името му широко известно и сред емиграцията, и в България, и в чужбина. Този акт е мемоарът, отправен до султана през втората половина на февруари 1867 г.[19]

Идеята за мемоара принадлежи на автора на брошурата „България пред Европа" Кисимов. Той написал първоначалния му текст, допълнен

[17] БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 3, л. 20—23, обнародван за пръв път в Народност, 1, бр. 11 от 23 . XI . 1867 г.; К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 100—101; К а с а б о в. Пос. съч., с. 64—66.

[18] БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 3, л. 1, писмо от Касабов, Плоещ, до ТЦБК, Букурещ, от 26 . II . 1867 г.; П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 99; К а с а б о в. Пос. съч., с. 58—59.

[19] Мемоарът не е датиран. Спомените говорят, че е излязъл в първите дни на 1867 г. (П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 39), през пролетта на 1867 г. (пак там, с. 45), през февр. 1867 г. (пак там, с. 130, 142). Показанията на К а с а б о в. Пос. съч., с. 79, са объркани — те говорят за първата половина на 1867 г., и то в началото на зимата; през първата половина на годината, както е знайно, се пада краят на зимата.

Появата на мемоара е отбелязана в българската преса едва в третото десетдневие на март (вж. по-нататък сведенията за българските вестници).

За това, че наистина мемоарът е излязъл през февруари 1867 г., свидетелствува обстоятелството, дето разпращането му е започнало в началото на март: на 3 март именно той бил изпратен от комитета на руския император, на френския император и на европейските вестници (О р е ш к о в. Пос. съч., с. 315—319).

след това от членовете на ТЦБК, които го обсъдили и приели.[20] Предвидено било мемоарът да излезе в две версии — едната на български език, предназначена за българския народ, и другата на френски език, предназначена за чуждия свят. Преводът на френски бил извършен от Андреев, поправен от Диамандиев и редактиран окончателно от един французин.[21]

Съдържанието на мемоара се свежда до няколко точки. Първо, изтъква се, че на Изток настъпва нова ера и че Отоманската империя се намира във връзка с това в критическо положение. Второ, подчертава се верността на българския народ към отоманските владетели. Трето, излага се тежкото положение на българите във всяко отношение: правно, икономическо, културно, църковно. Четвърто, отбелязва се, че досегашните реформени актове в Турция (хатишериф, танзимат, хатихумаюн) са останали неосъществени. Пето, предлага се разрешение на Източния въпрос „в полза на целостта на империята и на нейното възрождение с пресни елементи" чрез българския народ. Шесто, посочват се като враждебни на империята мислите и намеренията на другите народи в нея (подразбират се гърци и сърби) и опасността българите да се присъединят към една въоръжена акция, въпреки че това може да наруши целостта на българския народ и земя. Седмо, прави се предложение за политическа автономия на българите в рамките на Османската империя: да се създаде българско царство; негов върховен господар да бъде султанът; то да се управлява от един наместник на султана — християнин, избран от народното събрание и потвърден от сюзерена; законите да се издават от народното събрание; войската да бъде българска с българи командири; на Османската империя да се плаща годишен данък; да се обезпечи всяка гражданска и политическа свобода и др. Осмо, българската църква да се обяви за независима, като начело на нея застане патриарх. Девето, обосновават се тези предложения между другото с обстоятелството, какво „никоя чужда сила няма да наднича вече към Цариград под предлог, че иде да отърва християните...". Десето, изказват се пожелания за по-скорошно удовлетворение на исканията на българския народ.[22]

Една част от екземплярите на българската версия на мемоара завършва с апел към българския народ да поддържа исканията, предявени към турското правителство от ТЦБК, като бъде готов в случай, че те не бъдат удовлетворени, да ги защити „даже с най-крайните жертви". Апелът завършва с предупреждение към българите да не се полъгват по ничии обещания и да постоянствуват на своето свято народно право, искано чрез мемоара.[23]

5. Мемоарът бил предаден на султана още в първите дни на март 1867 г. Преследвайки вероятно някакви определени цели, между които не на последно място е било желанието да се произведе по-голям ефект, ТЦБК не го изпратил в Цариград по пощата, а чрез специален куриер. Този куриер бил Христо Донев Сариев (Гълъб войвода), служител в един от френските

---

[20] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 22 (спомени на Кисимов), с. 30 (спомени на Андреев); К а с а б о в. Пос. съч., с. 79.

[21] К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 31.

[22] З а и м о в. Миналото, етюди. с. 43—55 (френският текст); К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 45—58; К а с а б о в. Пос. съч., с. 80—93. Оригинални екземпляри от мемоара има в НБКМ.

[23] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 58—60.

параходи, които плували между Цариград и Браила („Балкан").[24] Според Ст. Заимов Сариев, облечен като френски матрос, се явил в летния дворец на султана в Цариград и предал пратката на ТЦБК на един от дворцовите адютанти (авери).[25] Според Е. Кърпачев предаването станало чрез пердечауша на великия везир Али паша. Като се имат пред вид връзките на Кърпачев със Сариев, неговото твърдение изглежда по-сигурно.[26]

Все в началото на март 1867 г. ТЦБК изпратил мемоара и до правителствата на Великите сили. Комитетът съпроводил мемоара с писма, в които молел за съдействие по осъществяването на исканията му. В писмото до руския император Александър II се набляга на родствените връзки между руския и българския народ;[27] в писмото до френския император Наполеон III се подчертава следваната от него политика в полза на националностите,[28] а в писмата до пруския крал [29] и канцлера Бисмарк[30] се изтъква на пръв план създаването на династия в Румъния от роднина на Вилхелм и се изтъкват приятелските отношения между румъни и българи.

Накрая ТЦБК разпратил мемоара до редакциите на по-известните европейски вестници с молба да го обнародват и направят по този начин достояние на общественото мнение в Европа.[31] Екземпляри от мемоара били адресирани и до вестниците, излизащи в Румъния и Турция.[32]

Издаването на мемоара на ТЦБК до султана съвпадало по време с твърде оживената дейност на европейските кабинети и преди всичко на Русия и Франция по Източния въпрос.[33] Във връзка с Критското въстание в дипломатическите канцеларии на Великите сили се обсъждали най-различни проекти за реформи и за подобряване положението на християнските народи в Османската империя. На 12/24 февруари 1867 г. Франция връчила на турското правителство една „Нота върху Хатихумаюна от 1856 г.", в която се предлагат реформи, основани на съдържанието на този султански акт.[34] От своя страна Русия предложила на Великите сили два месеца по-късно, на 6/18 април, меморандум за „Реформи в Турция и за действително подобрение на положението на християнското население там"[35], с който предлагала преди всичко да се даде автономия на европейските провинции на Турция.

Естествено, че при това положение мемоарът предизвикал значителен интерес сред дипломатическите кръгове[36] и сред европейско-

---

[24] За връзките на Сариев с ТЦБК вж. писмото му до комитета, изпратено от Браила на 18 . V . 1867 г. (БИА — НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 19—22).

[25] З а и м о в. Миналото, етюди, с. 43, 56. Според К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 45, за султана бил изпратен ръкописен екземпляр на мемоара.

[26] Н. Н а ч о в. Из ръкописите на Еня Хр. Кърпачов. С., 1932. с. 6. За Сариев вж. още у С т. К а р а к о с т о в. Диарбекирски заточеници. С., 1946. с. 85—94.

[27] О р е ш к о в. Пос. съч., с. 317—319.

[28] БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 3, л. 33.

[29] Пак там, л. 35—36.

[30] Пак там, л. 37.

[31] Пак там, л. 34.

[32] Турция, г. III, бр. 39, 25 . III . 1867 г.: „Преди две недели букурещката поща ни донесе едно прошение (мемоар), отправено до н. ц. вел. султана от един централен скришен български комитет."

[33] Г. П. Г е н о в. Пос. съч., с. 191 и сл.

[34] Пак там., с. 199 и сл.

[35] Пак там, с. 204 и сл.; М. Д и м и т р о в. Комитетът на „Старите" — Добродетелната дружина.— В: България хиляда години. С., 1930. с. 758—759.

[36] Така напр. австрийският консул в Русе Мартирт изпраща мемоара на своя външен министър с думите: „Току-що бях щастлив да се сдобия с един екземпляр от

то обществено мнение, което се запознало с него от съобщенията на вестниците.

6. Българското издание на мемоара на ТЦБК до султана било разпространено нашироко както сред българската емиграция в Румъния, Русия, Сърбия и другите съседни страни, тъй също и в България.[37] За него съобщили почти всички вестници, излизащи в пределите на Турция. Едни от тях се задоволили със съобщения и коментарии, предназначени повече да отвърнат погледа на българите от този акт на ТЦБК,[38] други, като френския „Курие д'Ориан" и гръцкия „Византис", които били четени и от българи, напечатали почти изцяло мемоара. Най-голяма роля за популяризирането на мемоара във всички краища на България изиграл в. „Македония" на П. Р. Славейков. Той поместил обширна информация, взета от „Византис", като напечатал най-съществените части от мемоара — за устройството на българското царство и българската църква.[39]

Мемоарът бил посрещнат от турското правителство с мълчание. Неговото становище било изразено в официозните и полуофициозните вестници, като „Тюрки",[40] „Дунав" и „Турция".[41] Те взели рязко отрицателно отношение към мемоара и към бунтовническите според тях идеи на ТЦБК.

Както и трябва да се очаква, мемоарът не бил посрещнат еднакво от всички слоеве на българското общество. Излизайки от своите класови интереси и идеологически позиции, те проявили различно отношение към него.

Групата на последователните революционери начело с Раковски се отнесла рязко отрицателно към мемоара. Писма на Раковски от онова време не са запазени, нито пък разполагаме с някакво друго негово изказване в писмена форма, за да можем да съдим за неговото отношение към новия почин на ТЦБК. Единственото свидетелство за това са спомените на Андреев[42] и Кисимов, [43] на които може да се даде пълна вяра, като се има

изпратения от Тайния български комитет до негово величество султана мемоар . . . (Документи за българската история, т. VI, с. 192).

[37] Както по-рано брошурата „България пред Европа", тъй и сега мемоарът бил изпратен в България по пътници, чрез австрийската поща (в статия на „Курие д'Ориан" от 5 април 1867 г. от „Един българин" се казва: „Няколко българи от столицата приеха в плик един откъс, който може да се помести между членовете на московските вестници. Той има за заглавие „Мемоар...". Пликът носеше печата на австрийската поща от Букурещ"), и с посредството на Свищовския комитет. В своите спомени членът на Свищовския комитет. Г. К а т р а н о в (Свищовските работи. — Свобода, II, бр. 3, 17 . I . 1871 г.) разказва: „На това заседание се реши още, щото получените от Централния комитет материали да се разпратят по околните градове и села колкото се може по-скоро. И така един из нашите членове отиде за Ряховица, а аз с един мой другар отидох в Търново и по околните му села и раздадох около 150 мемоара." По спомените на А т. А. Ч е р н е в. Русчушките тъмници или българската революция на 1867-а година, Букурещ, 1876. с. 5, в Свищов били донесени „няколко хиляди мемоари, от които една част се пръснаха по съзаклятниците из града и околните села, а по-голямата част се изпратиха за Русчук, Търново, Габрово, Ловеч и прочее". Несъмнено цифрата на разпространените от Свищовския комитет мемоари е преувеличена, но във факта на разпространението нямаме основания да се съмняваме.

[38] Турция, III, бр. 39, 25 . III . 1867 г., бр. 40 от 1 . IV . 1867 г.; Дунав, III, бр. 162, 26 . III . 1867 г., бр. 169, 26 . IV . 1867 г.

[39] Македония, I, бр. 17, 25 . III, 1867 г.

[40] Според Македония, I, бр. 17, 25 . III . 1867 г., в. „Тюрки" се подиграл с мемоара.

[41] Вж. тук по-горе, бел. 38.

[42] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 32.

[43] Пак там, с. 39—40.

пред вид досегашното държане на основоположника на българското революционно дело към ТЦБК.[44]

Рязко отрицателна позиция към мемоара взели и туркофилските кръгове в България. Те излезли с протест срещу него още веднага след обнародването му. Протестът, подписан от владиката Иларион Макариополски като пълномощник на българското духовенство и от д-р Ст. Чомаков като пълномощник на българските представители в Цариград по църковния въпрос, се появил най-напред в „Курие д'Ориан", а след това бил препечатан в „Македония".[45] Като отхвърлят изцяло мемоара, авторите на протеста подчертават почитта, любовта, верността и предаността си към султана. В броя си от 5 април 1867 г. „Курие д'Ориан" печата статия против мемоара от „Един българин", вероятно принадлежащ към групата на Макариополски—Чомаков.[46]

7. Въпреки отрицателното отношение на Раковски и неговата група към мемоара мнозина от привържениците на революционното действие го посрещнали благоприятно. Те го приели като ултиматум до султана, а обръщението към българския народ в края му — като зов за незабавна революция.[47] Неосведомени добре за същността на нещата поради липса на печатен революционен орган, те се увлекли от някои смели изрази в мемоара и ги схванали като революционни призиви. От друга страна, те били заблудени и от острата реакция на туркофилските елементи срещу мемоара: тя ги накарала да повярват напълно в революционната същност на почина на ТЦБК.

---

[44] Възможно е пътуването на Раковски през пролетта на 1867 г. из румънските градове, за което съобщава А д ж е н о в. Сведения и записки. с. 59, да е имало между другото и задачата да се разобличи политиката на ТЦБК.

[45] Македония, I, бр. 18, 1 . IV . 1867 г. Протестът е обнародван у П. П. К а р а п е т р о в. Сбирка от статии. С., 1898. с. 281—282. Препис от него има в архивата на Ив. Грудов (БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 4, л. 1—4.).

[46] Български превод на тая статия има в архивата на Ив. Грудов (БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 4, л. 3—4). ТЦБК е приготвил отговор на протеста на Михайловски и Чомаков и на тази статия. Черновката на отговора се намира също в архивата на Грудов (БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 3, л. 34—30). Кому е изпратен отговорът и изобщо изпратен ли е някому, не може да се каже засега с положителност.

Статията на „Курие д'Ориан" е предадена в съкратен вид от в. Дунав, III, бр. 169, 26. IV. 1867 г.

[47] Като изпраща мемоара на Н. Геров, членът на Гюргевския комитет Б. Запрянов му пише, че ако това, което се иска в мемоара, не се даде от турското правителство, „тогава е приготвено всичко, което е потребно, за да се добие това, което се проси сега с молба" (Из архивата на Н. Геров, т. I. с. 598, № 993). „Един спомоществувател" на в. Дунавска зора, I, бр. 10, 15 . I. 1868 г., пише в дописка от Браила, че с издаването на мемоара „духовете се разпалиха дотолкова, щото рано или късно щяха да дадат един избух. На гласа мемориални всички българи се сепнаха и започнаха да се питат един друг: „Що значи това?" Непременно, че тук имаше яко големи и умни политици българи, които са преценили състоянието на нашето бедно отечество, че времето му е вече дошло да се дигне, ако гласът на мемоара не се чуе от Портата." Българите се разпалвали с „такова влияние, което ги бута не напред, без да могат да се възпрат". ТЦБК, „ако съществува, сам трябваше да премисли първом, че оня мемоар тъкмо като един огън се хвърляше между българите, и така следуваше да се направи едно от двете, сиреч: или да му дадеше и материална сила, за да си достигне и изпълни целта, или никак не трябваше да го бута, т. е. да го дава на свят, освен само тогава, когато мислеше, че може да го следува и силом, тъй също както направиха и кандиотите, които първом се протестираха на Портата, та като им се отказаха исканията, тогава с оръжието в ръка излязоха на бойното поле".

Преобладаващото сред българското общество убеждение за революционността на мемоара заставило ТЦБК да излезе в началните дни на май 1867 г.[48] с едно „Обявление към българския народ“[49].

В началото на „Обявлението“ се напомня, че в мемоара били изложени „скромно и покорно“ законните желания на българския народ. Турското правителство обаче се опитало да намали някак си важността на мемоара, като накарало някои българи да излязат с протести срещу него и като изтълкувало погрешно някои от фразите му. ТЦБК не смята за нужно да опровергава подадения в Цариград протест, тъй като подписалите го Иларион Макариополски и д-р Ст. Чомаков не са официални представители на българския народ. Що се отнася до неправилното претълкуване на мемоара, от което „възползуват се грабишком нашите врази и вразите на народа ни да учернюват и да борят покорното отзивание към наша господар нег. вел. султана“, комитетът дава следните разяснения. Фразата гласи: „... Но ако за зла чест гласът му остане без отзив, отговорността за следствията, които биха могли да произлязат, ще падне връх онези, които взели биха в презрение законните желания на един цял народ, верен, предан и покорен.“ Комитетът се смята за задължен да даде истинския смисъл на фразата. Той е: „Българският народ, ако и да желае искрено да бъде прилепен при Високата порта, на която е верен и предан, но като остават неговите желания неудовлетворени, неприятелите на империята ще се възползуват естествено от неговото неудоволствие и ще се мъчат да увлекат в постъпки, *за следствията на които отговорността ще падне и страшно ще падне върху онези, които презряха законните желания на един верен и...*“ По-нататък в „Обявлението“ се цитира „Курие д'Ориан“, който писал, че таен комитет не съществува и че в Цариград една „скупщина“ тъкмяла да праща в Балкана чети. Тайният комитет „съществува навсякъде, гдето живеят българи, и е в сърцето на всеки български патриот“. Обаче чуждите тайни комитети работят за разорението на троновете, а българските — „за подкреплението на султановия трон, за опазването целостта на турската империя, съгласно с интереса на поданниците и на държавата“. Затова турското правителство, вместо да ги гони, „трябва да ги прегърне и да не вижда в тях освен най-искрените приятели на империята“. Що се отнася до хайдушките чети, такива е имало всяка година, но те не са творение на тайните български комитети. Освобождението на народа няма да стане с хайдушки чети, но чрез самия народ. „Обаче Централният български комитет не вижда сега никаква предлежаща необходимост за тази последна крайност.“ Българите трябва да постоянствуват в исканията си, които са най-законни и справедливи. Те не трябва да подписват разни протести и благодарителни изложения, а да дават прошения, „покрити с хиляди-хиляди подписи“, за да искат „от владетеля си онова, което природата е назначила да има всеки народ на света, т. е. свободата му и собствения политически бит, и което е съвременно и якото подкрепление на всяка империя“. Неприятелите на българския народ ще се мъчат да уверяват „благодетелния наш цар“, че българите не са съгласни с мемоара, че те са благодарни да имат чужда йерархия, чужда админи-

[48] „Обявлението“ е датирано: „1867, мая.“ Ако се съди по съдържанието му, то е издадено преди минаването на четите, т. е. в първата половина на май 1867 г. Иначе в него нямаше да се говори по този начин за четите.

[49] „Обявлението“ е обнародвано у К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 78—82.

страция, чужди закони, чужди вардачи и че не искат да имат своя народна църква, свое народно правителство, своя народна войска, свои закони,свой народен живот, че не чувствуват най-сладкото и желателно нещо на света — свободата. Защо да не е позволено на българския народ да подава прошения, както е позволено на всички народи в света? Хитрите министри, като не могат да отблъснат законните искания на народа, дават лесно обещания, без да мислят да ги изпълват. Затова българите трябва да не вярват на сухи обещания и да не дават предварително благодарствени адреси, каквито иска Мидхат паша, а да настояват на своите искания. „Централният комитет има убеждението, че българският народ, като постоянствува да си иска законно правата, те ще му се дадат и той сърдечно ще вика: да живее нег. импер. величество Абдул Азис хан, султан на османлиите и цар на българите!"[50]

8. Трябва веднага да се изтъкне, че „Обявлението" не изчерпва в никакъв случай въпроса за поведението на ТЦБК във връзка с назряващата през пролетта на 1867 г. революционна криза в Турция, чиито първи прояви били въстанието в Крит, вълненията в Епир и Тесалия и изявеното от Сърбия намерение да се освободи окончателно от турските гарнизони, разположени в някои от сръбските градове. Действителното положение на нещата е твърде сложно и „Обявлението" отразява само един момент от него, без да го обхваща цялостно.

Ръководството на ТЦБК не е могло да не забележи революционния кипеж сред българската емиграция в Румъния през ранните месеци на 1867 г. За него не е било тайна, че войводите, групирани около Раковски, подготвят преминаването на няколко чети в България. Нему сигурно са били известни и преговорите между „Добродетелната дружина" и сръбското правителство за обща сръбско-българска акция срещу Турция.[51] Най-сетне въпросът за повдигане на въстание в България е бил поставен не един път и в неговите среди — и от някои членове на ръководството му, и от клоновете му (например от Свищовския комитет), и от отделни комитетски членове.[52] Имало е дори случай, когато ръководството на комитета било заплашвано със смърт от някои комитетски членове, защото не пристъпвало към организиране на въстание.[53] При това положение на нещата пред ТЦБК се възправила алтернативата: или да отговори на революционните настроения на емиграцията, или да изгуби популярността си. Ръководството на комитета било принудено да се занимае на няколко пъти с въпроса за отношението си към една евентуална революционна акция в България.

В първите разисквания по този въпрос се очертали две групи: едната от тях начело с Грудов настоявала да се попречи на четите да минат Дунава, като се прибегне до съдействието на румънското правителство, а другата начело с Кисимов и Андреев предлагала да се възприеме отношение на неут-

---

[50] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 24, 31.

[51] Д и м и т р о в. Комитетът на „Старите". с. 761 и сл.

[52] БИА—ДБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 19—22, писмо от Хр. Сариев, Браила, до ТЦБК, Букурещ, от 18 . V . 1867 г.; К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 103—106, писма до ТЦБК от П. Грамадов, Н. В. Рашеев, Н. М. Тошков, Одеса, от 24. IV . 1867 г. (БИА—ДБКМ, ф. 116, арх. ед. 8, л. 8—14); БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 3, л. 39—40, писмо от Свищовския комитет до ТЦБК, Букурещ, от 29 . IV . 1867 г.; Ж и в. Статия без заглавие във в. Народност, I, бр. 11, 23 . XII . 1867 г.; П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 31, писмо от Андреев до Кисимов от 14 . XI . 1895 г.

[53] Ж и в. Пос. статия.

ралитет към проектирания опит за въстание в България. Това означава, че ТЦБК няма да пречи на минаването на четите, но няма и да ги подпомогне или, както се изразява Кисимов, „да не поливаме огъня нито с капка вода, нито с капка масло". В резултат на разискванията било възприето становището на Кисимов и Андреев.[54]

Скоро обаче развитието на нещата заставило ръководството на ТЦБК да измени позицията си на неутралитет. През втората половина на април то търси вече начини за доставка на оръжие от Русия.[55] Едновременно с това то поискало от членовете на румънския комитет съдействие за устройване на въстанието в България. Румъните дали отрицателен отговор на искането на ТЦБК под предлог, че не е осъществено споразумението със Сърбия и Гърция, предвидено в „Свещената коалиция".[56] По настояване на някои членове на комитета, „ревностни желатели" на идеята за въстание, които уверявали, че народът в България едва чака появяването на тая минута", и „налягаха, щото комитетът да застави румънското правителство да почита сключената конвенция"[57], в началото на май комитетското ръководство се обърнало по въпроса към румънското правителство.[58] От името на ТЦБК били упълномощени да преговарят трима делегати — Андреев, Грудов и К. Цанков. Те се явили при министъра Братияну, изложили му положението на нещата и настояли румънското правителство да отпусне оръжие за въстанието в България. Румънският министър се постарал да ги убеди в несвоевременността на проектираната от ТЦБК акция. Според един от делегатите, Андреев, Братияну казал: „Вие решавате да си изгорите къщата, без да му мислите къде ще спите на втория ден и какво ще ядете; тези момчета ще дойде време да потрябват на отечеството ви, когато сега ги пращате на вярна касапница, и ще има да отговаряте един ден за това си безсмислено предприятие."[59]

Изглежда, че все пак Братияну не дал окончателен отговор на комитетските пратеници. В очакване на резултатите от преговорите, за които бил уведомен и самият румънски княз Карл,[60] ТЦБК разпратил до своите клонове и отделни членове в румънските градове една инструкция („начин") за набиране на четници („съзаклятници"). В нея се казвало, че на всеки четник ще бъдат осигурени разноски за преминаване в България и за евентуално връщане оттам.[61] Очевидно в тези разноски са влизали и въоръжението, и екипирането на четниците.

---

[54] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 24.

[55] Пак там, с. 104—106, писмата на Грамадов, Рашеев и Тошков от 24 . IV . 1867 г.

[56] Документи за българската история, т. I, с. 436, донесение от Н. Геров, Букурещ, до Н. П. Игнатиев, Цариград, от 1. V .1867 г.; Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 745, писмо от Н. Геров. Букурещ, до В. Караконовски, Цариград, от 1. VI. 1867 г.; О р е ш к о в. Пос. съч., с. 321, донесение от Офенберг, Букурещ, от 6 . V. 1867 г.

[57] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 31.

[58] Документи за българската история, т. I, с. 438, донесение от Н. Геров, Букурещ, до П. Н. Стремоухов, Петербург, от 6 . VI . 1867 г.; Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 745, писмо от Н. Геров, Букурещ, до В. Караконовски, Цариград, от 16 . V . 1867: Документи за българската история, т. I, с. 440, донесение от Н. Геров, Букурещ, до Н. П. Игнатиев, Цариград, от 20 . V . 1867 г.

[59] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 31.

[60] Документи за българската история, т. I, с. 438, донесение от Н. Геров, Букурещ, до Н. П. Игнатиев, Цариград, от 6 . V . 1867 г.

[61] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I, извори, с. 396, писмо от Д. Хр. Попов, Т. Магурели, до Ив. Грудов, Букурещ, от 10.V . 1867 г.

Междувременно от Румъния в България преминали няколко чети. Сражението на Филиптотьовата чета край с. Върбовка, Търновско, за което съобщили нашироко вестниците, както и слуховете, идещи от България, за други битки и победи на четите[62] поставили пред ТЦБК още по-настоятелно въпроса за участието му в съдбоносните за българския народ събития. За намеса на ТЦБК в тях настоявали пред ръководството му и някои членове на комитетите в Румъния, които смятали, че е време да се действува по решителен начин.[63]

Ръководството на ТЦБК се опитало и този път да премине към действие. То взело решение за поддръжка на въстанието в България чрез изпращане на нови чети. За тази цел то се обърнало отново към румънското правителство с искане да му се отпуснат 50 000 пушки. И сега отговорът на румъните бил, че не бива да се бърза и че трябва да се изчакат по-благоприятни времена. Два дни след първото си искане ръководството на ТЦБК настояло пред правителството чрез трима свои делегати да се отпуснат поне 200 пушки, за да се въоръжат намиращите се в Букурещ четници и преминат в България. Този път румъните дали категоричен отговор, че не могат да отпуснат на комитета нито дори една капса.[64]

В духа на тези опити ръководството на ТЦБК повикало през втората половина на май телеграфически от Одеса кап. П. Грамадов, вероятно за да застане начело на движението в България.[65]

В края на краищата всички решения и почини на ръководството на ТЦБК по отношение на четите останали без резултат — комитетът не изпратил отвъд Дунава нито един четник.

, Въпреки това четите били сметнати за дело на ТЦБК. Това убеждение имали всички, които били чели обръщението към българския народ в края на мемоара[66] и които не били посветени в дейността на групата около Ра-

---

[62] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 23, писмо от Б. Запрянов, Гюргево, до ТЦБК, Букурещ, от 26 . V . 1867 г.; пак там, л. 24—25, писмо от Б. Запрянов, Гюргево, до ТЦБК, Букурещ, от 28 . V . 1867 г.; пак там, л. 33—34, писмо от Д. Хр. Попов, Т. Магурели, до Ив. Грудов, Букурещ, от 6.VI. 1867 г.

[63] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 24—25, писмо от Б. Запрянов, Гюргево, до ТЦБК, Букурещ, от 28. V. 1867 г. Запрянов предлага цял план за организиране от ТЦБК на голям български отред в Румъния, който да навлезе в България. Вж. още пак там, л. 29, писмо от Б. Запрянов, Гюргево, до ТЦВК, Букурещ, от 1.VI. 1867 г.

[64] БИА—НБКМ, ф.. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 4, л. 65—66, писмо от Добри Койчев, Т. Магурели, до редакцията на в. „Народност", Букурещ, от 24 .II. 1868 г. Кой е Добри Койчев, така добре осведомен за работите на ТЦБК през 1867 г., засега не може да се каже. Може би това е Д. Хр. Попов. Писмото си до редакцията на „Народност" Койчев пише във връзка със статията в бр. 10 на вестника, гдето се разказва за историята на ТЦБК.

[65] Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 217, писмо от Н. Геров, Одеса до Хр. Георгиев. Букурещ, от 29.V. 1867 г. Грамадов крои планове за минаване в България още през април 1867 г., като се погрижил дори да си осигури гарнисти (тръбачи); вж. писмото му до ТЦБК от 24. IV . 1867 г. у Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 103—104.

[66] Вж. напр. дописката на „Един спомоществувател" на Дунавска зора, I, бр. 10, 15.I.1867 г: „...,сички мислехме, че от него (ТЦБК — бел. Бур.) бяха организирани и изпращани" четите. Дописникът научил за пръв път от статията на Ж и в в Народност; I, бр. 11, 23.XII.1867 г., че „четите български, които през миналото лято минаха за Балкана в България, не са били проведени от Тайния централен наш комитет, а от други българи, съвсем независими от него и с противно мнение, и пр. и пр".

В първия варнант на спомените си П. Х и т о в казва: „Народът пък, като дочу за този мемоар и брошури, мисли, че туй е истина, и едвам очакваше прилика, за да се побунн" (К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 282).

ковски и в делата на „Добродетелната дружина". Защото в действителност четите били организирани от кръга на Раковски, като средства за тяхното въоръжаване и снабдяване с други необходими за похода им потребности дала „Дружината".[67]

Това убеждение се споделяло на глед и от турската власт, респ. от управителя на Дунавската област Мидхат паша, комуто главно паднало задължението да разгроми четите. Едва ли е възможно Мидхат паша, който е имал свои платени тайни агенти сред емиграцията, да не е бил осведомен за действителното състояние на нещата в Букурещ и преди всичко за това, че ТЦБК няма нищо общо с четите, но той използувал събитията в България, за да нанесе удар едновременно и на комитета, и на „Добродетелната дружина". Той целял преди всичко да унищожи ефекта от мемоара, като разобличи комитета в неискреност и двуличие, и заедно с това да покаже, че русофилската политика на „Добродетелната дружина" е пагубна за интересите на българския народ.[68] В изпълнение на тези цели турската власт заставяла заловените четници да дават показания, че именно комитетът е организатор на четите,[69] като умишлено не се правело разлика между ТЦБК и „Добродетелната дружина", изтръгвала от осъдените на смърт бунтовници протестни декларации срещу комитета,[70] искала от българското население да подписва протестни изложения, в които се заклеймявала дейността на комитета като вредна за спокойствието на народа, и се изтъквало, че българите са доволни от своето положение.[71] Разбира се, че повечето от подписите в тези изложения са били взимани със заплаха и насилие.[72]

Ръководството на ТЦБК не опровергало в печата или по друг начин нито едно от обвиненията на турската власт. Наистина в архивата на Грудов е запазена черновата на едно „Обявление към българите" от страна на комитета във връзка с този въпрос, но то, както изглежда, не е било отпечатано. В него се казва, че излязла една бунтовническа прокламация без подпис, която призовавала народа на въстание и „брани хайдушките чети под вид, който дава да се разбере, че те са творение на Тайния комитет", като

---

[67] Хитов. Моето пътуване. с. 72; Димитров. Комитетът на „Старите". с. 768; Срв. и С. Радев. Генерал Игнатиев и българските чети в 1867 г. — Годишник на Българския библиографски институт, I, С., 1948, с. 39 и сл.

[68] Турското правителство изобщо се стремяло да изкара, че ТЦБК зависи от Русия и действува като агент на Русия. Това личи особено много и от протеста на Ил. Макариополски и Ст. Чомаков: посред тях „вечните неприятели на Турция са дали няколко пари на един беден, за да обезпокои реченото (турското—бел. Бур.) правителство със стремения и деяния на българите" (Карапетров. Пос. съч., с. 282).

[69] Вж. напр. показанията на секретаря на Филиптотювата чета Костаки пред турската власт в Документи за българската история, т. III, С., 1940. с. 458.

[70] Вж. „писмото" на същия този КостакиГюргевалията до членовете на „Българския комитет" в Букурещ, обнародвано в Дунав, III, бр. 180, 4.VI.1867 г. (препечатано у З. Стоянов. Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата, Пловдив, 1885. с. 245—246). „Писмото" на Костаки било обнародвано и в „Курие д'Ориан" (срв. Документи за българската история. Т. V. с. 71, доклад на Вечера, Цариград, до Бойст, Виена, от 28.VI.1867 г. (нов стил).

[71] Протестните изложения са обнародвани във в. Дунав, III, както следва: Търново (бр. 182, 11.VI. 1867 г.), Свищов (бр. 184, 18.VI), Русе (бр. 186, 25.VI), Ловеч (бр. 187, 28. VI), Варна и Тулча (бр. 198, 6. VIII) и Габрово (бр. 199, 9.VIII). Някои от тези протести са печатани и във в. „Македония". З. Стоянов. Четите в България. с. 254 и сл., е препечатал Търновския, Свищовския, Русенския и Ловешкия протест.

[72] Това потвърждава и австрийският консулски чиновник в Русе Закс в доклада си до Бойст от 1.VII .1867 г. (Документи за българската история. Т. VI. с. 197).

препоръчва последния, че е „основан на непоколебим стълп". Ръководството на комитета предупреждава, че тази прокламация не е негово дело, след това изтъква, че пътят, който ТЦБК си е предначертал, е „миролюбив, мъдър и законен", и накрай подчертава, че ако надеждите на българския народ бъдат излъгани от упорството на Високата порта и от злоупотребленията на нейните чиновници, може да се прибегне и до насилствени средства. Тогава, когато настане денят на „всеобщия подвиг", ТЦБК ще издаде прокламация, в която ще бъдат изложени подписите на членовете му.[73]

Както се вижда от изложеното тук кратко съдържание на „Обявлението", то засяга въпроса за приписването на четите на ТЦБК, без да го разрешава категорично.

В този дух е написана и брошурата на Кисимов, един от най-дейните членове на ръководството на комитета по онова време, озаглавена „Глас на живущи вън от отечеството си българин", издадена през юли 1867 г. вероятно с комитетски средства.[74] Основната цел на брошурата е да даде отговор на протестните изложения на българското население от Търново, Свищов, Ловеч, Русе срещу ТЦБК, направени, както се каза по-горе, под натиска на турската власт. Като изтъква в началото на брошурата, че изложенията приписват организирането на четите на ТЦБК, Кисимов казва: „Може ли да има нещо общо с хайдушките наречени чети и Букурещкия таен комитет, ний не щем да се туряме и не сме в намерение да се туряме, за да придирваме това, което времето само по-добре ще направи." И по-нататък: „Не ще придирваме тука работите на Букурещкия комитет и работите на хайдушките чети, и ако имат те някаква взаимност." Както се вижда от цитираните изрази, Кисимов също не казва нищо съществено по въпроса — той нито опровергава, нито потвърждава обвиненията на турската власт и на протестните изложения, че четите били изпратени в България от ТЦБК. Очевидно Кисимов постъпва в случая по нареждане на комитета, който се варди да вземе определено становище по обвиненията срещу него във връзка с четите.

9. Основаните през 1866 г. клонове на ТЦБК (главни и спомагателни, както ги нарича уставът; второстепенни, както ги нарича в. „Народност"[75]) вероятно са възобновили дейността си и сега, във втория етап от съществуването му, макар че за никой от тях няма никакви данни. Несъмнено, че ръководството на комитета е положило грижи за съживяване на по-раншните му клонове и за образуване на нови. За тази цел то си е служило или със свои пратеници, какъвто през пролетта на 1867 г. в Северна България бил Йонко Балкански,[76] или пък е прибягвало до съдействието на съществуващите вече клонове, както е случаят с опита за създаването в началото на май 1867 г. на комитетски клон в София, което било възложено на Свищовския комитет.[77]

Необходимо е да се кажат тук няколко думи за комитета в Свищов поради това, че той бил един от най-дейните клонове на ТЦБК през 1867 г.

[73] БИА—НБКМ, ф. 116, арх. ед. 3, л. 48.

[74] Брошурата е подписана с инициалите Е. Г. Препечатана е у К и с и м о в. Исторически работи. Ч. VIII. с. 67—75.

[75] Ж и в. Пос. ст. — Народност, I, бр. 11, 23.XII.1867 г.

[76] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 119.

[77] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 14—15, писмо от Свищовския комитет до ТЦБК от 9.V.1867 г. Писмото е шифровано. То бе разчетено и обнародвано за пръв път от Г. П. Х р и с т о в. Свищов в миналото. Свищов, 1936. с. 215—216.

и поради участието му в революционните събития у нас по онова време.

Кога и по какъв повод е образуван комитетът в Свищов, засега не може да се каже с положителност и поради липса на документални данни, и поради пълно разногласие на съобщенията на спомените.[78] Възможно е той да е основан от свищовските младежи без участието и знанието на ТЦБК през 1866 г. или по-рано, а е възможно появата му да е свързана с дейността на букурещката комитетска централа през 1866 или 1867 г. На всеки случай връзката между свищовските съзаклятници и ТЦБК била осъществена през пролетта на 1867 г. чрез двама пратеници от Свищов.[79] Те се върнали от Букурещ след 10 дни и казали, че трябва да идат наново там след 15 дни, когато вече ТЦБК ще им „яви всичко, щото е нужно". Второто пратеничество имало успех — от Букурещ били донесени мемоарът и „комитетският закон". Членовете на Свищовския комитет се заклели сега по устава и клетвата на ТЦБК.[80]

На комитета в Свищов било възложено от страна на ТЦБК[81] изпълнението на редица задачи: разпространението на мемоара в България,[82] основаването на нови комитетски клонове,[83] ликвидирането на шпиони в българските предели[84] и др.

Свищовци започнали да се готвят усилено за въстание, насърчавани в това отношение и от ТЦБК.[85] С посредничество на свищовски емигранти в Зимнич те установили, изглежда, без знанието на ТЦБК връзки с войводата Филип Тотьо и го посрещнали при преминаването му с чета в България.[86] Нещо повече, към четата се присъединили седем свищовски младежи.[87]

---

[78] Подробно този въпрос е разгледан у С т. Г а н ч е в. Свищов (Принос за историята му). Свищов, 1929. с. 320 и сл., и у Г. П. Х р и с т о в. Пос. съч., с. 202 и сл. Поради не особена критичност и двамата автори не са разрешили напълно въпроса.

[79] Г. К а т р а н о в. Пос. съч. (Свобода, 11, бр. 3, 17.I.1871 г.). Единият от тези пратеници трябва да е бил Йордан Гергицов, както може да се заключи от писмото на Б. Запрянов, Гюргево, до ТЦБК от 11.VI.1867 г. (БИА—НБКМ, ф. 5, К. Цанков, арх. ед. 3, л. 35). Свищовските пратеници са минали през Гюргево, отдето Запрянов им дал писмо за Букурещ.

[80] Г. К а т р а н о в. Пос. съч. (Свобода, II, бр. 3, 17.I.1871 г.).

[81] Двата комитета кореспондирали с шифър, както съобщава Г. К а т р а н о в. Пос. съч. (Свобода, II, бр. 3, 17.I.1871 г.): писмата били писани с цифри според „закона на Иван Бълкански" (?!). Писмото на Свищовския комитет до ТЦБК от 9.V. 1867 е шифровано по този начин (вж. тук по-горе, бел. 77).

[82] Г. К а т р а н о в. Пос. съч. (Свобода, II, бр. 3, 17. I. 1871 г.): Ат. А. Ч е р н е в. Пос. съч., с. 5.

[83] Вж. тук по-горе, бел. 77.

[84] БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 3, л. 39—40, писмо от Свищовския комитет до Ив. Грудов (ТЦБК), Букурещ, от 29.IV.1867 г.; „Заповядали сте да се изпратят от тука хора, за да пуснат червило на някои от Габрово." Свищовци смятат, че това трябва да стане по време на въстанието, „защото въображете си колко жертви Мидхат ще жертвува над гробовете на шпионите си, като види, че тяхната смърт ще го лиши от много важни юди". С писмото от 9 май Свищовският комитет съобщава на ТЦБК: „Габровската работа се нареди" (Г. П. Х р и с т о в. Пос. съч., с. 216).

[85] Г. К а т р а н о в. Пос. съч. (Свобода, II, бр. 3, 17.I .1871 г.). ТЦБК съобщил с писмо на свищовци, че разполага с 1800 пушки „Шасло", от които ще им даде една част; вж. още писмото на Свищовския комитет до ТЦБК от 29.IV, цитирано в предидущата бележка.

[86] С т. Г а н ч е в. Пос.съч., с. 324 и сл.; Г. П. Х р и с т о в. Пос. съч., с. 231 и сл.

[87] В литературата числото на свищовци, присъединили се към четата, е преувеличено и неточно. Истинския им брой дава в показанията си пред турската власт сек-

Това довело до разгрома на Свищовския комитет. Постъпилите в четата на Филип Тотьо комитетски членове били избити или обесени, други от комитетските членове емигрирали, трети били арестувани и изпратени на заточение в Диарбекир.[88]

Освен това в някои румънски градове имало отделни лица, с които ТЦБК поддържал връзки и които се смятали за негови членове. Те не са влизали в клоновете му поради липса на такива в съответните градове.[89] Такива лица имало и в Цариград.[90]

10. Вероятно през април 1867 г.[91] по причини, които засега остават неизяснени, в ръководството на ТЦБК били направени промени. Като членове на новото ръководство се споменават в документите през 1867—1868 г. и в спомените Ат. Андреев, Ив. Грудов. П. Кисимов, Ив. Адженов[92] и К. Цанков.[93] Вероятно в него е бил включен по-късно и Ив. Касабов.[94] Този състав на ръководството на ТЦБК остава и до разтурването на организацията.

11. Активизирането на ТЦБК в края на 1866 и в началните месеци на 1867 г. съвпада с оживяването на дейността и на „Добродетелната дружина".[95] Политиката на ТЦБК, особено след издаването на мемоара, заплашвала да попречи на целите и задачите, които си била поставила „Дружината", още повече, че комитетът се домогвал до благоволението и помощта на руския цар, а руският дипломатически представител в Букурещ Офенберг изказал мнение пред своето външно министерство в полза на комитета.[96] При това положение на нещата отношенията между двете български емигрантски организации се изострили, макар че ТЦБК търсел сближение с „Добродетелната дружина".[97] Последната се заела да компрометира комитета

ретарят на четата Костаки—7 души (Документи за българската история, т. III, с. 459).

[88] Вж. посочената тук по-горе в бел. 86 литература.

[89] Напр. Д. Хр. Попов в Т. Магурели. От писмото му до ТЦБК от 10.V.1867 г., БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 16—17, личи че в Т. Магурели няма комитет и че Попов е негов, ако може така да се каже, представител.

[90] Вж. писмото на Хр. Сариев до ТЦБК от 18.V.1867 г., БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 19—22.

[91] На 3 март 1867 г. в писмото до руския император е посочено едно ръководство на ТЦБК. През април, както се вижда от писмата, посочени в следващата бележка, като ръководство на комитета излизат други лица.

[92] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 103—116, писма до ръководството на ТЦБК и до редакцията на „Народност" от април 1867 г. до юли 1868 г., с. 121—124, писма от Ив. Грудов и Ив. Касабов до Рашеев в Одеса от декември 1867 г. до юли 1868 г.

[93] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 31, спомени на Андреев. Освен това Цанков, както се каза по-горе, е бил за известно време администратор на „Народност". Трябва да се подчертае, че една значителна част от архивата на ТЦБК се намира в неговия архивен фонд, което означава, че той наистина е влизал в ръководството на комитета.

[94] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 111. писмо от Кисимов, Плоещ, до Касабов, Букурещ, от 3.III. 1868 г. В това писмо Кисимов говори с Касабов като с равноправен член на ръководството на ТЦБК. Иначе той не би го посвещавал в комитетските тайни. В спомените си бившите членове на ръководството на ТЦБК отричат участието на Касабов в комитета през втората фаза на съществуването му, но това се прави очевидно от други съображения (К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III, с. 139).

[95] Д и м и т р о в. Комитетът на „Старите", с. 757 и сл.

[96] О р е ш к о в. Пос. съч., с. 321, донесение от Офенберг от 20.V.1867 г.

[97] Документи за българската история, Т. I. с. 437, донесение от Н. Геров, Букурещ, до Н. П. Игнатиев, Цариград, от 1.V.1867 г.

пред руското правителство. С тази задача бил натоварен Н. Геров, руски вицеконсул в Пловдив, който поддържал тесни връзки с „Дружината".

По искане на „Добродетелната дружина"[98] и със съгласието на руския посланик в Цариград ген. Н. П. Игнатиев[99] Геров отишъл в Букурещ, за да подпомогне „Дружината" в нейната дейност. Тук той се постарал да проучи подробно и обстоятелствата около ТЦБК, като за тази цел успял да уреди да присъствува и на едно заседание на ръководството му.[100] Последното, като се стремяло към сближение с руското правителство, оказало преголямо доверие на вицеконсула Геров и разкрило пред него всичките си намерения. В края на краищата Геров представил ТЦБК пред руското Министерство на външните работи в неблагоприятна светлина, като му приписал цели, задачи и намерения, които противоречели на целите и намеренията на руската политика по Източния въпрос. В донесението си до Игнатиев от 1 май 1867 г. Геров твърди, че в изработването на устава на комитета са участвували поляците, т. е. врагове на Русия, и че румъните, които подкрепили отначало комитета, имали тайна мисъл — да образуват влахо-българска държава в „полза на румънската народност"; освен това заедно с молбата си до руския цар за застъпничество в полза на българите комитетът е пратил такава и до френския император Наполеон III и вече е получил отговор от френското консулство в Букурещ, че френското правителство съчувствува на българите и че френският император ще приеме с благосклонност една българска депутация.[101] В донесението си до началника на Азиатския департамент на руското Външно министерство Стремоухов от 6 май Геров съобщава текста на „Свещената коалиция" с подчертаното желание да изложи комитета.[102] В донесението си пак до Игнатиев от 20 май Геров съобщава, че представителите на ТЦБК му разкрили условията, при които румънското правителство е съгласно да даде на комитета всички средства за освобождение на България (оръжие, военни припаси, пари и пр.), именно: българите да се откажат от съчувствието си към русите и да не се съединяват със сърбите.[103]

Само по себе си се разбира, че след тези информации на Геров руското Външно министерство е отхвърлило всякаква възможност за оказване доверие на ТЦБК. То е могло да гледа на комитета само като на организация, вражеска на Русия и на руската политика.

---

[98] Из архивата на Н. Геров. Т. I, с. 268, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, от 12.XII.1866 г.; Документи за българската история. Т. I. с. 426, донесение от Н. Геров, Пловдив, до Н. П. Игнатиев, Цариград, от 23.I.1867 г.

[99] Документи за българската история. Ч. I. с. 431, писмо от Н. П. Игнатиев, Цариград, до Н. Геров, Пловдив, от 6.II. 1867 г.

[100] Из архивата на Н. Геров. Т. I, с. 745, писмо от Н. Геров, Букурещ, до В. Караконовски, Цариград, от 16.V.1867 г.; Документи за българската история. Т. I. с. 440, донесение от Н. Геров, Букурещ, до Н. П. Игнатиев, Цариград, от 20.V.1867 г. Заседанието е станало на 15 май, както се съобщава в писмото на Геров до Караконовски.

[101] Документи за българската история. Т. I. с. 436. Вж. още Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 744—745, писмо от Н. Геров, Букурещ, до В. Караконовски, Цариград, от 1.V. 1867 г.

[102] Документи за българската история. Т. I. с. 437—439. Вж. още Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 745, писмо от Н. Геров, Букурещ, до В. Караконовски, Цариград, от 16.V. 1867 г. Караконовски е бил лекар на Руското посолство в Цариград и е имал възможност да влияе върху посланика по българските работи.

[103] Документи за българската история. Т. I, с. 440—441.

Заедно с това Геров бил натоварен от „Добродетелната дружина“ със задачата да откъсне от ТЦБК одеските българи, които се били увлекли по идеите на комитета[104] и му обещали своята материална подкрепа.[105] В края на май 1867 г. Геров отишъл в Одеса,[106] гдето успял в мисията си въпреки известна съпротива от страна на Тошков.[107]

Разбира се, тази дейност на Геров не останала напълно скрита за ръководството на ТЦБК. По един или друг начин то научило ролята, която изиграл пловдивският вицеконсул в усилията на „Добродетелната дружина“ да компрометира комитета пред руското правителство.[108]

12. При това положение на нещата ТЦБК потърсил други покровители. Във връзка с пътуването на султана в Европа и посещението му в Париж през лятото на 1867 г.[109] ръководството на комитета се обърнало с писмо към Наполеон III да подкрепи при срещата си с Абдул Азис българския народ. Писмото започва с твърдението, че „началото на народностите“ се е проявило в отечеството на „великий Наполеона“ и че в лицето на достойния му наследник Наполеон III това начало (в смисъл на принцип) е намерило велик „делател и покровител“. „От всеки ъгъл на стария свят — се казва по-нататък — слабите народи имат очите си обърнати към седалището и огнището на това начало и надеждите си възложени на гениалния дух на великия му покровител, който сте ваше императорско величество.“ Като напомня, че по-рано ТЦБК е изпратил на Наполеон III мемоара, сега ръководството на комитета моли императора да обърне вниманието на султана „с една дума“ върху положението на българския народ. „Султан Азис нека се завърне от при вас убежден в необходимостта от прокламирането на правата на българите, които се искат с мемоара.“ След това се декларира, че „всеки напразно изгубен ден, всяко закъсняване на прогреса на българския народ прави повече невъзможно на тайните му комитети, за да го въздържат от това — да се не увлече той наслед порива на отчаянието си в *полза на едноверни и едноплеменни някои народи*. Удовлетворен българският народ с начина, който начертава самостоятелността му и осигурява целостта и неговия политически бит, той ще да е вардачът за днешните граници на Турция и за тяхната нерушимост.“ Така само ще се предвардят големите превърати, които зреят на изток, а българският народ ще стане „яката подпорка на султановия престол след османците“. Накрая се подчертава, че ако Наполеон III стане благодетел на българския народ, „вечната признателност ще е неизгладена от бъдещата програма на неговия (на бълг. народ — бел. Бур.) политически живот“[110].

---

[104] Пак там, с. 437, донесение на Н. Геров, Букурещ, до Н. П. Игнатиев, Цариград, от 1.V.1867 г.

[105] П. К и с и м о в, Исторически работи, ч. III, с. 105—106, писмо от Н. М. Тошков, Одеса, до ТЦБК, Букурещ, от 24.IV. 1867 г.

[106] Из архивата на Н. Геров. Т. I, с. 271 писмо от Н. Геров, Одеса, до Хр. Георгиев, Букурещ, от 29.V.1867 г.

[107] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 121—124, писма от Ив. Грудов, Букурещ, до Н. В. Рашеев, Одеса, от 26, XII. 1867 г. и 31.I, 1868 г.; Из архивата на Н. Геров. Т. I, с. 273, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Цариград, от 27 VI.1867 г.

[108] Вж. за това Ж и в. Пос. ст. (Народност. I, бр. 11, 23.XII. 1867 г.).

[109] Турция, IV, бр. 4, 12.VIII.1867 г. — Пътуванията на султана. Абдул Азис е бил в Париж в края на юни и началото на юли.

[110] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 42—43.

13. Нуждата от печатен орган на ТЦБК при оживената дейност, която той развивал през първата половина на 1867 г., се чувствувала остро във всички случаи. Ето защо пред ръководството на комитета стояла задачата да се започне в най-скоро време издаването на вестник. И ако тази задача била забавяна, то се дължало на липсата на средства.

Първата сума за издаването на комитетски орган в размер на 100 жълтици дали Н. М. Тошков и В. Н. Рашеев при идването си в Букурещ в началото на април 1867 г. Заинтригувани от мемоара, те се срещнали с Кисимов и Андреев и след като се запознали с дейността и задачите на комитета, се съгласили да подпомогнат издаването на проектирания вестник.[111]

През май ръководството на ТЦБК поканило за редактор на вестника Р. Жинзифов, [112] който работел в Москва и сътрудничел тук на редица руски вестници. След отказа му комитетът се обърнал в началото на юни към Драган Цанков, по онова време учител в Русе. Той бил поканен за редактор на комитетския вестник чрез члена на Гюргевския комитет Б. Запрянов, пред когото обещал да иде в Букурещ след свършването на изпитите, т. е. към края на юни.[113] Но и в средата на юли Цанков още не бил изпълнил обещанието си, та комитетът трябвало да настои пред брат му А. Цанков в Гюргево да „извести категорически за дохаждането му", защото с по-скорошното започване на вестника „ще се оживи обществото ни и иде напред". При това Д. Цанков е необходим, защото „засега няма друг достоен за такъвази работа и сходен с нашата политика"[114].

Все през лятото на 1867 г. членът на ръководството на ТЦБК Кисимов ходил в Одеса, за да получи лично обещаните от Тошков 200 жълтици.[115] Това са вероятно онези 200 жълтици, изпратени от Тошков до комитета чрез Т. Пулиев още през април[116] и които Хр. Георгиев отказал да предаде на комитетската каса.[117] Заедно с първата вноска на Тошков и Рашеев фондът за издаване на вестник на комитета нараснал на 300 жълтици.[118]

Вестникът с името „Народност" започнал да излиза едва на 21 октомври 1867 г. под редакцията на д-р Ив. Богоров, който по онова време се намирал в Букурещ. Програмата на вестника била изработена и името му определено

---

[111] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. II. с. 51—52; К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 31 (спомени на Андреев); К а с а б о в. Пос. съч., с. 76—77. В спомените на Кисимов има объркване на датата на срещата с одесци — тя е станала не през лятото на 1867 г., а в началото на април, когато Тошков и Рашеев дошли за сбирката на „Добродетелната дружина" (за тази сбирка вж. у Д и м и т р о в. Комитетът на „Старите". с. 762—765). Така свидетелствува категорично и Геров (Документи за българската история. Т. I, с. 437, донесение от Н. Геров, Букурещ, до Н. П. Игнатиев, Цариград, от 1. V. 1867 г.).

[112] Из архивата на Н. Геров. Т. I, с. 271, писмо от Н. Геров, Одеса, до Хр. Георгиев, Букурещ, от 29. V. 1867 г.

[113] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3. л. 35, писмо от Б. Запрянов, Гюргево, до ТЦКМ, Букурещ, от 11. VI. 1867 г. Вероятно Запрянов е ходил в Русе, за да се срещне с Цанков.

[114] Пак там, л. 38—39, писмо от ТЦБК, Букурещ, до А. К. Цанков, Гюргево, от 11. VII. 1867 г.

[115] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 108, бел. под линия.

[116] Пак там, с. 105, писмо от Н. М. Тошков, Одеса, до Ив. П. Алексов (Адженов), Букурещ, от 24. IV. 1867 г.

[117] Из архива на Н. Геров. Т. I. с. 273, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Цариград, от 27. VI. 1867 г.

[118] Народност, г. II, бр. 1, 24. XI. 1868 г.: „Един имотен родолюбец дал 300 жълтици за фонд вестника" (има се пред вид Н. М. Тошков).

на специално заседание на ТЦБК.[119] За администратор бил назначен К. Цанков.[120]

След десетия брой на „Народност", през декември 1867 г., Богоров бил отстранен от редакцията с решение на ръководството на ТЦБК поради различие на възгледите, прокарвани от него във вестника, с политиката на комитета.[121] С редактирането на „Народност" се заели временно членовете на комитетското ръководство Андреев, Грудов, Кисимов и Касабов,[122] последните двама живеещи в Плоещ. В същност цялата работа около вестника вършел Грудов. Когато опитите да се намери подходящ редактор не успели,[123] по настояване на Грудов бил повикан от Плоещ Касабов, [124] който поел редактирането на „Народност" от бр. 21, 10 март 1868 г. Месец след това Грудов напуснал вестника — от бр. 24 от 7 април името му като „управител" на „Народност" е снето от заглавната страница.[125] В уводната колона на бр. 31 от 6 юни (погрешно отпечатано 6 май) се съобщава, че вестникът няма вече управление и администрация и „остава всичкото връх редакцията, която няма днес за днес нищо на ръка освен голо перо". В бр. 32 от 20 юни Касабов е означен вече и като редактор, и като издател. Това означава, че вестникът е престанал да бъде орган на ТЦБК.

14. През втората половина на 1867 и първата половина на 1868 г. цялата дейност на ТЦБК се съсредоточавала предимно в издаването на „Народност". В документалните материали за това време са отбелязани само две прояви на комитета — опитът да се повтори мемоарът и създаването на фонд за пострадалите от събитията в България през лятото на 1867 г.

Идеята за изпращане на втори мемоар до султана от страна на ТЦБК възникнала в края на 1867 или началото на 1868 г. в ръководните кръгове на комитета. Изказано било мнение новият мемоар да се изработи, като всеки от членовете на комитетското ръководство направи проект и от всички проекти да се сглоби едно цяло. Скоро обаче в комитета настъпва разложение, за което ще стане дума по-долу, и идеята за втори мемоар пропаднала.[126]

Откриването на подписка за помощ на лицата, емигрирали от България във връзка с въстанието от 1867 г., станало с позив, поместен на уводно място в бр. 13 на „Народност" от 8 януари 1868 г. Отпечатан на отделен.

---

[119] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. II. с. 52.

[120] БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов) арх. ед. 4, л. 8—9, писмо до настоятели на „Народност" (циркулярно на румънски език от 30. XI. 1867 г.; до Ив. М. Балкански в Браила от 30. XI. 1867 г.; до Гюргевския комитет от 1. XII. 1867 г.; до Хр. Даниилов, Крайова, от 2. XII, 1867 г.). Цанков е подписан като администратор на вестника.

[121] Народност, г. I, бр. 11, 23. XII. 1867 г. Вж. още Кисимов. Исторически работи. Ч. II. с. 52—53.

[122] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. II. с. 53.

[123] Вж. обявленията в Народност, I, бр.11, 12 и 13 от 23.XII. 1867 г., 1. I. 1968 г. и 8. I. 1868 г. Вж. също писмото на Грудов до Н. В. Рашеев в Одеса от 26. XII. 1867 г. (Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 122).

[124] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. I II. с. 112, писмо от Кисимов, Плоещ, до Грудов, Букурещ, от 6. III. 1868 г.

[125] Грудов бил отстранен от вестника по решение на ТЦБК — „настоятелството". (Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 124, писмо от Касабов, Букурещ, до Н. В. Рашеев, Одеса, от 8. VII. 1868 г.).

[126] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 106, писмо от Кисимов, Плоещ, до Грудов, Букурещ, от 10. I. 1868 г.; с. 112, писмо от Кисимов, Плоещ, до Касабов, Букурещ, от 3. III. 1868 г. Кисимов казва, че изработеният през пролетта на 1868 г. проект за втори мемоар бил изоставен, понеже пролятата вече кръв и дадените жертви

лист, позивът бил след това приложен към бр.16 на вестника.[127] Той е издаден от „настоятелството" на „Народност". С него се призовават да дадат своята лепта: всички българи — в името на своето отечество; целият славянски свят — в името на симпатията, която едноплеменните народи имат помежду си; и останалият „българолюбив свят" — в името на човещината. Накрая се призовават редакциите на славянските вестници да приканят своите читатели да участвуват в подписката.

Какви са били резултатите от подписката, не може да се каже по-точно. На всеки случай от запазените документи се вижда, че пари са били получени предимно от Русия.[128] При разстройството на ТЦБК фондът останал у Грудов, който раздавал помощи на нуждаещите се емигранти.[129]

15. За края на ТЦБК няма по-определени документални данни, а спомените на бившите му членове са твърде разноречиви, за да може от тях да се извади по-сигурно заключение. Така според Кисимов, К. Цанков и Хр. Николов ТЦБК бил ликвидиран след минаването на четите през април—май 1867 г.,[130] а според Касабов — с обнародването на комитетския устав и комитетската клетва в бр. 11 на „Народност" от 23 декември 1867 г.[131] Едновременно с това обаче Касабов говори за продължаването на дейността на ТЦБК и по-нататък.[132]

Решаването на поставения въпрос се затруднява и от обстоятелството, че от името на ТЦБК са издавани документи и в по-късно време — 1870 и 1875 г.[133]

Разноречието на документалните данни и на спомените се е отразило и в литературата по въпроса. В някои от работите, които са посветени на ТЦБК или в които се говори за него, този въпрос е отминат без внимание. Другаде изследвачите се водят по спомените, без да ги подлагат на критичен разбор. Страшимиров, който се е опитал да разреши въпроса по-точно, се е заплел в противоречия. На едно място той дава да се разбере, че през юли 1868 г. ТЦБК вече не съществувал,[134] на друго решава, че денят 29 юли 1869 г., когато „Народност" прекратява своето излизане, е дата на „дефинитивната

през 1867 г., както и жестокостта на Мидхат паша правели „невъзможна всяка мирна политика, каквато беше дуалистическата в първия мемоар на комитета" (с. 106, бел. под линия). Това твърдение на Кисимов едва ли може да се приеме, като се има пред вид състоянието на комитетските работи през пролетта на 1868 г.

[127] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 114, писмо от Р. Жинзифов, Москва, до Ив. Грудов, Букурещ, от 14. II. 1868 г.

[128] Пак там, с. 115, писмо от Р. Жинзифов, Москва, до Ив. Грудов, Букурещ, от 5. VI. 1868 г.

[129] БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 4, л. 44—45, разписка за 6 австрийски жълтици от 25. IV. 1868 г., подписана от Хаджи Димитър, сливенски войвода, Ив. Кършовски, К. Евтимов, М. Танасов, П. Пантелеев, В. Иванов и П. Мишайков, всички бивши легисти в Белград; л. 46—47, молба за помощ, 5 жълтици от „помощта за бедните", от 26. IV. 1868 г., подписана от Х. Димитър, Еремия Петров, Ив. Стоянов, Йово Черногорец, Сим. Арнаудов, Т. Николов. Д. Коджаибраим, Трендафил.

[130] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 139.

[131] Касабов. Пос. съч., с. 79, 93.

[132] Пак там. с. 95 и сл.

[133] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 45—52, меморандум, отправен от ТЦБК до Великите сили (датата не е означена, но от съдържанието се разбира точно, че е 1870 г.); БИА— НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 3, л. 31—34, писмо до руския император, 1875 г.

[134] Страшимиров. Комитетското десетилетие. — В: България хиляда години, с. 876.

смърт на комитета“[135], на трето формулира становището си по следния начин: „Комитетът — първият централен таен комитет — съществува кратко и изменчиво само от 1866 до 1868 или 1869 г.“[136]

От документите и документалните материали се вижда ясно и категорично, че ТЦБК е съществувал и след минаването на четите през април—май 1867 г., и след обнародването на комитетския устав през декември същата година, и през първата половина на следващата 1868 г.

Първото твърдение е безспорно, като се вземе пред вид фактът, че няколко месеца след минаването на четите ТЦБК започва да издава своя вестник „Народност“. Второто и третото твърдение се доказват както от някои съобщения в „Народност“, тъй и от данни в писмата на редакторите на вестника и на някои комитетски членове. Всички те говорят за съществуването на „настоятелство“ на „Народност“: на уводно място във вестника, бр. 33 на първата му годишнина и бр. 1 на втората; в писмата на Грудов и Касабов до Рашеев в Одеса[137] и др. В настоятелството на „Народност“ влизат същите хора, които преди това съставляват ръководството на ТЦБК, следователно едната и другата институция са тъждествени. Това се потвърждава особено ярко от едно писмо на Кисимов до Касабов от 3 март 1868 г. Като говори за конфликта между Грудов и другите членове на настоятелството (той казва „нашите в Букурещ“), Кисимов продължава: „Аз ми се струва, че уж нещо си имат закони, които трябва да се почитат от всекиго и пред които трябва и Грудов, и всеки друг да благоговее и трепери. Но види се, че охотните им изпълнители ги няма между тези, които са турени да ги пазят. Та що е крив Грудов, когато другите не го карат да има изискуемата почит към святостта на делото?“[138] Тези думи на Кисимов се отнасят изключително до устава на ТЦБК и до членовете на комитетското ръководство, тъй като за една редакция не е необходимо да има „закони“, пред които всеки трябва да „благоговее и трепери“[139].

Писмото на Кисимов дава възможност да се надникне във вътрешния живот на ТЦБК през последната фаза от съществуването му. От него става ясно, че вече през февруари 1868 г. в ръководството на комитета е настъпила известна криза. Причина за това бил Грудов, който отказал да даде отчет за сметките на „Народност“ и освен това поискал да му се дадат за нуждите на вестника парите от фонда, които се намирали у Адженов.[140] При това той се опитал да „чорбаджийствува“.[141] Кисимов ходил в Букурещ и изгладил възникналите недоразумения. Грудов се съгласил да „представи сметка и колкото пари има у него от спомоществувателите на вестника—да ги употреби

---

[135] Страшимиров. Комитетското десетилетие, с. 872.

[136] Пак там, с. 787.

[137] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 121, писмо от Грудов, Букурещ, до Рашеев, Одеса, от 26. XII. 1867 г.; с. 124, писмо от Касабов, Букурещ, до Рашеев, Одеса, от 8. VII. 1868 г.; с. 84, брошурата „Криво да седим, право да говорим“.

[138] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 111.

[139] По-късно, в спор с Касабов, Кисимов, К. Цанков и Хр. Х. Николов се опитват да теглят граница между ТЦБК и настоятелството на „Народност“ (Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 139), но тяхното становище не може да се приеме при наличието на изложените по-горе факти.

[140] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 111, писмо от Кисимов, Плоещ, до Ив. Касабов, Букурещ, от 3. III. 1868 г.

[141] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. II. с. 53.

за издаването му и между това, ако не внесат от другите градове заплатите на вестника, тогава да се отпускат от онези пари, що са у г-на Ивана, и то само колкото требуват."[142] Обаче когато Касабов дошъл в Букурещ да поеме редактирането на „Народност", Грудов отново създал недоразумения в комитета, като сега не искал да допусне Касабов да заеме мястото, за което бил повикан от Плоещ.[143] И макар работата и този път да се уредила с намесата на Кисимов,[144] разправиите сред комитетското ръководство не престанали. Отстранен от „Народност", Грудов задържал списъка на абонатите на вестника и не дал никаква сметка за получените от тях пари.[145] Освен това той прибирал от пощата изпратените за „Народност" суми.[146]

В писмото си до Касабов от 3 март 1868 г., цитирано по-горе, Кисимов заявява, че е безполезно да отива в Букурещ, за да се мъчи да оправя комитетските работи, ако букурещките членове на комитетското ръководство „са слаби да турят Грудов в повиновение пред съвестната му длъжност, ако не рачат или не могат да си служат със законите си"[147]. Тези думи на Кисимов, които декларират еднакво и капитулацията на комитетското ръководство, и неговата собствена капитулация, свидетелствуват, че организмът на ТЦБК е съвсем разяден и че до края на комитета не остава много време. Краят идва с усвояването на „Народност" от Касабов в началото на юни 1868 г., тъй като издаването на вестника е, както се казва по-горе, последната проява на комитетската дейност.

За това свидетелствуват и пътищата, по които от юни 1868 г. нататък тръгват членовете на комитетското ръководство. Вече през този месец Касабов участвува в организирането на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа,[148] а в първата половина на юли участвува в създаването на нова политическа организация на българската емиграция в Румъния — „Българското общество". „Народност" става орган на „Обществото". К. Цанков също участвувал в новата организация и наред с Касабов е редактор на „Народ-

---

[142] П. К и с и м о в. Пос. съч., с. 111, писмо от Кисимов, Плоещ, до Ив. Касабов, Букурещ, от 3. III. 1868 г.

[143] Пак там, с. 112, писмо от Кисимов, Плоещ, до Ив. Грудов, Букурещ, от 6. III. 1868 г.

[144] Вж. посочените в бел. 142 и 143 писма на Кисимов. Касабов поел все пак редактирането на вестника.

[145] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 124, писмо от Ив. Касабов, Букурещ, до Н. В. Рашеев, Одеса, от 8. VII. 1868 г. Без списъка на абонатите Касабов не е могъл да им изпраща вестника и те почнали да протестират (вж. БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 4, л. 87—88, пнсмо от П. Каляндж и, Измаил, до Ив. Грудов, Букурещ, от 8. VII. 1868 г.).

[146] БИА—НБКМ, ф. 116 (Ив. Грудов), арх. ед. 4, л. 84—85, писмо от Касабов до Грудов от 16. VI. 1868 г.; парите, изпратени от Зах. Княжевски до редакцията на „Народност" чрез австрийската поща, гн „дигнал" Грудов. Касабов го моли да ги прати по-скоро, „в противен случай съм принуден да отворя съд чрез вестника и да апелирам на българската публика за голямата неправда, която ми се прави непрестанно". За забелязване е, че когато Грудов задържал списъка на абонатите на вестника, Касабов го щади пред „публиката" — в бр. 28 от 10. V. 1868 г. той съобщава, че Грудов е загубил списъка.

[147] П. К и с и м о в. Исторически работи. Ч. III. с. 111, писмо от Кисимов, Плоещ, до Ив. Касабов, Букурещ, от 3. III. 1868 г.

[148] К а с а б о в. Пос. съч., с. 102 и сл.; А л. Б у р м о в. Хаджи Димитровата чета и българското общество в Букурещ (Отец Паисий, XI, 1938, кн. 1, с. 26—29).

ност".[149] През октомври 1868 г. Кисимов издава брошурата „Криво да седим, право да съдим", в която критикува новото идейно направление на „Народност".[150] Малко след това той става редактор на вестника на „Добродетелната дружина" „Отечество".[151] Другите членове на ръководството на ТЦБК или се отказват от активна политическа дейност, или постепенно преминават към Българския революционен централен комитет.

Спомена се по-горе, че в архивите се намират една-две чернови на документи, издадени от името на ТЦБК през 1860 и 1875 г. Очевидно това са опити на някои да си послужат с името на комитета, без той да е съществувал. Тези чернови стоят изолирани от цялата документация, която имаме за ТЦБК и за епохата изобщо, затова и не могат да свидетелствуват за съществуването на комитета след юни 1868 г., когато той слиза завинаги от историческата сцена.

---

[149] Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет, 1868—1877. Второ изд., С., 1950, с. 25—28.

[150] П. Кисимов. Исторически работи. Ч. III. с. 84—90, брошурата „Криво да седим, право да говорим". Касабов получил и „виговор" от одеските патриоти, дали средства за основаването на „Народност" (там, с. 83).

[151] Бр. 1, г. I, на „Отечество" излиза в Букурещ на 25. VII. 1869 г. Вж. още Кисимов. Исторически работи. Ч. II. с. 55 и сл.

ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1867 Г.

Може без преувеличение да се каже, че българската историография, и буржоазна, и марксистка, се е отнасяла досега с пълно пренебрежение към въпроса за четническото движение в България през 1867 г. На събитията от тази паметна година, които полагат началото на решителен идеологически и тактически прелом в българското национално-революционно движение, не е посветено нито едно по-сериозно монографично изследване,[1] а в общите съчинения върху епохата и в курсовете по нова българска история[2] те са разгледани и непълно, и едностранчиво, и повърхностно, и с много грешки. Литературата, с която разполагаме по въпроса, се свежда до за-

---

* ГСУ ФИФ, т. LIII, 1960, с. 67—96.

[1] Близки по тематика на разглеждания тук въпрос са студиите на: С. Радев. Генерал Игнатиев и българските чети в 1867 г. — Годишник на Българския библиогр. инст., I. 1945—1946, С., 1948. с. 39—44; А. А. Попова. Политика Турции и национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX века. Вопросы истории, М., 1953, кн. 10, с. 49—64; А. Монеджикова. Към въпроса за националноосвободителното движение в България от 1863 до 1869 г. — Военно-исторически сборник, XXIII, 1954, кн. 1, с. 112—124.

Авторът на първата студия се плъзга главно по линията на дипломатическата история. Втората студия изобилствува с фактически грешки и неправилни твърдения и заключения. Студията на Монеджикова, посветена предимно на четите на Ф. Тотьо и П. Хитов, не казва почти нищо ново с изключение на някои не особено съществени сведения от английските архиви. Тя е при това в много отношения некритична.

[2] К. Иречек. История болгар. Перевод Ф. К. Бруна и В. Н. Палаузова. Одесса, 1878. с. 721—722 (цитирам това издание, защото то е с поправки от автора; български превод: К. Иречек. История на българите. Под ред. на В. Н. Златарски. Превод А. Диамандиев и Ив. Раев, С., 1929. с. 421—422); Г. Димитров. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение, Ч. II. Пловдив, 1896. с. 249 и сл.; Полк. Краев. Въстанията на българите за освобождението от турското иго (1396—1877 г.). С., 1904, с. 52 и сл. (отпечатък от Задружен труд, II, кн. 10, 11 и 12); Я. Сакъзов. Българите в своята история. Трето изд., С., 1922, с. 200—201; Д. Мишев. България в миналото (Страници из българската културна история). С., 1916. с. 359—360; Й. Йосифов. Български въстания и опити за освобождение от турско иго. 1393—1878. С., 1943. с. 72 и сл.; Ив. Орманджиев. Нова и най-нова история на българския народ. С., 1945. с. 333 и сл.; Н. Станев. България под иго. Възраждане и освобождение. 1393—1878. Трето изд. С., 1947, с. 343 и сл.; Д. Косев. Лекции по нова българска история. С., 1951. с. 171 и сл.; Й. Митев. Кратка история на българския народ. С., 1951. 183—184; История Болгарии, т. I, М., 1954. с. 265—266; История на България, т. I, С., 1954. с. 409 и сл.

писките на войводите Панайот Хитов[3] и Филип Тотьо,[4] до спомените на свищовските революционни дейци Г. Катранов,[5] Х. Попов[6] и Ат. Чернев,[7] до разказа на З. Стоянов,[8] облегнат на бележките на Бачо Киро Петров,[9] до сведенията на съвременници, съобщени от Г. Димитров,[10] до някои спомени на четници, обнародвани тук и там,[11] и до данните, събрани от историците на Свищов Ст. Ганчев[12] и Г. П. Христов[13].

Трябва веднага да се подчертае, че посочената литература има предимно стойност на изворен материал, при това материал, който може да се използува само след най-строг критичен анализ и отстраняване на неточностите, изобилствуващи в него.

При това положение на нещата четническото движение в България през 1867 г. си остава за нашата историческа наука проблема, която не е изследвана достатъчно и не е осветлена задълбочено. За нейното цялостно и правилно разрешение е необходимо да се посветят повече усилия, еднакво и за установяване на фактите, и за тяхното обяснение.

Настоящото изследване си поставя именно такава задача — да издири и прецени критически фактите, като им даде и необходимото осветление. Тази задача е твърде трудна пред вид на оскъдицата на документални извори и поради тенденциозността на данните от турски произход. Авторът се е постарал да обгърне всички документи и материали. Той не смята обаче, че е изчерпил напълно въпроса, а само че туря началото на неговото научно разглеждане.

---

[3] П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи (издадена под ред. на Л. Каравелов). Букурещ. 1872. с. 159. Тук се цитира по второто издание, направено през 1934 г. от Стефан Младенов. Вж. още изданието от 1940 г. под ред. на Ал. Бурмов, снабдено с коментар.

[4] Ф. Стоянов С. Прочутият Филип Тотю войвода (наречен „хвърковатият Тотю"). (По личния разказ и забележките на войводата). Т. II. Русе, 1900.

Записаните от Ф. Стоянов Симидов разкази на войводата се намират в ръкопис в Българския исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий" — София (БИА—НБКМ), ф. Ф. Симидов, II В, 536.

[5] Г. Катранов. Свищовските работи. — Свобода, II, бр. 3, 17. I. 1871 — бр. 8, 20. II. 1871 г.; Г. Катранов. Отговор. (Независимост, IV, бр. 6, 24. XI. 1873 г.)

[6] Х. Попов. Моите страдания в 1867 година. Букурещ, 1873; Х. П-в, Отговор г-ину Катранову. — Независимост, III, бр. 24, 3. III. 1873 — бр. 25, 10. III. 1873 г.

[7] Ат. А. Чернев. Русчушките тъмници или българската революция на 1867-а година. Букурещ, 1876.

[8] З. Стоянов. Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата (1867—1868). Пловдив, 1885.

[9] Ръкописът на тези записки на Бачо Киро, използуван от З. Стоянов, се намира понастоящем в музея на баба Тонка в Русе. В почти пълен вид те са обнародвани по ръкопис, загубен днес (Песнопойка), от Н. Начов. Бачо Киро Петров. С., 1910. с. 54 и сл. Обнародвани са, взети от Начов, и в книгата: Бачо Киро Петров, Материали и документи. С., 1937. с. 147 и сл.

[10] Г. Димитров. Пос. съч.

[11] Д. К. Един от живите другари на Левски.— Пролом, II, 1923, кн. 2—3, с. 77—81. Обнародвани са спомени на четника от П. Хитовата чета хаджи Васил Николов, родом от Карлово (вж. тези спомени още у Ст. Каракостов. Васил Левски в спомените на съвременниците си. Второ допълнено изд. С., 1943. с. 352); П. С. Кършовски. Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. Кн. II, Елена, 1929. с.12—33 — обнародвани са спомени на Ив. Кършовски.

[12] Ст. Ганчев. Свищов (Принос към историята му). Свищов, 1929.

[13] Г. П. Христов. Свищов в миналото (86—1877). Свищов, 1936.

Част първа

ПОДГОТОВКА НА ЧЕТИТЕ

I

1. През 1866 г. във вътрешното и международното положение на Турция настъпили редица усложнения. По същество някои от тях били признаци на назряващата революционна криза в султанската империя. Те имали значителни последици не само за турската феодално-бюрократична държава, но преди всичко за подчинените ѝ християнски народи на Балканския полуостров.

Началото на тези усложнения поставил превратът в Румъния, извършен в началото на февруари 1866 г. от група заговорници, принадлежащи към чокойството и свързаната с него едра буржоазия. Недоволни от аграрната реформа на княз Куза, те го заставили със сила да абдикира. За румънски владетел бил избран от двете камари немският принц Карл Хохенцолерн.

Тези събития във васалната на султана Румъния засегнали твърде чувствително интересите на Турция. Очевидно било, че с избора на чуждестранен принц за румънски княз се осъществявало окончателното обединение на княжествата Влашко и Молдова в една държава, което при Куза било условно, тъй като султанският ферман от 1862 г. предвиждал само временното обединение на княжествата под властта на Куза и тяхното разделяне при неговия наследник. Независимо от това, че постановленията на фермана били нарушени, което накърнявало престижа на султана, съществувала реална опасност и от пълното откъсване на обединената румънска държава от васалитета ѝ спрямо Турция. Нервността, която проявило цариградското правителство във връзка с превратa, се дължала главно на опасения от този род[14].

Още неуредено положението в Румъния започнали вълнения сред гръцкото население на остров Крит. След неуспешни опити да издействуват от турското правителство прилагане на обещаните по-рано реформи критяните се вдигнали в началото на септември 1866 г. на въоръжено въстание, което траяло повече от две години.[15] Критските събития от своя страна предизвикали дълбок отзвук в гръцките области на Балканския полуостров, намиращи се под властта на султана. В Епир и Тесалия избухнали вълнения против турската власт. Гръцкото правителство в съгласие с настроенията на гръцкия народ се отзовало на поканата на Сърбия за сключването на сръбско-гръцки съюз против Турция и повело преговори за тази цел.[16]

През октомври 1866 г. сръбският княз Михаил поискал от цариградското правителство да оттегли турските гарнизони, които станували

---

[14] За събитията в Румъния вж. Всемирная история. Т. VI. М., 1959. с. 521—522; Г. П. Генов. Източният въпрос (Политическа и дипломатическа история). Ч. II. От Парижкия конгрес (1856) до Ньойския договор (1919). С., 1926, с. 126 и сл.; Ал. Бурмов. Таен централен български комитет (Образуване и първи период от развитието му). — Исторически преглед, XVI, 1960, кн. 2, с. 42 и сл.

[15] Г. П. Генов. Пос. съч., с. 153 и сл.; Всемирная история. Т.VI. с. 529—530.

[16] Јов. Ристић. Спољашњи одношаји Србије новијега времена. Друга књига, 1860—1868. Београд, 1887, с. 443 и сл.

в някои градове на Сърбия по силата на васалното ѝ положение спрямо Турция.[17]

Всички тези събития довели до нова намеса на европейските Велики сили във вътрешните работи на Османската империя.

Така във връзка с преврата в Румъния и избирането на принц Карл Хохенцолерн за румънски княз, което по същество представлявало нарушение на Парижкия договор от 1856 г., в Париж била свикана на 10 март 1866 г. международна конференция. В нея участвували посланиците на държавите, подписали Парижкия договор. Конференцията въпреки неблагоприятното си отношение към румънските събития не позволила в края на краищата на Турция да предприеме военна акция срещу Румъния. Няколко месеца след това, през октомври 1866 г., султанът признал Карл за законен княз на обединена Румъния с правото на наследяване.[18]

Критското въстание предизвикало оживена външнополитическа дейност на европейските кабинети. Най-заинтересувани в случая се показали Франция и Русия, които настояли за по-цялостно разрешение на Източния въпрос.[19]

На 24 февруари 1867 г. френското правителство предало на Високата порта един меморандум, озаглавен „Бележка върху хатихумаюна от 1856 г.". В меморандума си френското правителство предлага на турското правителство осъществяването на редица реформи, между които най-важни са следните: 1) да се даде достъп на християните до гражданските и военните служби; 2) да се организира просветното дело; 3) да се направят редица промени в административното и съдебното дело, като се създадат смесени граждански съдилища, в които да влязат и християни наред с мюсюлманите, да се въведе публичност в съдилищата, да се допускат християните до публично свидетелстване, да се подобрят търговските съдилища; 4) да се ревизира наказателната система и се реорганизира полицията; 5) да се направят редица реформи в начина на притежаване и използуване на собствеността; 6) да се въведат косвени данъци, като преките се реформират, а вътрешните мита и налози върху консумацията се премахнат; 7) да се създаде и гарантира общинското самоуправление; 8) да се установи държавен бюджет с бюджети на отделни министерства.[20]

На 6 април 1867 г. руското правителство излязло със свой проект за преобразования в Турция, озаглавен „Реформи в Турция и за действително подобрение на положението на християнското население там". В началото на руския меморандум, изпратен до правителствата на Великите сили, се изтъква, че Турция не е способна да се реформира и че това трябва да извършат европейските държави, като обаче запазят властта на султана. След това в меморандума се предлагат следните реформи: 1) Османската империя да се раздели на административни единици съобразно с етнографския състав на населението, като се образуват следните провинции: Румелия и част от Македония — една провинция, България — втора провинция, Босна, Херцеговина, Северна Албания и стара Сърбия — трета, Епир, Южна Албания и част от Македония — четвърта, Спорадските острови

---

[17] Јов. Ристић. Спољашњи... с. 461 и сл.

[18] Г. П. Генов. Пос. съч., с. 143—145.

[19] Пак там, с. 191 и сл.; М. Димитров. Комитетът на „Старите" — Добродетелната дружина. — В: България 1000 години. 927—1927. I. С., 1930. с. 758 и сл.

[20] Г. П. Генов. Пос. съч., с. 199 и сл.

начело с Хиос — пета; 2) тези провинции да бъдат организирани на основата на автономията, като се управляват от изборни съвети; 3) съдебната организация в провинциите да бъде изборна; 4) гражданските, наказателни и процесуални закони да бъдат ревизирани с помощта на европейски юристи и обнародвани на езиците турски, гръцки, славянски и арменски; 5) християните и евреите да не служат във войската, а да плащат военен данък и да служат в местната милиция; 6) данъците да бъдат разпределяни от изборните провинциални, окръжни и общински съвети; 7) да се даде свобода на образованието, като училищата се издържат от окръжните и общинските съвети, а в специалните училища, издържани от държавата, да се приемат на общо основание мюсюлмани и християни; 8) всички поданици на султана без разлика на вяра и народност да бъдат равни пред закона и да имат право да изпълняват обществени длъжности.[21]

Поради упорството на Англия и колебливото държане на Австрия тези реформени предложения на Франция и Русия останали неосъществени, но акцията на европейските държави по критския въпрос продължила и по-нататък.[22]

Турското правителство, както и трябва да се очаква, посрещнало на нож предложенията на Франция и Русия за реформи. С мемоар от май 1867 г. до посланиците на Великите сили в Цариград то отговорило, че всички обещания за реформи, дадени със султанския хатихумаюн от 1856 г., са изпълнени или се изпълняват.[23]

Едновременно с това турското правителство с оглед да закрие някои от фронтовете, които се откривали пред него, направило известни отстъпки. Такива отстъпки били признаването на румънския княз и оттеглянето на турските гарнизони от сръбските крепости, последвало след посещението на сръбския княз Михаил в Цариград през март 1867 г.[24]

2. Всичко това — невъзможността на турското правителство да се справи с въстанието на остров Крит, героизмът на въстаниците, натискът на европейските държави за реформи в балканските провинции на Османската империя, примирението на султана с извършените в Румъния промени и изтеглянето на турските гарнизони от Сърбия — не минало без отражения в съзнанието на поробените балкански народи. То било схванато от тях като израз и белег на слабостта на Турция. Поради туй национално-освободителното движение на балканските народи придобило нов размах, революционната криза в Турция се задълбочила, надеждите за скорошно освобождение заживели в душите на всички потиснати от турската феодално-бюрократична държава.

Героизброените факти и събития от вътрешен и международен характер намерили най-широко отражение в българския печат от онова време.[25] Те оказали силно влияние върху настроенията на българския народ, чието

---

[21] Г. П. Генов. Пос. съч., с. 204 и сл.; М. Димитров. Пос. съч., с. 758 и сл.

[22] Г. П. Генов. Пос. съч., с. 208 и сл.; М. Димитров. Пос. съч., с. 759.

[23] Вж. този мемоар в книгата: Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Преведени от турски и издават се от Христа С. Арнаудова, Цариград, 1871, с. 39 и сл.

[24] Јов. Ристић. Пос. съч., с. 531 и сл.; Сл. Јовановић. Друга влада Милоша и Михаила. Београд, 1933, с. 345—347.

[25] По това време излизат българските вестници Турция, Време, Македония (всички в Цариград) и Дунав (в Русе).

икономическо положение продължавало да се влошава с бърз темп, политическото му безправие и угнетение достига до крайна степен, а удовлетворението на неговите искания по важния от национално гледище църковен въпрос било забавяно от турското правителство под разни предлози.

Доколко настроението на българите, живеещи в пределите на султанската империя, е било враждебно спрямо турската власт, ни показва отношението им към въстанието в Крит. На критските борци за свобода съчувствували почти всички слоеве на българското общество[26] с изключение на чорбаджийството и едрата българска буржоазия, свързани икономически с турската господствуваща класа и провеждащи безогледна туркофилска политика. Когато групата на туркофилите изразила своето отрицателно отношение към Критското въстание с един адрес до султана,[27] нейната постъпка била посрещната с възмущение, „от всички родолюбиви българи", както се изразява един съвременник.[28] В. „Време" осъдил и авторите на адреса, и редакцията на в. „Македония", задето го поместила.[29] Освен това редакторът на „Време" Т. Бурмов издал анонимно и брошура срещу адреса до султана, в която още по-рязко се поставя въпросът за правилното отношение на българите към Критското въстание.[30] Бурмов е действувал вероятно по внушение на руското посолство в Цариград, но това не намалява значението на неговата постъпка. Фактът, че един български вестник, излизащ в турската столица под надзора на цензурата, си позволява да вземе благоприятно отношение към Критското въстание, е във всяко отношение знаменателен. Той свидетелствува едновременно и за умонастроенията на българския народ, и за отношението му към опитите на туркофилите да говорят от негово име.

От своя страна българската емиграция в Румъния, Сърбия, Русия и Австрия имала още по-голяма възможност да се осведомява за събитията

---

[26] П. П. Карапетров. Сбирка от статии. Средец, 1898, с. 268.

[27] Адресът бил отпечатан най-напред във в. Курие д'Ориан, излизащ в Цариград и изразяващ интересите на турското правителство. На български език бил публикуван изпърво в Македония, I, бр. 5, 31. XII. 1866 г. Препечатан е от П. П. Карапетров. Пос. съч., с. 266— 268. В адреса, след като се подчертават верноподаническите чувства на българския народ към султана и се набляга на лошите отношения между българи и гърци във връзка с църковния въпрос, се казва: „Ние, нижайши поданици на държавата, счетохме за своя длъжност, по повод на безумното и пълно с неблагодарност движение на критяните, да протестуваме с всичката си сила от името на всичкото българско население против това движение . . ."

[28] П. П. Карапетров. Пос. съч., с. 268.

[29] Време, II, бр. 21, 7. I. 1867 г. Вж. още П. П. Карапетров. Пос. съч., с. 268; Д. Косев. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. — ГСУ ИФФ, кн. LXIII, С., 1947, с. 97.

[30] Братско обяснение на българин към братията му българе. Букурещ, 1867. 103 с. Вж. още П. П. Карапетров. Пос. съч., с. 268: „говореше се, че го е писал Теодор Ст. Бурмов". Предположението на М. Стоянов (Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания. 1806—1878, под редакцията на Ал. Бурмов. С., 1957. с. 37), че брошурата не е написана от Т. Бурмов и че е възможно неин автор да е Натанаил Зографски, е неоснователно. В същата печатница, гдето е печатана брошурата на Т. Бурмов (К. Н. Радулеску), по същото време излиза и друга една негова брошура, посветена на църковния въпрос (Проектът на Вселенската патриархия за решението на българският въпрос). Срв. и писмото на Н. Геров, Букурещ, 8. VIII. 1867 г. до В. К. Караконовски, Цариград (Из архивата на Н. Геров, к. I, под ред. на Т. Панчев, С., 1911. с. 748): Геров видял в печатницата и познал ръкописа на втората Бурмова брошура.

в Турция и за дипломатическите ходове на европейските Велики сили около Източния въпрос. Вестниците, които тя могла да чете, не били ограничени от цензура като турската, а се надпреварвали в предаването на подробности и по румънските събития, и по Критското въстание, и по сръбско-турските преговори за изтеглянето на турските гарнизони от Сърбия, и по предложенията на Франция и Русия за подобряване положението на поробените народности в Турция. За емиграцията било още по-ясно, че на Балканския полуостров назряват събития, в които ще се реши съдбата на България.[31]

3. По онова време в пределите на Турция нямало български политически организации, още по-малко такава, която да изразява интересите на широките народни маси и да оглави тяхната борба против турската власт. Български политически организации съществували само в чужбина, и главно в Румъния, гдето била съсредоточена по-голямата част от българската емиграция. През разглеждания период тук действували две български организации — Добродетелната дружина, която обединявала едрата търговско-мошиерска буржоазия,[32] и Тайният централен български комитет, който изразявал интересите на средната търговска буржоазия.[33] Към тях трябва да се прибави и групата на Г. С. Раковски, която изразявала интересите на широките народни маси в България и в емиграция. Формално тя не била организирана, но на практика действувала като такава.

В очакване на събитията Тайният централен български комитет и Добродетелната дружина активизирали в края на 1866 г. своята дейност с оглед да използуват създадените революционни настроения у българския народ, да овладеят ръководството на българското националноосвободително движение и да го насочат по пътя на своите класови интереси. Добродетелната дружина по внушение на руската дипломация започнала през януари 1867 г. преговори със сръбското правителство за общи действия срещу Турция и за създаването на едно българо-сръбско царство начело с династията на Обреновичите.[34] Тайният централен български комитет издал в края на февруари същата година своя „Мемоар до султана", в който предлагал на турското правителство да се даде автономия на България в рамките на султанската империя.[35]

В очакване да се създаде революционна ситуация на Балканския полуостров групата на Раковски, която обединявала привържениците на революционното действие, също взела мерки за посрещане на новото развитие на събитията.

II

1. Още през април 1866 г. Раковски кроял планове да се сдобие със средства за организиране на въстание в България. Той направил опит да

[31] Вж. напр. писмото на Хр. Георгиев, Букурещ, 12. XII. 1866 г., до Н. Геров, Пловдив (Из архивата на Н. Геров, I, с. 268): „Времената са твърде деликатни, напролет ми се струва, че ще имаме работа. . ."

[32] За Добродетелната дружина вж. М. Димитров. Пос. съч.

[33] За Тайния централен комитет вж. Ал. Бурмов. Пос. съч., както и втората част на студията (Исторически преглед, XVI, кн. 3, с. 26—52).

[34] М. Димитров. Пос. съч., с. 761 и сл.

[35] А. Бурмов. Пос. съч., II, с. 26—34 .

получи по-голяма сума от одеските български търговци начело с Н. М. Тошков, но не успял. Тошков отклонил искането му с извинението, че нямал добра печалба в търговията си.[36]

Вероятно през декември 1866 г.[37] Раковски създал организационен център на групата си, наречен Върховно народно българско тайно гражданско началство.[38] В ръцете на тази организация трябвало да се съсредоточи цялостното ръководство на българското национално-революционно движение.

Върховното народно тайно българско гражданско началство (ВТГН) се състояло от седем души: председател, подпредседател и петима върховни съветници.[39] Кои влизали в състава му през 1866—1867 г., засега не може да се установи с положителност. Със сигурност може да се предположи само, че негов председател е бил Раковски и че членове са били Николай Балкански, който вземал участие във всичките му почини,[40] и войводата Панайот Хитов, който от пролетта на 1866 г. е неизменен спътник и другар на народния войвода.[41] Ст. Заимов твърди, че подпредседатели на ВТГН били Л. Каравелов и Раф. Атанасов, а съветници — П. Хитов, Ильо Марков, Филип Тотьо и още неколцина от по-видните тогава войводи.[42] Този списък е обаче съвсем произволен — той не се основава на никакви документални данни и противоречи в много отношения на историческата действителност.[43]

Произволно е твърдението на Заимов и за това, че ВТГН имало през 1866 г. седалището си в Белград. Несъмнено, че седалището на началството е било там, където по онова време живеели Раковски и неговите другари — Букурещ и мошията на Балкански, разположена недалеч от румънската столица.[44]

---

[36] П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 277—278 (първи вариант на спомените на П. Хитов); П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина, с. 45.

[37] Издаденият от ВТГН „Привремен закон за народните горски чети за 1867 лято" (АР. т. I. Писма и ръкописи на Раковски, събрал и подготвил за печат Г. Димов, под ред. на М. Арнаудов, М. Димитров, П. Динеков, Д. Косев и Л. Стоянов, С., 1952. с. 429—433) носи дата 1.I. 1867 г., следователно ВТГН е основано преди тази дата.

[38] Вж. посочения в предидещата бележка „Привремен закон...".

[39] Пак там.

[40] За Н. Балкански и дейността му по това време вж. П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 284 и сл. (първи вариант на Хитовите спомени); пак там, с. 22 и сл. (Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети през 1867 г.); Ив. П. Адженов. Записки от живота на Георги Стойков Раковски, свитък III, Русе, 1895. с. 63—66 (бел. под линия); Никола Балкански. — Юнак, I, бр. 19, 26.IV. 1898 г.

[41] П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 272 и сл. (първи вариант на Хитовите спомени); П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина, с. 42 и сл.

[42] Ст. Заимов. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895. с. 28—29.

[43] Така напр. Л. Каравелов става активен деец на българското национално-революционно движение през 1869 г. две години след смъртта на Раковски. През 1868 г. той е още в Русия. В Белград той идва в първата половина на февруари 1867 г. (М. Димитров. Любен Каравелов, биография. С., 1959, с. 116), а в Букурещ — на 2 май 1869 г. (Из архивата на Н. Геров. I. с. 295, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, 3.V. 1869 до Н. Геров, Пловдив).

[44] Ст. Заимов. Пос. съч., с. 29; Хр. Македонски. Записки. С., 1896. с. 38—39: „Главната квартира на българския комитет тогава се намираше в с. Циганка, при Букурещ, в мошнята на Никола Балкански, гдето пребиваваше и Раковски, душата на тоя комитет."

2. Първата работа на ВТГН във връзка със задачите му изобщо и с предстоящите събития била да приеме един „Привремен закон за народните горски чети за 1867 лято".[45] Законът бил изработен от Раковски,[46] обсъден на събрание на началството и одобрен „след дълго и зряло размишление", Датата на издаването му е 1 януари (Голям Сечко) 1867 г.

В „Привремен закон за народните горски чети" се определят както целите и задачите на ВТГН, тъй и цялостната организация на четническото движение в България в духа на тактическите разбирания на Раковски. ВТГН ръководи всички чети, които действуват в България. Всяка българска чета, появила се в Балкана, била длъжна да се подчини на неговото ръководство, иначе подлежала на унищожение. ВТГН назначава ръководителите на четите — главния,[47] първостепенните и второстепенните войводи. Главният войвода стои начело на всички чети в България, той назначава третостепенните войводи и знаменосците. Всички войводи са длъжни да се подчиняват нему. Ако някой от тях не се притече на неговия призив, ще бъде смятан за народен предател и наказан със смърт. От своя страна главният войвода е длъжен да държи непрекъснато връзка с ВТГН и да му дава отчет за „всичките си движения и дела в похода си". Първостепенните войводи имат право да създават нови чети и да им назначават за ръководители третостепенни войводи. Всеки войвода трябва да има списък на четата си с пълни сведения за всеки четник. Войводите могат да наказват със смърт както четниците си, тъй и всекиго другиго, който е извършил „предателско престъпление". Ако някой четник е отбягнал наказанието, наложено му от войводата, той се наказва от ВТГН. В четите се постъпва при спазване на редица условия от морално естество. Четниците дават определена клетва, престъпването на която само в една точка води до смъртно наказание.

3. Съгласно чл. 9 от „Привремен закон за народните горски чети" ВТГН ще „оборъжи всички чети и ще им набави всичките нужни потребности за похода им; както ще им улесни хода и минуването за в Стара планина и обратно; при том ще се старае и грижи за тяхното безопасно зимовище".

За изпълнението на тази задача ВТГН се нуждаело от средства, които трябвало да бъдат събрани от емиграцията. Поради конфликта на Раковски с по-заможните българи в Букурещ, които били привърженици на Добродетелната дружина и Тайния централен български комитет,[48] ВТГН

---

[45] АР, I, с. 429—433. У В. Х. Стоянов-Берон. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886. с. 272 и сл., е напечатан вариант на „закона", различен в някои отношения от ръкописа на Раковски. Той е препечатан и у И. в. П. Аджеинов. Записки. III. с. 41 и сл.

[46] В архива на Раковски се пази екземляр с неговия почерк. Факсимиле. — АР, с. 431.

[47] В „Привремен закон" не е казано никъде, че главният войвода се назначава от ВТГН, но то се разбира от цялото му съдържание и целия му дух. Във варианта, за който става дума тук в предидещата бележка, е казано изрично, че главният войвода се определя от ВТГН.

[48] Отношението на Хр. Георгиев, председателя на Добродетелната дружина, към Раковски е ясно изразено в писмото му до Н. Геров от началото на 1866 г. (Из архивата на Н. Геров. I. с. 268—269; за датата на писмото вж. у А л. Бурмов. Пос. съч., статия първа, с. 46, бел. 19 под линия): Раковски е според него „ветровита глава". Вж. още първия вариант на Хитовите спомени (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 284—285); П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина. с. 47; И в. П. Аджеинов. Записки. III. с. 63—66, бел. под линия. За отношението на Раковски към хората

потърсило други пътища за снабдяване със средства. Раковски разпратил писма до приятелите и привържениците си в румънските градове,[49] в които излагал плановете на ВТГН за устройването на четническо движение в България през настъпващото лято. Получателите на писмата му трябвало да ги прочетат пред „тайните" му приятели и така да се пристъпи към събирането на средства.[50] Освен това Раковски задължил привържениците си да пишат и те на своите приятели в други градове и да ги приканят към съдействие в тази посока.[51]

След изпращането на писмата сам Раковски предприел обиколка по румънските градове въпреки напредналата си болест, за да събира средства.[52] За тази цел бил изпратен в провинцията и войводата П. Хитов.[53]

Изглеждало по всичко, че акцията на ВТГН по събирането на средства за организирането на широко четническо движение в България през лятото на 1867 г. не дала задоволителни резултати. Раковски по спомените на един съвременник се върнал от обиколката си „оскърбен отвсякъде"[54]. В писмото си от края на февруари д-р В. Панов съобщава на Раковски от Александрия, че макар и разпалеността на тамошните българи да била голяма, „и най-паче като е с мисълта за изпълнението на голямото чисто българско дело", те не внесли нищо, тъй като „касите им са твърде слаби". Поради това „г-н Хитов от тая страна остана неблагодарен" независимо от обещанието да се събере в бъдеще „нещо".[55]

Очевидно, че по-богатите български емигранти отказали да подкрепят ВТГН, а бедната емигрантска маса е могла да му даде само съчувствието си, тъй като не била в състояние да му окаже помощ в средства.

4. Групата на Раковски започнала да подготвя чети за преминаване в България през пролетта на 1867 г. още преди образуването на ВТГН. Работата в тази насока наченала през есента на 1866 г.[56] и продължила усилено през зимата.[57] Поради болестта на Раковски подготовката се ръко-

---

на Тайния централен български комитет вж. у Ал. Бурмов. Пос. съч., статия първа, с. 62—64.

[49] БИА—НБКМ, ф. Г. С. Раковски. I Б, 763, писмо от В. Панов, Александрия, 28.II.1867 г., до Раковски, Синещи.

[50] Пак там.

[51] Пак там. Вж. освен това писмото на Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 10.V.1867 г., до Ив. П. Грудов, Букурещ (Д. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I, извори. С., 1929. с. 396—397): двама българи, който събирали пари за четите, получили наставления за това от В. Панов в Александрия.

[52] Ив. П. Адженов. Сведения и записки за живота на Георги Сава Стойков Раковски. Почерпнати из устмените негови разкази, също и из многобройните му съчинения, които приготвиха почвата за политическото освобождание на България. Русе, 1896. с. 99, бел. под линия. Адженов не казва изрично, че целта на Раковски по тази обиколка е била да събира пари за четите, но то се разбира само по себе си, като се вземе пред вид цялата дейност на народния войвода по това време и обстоятелството, че с такава цел пътува по румънските градове и П. Хитов.

[53] Вж. цит. тук, бел. 49, писмо на В. Панов до Раковски.

[54] Ив. П. Адженов. Сведения и записки, с. 59.

[55] Вж. цит. тук, бел. 49, писмо на В. Паиов до Раковски.

[56] Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 23); свидетелство от П. Хитов на Ив. Кършовски, 7.XI.1890 г. (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 324; на с. 337 свидетелство на група поборници, 15.IX 1896 г.).

[57] Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 25); първи вариант на Хитовите спомени (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 282).

водела от Н. Балкански и П. Хитов.[58] Предвиждало се преминаването на три чети под общото ръководство на Хитов.[59]

Център на приготовленията била мошията на Балкански. Тук се кроели плановете, тук се изработвали фишеци и други потребности за похода на четите, тук прекарвали зимата мнозина от бъдещите четници.[60] Заедно с това приготовления ставали и в други румънски градове, гдето живеела по-многобройна българска емиграция, като например Браила. Тук също се леели куршуми и правели фишеци.[61]

Записване на четници ставало навсякъде, гдето живеели български емигранти. Желаещи да влязат в четите имало много.[62]

5. През втората половина на март 1867 г. възникнали обаче нови обстоятелства, които оказали решително влияние върху намеренията на ВТГН да организира широко четническо движение през лятото на същата година.

Преди всичко резултатът от акцията за набиране на средства бил, както се каза по-горе, незначителен. Раковски във всички случаи предвиждал въоръжаването поне на 1000 души,[63] за да може да се разчита на какъв-годе успех на движението, а средствата, с които разполагало ВТГН, са били твърде ограничени.

От друга страна, в края на март и в началото на април 1867 г. политическата обстановка на Балканския полуостров след решението на цариградското правителство да изтегли турските гарнизони от сръбските градове се изменила значително. Назряващият конфликт между Сърбия и Турция се отложил за неопределено време (според Раковски — за десет години).[64] Това лишавало проектираното българско движение от редица благоприятни възможности и го поставяло в неизгодно положение. Наред с туй Русия, според Раковски, също не била в състояние да помогне в момента на българския народ[65] въпреки активизирането на нейната дипломация във връзка с Критското въстание.

Тези именно обстоятелства станали причина, щото председателят на ВТГН Раковски да се противопостави на взетите решения за широко четническо движение в България през лятото на 1867 г. Своето становище той обосновал пред П. Хитов, когато последният му изтъкнал необходимостта да се вдигне по-скоро въстание в България.[66]

---

[58] И в. К ъ р ш о в с к и. Подготвяне на българските народни чети (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 23); И в. П. А д ж е н о в. Записки. III. 63—66, бел. под линия.

[59] Първи вариант на Хитовите спомени (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II, с. 282); Х р. Н. М а к е д о н с к и. Пос. съч., с. 39, говори за четири чети. Очевидно Хитов е по-осведомен от него, при това пише спомените си само две години след събитията.

[60] И в. К ъ р ш о в с к и. Подготвяне на българските народни чети (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 25); И в. П. А д ж е н о в. Записки. III. с. 65; Никола Балкански. Юнак, г. I, бр. 16, 26.IV.1898 г.

[61] Х р. Н. М а к е д о н с к и. Пос. съч., с. 38.

[62] Вж. напр. писмото на П. Калянджи, Измаил, 28 .III . 1867 г., до Раковски, Букурещ (БИА—НБКМ, ф. Г. С. Раковски, I Б, 756); от Кубей, Комрат и другите български колонии в Бесарабия искали да отидат при Раковски 50 души доброволци.

[63] АР, I, с. 378, План за освобождението на България, първи вариант на Хитовите спомени (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 284); П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина, с. 47.

[64] Първи вариант на спомените на Хитов (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 283); П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина, с. 47.

[65] Пак там.

[66] Пак там.

Едновременно с това обаче Раковски не се противопоставил на минаването на малки чети в България,[67] каквито той организирвал и предните години (1864—1866).[68]

6. Тъй като ВТГН не разполагало със средства, П. Хитов решил да поиска пари за въоръжаването на своите четници от букурещките български търговци и мошиери, обединени в Добродетелната дружина. Пред вид на това, че Раковски бил в обтегнати отношения с тях, войводата скрил от него своите намерения. С посредничеството на Балкански Хитов влязъл във връзка с Добродетелната дружина.[69] Още при първата среща, която трябва да е станала в средата на март 1867 г., Хр. Георгиев обещал да помогне за въоръжаването на четата. На 24 март М. Бенли, един от главните дейци на Добродетелната дружина, поканил с писмо Хитов и Балкански в Букурещ. На срещата, която станала у дома му и на която присъствувало ръководството на дружината, Хр. Георгиев казал на Хитов и Балкански да продължават приготовленията си. Той добавил, че след десет дни ще дойдат в Букурещ представители на одеските и браилските българи и тогава въпросът за средствата, необходими за въоръжаването на четата, ще се реши окончателно.

Хитов и Балкански съобщили на Раковски за преговорите си с Добродетелната дружина. Въпреки привидното си противопоставяне той отстъпил пред невъзможността да се намерят средства от другаде.

След десет дни Хитов и Балкански отишли наново в Букурещ. Те се явили пред събранието на Добродетелната дружина, на което присъствували представители на членовете ѝ от Букурещ, Одеса, Браила, Галац и Измаил. Събранието решило да се изпратят в бъдеще 44 чети от по 25 души под управлението на един войвода, като на всеки момък се дадат по 10 лири за зимуване в България; през лятото на 1867 г. да бъдат изпратени само 10 чети.

На събранието станали пререкания между Н. М. Тошков, който предлагал да бъде привлечен към организиране на четите Раковски, и Хр. Георгиев, който се противопоставил енергично на това. В края на краищата предложението на Тошков не било прието.

Балкански направил отчет за изразходваните досега суми по подготовката на четите.[70] Още на събранието на Хитов били предадени известно количество жълтици за въоръжаването на една-две чети.[71]

---

[67] И в. П. А д ж е н о в. Записки. III. с. 65, бел под линия.

[68] Първи вариант на спомените на Хитов (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 143—144); П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина. с. 65; И в. П. А д ж е н о в. Записки. III. с. 48—49, бел. под линия.

[69] Първи вариант на спомените на Хитов (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 284); П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина, с. 47—48; И в. П. А д ж е н о в. Записки. III. с. 63—64, бел. под линия.

[70] И в. П. А д ж е н о в. Записки. III. с. 65—66, бел. под линия.

Събранието, пред което се явили Хитов и Балкански, било свикано от Добродетелната дружина във връзка с приемането на една развита програма за съюз със Сърбия. Вж. за това И в. Е в. Г е ш о в. Евлогий Георгиев. Черти из живота му и документи из архивата му. — Периодическо списание на Бълг. книжовно дружество, кн. LXI, 1901, с. 7—10; М. Д и м и т р о в. Комитетът на „Старите", с. 762—765.

[71] В първия вариант на спомените си (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II, с. 287) Хитов съобщава, че получил 300 лири и при заминаването си с четата получил още 30—50 лири. По-късно той говори само за 130 лири (100 от Хр. Георгиев и 30 от Ст. Адженов) и при заминаването на четата — още 30 (П. Х и т о в. Моето пътуване

7. Решението на Добродетелната дружина да подпомогне със средства четите, приготвени от ВТГН, се дължи на следното обстоятелство.

Турското правителство, като се противопоставяло на реформените предложения на Франция и Русия, изтъквало между другото, че подчинените му християнски народи на Балканския полуостров, в това число и българите, са доволни от своето положение и не желаят никакви промени в него.[72] За да се опровергае това турско твърдение, руският посланик в Цариград Н. П. Игнатиев сметнал, че е необходимо да се устрои някакво политическо движение в България. За тази цел той отпуснал средства за формиране на чета в Стара планина, като едновременно с това поръчал на руския вицеконсул в Пловдив Н. Геров, който поддържал тесни връзки с Добродетелната дружина, да убеди букурещките българи да изпратят и те няколко чети от Румъния.[73]

Игнатиев възложил тази задача на Геров през първата половина на март, когато този последният се намирал в Цариград на път за Букурещ.[74] От своя страна Геров трябва да е съобщил писмено, и то веднага, на Добродетелната дружина желанието на руския посланик, защото, както се посочи по-горе, вече в средата на март Хр. Георгиев дава обещание на Хитов и Балкански да им даде парична помощ за приготовляваните от тях чети. Пред вид на това, че Геров бил все още задържан от Игнатиев в Цариград,[75] а събранието на Добродетелната дружина било насрочено за 5 април, Хр. Георгиев изпратил при него свой доверен човек, Алекс. Тулчанов, за уговаряне на подробностите.[76] Така се стигнало до окончателното решение на Добродетелната дружина да подкрепи изпращането на чети в България, взето на събранието ѝ от 5 април.

8. В същност нито Игнатиев, нито Добродетелната дружина възнамерявали да вдигнат въстание в България чрез четите. На Игнатиев появата на чети в Стара планина била необходима за аргумент в подетата от руското правителство и лично от самия него дипломатическа акция пред турското правителство за подобряване положението на поробените хри-

---

по Стара планина. с. 49). От тези пари 100 лири дал Н. М. Тошков, (Ив. П. Адженов. За ;иски. III, с. 66). В писмо до Н. Балкански от 31.III.1868 г. (Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. I. с. 400) Хитов твърди, че получил от Добродетелната дружина за приготвяне на четите 180 турски лири. Това твърдение е най-вероятното.

[72] Из архивата на Н. Геров, II, с. 287, писмо от Н. Геров, СПб, 9.XII. 1867 г., до П. Н. Стремоухов.

[73] Из архивата на Н. Геров, II, с. 287, писмо от Н. Геров, СПб, 9.XII. 1867 г., до П. Н. Стремоухов.

[74] Геров е отишъл в Цариград в първото десетдневие на март 1867 г. На 14 март той пише вече на своя чиновник Чалики от Цариград (Из архивата на Н. Геров, II, с. 736). В Цариград Геров отишъл по заповед на Игнатиев (Из архивата на Н. Геров, II, с. 287).

[75] На 29 март 1867 г. Хр. Георгиев пише до Геров в Цариград (Из архивата на Н. Геров, I, с. 270).

[76] Из архивата на Н. Геров, I, с. 270, писмото от Хр. Георгиев, Букурещ, 29.III. 1867 г., до Н. Геров, Цариград. В писмото не се казва изрично защо Георгиев изпраща Алекс. Тулчанов при Геров, само го препоръчва най горещо като добър патриот и свой ближен приятел; каквото Геров направи за него, все едно че го прави за Георгиев. Като се вземе пред вид, че Тулчанов е един от подписалите протокола на събранието на Добродетелната дружина от 5 април 1867 г., като се вземат пред вид и отношенията на Геров с дружината, очевидно е, че това бързо пътуване на Тулчанов до Цариград не е във връзка с неговите търговски работи, а е наложено от други, по-важни обстоятелства.

стиянски народи в турската империя. Добродетелната дружина, освен че изпълнявала поръчката на цариградския руски посланик, освен че се стремяла да изучи чрез четите настроенията на българския народ, поставила задача на четниците да се запознаят с местностите в Стара планина и да се подготвят за командири в една бъдеща партизанска война в случай, че се наложи обща акция със Сърбия срещу Турция.[77] Дружината била против всяко въстаническо движение в България, докато не е привършила окончателно и успешно преговорите си със сръбското правителство. Затова Хр. Георгиев настоява и повтаря пред Хитов да предвардва народа от въстание и с всички сили да възпрепятствува всеки един бунт, докато не завършат преговорите със Сърбия.[78]

По-горе се каза, че Раковски също бил против въстание или по-широко четническо движение в България през лятото на 1867 г. Но той, респ. ВТГН, сметнал, че минаването на четите трябва все пак да се използува за нуждите на бъдещата революция. Затова Раковски поръчал на Хитов четите да работят „само за едно проповядване из народа да се приготви за въстание"[79]. Още по-конкретни данни за задачите на четите, поставени им от ВТГН, са дадени в едно писмо на В. Левски, знаменосец през 1867 г. на Хитовата чета: „Обязаността (на четите, б. м. — А. Б.) беше не да бунят народа, но да свикват от градовете и селата умни хора и да им показват как трябва да се приготвят, че като им се даде знак за революция, да бъдат всички готови."[80]

9. Въпреки че на събранието от 5 април 1867 г. Добродетелната дружина решила да се изпратят тази година в България 10 чети, ръководството ѝ в лицето на Хр. Георгиев дало на Хитов средства само за еднадве чети.[81] Тази промяна в плановете на дружината не може да се дължи в никакъв случай на липсата на пари. Очевидно, че Хр. Георгиев и другарите му са се боели да не изпуснат из ръцете си контрола над четите, ако те бъдат повече, и в България да избухне въстание, което със своята преждевременност би попречило както на намеренията на Добродетелната дружина, тъй и на политиката на руското правителство.

С оглед на това ВТГН съкратило броя на четите и преустроило личния и командния им състав. Вместо проектираните три чети — една под ръководството на П. Хитов, друга с войвода Ф. Тотьо и трета начело с Жельо Христов Чернев[82] — било решено да преминат за изпълнение на задачите на Добродетелната дружина само две чети. Съкратена била четата на Жельо[83] и присъединена заедно с войводата си към четата на Хитов.

---

[77] Документи за българската история, I. Архив на Н. Геров, под ред. на М. Г. Попруженко, С., 1931, с. 434: донесение на Н. Геров, Букурещ, 1. V. 1867 г., до Н. П. Игнатиев, Цариград.

[78] Първи вариант от спомените на Хитов (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 286); П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина, с. 48—49.

[79] Ив. П. Адженов. Записки. III, с. 65, бел. под линия.

[80] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, с. 27.

[81] Първи вариант от спомените на Хитов (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 287).

[82] Ив. Кършовски, Подготвяние на българските народни чети (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 22).

[83] За командния състав на Жельовата чета свидетелствува едно писмо до Н. Балкански, подписано от писар Ив. Д. и войвода Ф. Тотьо, 28.IV . 1867 г. (БИА—НБКМ, ф. Ф. Симидов, II В, 427, обнародвано у Г. П. Христов. Пос. съч., с. 231). Авто-

ВТГН назначило за главен войвода на българските чети през 1867 г. П. Хитов,[84] за второстепенни войводи — Ф. Тотьо и Жельо Чернев[85] и главен писар (секретар) Ив. Кършовски.[86] От своя страна П. Хитов и Ф. Тотьо, като поели ръководството на двете чети, определили командния им състав, както следва: помощник на Хитов — Жельо,[87] знаменосец — В. Левски,[88] писар — Ив. Кършовски; знаменосец на Ф. Тотьо — Н. Странджата,[89] подзнаменосец — Ив. Шипкалията,[90] писар — Костаки Иванов Хаджипаков.[91]

Численият състав на двете чети — Хитовата 30 души, Тотьовата 25 души[92] — бил определен с оглед на средствата за въоръжение и екипировка,

---

рите на писмото съобщават на Балкански, че са пристигнали на мястото за преминаването на четата им в България, че благодарят на главния войвода, който им доставил всички потреби, че днес заминават за отечеството си, че пращат списъка на четата. Накрая писмото завършва със следните думи: „Поздравление от всичките решителни момци от четата на второстепенний войвода Желя." Следва думата „хоръгвоносец" (знаменосец), след нея името на Димитър Дишлийски, което обаче е задраскано). Подписът на войводата Филип Тотьо е с друго мастило, със същото, с което е задраскано името на Дишлийски.

Загадката на това писмо е лесно разрешима. Отначало се е кроило Жельо да мине с отделна чета. За неин знаменосец е бил определен Д. Дишлийски, а за писар Ив. Д. — и двамата след това четници в четата на Хитов. Писмото е било написано от някой по-грамотен четник и щяло да бъде изпратено, когато четата тръгне за България. Но понеже Жельо бил присъединен към Хитовата чета, писмото си останало неподписано от него и неизпратено.

Кога се е подписал под него Ф. Тотьо? Трябва да се каже, че няма данни за обща чета на Тотьо и Жельо, за да се сметне, че Жельо е бил второстепенен войвода под началството на Тотьо, та затова последният се е подписал като войвода. Фактът, че писмото се намира в архивния фонд на Ф. Симидов, обяснява това обстоятелство. Симидов, който като редактор на сп. „Поборник-опълченец" е събрал документите, от които се състои сега архивът му, е попаднал и на това писмо. И понеже е бил близък с Ф. Тотьо (той е записал и обработил спомените на войводата), накарал го е да подпише документа. Трябва да се изтъкне и това, че по-късното подписване на документи от страна на Симидов е често явление — той се е подписал на редица актове на Българския революционен централен комитет, които се попаднали у него, без да е имал някакво участие в тях.

[84] В „Закон за бълг. народно въстание, по който ще да се управлява българската народна войска в 1867 г.", изработен на 28.V. 1867 г. в Стара планина, близо до Сливен, Хитов се е подписал като „главен войвода" (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. I. с. 150); И в. К ъ р ш о в с к и. Подготвяне на българските народни чети (П. С. К ъ р ш о в с к и, Из миналото. II. с. 22—23). За това, че Хитов бил главен войвода, свидетелствува и цялата му дейност за организиране на четите през 1867 г.

[85] Първи вариант на Хитовите спомени (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 288); П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина, с. 49.

[86] Вж. цитирания в бел. 84 „закон" — там Кършовски е подписан като „главен писар на нар. бълг. движение"; И в. К ъ р ш о в с к и. Подготвяне на българските народни чети (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с.28); свидетелство на П. Хитов. 7.XI.1890 г. (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 324) и др. Отначало Кършовски бил определен за писар на Ф. Тотьовата чета.

[87] П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина. с. 49. Това впрочем се вижда и от всички документи за действията на четата.

[88] Първи вариант на Хитовите спомени (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II. с. 288); П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина. с. 49; документите по действията на четата и пр. и пр. За байрактарството на Левски вж. по-подробно у И в. Н. У н д ж и е в. Васил Левски. Биография. С., 1945. с. 155 и сл.

[89] Ф. С т о я н о в С. Пос. съч., с. 391, списък на четата, № 2.

[90] Пак там, № 4.

[91] Пак там, № 3; срв. и И в. К ъ р ш о в с к и. Подготвяне на българските народни чети (П. С. К ъ р ш о в с к и. Из миналото. II, с. 27 и сл.).

[92] С броя и състава на четите се занимавам във втората част на студията си.

с която разполагало ВТГН, и съобразно със задачите, които те имали да изпълнят.

Четниците били въоръжени с едноцевни или двуцевни капсалии пушки, които се пълнели отгоре с фишеци или насечени оловни късчета. Освен това всеки четник имал револвер и сабя, а някои и кама. Дрехите, храната, фишеците (200 на брой, поставени в две тенекиени кутии) и барута (поставен в рог) четниците носели на гърба си в раница или торба.[93]

Специална униформа четниците нямали. Всеки бил облечен според желанието и възможностите си.[94] На шапките си обаче всички носели знак — лъвче, изрязано от тенекия.[95]

Решено било двете чети да преминат Дунав на различни места и в различни времена, за да се избегне стълкновението с турските погранични стражи, които по това време били удвоени и с изострена бдителност. Първа трябвало да премине Хитовата чета — на 28 април, при с. Юлмени, срещу Тутракан, като се съсредоточи в мошията на Хр. Георгиев, разположена тук. Тотьовата чета трябвало да премине около две седмици по-късно, докато Хитов стигне Стара планина. Тя трябвало да се съсредоточи в Зимнич, гдето живеел войводата, и да премине в околностите на Свищов.[96] Тези места били добре познати на войводата, той имал тук ятаци, а освен това имал споразумение и със свищовските младежи, мнозина от които възнамерявали да се присъединят към четата.[97]

След като пристигнат в Стара планина, двете чети трябвало да се срещнат на Хаинбоаз (днес Проход на републиката).[98]

10. За да може да контролира действията на четите, когато те ще бъдат вече в Стара планина, Добродетелната дружина решила да поддържа тесни връзки с главния им войвода Хитов. За целта бил изработен от Н. Геров, който бил вече дошъл в Букурещ, специален шифър с цифри.[99] С усвояването на това тайно писмо бил натоварен Ив. Кършовски. Той бил поканен у дома на Хр. Георгиев, гдето в течение на няколко дни го изучил.[100]

Независимо от задължението си да получава инструкции от Добродетелната дружина Хитов трябвало съгласно чл. 12 от „Закон за народните

[93] Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети (П.С. Кършовски. Из миналото. II. с. 25—26).

[94] Тотьо разправя в спомените си, че някои от четниците му били облечени „във военна униформа от шаяк със зелени чапрази и два редове жълти копчета отпред" (Ф. Стоянов С. Пос. съч., с. 378). Това твърдение на войводата не отговаря на истината. То не се потвърждава от никакво друго свидетелство, а е в противоречие и с някои моменти от дейността на четата. Така например четата се отбива в с. Бутово и се представя тук като потеря. Ако четниците бяха облечени в униформа, поне селският субаша Осман ага е щял да разбере, че това не са турски войни.

[95] Ф. Стоянов С. Пос. съч., 378: четниците имали „герб на челото". В информация за четата в. Дунав (г. III, бр. 180, 4 . VI . 1867 г.) пише „Разбойниците, когато се удариха в Балкана и се изловиха, на главите им се намериха едни тенекиени знакове за възхищение с надпис „Свобода"."

[96] Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 27).

[97] Пак там, с. 29; Ф. Стоянов С. Пос. съч., с. 365.

[98] Първи вариант на Хитовите спомени (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 292—293); П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина, с. 50

[99] Из архивата на Н. Геров, I, с. 272, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, 12.VI. 1867, до Н. Геров, Цариград: „Писмото, дето пращаме на Панайота, е с цифри, от онези, що му дадохте вие."

[100] Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 32).

торски чети“ да поддържа тесни връзки и с ВТГН. Това също било длъжност на Кършовски.

11. Подготовката на Хитовата чета се извършила в мошията на Балкански, гдето пребивавали войводата и повечето от четниците му. След като Хитов получил пари от Добродетелната дружина, Балкански купил оръжието, което не достигало.[101] Пак Балкански ходил в с. Юлмени, гдето обиколил с каик брега на Дунав, за да избере място за преминаването на четата.[102]

С цел в четата да има повече опитни четници, запознати добре със Стара планина и четническия живот, Кършовски писал на Хр. Ю. Брадел в Елена и на дядо Курти (Вълко) Янчев в с. Побит камък, Русенско, да дойдат в Румъния и влязат в четата. Първият от тях, син на обесен по време на Велчовата завера заговорник, бил кръстосвал неведнъж Стара планина, а вторият бил стар хайдушки войвода, бродил много време с дружина по горите. И двамата се отзовали веднага на поканата, дошли в Румъния и били причислени към четата.[103]

Едновременно с подготовката на Хитовата чета се готвела за преминаване в България и четата на Ф. Тотьо. Необходимо е обаче да се изтъкне, че сведенията за нейната подготовка са твърде противоречиви, особено ако се сравнят спомените на Ф. Тотьо, от една страна, спомените на Кършовски, от друга,[104] и показанията на четния секретар К. Иванов пред турската власт след залавянето му в Балкана от трета.[105] Критическото разглеждане на спомените на Ф. Тотьо показва, че техните сведения са съвсем неточни. Вижда се ясно, че той е представил развитието на нещата в съвсем изопачен вид, за да се изтъкне като самостоятелен войвода, независещ нито от ВТГН, нито от главния войвода Хитов. Що се отнася до някои противоречия между спомените на Кършовски и показанията на К. Иванов, тяхното обяснение е лесно, като се вземе пред вид, че последният се е старал да не говори пред турската власт излишни неща, да я заблуди там, гдето е възможно, и да скрие това, което би я улеснило в борбата ѝ с четите. В същност внимателното сравняване на спомените на Кършовски и показанията на К. Иванов довежда до извода, че те се допълват взаимно.

Кършовски разказва, че по едно време двамата с К. Иванов отишли в Гюргево с цел да заблудят шпионите на турското правителство относно точното място за преминаването на четите. Те пуснали слух, че всички български чети се съсредоточават в района на с. Петрушан и оттам ще се отправят за България. От Гюргево Кършовски и Иванов отишли в Свищов,[106] гдето влезли в споразумение с тамошния комитет[107] по въпроса за присъе-

[101] Никола Балкански. — Юнак, I, бр. 16, 26.IV.1898 г.

[102] Пак там.

[103] Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 30—31).

[104] Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 21—33).

[105] Документи за българската история, т. III, С., 1940, с. 458—461: „Показания на Костаки Димитров от гр. Русе, другар и секретар на разбойника Тотьо, с друго име Филип, който е минал от срещната страна, за да бунтува населението“, 8.VI. 1867 г. Същинското име на К. Димитров е К. Иванов Хаджипаков.

[106] Ив. Кършовски. Подготвяне на българските народни чети (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 28—31).

[107] Пак там, с. 29. Кършовски не казва изрично „комитета“, а вместо „Свищов“ в текста му има точки. Обаче лицата, с които се е срещнал в Свищов, са комитетски

диняването на неколцина свищовци към четата на Ф. Тотьо. След това двамата четни секретари се завърнали в мошията на Балкански. По време на обиколката им Ф. Тотьо се намирал в Александрия, гдето работел по устройването на четата си.[108]

Изглежда, че когато Кършовски и К. Иванов отишли в мошията на Балкански, там е дошъл за последни инструкции и Ф. Тотьо. След това Ф. Тотьо и К. Иванов, придружени от 6 души четници,[109] заминали за Зимнич. Сетне войводата и писарят му ходили отново в Гюргево, гдето преспали две нощи. Оттук Ф. Тотьо взел шест души четници и заминал с тях за Зимнич, а К. Иванов останал да чака пушките, които щели да дойдат от Букурещ (очевидно това са пушки, купени от ВТГН с парите на Добродетелната дружина[110]). Пушките пристигнали след четири дни. К. Иванов и четникът Кольо Петров ги откарали с кола в Зимнич, в къщата на Ф. Тотьо. Понеже те не достигнали, наложило се да отиде човек до Александрия, отгдето взел още 6 пушки, като заплатил само трите, а другите три били подарени от Георги Христов, родом от Сливен.[111]

Когато К. Иванов докарал оръжието в Зимнич, четниците се били вече събрали тук, както може да се разбере от факта, че трябвало да се набавят допълнително още 6 пушки. Събирането им било извършено от войводата Ф. Тотьо и четниците му Михаил Фурунджията, Тодор Чешмеджи-Петров и Пано Драгоев, който той разпратил за целта по румънските градове.[112]

След като четата на Ф. Тотьо била сформирана напълно, тя останала известно време в Зимнич, според К. Иванов — 15 дни,[113] макар че по изработения план трябвало да премине в България преди четата на П. Хитов — на 23 април.[114] Коя е причината за забавянето ѝ — не е известно. Четниците живеели в един хамбар за жито.[115] За храната им се грижели зимничките български емигранти Симеон Перчемлиев. Михалаки и Георги.[116]

Докато четата прекарвала в Зимнич, било написано писмо до Я. Ванков и Тома Пантелеев в Свищов с поръка да изпратят след 5—6 дни каикчията Янко Демирбозана с голям каик за прехвърлянето на четниците

дейци: Тома Пантелеев, Георги Алеков Х. Константинов (той влиза в четата на Тотьо), Иван Панков, Г. Катранов и др.

[108] Пак там, с. 31.

[109] Документи за българската история, III, с. 459, показания на К. Димитров (Иванов): „нас, осемте души, ни изпратиха в Зимнич". Преводът на турския документ изглежда тук малко объркан — като че ли тези осем души са изброените от Костаки Иванов по-горе седем войводи плюс той самият.

[110] В своите спомени Ф. Тотьо представя така работата, че той сам си набавил оръжието, без помощта на ВТГН (Ф. Стоянов С. Пос. съч., с. 366—367, 374 и пр.).

[111] Документи за българската история, III, 459, показания на К. Димитров (Иванов).

[112] Ф. Стоянов С., Пос. съч., с. 376.

[113] Документи за българската история. Т. III. с. 459, показания на К. Димитров (Иванов).

[114] Г. С. Раковски. Българските хайдути. Тяхното начало и тяхната постоянна борба с турците от падения Българи до днешните времена. Кн. първа, Русе, 1895. с. 30, бел. под линия (по спомените на Балкански, предадени от Адженов, който е направил това издание на книгата на Раковски).

[115] Ф. Стоянов С. Пос. съч., с. 376 и сл.

[116] Документи за българската история. Т. III, с. 459, показания на К. Димитров (Иванов).

през Дунав. В писмото се казвало, че каикът е необходим за товарене на дърва.[117]

12. Каза се по-горе, че руският посланик в Цариград Игнатиев отпуснал средства за формирането на една българска чета в Стара планина. Разбира се, самият посланик не се е занимавал с организирането на тази чета. Също така не изглежда възможно това да са извършили пряко и някои чиновници в посолството, руси или българи, тъй като разкриването им би довело до дипломатически усложнения. Най-вероятно е един от чиновниците-българи да е влязъл във връзка с някого от членовете на многобройната българска колония в Цариград, който от своя страна се е натоварил с организирането на четата. Също така е много вероятно този чиновник да е лекарят на посолството д-р В. К. Караконовски.[118]

Че именно някаква група българи са организирали четата от Цариград, има няколко свидетелства. Така през април цариградският вестник „Курие д'Ориан" съобщава за една „скупщина", намираща се „на 60 крачки отстояние от руското посолство в Пера", която „тъкмяла да праща в Балкана хайдушки чети въоръжени"[119]. За съществуването на такава група свидетелствува и едно писмо на Хр. Сариев от Цариград, 18 май 1867 г., до Тайния централен български комитет.[120]

Тази група събрала и въоръжила с парите на руското посолство 50 души четници.[121] Начело на четата застанал Манол Реиз, „който е бил съвременно с г-на Раковскаго"[122], т. е. бил е вероятно един от четниците на Раковски през 1854 г. или е участвувал в легията му през 1862 г.

Четата потеглила за Бакаджик от Буюкдере, Цариград, между 10 и 18 май 1867 г.[123]

С подготовката и изпращането на четници в Стара планина се занимавал през 1867 г. и един кръжок от млади български търговци и търговски служещи във Варна, на когото помагал руският консулски чиновник Николай Даскалов, българин по народност.[124] Едва ли може да се приеме, че той е действувал на своя глава и без инструкции от посолството в Цариград, на което е бил подчинен.

---

[117] Ф. Стоянов С. Пос. съч., с. 377.

[118] Караконовски е бил посветен в плановете на посланика, както личи от кореспонденцията му с Н. Геров (Из архивата на Т. Геров. I. с. 742 и сл.). При това за изпращането на чета от Цариград Караконовски казва в писмото си до Геров от 30.V. 1867 г.: „Изпратихме доволно хора, като ги снабдихме с потребните неща" (пак там, с. 746).

[119] Вж. „Обявление към българския народ от Централний народен комитет", май 1867 г. (П. Кисимов. Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. История с документи и писма, С., 1901. с. 79—80).

[120] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 19—22.

[121] БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3,л. 19—22; писмо от Хр. Сариев, Цариград, 18.V.1867 г., до ТЦБК в Букурещ. В. Караконовски съобщава на Геров: „доволно хора" (Из архивата на Н. Геров, I, с. 746).

[122] БИА—НБКМ, ф. 5. (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 19—22, писмо от Хр. Сариев, Цариград, 18.V.1867 г., до Тайния централен български комитет в Букурещ.

[123] Пак там.

[124] Вж. дневника на П. Хитовата чета, воден от Ив. Кършовски (Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. I. с. 606; П. С. Кършовски. Из миналото. I. с.105); вж. още в пенсионното дело на Ив. Г. Сапунов, един от членовете на варненския кръжок (БИА—НБКМ, п. д. II, 1375/709), молбата му до председателя на XIII обикновено народно събрание от 20.XI.1906 г.

III

1. Освен споменатите по-горе чети революционно настроената българска емиграция в Румъния и Сърбия подготвила и други такива независимо от Добродетелната дружина и руския посланик в Цариград. Революционният ентусиазъм на емиграцията бил очевидно твърде висок, да да не се ограничи само в изпълнение на намеренията и плановете на Добродетелната дружина. Голяма част от революционно настроените емигранти при това смятали, че времето за въстание в България е настъпило и че задачата на четите е да вдигнат знамето на бунта в Стара планина.

Тук закономерно възникват въпросите: има ли пръст в подготовката на тези чети ВТГН и отговарят ли те на неговите намерения при положение, че Раковски е бил против едно въстание през 1867 г.?

Трябва веднага да се изтъкне, че в случая е твърде мъчно да се даде един що-годе задоволителен отговор, особено пък при липсата на каквито и да било по-определени данни. При това работата се усложнява още повече от обстоятелството, че в организирането на някои от тези чети и в насочването им към вдигане на въстание в България главна роля играе войводата Стефан Караджа. А Караджата, както е известно, е влизал в кръга на Раковски и несъмнено е бил в организационния обхват на ВТГН.[125] Трябва ли да се сметне, че той е действувал на своя глава, без знанието и одобрението на ВТГН?

Според мене — да. В случая Караджата се е явил изразител на онова настроение, което владеело умовете и сърцата на революционната емиграция, на което не е бил чужд отначало и П. Хитов, когато се учудва на решението на Раковски да не се вдига въстание през 1867 г.[126] Това настроение за решителни действия в България против турската власт през настъпващото лято имало своите основания и в българската действителност, и в положението — вътрешно и международно — на Турция, и в международната обстановка изобщо. Но и становището на Раковски, основано на дълбок критически анализ на състоянието на българското национално-революционно движение, също имало своите основания. Затова и ВТГН не възприело курс към въстание, а възложило на четите си само агитационни и организационни задачи. Караджата не е можал, както изглежда по всичко, да се ориентира добре в курса на ВТГН и останал на позиции, противни на тези на Раковски.

2. Преди всичко Караджата организирал чета, начело на която трябвало да застане самият той.[127] Подготовката на тази чета започнала още през зимата на 1866—1867 г., когато под ръководството на Караджата в

---

[125] Той праща четници и на П. Хитов в мошията на Балкански (вж. спомените на четника х. Васил Николов у Ст. Каракостов. Васил Левски в спомените на съвременниците си, с. 352—353).

[126] П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина, с. 47. В първия вариант на Хитовите спомени е казано, че войводата одобрил казаното от Раковски (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 824). Фактът обаче, че на 28.V.1867 г. в планината Хитов подписва един „Закон за бълг. народно въстание, по който ще да се управлява българската народна войска в 1867 год." (П. С. Кършовски. Из миналото. II. с. 132 и сл.), говори особено красноречиво, че войводата наистина не е бил съгласен напълно с Раковски.

[127] Хр. Н. Македонски. Пос. съч., с. 39.

Браила били лети куршуми и изготвяни фишеци.[128] През пролетта на 1867 г. Караджата събрал 68 души четници, които съсредоточил в Олтеница.[129]

Докато собствената му чета очаквала в Олтеница възможност да премине през Дунава, Караджата събрал в Болград и Браила около 15 души четници и ги изпратил в Букурещ. След като и сам той дошъл в румънската столица, от тях формирал нова чета, за войвода на която поставил Димитър Топалов (Топалоглу), родом от карловските села. По неговите указания четата трябвало да премине в България и да се съедини в Стара планина с четата на П. Хитов.[130]

Едновременно с това Караджата взел участие и в окончателното устрояване на Тулчанската чета. Нейната подготовка започнала, изглежда, в края на 1866 или в началото на 1867 г., когато няколко тулчански младежи влезли в споразумение с Раковски, респ. с ВТГН. Отначало се крояло четата им, която те нарекли „Златна надежда", да бъде под войводството на Цонко Кънев Петранов и в нея да влезе още войводата Желю Чернев,[131] но по-късно този проект не се осъществил, понеже и двамата войводи влезли в четата на Хитов. В състава на Тулчанската чета останали само младежи от Тулча, към които се присъединили и неколцина емигранти от Браила. Тези последните били изпратени в Тулча от Ст. Караджата.[132] Той изпратил на четниците и писмени наставления преди заминаването им за Стара планина.[133]

3. Революционно настроените български емигранти в Турну Магурели също започнали да готвят чета за преминаване през Дунав.[134] Известията за битките на Филип Тотьовата чета ускорили приготовленията им. Начело на четата стояли Васил Ганчев и Тодор Ковачев Ходжата. Те събрали около 35 момци.[135] По план четата трябвало да се отправи на запад до р. Олта, откъдето да премине в България при с. Сомовит.[136]

4. Най-сетне голяма българска чета била организирана и в Сърбия. За нея обаче нямаме никакви документи, а само спомени от втора и

---

[128] Хр. Н. Македонски. Пос. съч., с. 38.

[129] Пак там, с. 39.

[130] БИА—НБКМ, п. д. I, 431, на Събо Ганчев Гулеков — полицейско дознание от 9.II. 1901, показания на Петър Р. Джолов; п. д. II, 167, на Петър Радов Джолов; п. д. б. п. 1405, на Петър (Първул) Генков; п. д. I. 640 на Кольо Цодов Раковски; срв. още Г. Димитров. Пос. съч,, с. 268—269.

[131] Ив. Цанков. Спомени от миналото, С., 1917, с. 13—14.

[132] Вж. показанията на заловените четници от тази чета, обнародвани от П. Мияте в. Един турски документ за комитетско движение в Северна Добруджа през 1867—1868 г. — ИИБИ, кн. 3—4, С., 1951. с. 383.

[133] Пак там, с. 386, 389, 393, 395, 405 (тук се говори за писмото, изпратено от Караджата до Илия Черногореца, в което именно се съдържали наставленията).

[134] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. I. с.396, писмо от Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 10.V. 1867 г., до Ив. Грудов, Букурещ: „гледам , че гдето има няколко души, които очакват благополучно време, за да минат (бог да им е на помощ)."

Вж. за четата: Биография на Янко Боянов, из град Русе, 30.VIII. 1898 г. (Окр. държ. архив в Русе, 167); Янко Боянов.— Юнак, I, бр. 42, 4.XI. 1898 г.; Янко Боянов. Поборник-опълченец, II, 1900,кн. 2, с. 4; БИА—НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), арх. ед. 3, л. 23, писмо от Б. Запрянов, Гюргево, 26.V.1867 г., до Тайния центр. .бълг. комитет, Букурещ; пак там, л. 33—34, писмо от Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 6.VI .1867 г., до Ив. П. Грудов, Букурещ.

[135] Във в. Юнак, цитиран в предната бележка, се казва, че Турнумагурелската чета брояла 20 души, а в ръкописната биография на Я. Боянов — 35.

[136] Ръкописна биография на Я. Боянов, цитирана в бел. 134: нечетливо — Осмор, Осмар, Осиф или нещо подобно. Срещу устието на р. Олта е Сомовит.

трета ръка,[137] тъй че изясняването на историята ѝ е извънредно затруднено.

Организатор на четата бил дядо Иван Кулин, един от водачите на селското въстание в Северозападна България през 1850 г., който живеел като емигрант в Зайчар. По спомени, събрани от Г. Димитров, създаването на четата било внушено от сръбския княз Михаил, който повикал Кулин за целта през март 1867 г. в Белград. Съгласие дал и военният министър М. Блазнавац. На Кулин било обещано не само съдействие, но и оръжие от сръбските военни складове.

Улеснен от помощник окръжния началник в Зайчар К. Маринкович, Кулин доставил 100 белгийски пушки. Барут и куршуми той закупил на кредит от двама зайчарски търговци.

В четата след обиколката на Кулин из Зайчарско и Княжевацко, гдето живеели значително количество българи, се записали 160 души. Освен това съдействие обещали сръбското опълчение и местното население. Четата се съсредоточила в с. Вотина.

За военен командир на четата Кулин повикал офицера на сръбска служба Еремия Петров Българов, родом от Лом и негов племенник. Българов получил за това разрешение от сръбското военно министерство. За негов помощник бил определен хайдушкият войвода Герго Капитански, родом от с. Старопатица, Ломско, емигрант в Сърбия. За знаменосец бил избран Цеко Спасов, също от Старопатица.[138] В бележките на Ив. Кършовски се посочва като един от ръководителите на четата и Найден Пешов от Лом.[139]

Кулин и Българов взели за четата си знамето на Българската легия в Белград през 1862 г., оставено от Раковски у хазайката му М. Станкович. Тя го предала с пожелания за успех в предприетото дело.[140]

В края на май двамата ръководители на четата отишли при нея, за да устроят окончателно навлизането ѝ в българските предели.[141]

5. От развитието на събитията в България през лятото на 1867 г. се вижда, че за борба с турските поробители са се формирали и други чети. За тяхната подготовка обаче няма никакви данни. Тях ще срещнем по-нататък на бойното поле.

Вече в края на април 1867 г. четите започнали една след друга да преминават в България. Започнала славна епопея на героизъм и мъченичество, която открива нова страница в историята на България.

---

[137] Те са ни предадени от Ив. Кършовски (Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. I. с. 627—629); П. Ив. Берковски. Из възпоминанията ми. Лом, 1894, с. 38 и сл.; Г. Димитров. Пос. съч., с. 273 и сл.; Ф. С., Еремия Петров Българов. — Поборник-опълченец, I, 1898, кн. 7—8—9, с. 22 и сл.

[138] Г. Димитров. Пос. съч., с. 276.

[139] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. I. с. 627.

[140] Ф. С. Пос. съч., с. 24.

[141] Пак там: към 28—30 май.

П. ХИТОВ И НЕГОВИТЕ ЗАПИСКИ*

Трябва със съжаление да се изтъкне, че животът, личността и делото на войводата Панайот Хитов ето вече сто и десет години от рождението му и двадесет и две — от смъртта му са все още недостатъчно проучени и осветлени. Странно е дори, като се имат пред вид заслугите на Хитов към българското освобождение, че досега не е излязло нито едно изследване, нито едно изложение на целокупната му дейност като хайдушки войвода и комитетски водител. Наистина във всички трудове, посветени на българските националреволюционни борби, се среща по нещичко и за Хитов,[1] но то съвсем не може да даде пълна и ясна представа за значението на войводата и за мястото му в българската история. Делото на Хитов се нуждае от едно цялостно и пълно проучване, което ще даде възможност да се види и почувствува величието на неговия подвиг и на безпримерния му героизъм, вдъхновяван от гореща любов към родината.

Впрочем не може все пак да се каже, че като е бил онеправдан досега от нашата историческа наука, Хитов е бил пренебрегнат и в съзнанието на народа ни. Там той живее и ще живее винаги, и ще буди възторзи, и ще вдъхновява за нови подвизи в името на идеала, на който посвети и младост, и сили, и живот . . .

* * *

В жизнената съдба и революционната дейност на Хитов се очертават два главни периода. Отначало Хитов е волен хайдутин по Балкана, чиято единствена цел е да отмъщава на народните потисници и да буди народ-

* Панайот Хитов. Моето пътуване по Стара планина. Ред., увод, бележки от Ал. Бурмов. С., Хемус, 1940, V—XVI. 186 с.

[1] За Хитов досега е писано изобщо твърде малко, и то предимно статии във вестниците и списанията. При това авторите черпят сведенията си обикновено из книгата на самия Хитов и повтарят, с други думи, това, което той е казал. За живота на Хитов след 1868 г. няма писано почти нищо. От работите, посветени на Хитов, заслужават отбелязване само няколко:

1) Л. Касъров. Енциклопедически речник. Втора част. Л—П. Пловдив, 1905, с. 1760—1763.

2) П. С. Кършовски. История на Панайот Хитовата книга. Елена, 1928. с. 23.

3) Проф. Ст. Младенов. Панайот Хитов, борец за свободата на България. Увод във второто изд. на „Моето пътуване по Стара планина", 1934, с. XXII.

4) Ив. Кр. Стойчев. Материали за дейността на Панайот Хитов през 1876 г. в Сърбия. (Неиздадени документи, портрети, скици и факсимилета). С., 1939, с. 113.

ното самочувствие. Под влиянието на Раковски и на нарасналото политическо съзнание на народа ни Хитов постепенно си поставя политически задачи и почва да служи на идеята за освобождение от петвековното робство. Но и сега хайдушката стихия все още продължава да бушува в гърдите му и мисълта му е все още в плен на хайдушкия романтизъм. Той проявява това на всяка крачка.

Именно този дял от живота си ни описва Хитов в своята книга и затова няма да го повтарям тук: неговият разказ е по-увлекателен и по-убедителен и от най-умелото преразказване.

След 1868 г. под влиянието на новата революционна идеология на Левски — освобождение със собствените сили на народа чрез добре подготвено всеобщо въстание — хайдушката кръв на Хитов се смирява, дейността му придобива по-друга насока и волният хайдутин се превръща постепенно в мъдър политик, който преценява нещата по-дълбоко и който не е склонен да дава жертви, когато те не ще допринесат особена полза. Без да е изменил на основната насока на живота си — борба против поробителя, — Хитов преминава от една идеология към друга, от старото хайдутство и четничество на Раковски към организираното всенародно въстание на Левски. Докато другите стари хайдушки войводи, като Филип Тотьо например, си останаха докрай все същите буйни и необуздани горски чеда, неподатливи на организация и организационен живот, Хитов със своя здрав природен разум и с прозрението си на човек от народа успя да надвие миналото и да погледне заедно с младите към бъдещето.

Още при създаването на новата революционна организация Левски се обърна към своя бивш войвода от Стара планина и го покани да присъедини силите си към сдружените сили на младата революционна партия. Ако и все още колеблив в схващанията си и действията си, Хитов не му отговори с отказ. Той се отнесе благосклонно към идеите на своя знаменосец, но като че ли не бързаше да тръгне по новия път; защото, тръгнал веднъж, той не можеше да се върне. И когато след три години (през 1871 г.) Левски приготви проект за устав на революционната организация и го прати на Хитов за мнение, войводата му даде съвети и напътствия, пълни с мъдрост, предвидливост и истинска загриженост за съдбата на организацията, която се беше вече утвърдила в съзнанието му като необходимост.

Въпреки че Хитов живееше далеч от средището на революционната дейност и не можеше да взема живо участие в работите на организацията, първото общо събрание на комитетите (29 април — 4 май 1872 г.) го провъзгласи по достойнство за член на върховното ръководство на Българския централен революционен комитет. Неговото участие в изграждането съдбините на революционната организация се считаше всякога за необходимо — и още преди това Каравелов го изтъкваше в едно свое писмо: „Преди три дена се събрахме, пише той, и решихме да повикаме тука (в Букурещ, б. а.) — дорде ти не дойдеш, то нищо не може да се работи“ (12. X. 1871).

След смъртта на Левски поради причини от разнообразен характер революционните комитети в България започнаха да странят от досегашния председател на Централния комитет Л. Каравелов и да търсят съвета и ръководството на Хитов. По този начин с течение на времето Хитов зае мястото на признат вожд на революционната организация, ако и формално да не стоеше начело на ръководното ѝ тяло. Всеки почин за засилване и стягане на организацията, всяка стъпка на комитета трябваше да получи

неговото одобрение, трябваше той да помогне и съдействува за осъществяването им. Писмата на комитетските дейци от онова време сочат, че въпреки формалното съществуване на централен комитет в Букурещ всички грижи около организацията се съсредоточаваха в ръцете на Хитов: той търси апостоли, заместници на Левски и на Ат. Узунов, той урежда общите събрания, той примирява различните гледища по организационни и тактически въпроси.

Така три седмици след обесването на Левски Централният комитет в Букурещ възложи на Хитов да обиколи влашките комитети и да ги стегне и подготви за нова акция. Месец и половина след това, на общото събрание в Букурещ (11 и 12 май 1873 г.), Хитов стоеше вече на пръв план. Една година по-късно, през март и април 1874 г., на Хитов бе възложена задачата като повереник на революционната организация да води преговори с одеските българи за получаването на някакви суми, потребни за оръжие. Едновременно с това на него бе възложена и задачата да свика общо събрание, на което да се разгледат комитетските работи и се тури ред в организацията. За тая цел Хитов прати във Влашко бившия секретар на ловчанския централен комитет Иван Драсов да вземе съгласието на влашките комитети и уреди подробностите по свикването на представителите. Сам Хитов не можа да присъствува на заседанията на събранието, които станаха на 20 и 21 август 1874 г. в Букурещ. Доколко обаче комитетската организация ценеше неговото мнение и неговото участие в работите ѝ, сочи това, че веднага след събранието двама представители на комитета отидоха в Белград да докладват на Хитов решенията му.

В началото на следната 1875 г. в революционната организация настъпиха събития, които извикаха наново дейната намеса на Хитов. Именно в комитета се почна борба между крилото на Каравелов и крилото на Ботев и Стамболов. Хитов съчувствуваше на по-дейното и по-непримиримо крило на Ботев. Още повече, че Ботев и Стамболов потърсиха неговото влияние и съдействие за свикването на ново общо събрание, което да оправи работите в организацията и да премахне разкола. С оглед на това и на международните събития по онова време (Херцеговинското въстание) Хитов взе в ръцете си почина за събрание и се погрижи за по-скорошното му свикване. И сега с тази задача той натовари Иван Драсов, който след няколко несполучливи опита да постигне помирение между Каравелов и Ботев уреди събранието. Този път Хитов сам дойде в Букурещ и председателствува заседанията (12 август 1875 г.). Събранието взе едно единствено решение: да се вдигне незабавно въстание в България.

Съгласно това решение Хитов трябваше да мине Дунава и да поеме командата на въстаническите войски, които щяха да се образуват в България. Когато беше вече даден знакът за въстание, Хитов направи отчаяни опити да премине тайно границата, но не сполучи. В това време въстанието вече пропадна. Тази несполука на Хитов, независеща впрочем от него, се схвана от дейците на революционната организация като измяна на делото. Те почнаха да сипят хули върху войводата и почти скриха от него действията си по подготвянето на Априлското въстание.

Хитов беше твърде огорчен от всичко това. Скоро обаче му се удаде случай да докаже, че иска и знае да се бори за свободата на своето поробено отечество. На 19 юни 1876 г. избухна война между Сърбия и Турция. Хитов, както и Филип Тотьо и Хр. Македонски, събра своя чета и взе най-

дейно участие във войната, като навлезе дълбоко в България и се стремеше да вдигне въстание. Българските войводи и доброволци целяха на първо място разширяването на военните действия, за да се стигне по този начин до освобождението и на България. Но събитията така се развиха, че войната завърши твърде скоро и не твърде благоприятно за сърбите и надеждите на Хитов останаха излъгани. На всеки случай българските доброволци начело със своите войводи показаха примери на чудна храброст.

През време на Освободителната руско-турска война в 1877/1878 г. Хитов по признанието на руските командуващи лица по онова време беше най-скъпоценен сътрудник на руските войски, особено с това, че познаваше всяко кътче на Стара планина.

След Освобождението Хитов зае за късо време държавна служба — той не използува заслугите си в миналото, за да търси изгоди. През 1885 г. участвува в Сръбско-българската война като доброволец. През 1896 г. бе избран за народен представител.

Земния си път Хитов завърши на 22 февруари 1918 г. в Русе, съкрушен между другото и от погрома на народните ни идеали.

* * *

П. Хитов е написал своите записки през 1868 или 1869 г. На всеки случай през 1869 г. те са вече готови, защото по това именно време ги преписва и редактира ученикът в Белградското богословско училище Петър Ив. Берковски, издържан от Хитов. Самият Хитов ръкопис е останал у войводата и днес се намира заедно с много други още Хитови бележки от различно естество в Архивния отдел на Народната библиотека в София.[2] Преписът на Берковски бе обнародван от П. С. Кършовски, който го намерил в архива на баща си Сава Кършовски от Елена. Как е попаднал там, не се знае.[3]

През есента на 1869 г. Берковски заминава на учение в Чехия и се среща в Прага с известния вече наш историк Марин Дринов. Последният проявява жив интерес към записките на Хитов. В писмото си до войводата (26. IX. 1869) Берковски му съобщава: „Намерих се с г. Дринова, който, щом видя при мене Вашия лик, взе го и моли да му проводите Вашето жи-

---

[2] Папка 61, II А.

[3] Преписът на Берковски е озаглавен: Разни описания, слушани от г. Панайота Хитова Войвода, български първи въстаник за българска свобода. Преписал Петър Иванов Берковски, ученик белградски. В Белград, 1869 г. В послеслова на последната 117 с. се казва: „Към читателите. Господа! Туй за нас драгоценно дело никой го други не е написал, но сам господин Панайот Хитов, войвода български, първи, който е за българската свобода станал. Неговия пък ръкопис, като самоук, не може всякой да го чете и заради туй взех го аз и го преписах. Ако би някой пък да вземе неговото и туй от мене преписано, аз му напред припомнювам, защото ще да намери разлика в изражението, а то заради туй, защото съм се аз на много места другояче изразил нежели г. Панайот. Но правото значение е останало непроменливо, за което и сам г. Панайот със своя подпис и печат свидетелствува. Покорно моля г. читатели да ме извинят, ако би намерили някои погрешки в правописанието. В. Белград, 1869 г. Петър Иванов Берковски, ученик в Богословското училище в Белград."

Под това сам Хитов е написал: „Подписвам своеръчно аз Панайот Хитов, да е Петър Иванов преписал от моя ръкопис и по мое казване."

Преписът на Берковски е обнародван от П. С. Кършовски. Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. Кн. II. Елена, 1929, с. 114—313.

вотописание чрез мене, сърдечно Ви поздравява, а то заради туй, за да го той преработи." В друго писмо (1. X. 1869) Берковски съобщава на Хитов: „И тъй в разговора, като чу (Дринов, бел. а.), че Вий знаете по нещо да пишете, пита ме дали не сте нещо из Вашия живот написали. Аз му явих насаме, че имате. Той пък, като чу, възхитен от радост, рече ми: моли г. Панайота, ако е могъщо, да ми го проводи чрез тебе, а че аз да му го проводя." Три седмици след това (22. X. 1869) Берковски пак се връща на въпроса за записките: „За животописанието аз ще пиша на г. Дринова в Прага, ако не е отишел в Рим или в Италия, и каквото ми той каже, тъй да сторим. Той за печата, рече си, имената на хората да замени със звездици***, тъй и пак нищо не може се разуме. Ако приставате на туй, Вий ми пишете, да зная."

Изглежда, че Дринов е прегледал вече записките на Хитов, щом дава съвети за начина на издаването им. Някакви причини обаче са осуетили излизането им по това време и под редакцията на Дринов. Какви са те, засега не може да се каже. Може би страхът на Хитов, че ще изложи на опасност споменаваните там лица, които били още живи.

Три години по-късно, през 1872 г., Хитов се решава да издаде записките си. С редактирането им се заема Л. Каравелов, който поставя и ново заглавие: *Моето пътуване по Стара планина и животописанието на някои български стари и нови войводи*. Написал Панайот Хитов (Издадена под редакцията на Л. Каравелов. Букурещ, 1872. 159 с. Ако и на корицата да е показана дата 1872 г., книгата в действителност излиза от печат едва през втората половина на април 1873 г., както се съобщава във в. „Независимост" (г. III, бр. 32, 28. IV. 1873 г.).

„Старите", т. е. привържениците на руската политика, засегнати от някои съждения по техен адрес и от някои факти, които Хитов съобщава в книгата си, почват борба против Каравелов, когото считат главен виновник за излизането на „Моето пътуване", като дори му приписват авторството на книгата. Между другото те твърдят, че Хитов и Каравелов са направили предателство, като са съобщили в книгата имената на някои живи още революционни дейци. Те започват да упражняват натиск върху Хитов да се откаже от авторството си и да прехвърли вината върху Каравелов. Подбуден от „старите", Ив. Мънзов, бившият редактор на в. „Тъпан", скаран с Каравелов за някакви сметки, почва да пише брошура против него, в която щял да докаже, че Каравелов е автор на „Моето пътуване" или че той е направил промени в Хитовия оригинал, които са изменили основно смисъла му.

На разпространяваните от „старите" слухове, че уж П. Хитов се бил отказал от авторството, че бил се убедил в ненавременното излизане на книгата си и че бил заявил: „Много неща са прибавени от редакцията", Каравелов отговаря надълго и нашироко във в. „Независимост" (г. III, бр. 35, 19.V.1873 г.). Между другото той отхвърля обвинението, че бил прибавил нещо свое към оригинала на Хитов. Който не вярва, казва Каравелов, може да се увери лесно, като прегледа ръкописа, запазен цял и непокътнат.

По този повод и по повод на Мънзовите закани Каравелов се обръща и към самия Хитов за изяснение на възникналите въпроси. Той му пише (29.V.1873): „Байо Панайоте, днеска ме вика г. Цукел и каза ми, че Вие сте се отказали от своята книга и че сте свалили всичката кривица на мене.

Берекят версън, Каза ми още, че Вие сте му казали, че ще да напишете брошура, с която ще да докажете, че съм злоупотребил с ръкописа Ви и че Вие се отказвате от всяка ответственост. Това е за мене твърде тежко, защото аз не съм заслужил подобно нещо. Аз съм готов да взема книгата отгоре си, но за Вас ще бъде срамота. Мънзов печата вече брошурата си и ще да подпише името си. Вардете са да не попаднете в по-голяма отговорност. Аз съм длъжен да защитавам честта си. Явете ми, признавате ли книгата си или не? Явете ми така също, трябва ли да отговоря Мънзову или не?"

Както и трябва да се очаква, Хитов сигурно е успокоил Каравелов и въпросът бил уреден.

С кой ръкопис на Хитов е разполагал Каравелов? Като се сравни запазеният в Архива на Народната библиотека Хитов оригинал с книгата, ще се види, че те се различават твърде много. Ако Каравелов беше преработил него, то той щеше да нанесе наистина много поправки. А той твърди, че не бил правил големи промени. Ясно е, че е разполагал с някакъв друг препис от Хитовите записки. Дори повърхностното сравнение на книгата с преписа на Берковски показва, че Каравелов е ползувал именно него. И понеже сам Хитов потвърждава точността на преписа, направен от Берковски, не може и дума да става за неточности в Каравеловото издание.

Поправките, които Каравелов е нанесъл в Хитовата книга, са повече стилистични. Каравелов дава литературна обработка на преписа на Берковски, внася повече образност, повече чувство, повече топлота на разказа. От него са и лиричните отклонения тук-таме, и свежите описания на някои места из българската природа, които се срещат на няколко пъти в книгата. Отпечатък на Каравеловите възгледи носят и някои съждения за лица и събития.

Всичко това не намалява ни най-малко авторските заслуги и права на Хитов. Въпреки преработките на Берковски и Каравелов записките на Хитов си остават все пак негови, те са напълно в стила на неговите разбирания и изразяват неговата духовна същност. В това най-вече се състои и тяхната цена, независимо от обилния исторически материал за предосвободителната епоха, който може да се почерпи от тях.

* * *

Освен първото Каравелово издание книгата на Хитов е претърпяла досега и следните издания:

1. Извлечение из записките на стария войвода Панайот И. Хитов. В. „Юнак", г. II, 1899, бр. 2—3, 4—5, 6—7.

Дадени са откъси от втората част на книгата — „Животопис на някои български стари и нови войводи". Текстът е тук-там преработен.

2. Някои стари български войводи. София, 1918, 16, 69+II с. „Походна войнишка библиотека" № 54, издава Щабът на действующата армия.

Дадена е втората част на Хитовата книга. Изданието е под редакцията на проф. Стефан Младенов.

3. Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои български стари и нови войводи. Написал Панайот Хитов. Издадена под ред. на Л. Каравелов. Второ допълнено издание. С уводна статия от проф. д-р Ст. Младенов. С., 1934, 8⁰, XXII+112 с.

Книгата на Хитов е преведена и на чужди езици: чешки (от проф. К. Иречек, в сп. „Osvěta“, 1875 г.). Л. Касъров в своя „Енциклопедически речник“, ч. II, съобщава, че Иречек бил превел „Моето пътуване“ и го напечатал в сп. „Světozor“, а след това дал съкратен извод в „Osvěta“,руски (Славянскии сборник“, т. II, 1877 г. и „Отечественныя записки“, август 1878 г.) и немски (Die Balkan-Haiduken“, от Барон Розен, Лайпциг, 1878 г.).

ХАДЖИДИМИТРОВАТА ЧЕТА И БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО В БУКУРЕЩ*

Походът на Хаджидимитровата чета през лятото на 1868 г., ако и да завърши трагично, има решително влияние за бъдещите насоки на българското революционно движение. Неуспехът на Хаджи Димитър и Караджата послужи за окончателно избистряне на революционното съзнание у българите и по-специално, сред българската емиграция във Влашко, която стоеше начело на всички революционни почини. Четата на Хаджи Димитър и Караджата ликвидира скончателно с революционната тактика на Раковски и постави за неотложно разрешение въпроса за създаване на вътрешна революционна организация, на революционни комитети в България. Този въпрос съществуваше отдавна, още от времето на Раковски и първата българска легия в Белград от 1862 г., но като че условията за неговото разрешение още не бяха назрели. По-сетнешните събития постепенно доказваха, че помощта отвън, от друга държава, е най-несигурен начин за освобождение на българския народ и че единственият път на българите трябва да бъде пътят на родната революция, на самостоятелните действия, изразени във всенародно въстание, подготвено не отвън, а отвътре, в самата България. Втората българска легия в Белград на 1867—1868 г., която също завърши печално и обидно за българските революционери, даде силен тласък към окончателното проваляне на схващанията, че народът ни ще се освободи от робство с помощта на Русия, Сърбия или друга държава, а смъртта на двамата доблестни войводи — Хаджи Димитър и Караджата — извика незабавното осъществяване на идеята за вътрешна революционна организация. В това е може би най-голямото значение на техния безсмъртен подвиг.

Събитията, които предшествуваха похода на Хаджидимитровата чета, са известни. Организираната от партията на „старите“ по внушение на Русия българска легия в Белград през есента на 1867 г. бе разтурена от сърбите през пролетта на следната 1868 г. Недоволните и оскърбени легионери бяха прогонени във Влашко. Тук те не искаха и не можеха да се задържат: революционният им дух беше повишен, а и външните обстоятелства според тях бяха благоприятни за революционни действие отвъд Дунава. Неуспехът на легията бе неуспех и за политиката на „старите“, които бяха взели в себе си почина за действия от революционно естество. И понеже „младите“, които в същност съставляваха по-голямата част от емиграцията, бяха привърженици не на изчакването, а на бързото действие, при това че-

* „Отец Паисий“, 1937, кн. 1, с. 26—29.

тите на П. Хитов и Ф. Тотю от предната година, както и действията на Тайния централен комитет бяха им внушили смелост и самонадеяност — те веднага застанаха на страната на изпъдените легионери и усвоиха тяхното мнение за незабавни революционни действия в България. Това беше в разрез с политиката на Русия и Сърбия спрямо Турция и затова „старите", които неизменно следваха руската политика, се опитаха да осуетят изпращането на чета от Влашко. Най-напред те отказаха да дадат пари за въоръжението на четата, сетне се опитаха да убедят „младите" в безсмислеността и ненавременността според тях на едно революционно действие в България и найсетне, след като не успяха да спрат и осуетят намеренията на „младите", опитаха се да сторят това с помощта на румънската власт: по тяхно донесение руският консул в Букурещ барон Офенберг съобщи на министъра на вътрешните работи Братияну и го помоли да вземе мерки и да не допусне минаването на проектираната чета през Дунава. Разбира се, и това не им помогна.

Опити да осуети минаването на четата направи и сръбското правителство. За тая цел то изпрати във Влашко авторитетния войвода П. Хитов, който се нае да убеди „младите" в ненавременността на тяхната акция. Прекланяйки се пред неговия авторитет, те, както сам той пише, се съгласиха привидно с него, но въпреки това извършиха своето.

В нашата историческа книжнина не е дадено почти нищо за обстоятелствата, при които бе организирана Хаджидимитровата чета, както и за хората, които я организираха. Обикновено се счита, че съставянето на четата е дело на двамата й войводи, подпомогнати от някои родолюбиви емигранти. По този начин се намалява твърде много нейното значение — защото от почин на едно широко обществено движение и настроение сред българската емиграция по онова време тя се свежда до еднолична инициатива, без връзка с политическите идеи на емиграцията и с действителното състояние на българското освободително движение. Интересът на емигрантите и на дейците, живеещи в България, радостта им от преминаването й и преклонението, тогава и по-късно, към делото на двамата войводи са найверните показатели за значимостта и ореола на четата в душите на революционната младеж и за това, че тя е резултат на идеите и настроенията на тази младеж.

Няколко документа из архивата[1] на по-сетнешния касиер на Българския централен революционен комитет Д. Ценович идат да докажат и това, че и самата подготовка на четата е дело на колективни усилия, дело на *организация* в истинския смисъл на думата. Единственият по-обстоен повествовател за организирането на Хаджидимитровата чета Ив. Касабов[2], приписвайки на себе си всички заслуги около изпращането на четата, ни дава и известни по-точни указания за намиране на истината. Тези указания, съпоставени с документите от архивата на Д. Ценович, ще ни помогнат напълно да си изясним въпроса за организирането на Хаджидимитровата чета.

Иван Касабов беше един от основателите и дейците на Тайния централен комитет. Създаден отначало по румънско внушение и с румънско участие, след време комитетът заработва самостоятелно. В първите дни на съ-

---

[1] Архив на Народната библиотека, II А, папка 55.

[2] Д-р И. К а с а б о в. Моите спомени от възраждането на България в революционни идеи. С., 1905. с. 102—114.

ществуването си той няма установена идеология — ако не се смята неговата непримиримост към Русия. Прословутият мемоар, който комитетът издаде, е все още белег на ненапълно укрепнала революционна идеология. Впрочем комитетът не можа да доживее да има чисто революционна идеология. Но той убеди българите, че те биха могли да се организират и сами да си извоюват свободата. Поне така личи от устава му. Той при това спомогна да се избистри революционното съзнание на емиграцията и по-сетне, когато престана да съществува, сред неговите останки апостолът Левски намери първата подкрепа за своето дело.

Иван Касабов след формалното прекратяване на комитетската дейност продължаваше да редактира вестника на комитета — „Народност". Около вестника се групираха всички „млади", т. е. всички привърженици на революционната акция — привърженици на Тайния комитет, и всички, които са против руската политика на „старите". Тук дойде Левски, тук дойде по-сетне и Каравелов. От тоя кръг около в. „Народност" излязоха повечето от първооснователите на революционната организация в България. Този кръг води кореспонденция с видни западноевропейски либерали и революционери, той праща по-сетне свой специален пратеник, който да ги обиколи, и като им изложи лично положението на българите, да търси техните съчувствия и съвети.

Когато легията в Белград бе разтурена и с това се нанесе най-решителен удар върху политиката на „старите" и което е все едно, върху тяхната организация „Добродетелна дружина", тяхното влияние сред емиграцията намаля крайно, а кръгът около „Народност" засили своята дейност. Както изтъкнахме по-горе, по-голямата част от емиграцията бе усвоила мнението и желанието на разочарованите легионери за бързи действия. А начело на тази по-голяма част от емиграцията, начело на „младите" стоеше несъмнено кръгът около в. „Народност". Бидейки донякъде идеен ръководител на младите, този кръг трябваше да вземе в ръцете си подготовката на проектираната чета и да стори всичко възможно за успешното й осъществяване. Така и стана.

Разделението на „млади" и „стари" води началото си още от времето на Раковски. Но тогава то все още не беше тъй ярко изразено, както посетне: преливанията и задружните действия бяха често явление. Кръжецът на младите се формира окончателно на 1866 г., когато се създаде читалище „Братска любов" в Букурещ. Към този кръжец по-сетне, след неуспеха на легията, която беше последното задружно действие на „млади" и „стари", се прилепиха и някои от дейците на Тайния централен комитет и органът на комитета „Народност" стана орган на този кръг на „младите".

Кога този кръг се формира като организационно тяло, не можем да кажем с положителност. Или по-право не бихме могли да кажем точната дата, защото безсъмнено е,че това става след април 1868 г. Ако се съди по думите на Д. Ценович, началото на организацията на младите се поставя току преди заминаването на четата на Х. Димитър и по повод на самата нея: „През следващата 1868 г. в къщата на Д. Ценович състави се комитетът за въоръжение на Хаджидимитровата чета, напечатаха се прокламации на български и турски, събраха се помощи, набави се оръжие" (Арх. НБКМ, II А 55, № 7372). Твърдението на Ценович е повече от приемливо. За да се подготви такава голяма чета, несъмнено трябва и по-здрава организация — и за туй кръгът около в. „Народност" я създаде.

Новата организация се наричаше „*Българско общество*“ в Букурещ. В състава ѝ влизат и Ценович, който се титулува касиер, и Ив. Касабов. Тук влизат и неколцина по-раншни привърженици на „старите“, сега вече разочаровали се от тяхната политика: председателят на обществото К. Чокан и Спиро Константинов. С протокол от 9 юли 1868 г. (АНБКМ, II А 55, № 7278) *Българското общество* натоварва своя касиер да събере волни помощи за нуждите на организацията. Вероятно тя е била изхарчила всичките си средства за четата на Хаджи Димитър.

След изпращането на четата *Българското общество* не загасва. То продължава да издава *в.* „*Народност*“, стои начело на всички инициативи на „младите“ и първо дава подкрепа на Левски да започне организирането на революционни комитети.

БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО-РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ И БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИОННА БУРЖОАЗИЯ ПРЕЗ 1867—1869 Г.*

В заключението на студията си „Съществувал ли е централен революционен български комитет в Букурещ през 1869—1872 г.?"[1] изтъкнах, че е необходимо да се поставят на ново разглеждане въпросите за обществената среда, в която е възникнал комитетът, за обстоятелствата, при които е образуван, за дейността му и идеологичната му същност през посочения период.

Тази необходимост се налага, за да се изяснят окончателно или приблизително редица въпроси около началната история на Българския революционен централен комитет (БРЦК), а следователно и на българското национално-революционно движение през седемдесетте години на миналия век, подигнати напоследък от д-р Д. Шелудко,[2] проф. Н. Кондарев,[3] акад. Д. Косев[4] и акад. М. Димитров,[5] но разрешени според мен неправилно или непълно.

В настоящата си студия ще се занимая с въпроса за обществената среда, в която се е зародил БРЦК в Букурещ. Този въпрос от началната история на комитетското движение е разглеждан досега най-малко и, трябва да се каже, твърде едностранчиво. Известни насоки за изясняването му се дават в цитираната по-горе книга на Косев, но те са недостатъчни за цялостното му и правилно разрешение.

* * *

1. Българското национално-революционно движение възниква, както е известно, в средите на многобройната българска емиграция в Румъния

* Исторически преглед, XVII, 1961, кн. 5, с. 33—58.

[1] Ал. Бурмов. Съществувал ли е централен революционен български комитет в Букурещ през 1869—1872 г.? — Исторически преглед, XVII, 1961. кн. 3, с. 34—47.

[2] Д. Шелудко. Любен Каравелов, Васил Левски и началото на Българския революционен централен комитет. — Изв. Инст. Хр. Ботев, кн. 1, 1954, с. 97—138.

[3] Н. Кондарев. Любен Каравелов в началната история на Българския революционен централен комитет. — Год. на Инж.-строит. инст., т. VII, кн. 2, 1955, с. 204—268; Н. Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов. С., 1957.

[4] Д. Косев. Към историята на революционното движение в България през 1867—1871 г. С., 1958.

[5] М. Димитров. Любен Каравелов, биография. С., 1959.

и отчасти в Сърбия и Русия. Тук се създава неговата идеология и първоначална тактика, тук се изграждат и първите му организационни формации. В течение на повече от едно десетилетие — до нарастването и укрепването на вътрешната революционна комитетска организация начело с В. Левски — ръководството му се намира изключително в ръцете на емиграцията.

Трябва веднага да се изтъкне, че българската емиграция не е била монолитна нито в социално, нито в политическо отношение. Тя била разделена на класови групировки и прослойки със съответни идеологически възгледи. Тези групировки имали различно отношение и подстъп и към основния въпрос на тогавашната българска действителност — освобождението на българския народ от турското иго.

През втората половина на 60-те години на XIX в. българската емиграция, както е вече изтъквано,[6] се деляла на две основни социално-политически групировки — „стари“ и „млади“.[7]

В групата на „старите“ влизали едрата и част от средната буржоазия (едри търговци, предприемачи, откупвачи на данъци и такси, собственици и наематели на чифлици-мошии). Тяхната идеология била буржоазно-консервативна.[8] Възгледите и дейността им по въпроса за освобождението на България се определяли от външнополитическата линия на руското царско правителство спрямо Турция.[9]

В групата на „младите“ влизали средната и дребната буржоазия (главно търговци и занаятчии), занаятчийските и общите работници и трудовата интелигенция. Поради нееднаквия им социален състав „младите“ не били единни и в идеологическо отношение. Една част от тях имали революционно-демократични възгледи, друга — либерално-буржоазни. Обединяващ идеологически момент и за едната, и за другата прослойка бил демократизмът,[10] а разединяващ — отношението към въпроса за освобождението на България. Революционно-демократичното крило се стремяло към цялостно ликвидиране на турското социално и политическо господство в България, безостатъчно ликвидиране на феодалните порядки и осигуряване на пълна национална независимост и всестранно демократично развитие на българския народ по пътя на безкомпромисната въоръжена борба. Либерално-буржоазното крило се домогвало до политическа автономия на България в рамките на Турската империя по пътя на дуализма — султанът да бъде провъзгласен и за български цар.[11]

„Старите“ били обединени организационно в „Добродетелната дружина“, основана през 1862 г.[12] Революционно-демократичното крило на „младите“ имало през 1867 г. за организационен център „Върховното на-

---

[6] М. Димитров. Пос. съч., с. 177 и сл.

[7] Подобно деление съществува не само сред емиграцията, но и в самата България. За него се говори в българската преса още от началото на петдесетте години на миналия век — срв. дописката от Русе в Цариградски вестник, г. А, бр. 25, 3. III. 1851 г.

[8] Характеристика на „старите“ и „младите“.— Народност, II, бр. 15, 2. III. 1869 г.; Дунавска зора, II, бр. 17 от 2. III. 1869 г.

[9] М. Димитров. Пос. съч., с. 179; М. Димитров. Комитетът на „Старите“— Добродетелната дружина, — В: България 1000 години, С., 1930. с. 761.

[10] Вж. тук бел. 8; вж. още Народност, II, бр. 10, 26. I. 1869 г. — уводна статия.

[11] Това е отразено най-ярко в мемоара до султана от 1867 г., издаден от ТЦБК.

[12] За нея вж. подробно у Димитров. Комитетът на „Старите“.

родно българско тайно гражданско началство" начело с Г. С. Раковски.[13] Организационният център на либерално-буржоазното крило на „младите" бил „Тайният централен български комитет" (ТЦБК), основан в 1866 и съществувал до средата на 1868 г.[14]

2. В началото на 1867 г. „Добродетелната дружина" повела в съгласие с ходовете на руската външна политика преговори със сръбското правителство за съединение на сърби и българи в едно „Южнославянско царство" начело с династията на Обреновичите. Осъществяването на този план предполагало обща въоръжена акция на двата народа срещу Турция.[15] С оглед на това „старите" си поставили за задача да привлекат към себе си кадрите на българското национално-революционно движение и да ги използуват за постигането на своите намерения. Въпреки първоначалната съпротива на Раковски в края на краищата революционно-демократичното крило на „младите" се съгласило на обща акция с „Добродетелната дружина", за да може да си осигури средства за въоръжение. „Старите" дали парична помощ и оказали съдействие на четата на П. Хитов за преминаването ѝ в България през пролетта на 1867 г. В замяна на това те определили предварително задачите на похода ѝ и по този начин я поставили под своя зависимост.[16] Създаването на Втората българска легия в Белград през есента на 1867 г. по почин на „Добродетелната дружина" и със средства на Русия[17] дало възможност на „старите" да овладеят напълно ръководството на българското национално-революционно движение и да разполагат с него за своите цели. Техните действия в това отношение били улеснени от обстоятелството, че поради болестта и смъртта на Раковски по това време „Върховното народно българско тайно гражданско началство" престанало да съществува.

Хегемонията на „старите" над българското национално-революционно движение не траяла дълго. Промените в политиката на сръбското правителство, настъпили в началото на 1868 г., довели през април до разтурянето на Втората българска легия[18] и по-късно до противодействие на замислената от войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа революционна акция в България.[19] Едновременно с това и „старите", съобразявайки се с новия курс на руската външна политика, се отказали от плановете си за въстание. Те също възприели отрицателно становище към похода на четата на двамата войводи.[20] Нещо повече, както упорито твърдят някои съвременни данни, „старите" се опитали да спрат нейното преминаване

---

[13] За него по-подробно вж. у Ал. Бурмов. Четническото движение в България през 1867 г., Ч. I. Подготовка на четите. — ГСУ ИФФ, кн. 53, 1960, с. 76 и сл.

[14] За него вж. у Ал. Бурмов. Таен централен български комитет. — Исторически преглед, XVI, 1960, кн. 2, с. 41—65; кн. 3, с. 59—84.

[15] М. Димитров. Комитетът на „Старите", с. 757 и сл.

[16] Ал. Бурмов. Четническото движение, с. 81 и сл.

[17] М. Димитров. Комитетът на „Старите", с. 769 и сл.; Ив. Унджиев. Васил Левски, биография. С., 1945, с. 188 и сл.

[18] Ив. Унджиев. Васил Левски, с. 212 и сл.

[19] П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина. Редакция, увод и бележки от Ал. Бурмов. С., 1940. с. 100 и сл.; Из архивата на Н. Геров, кн. I, под ред. на Т. Панчев. С., 1911. с. 284, № 450, писмо от Ив. Първанов (Хр. Георгиев), Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 28. VII. 1868 г.

[20] Из архивата на Н. Геров, I, с. 281, № 445, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 12. IV. 1868 г.; с. 284, № 450, писмо от Ив. Първанов (Хр. Георгиев), Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 28. VII. 1868 г.

през Дунава чрез интервенция на руския дипломатически представител Офенберг пред румънското правителство.[21] Всичко това охладило отношенията между „Добродетелната дружина“ и революционно-демократичното крило на „младите“, в резултат на което българското национално-революционно движение се освободило завинаги от временната опека на „старите“.

3. След разтурването на Втората българска легия през април 1868 г. и след отказа на „Добродетелната дружина“ от плановете ѝ за въстание в България българското национално-революционно движение изпаднало за известно време в състояние на криза. Главната, а може да се каже и единствена причина за тази криза била липсата на организационен център, който да подведе под един план и едно ръководство революционно-освободителната борба на българския народ против турската власт. Изоставени сами на себе си, привържениците на революционното действие почнали да се обединяват в по-малки или по-големи групи, които търсели начин да се прехвърлят в Стара планина, за да изпълнят там своя революционен и патриотичен дълг.[22]

От това временно безначалие в българското национално-революционно движение се възползувало либерално-буржоазното крило на „младите“, за да се опита да го постави в служба на своите интереси. В изпълнение на тази цел група либерално-буржоазни елементи начело с редактора на в. „Народност“ Ив. Касабов положили през втората половина на юни 1868 г. основите на нова политическа организация на българската емиграция — „Българското общество“ (БО) в Букурещ.[23]

БО заместило в действителност ТЦБК, поради което то наследило изцяло неговите идеологически позиции и на първо място дуализма му, изложен в мемоара до султана от 1867 г., и ги поддържало неизменно и твърдо.[24] Това е ясно изразено в страниците на в. „Народност“, превърнат сега в орган на БО.[25]

---

[21] Народност, г. II, бр. 10, 26. I. 1869 г.; „Извлечение от французката жълта книга“; вж. още повестта на Л. Каравелов. Хаджи Ничо, обнародвана в „Свобода“ през 1870 г. (I, бр. 33—47, 8. VII—21. X); Съчинения на Любена Каравелова, под ред. на З. Стоянов, т. V, Русе, 1887. с. 73; „Независимост“, IV, бр. 52, 12. X. 1874 г.; И. Касабов. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. с. 119.

[22] Така постъпва напр. В. Левски, който след разтурянето на легията отива в Зайчар, гдето проповядвал на тамошните българи „да умират за българщината си“ и им показвал „по кой начин да се вземат на оръжие и как да преминат границата“ (Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. С., 1929. с. 23, № 11, писмо от В. Левски, Търново, до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 11. IV. 1871 г.). За преминаване в България от Т. Магурели се готви пак по план на Левски и друга чета начело с В. Ганчев (БИА—НБКМ, II В 1021, спомени на Хр. Иванов Големия, с. 116 и сл.). За преминаване в България се готвел с група другари и бившият четник от четата на П. Хитов Васил Калоферецът (Страшимиров. Васил Левски, с. 416, № 366, писмо от Хр. Марков, Крайова, до П. Хитов, Белград, 11. IX. 1868 г.). Този Васил от Калофер трябва да е Васил Иванов, един от групата изгонени легисти през април на 1868 г. — вж. Ал. Бурмов. Един неизяснен момент от биографията на В. Левски, — Исторически преглед, XIII, 1957, кн. 3, с. 79—80.

[23] Ал. Бурмов. Хаджи Димитровата чета и Българското общество в Букурещ. — От. Паисий, X, 1938, кн. 1, с. 26—29.

[24] Д. Косев. Пос. съч., с. 18 и сл.

[25] БИА—НБКМ, II А, п. 55, 7282—85, разписки от редакторите на „Народност“ Касабов и К. Цанков; 7272-а, писмо от Д. Войников, Браила, до Д. Ценович, Букурещ, 17. IX. 1868 г.

За забелязване е, че дейците на БО проявяват във всички случаи поголяма гъвкавост от дейците на ТЦБК. Настоявайки за дуалистично разрешение на българския въпрос, те си служат нашироко с революционна фразеология, подхвърлят революционни лозунги и не се отказват от устройването на революционни акции, когато това било необходимо за целите им.

Трябва обаче веднага да се изтъкне, че революционният метод на действие имал за БО във всяко отношение второстепенно и третостепенно значение. БО в никакъв случай не може да се нарече революционна организация. Революционните акции имали за него стойност дотолкова, доколкото можели да послужат като средство за натиск върху турското правителство да приеме дуалистичните искания и планове на българската либерална буржоазия в емиграция.[26]

Типичен пример за идеологичната същност и тактиката на БО е съдействието, което неговите дейци оказали на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. Те улеснили въоръжението и преминаването ѝ в България[27] и я снабдили с печатна прокламация към българския народ, издържана напълно в революционен дух.[28] Едновременно с това обаче те снабдили четата и с мемоар до султана, в който се настоява за дуалистично разрешение на българския въпрос,[29] и с адрес до посланиците в Цариград на великите сили, в който се обяснява защо е предприета революционната акция на четата и се настоява за „щедрата защита и голямата симпатия" на европейските коронован глави.[30] При това и в мемоара, и в адреса се припомня за някогашния мемоар на ТЦБК до султана, който се представя за най-верен изразител на желанията на българския народ в политическо отношение.

Революционните лозунги и подпомагането на революционните акции спомогнали на БО да привлече към себе си революционно-демократич-

---

[26] Срв. К о с е в. Към историята на революционното движение в България, с. 21.

[27] А л. Б у р м о в. Хаджи Димитровата чета и Българското общество в Букурещ, с. 26—29; Д. Ш е л у д к о. Касабов, Мацини и Левски. — Исторически преглед, IV, 1948, кн. 4—5, с. 465—466, се опитва да отрече участието на Касабов, респ. БО, в подготовката и изпращането на четата. Аргументите му сочат за недостатъчно познаване на изворния материал, както и на литературата по въпроса. В последно време към становището на Шелудко се присъедини и А. О. Н и к о л с к а. По въпроса за автора на българската революционна прокламация от 1868 г. — История и география, IV, С., 1961, кн. 1, с. 46 и сл. Тя повтаря казаното от Шелудко, без да прибави какъвто и да е нов аргумент.

[28] Прокламацията е обнародвана най-напред в „Дунавска зора", г. I, бр. 35. 22. VII. 1868 г., след това в „Народност", I, бр. 36, 28. VII. 1868 г. Факсимиле от оригинала ѝ, намерен в турските архиви в Цариград, обнародва В л. Т о д о р о в - Х и н д а л о в. Въстания и народни движения в предосвободителна България според новооткрити турски официални документи. С., 1929. с. 126; Н и к о л с к а. Пос. съч., с. 48—50, прави несполучлив опит да припише на Хр. Ботев авторството на прокламацията. Преди нея опит да отрече авторството на Касабов бе направил Ш е л у д к о. Касабов, Мацини и Левски, с. 461 и сл.

[29] Народност, I, бр. 38, 25.VIII.1868 г.; К а с а б о в. Пос. съч., с. 114—118. Ръкописът на мемоара до султана е намерен от турските власти в книжата на четата след разбиването ѝ на връх Бузлуджа. За това се съобщава в доклада на Мидхат паша до Високата порта от 23.VII.1868 г., Търново, обнародван от В л. Т о д о р о в. Българското въстание през 1868 г., — Църковен архив, I—II, С., 1924—1925, кн. 1—2, с. 155. Тодоров обнародва и превод на самия мемоар. Вж. още Т о д о р о в-Х и н д а л о в. Въстания и народни движения, с. 132—136.

[30] Народност, I, бр. 37, 18.VIII.1868 г., К а с а б о в. Пос. съч., с. 110—113.

ното крило на „младите", да вземе в ръцете си почините от революционно естество и да застане по този начин начело на българското национално-революционно движение.

Така през лятото на 1868 г. след минаването на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа в България БО влязло във връзка с войводата Филип Тотьо и му предложило да отиде с чета на помощ на въстаниците. За целта на Тотьо били дадени и необходимите средства.[31] И ако той и четата му не минали в България, причината за това са несъмнено предохранителните мерки по брега на Дунав, взети от румънското правителство под натиска на Турция.[32] В началото на декември 1868 г. БО снабдило със средства В. Левски и го изпратило на агитационна обиколка из България.[33]

4. БО не просъществувало дълго време. То се разпаднало в първите месеци на 1869 г.

Главната причина на разпадането на БО трябва да се търси преди всичко в нехомогенния състав на ръководството му. За да придадат на своята организация по-голям авторитет и да осигурят средства за постигане на целите ѝ, инициаторите за създаването на БО привлекли в състава на ръкозодството му[34] следните лица: К. Чокан, едър търговец и предприемач, А. Дешов, Сп. Константинов и Г. С. Солакоглу — и тримата заможни търговци. Чокан, който станал и председател на БО, е един от основателите на организацията на „старите",[35] а Сп. Константинов участвува в нейните почини.[36] Несъмнено, че за пълна еднаквост в идейните възгледи на тези лица с възгледите на Касабов, на касиера на БО Ценович и на съредактора на в. „Народност" К. Цанков[37] едва ли може и дума да става. Както личи от спомените,[38] Чокан и Константинов се сближили с Касабов и другарите

[31] К а с а б о в. Пос. съч., с. 120—122.

[32] Из архивата на Н. Геров, I, с. 284, № 450, писмо от Ив. Първанов (Хр. Георгиев), Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 28.VII.1868 г. Вж. още документалните данни из румънските архиви, съобщени от В а с и л е Х р и с т у. Нови сведения за четнишките движения в България преди Освобождението. — Българска мисъл, XII, 1937, кн. 3, с. 185—188. Вж. и спомените на Ф. Тотьо у Ф. С т о я н о в С. Прочутия Филип Тотю войвода, Т. II. Русе, 1900. с. 492 и сл.

[33] А л. Б у р м о в. В. Левски в началната история на Българския революционен централен комитет.— Родина, I, 1938, кн. 1, с. 149—150; с ъ щ и я т. Български революционен централен комитет (1868—1876), С., 1943, с. 35—36.

[34] БИА—НБКМ, II А, п. 55, 7277, протокол. (журнал) на БО от 9.VII.1868 г., където са изредени членовете на ръководството му.

[35] А л. Б у р м о в. Кога и от кого е основана „Добродетелната дружина"? — Лист „Народни будители", С., 1.XI.1941 г. В случая става дума за първоначалната организация на „старите", т. нар. „ефория", основана на 15.IV.1854 г. Срв. и данните, съобщени у Д и м и т р о в. Комитетът на „Старите", с. 746, бел. под линия. Според И в. П. Х р. К ъ р ш о в с к и. Българска добр одетелна дружина в Букурещ (1851—1865), Чокан бил председател на първото настоятелство на дружината, тогава наречена „Българско народно дружество в Букурещ" (Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. кн. II, под ред. на П. С. К ъ р ш о в с к и. Елена. 1929. с. 19).

[36] Д. К о с т о в. Спиро Константинов. Изв. на Инст. Ботев—Левски, кн. III, С., 1959, с. 303. Костов е използувал показанията на самия Константинов. Според тях Константинов бил по едно време каснер на дружината. Вж. още С т. Ч и л и н г и р о в. Български читалища преди Освобождението. С., 1930. с. 168 и сл., Кондика за спомоществования за българската църква и училище в Букурещ — Константинов дава на 21.I.1869 г. помощи на „Добродетелната дружина" (в списъка № 30 и № 87).

[37] За Цанковото съредакторство вж. разписките му за получена заплата от 1. VIII и 24.XI.1868 г.(БИА—НБКМ, II А, п. 55, 7285) и нареждането му от 20.IX.1868 г. да се плати на печатницата за бр. 40 на „Народност" (там, 7284). Срв. още К а с а б о в. Пос. съч., с. 125—126.

[38] К а с а б о в. Пос. съч., с. 120—121; К о с т о в. Пос. съч., с. 306—309.

му във връзка с минаването на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. Тяхното участие в БО е във всички случаи плод на патриотично увлечение, а не на убедена привързаност към идеологията и тактиката му. Това вероятно ще може да се каже и за Дешов и Солакоглу, когато стане ясна тяхната житейска и идейна биография.[39]

Поводът за разпадането на БО е, както изглежда по всичко, антируската пропаганда, която намира място в страниците на „Народност" отначало спорадично, а след това системно.

Още през юни 1868 г. в уводната си статия, посветена на посещението на френския принц Наполеон в Румъния, „Народност" заявява: „Ето че за едно такова късо време (от 1852 лято), за през една и половина десетница години (един и половина дециниум) Франца изработи за румънския народ толкова, колкото Русия с цели столетия не можа да припомогне за освобождението и облекчението що-годе окаяната днес съдба на българския народ, щото да може да сравни плода на своите столетни старания в коя и да е част с очевидните плодове на едно десетгодишно старание на Франца за Румъния . . ."[40]

Това противоруско изказване подбудило П. Кисимов, доскорошен редовен сътрудник на „Народност", да напише статия, в която обяснява защо Русия не е могла да направи нещо повече за подобряване съдбата и за освобождението на южните славяни. Статията си, озаглавена „Криво да седим, право да говорим", той изпратил в редакцията на „Народност". Касабов отказал да я помести във вестника.[41]

От началото на октомври 1868 г. нататък „Народност" обнародва почти във всеки брой материали с антируска насоченост, в които името на Русия обикновено не се споменава, а само се загатва. Така в уводната статия на бр. 41 се твърди, че „известна политика" приспивала дълго време българския народ, като го заблуждавала с „едно ласкателно обещание".[42] Това било „злощастно време в българската история"[42]. В следващия брой е поместено едно подложно писмо[43] на българските въстаници в Балкана начело с Хаджи Димитър, отправено до букурещкия френски вестник „L'Etoile d'Orient", в което се настоява българите да бъдат приети под защитата на Европа, „за да може да се направи един вид за отбрана, толкова нужен против вятъра от север, който за нас българите не по-малко е вредителен, колкото за всички други европейци"[44]. В по-нататъшните броеве

---

[39] Андрей Дешов бил мошиер (собственик на чифлик). През 1843 г. бил един от ръководителите на българския бунт в Браила, за което бил осъден на 11 г. каторга в солниците в Телега. Тук на следната година той участвувал в бунта на затворниците и бил осъден отново, този път на доживотен затвор. Освободен бил по амнистия през юни 1848 г. по време на юнската революция във Влашко. (Вж. у Ст. Романски. Въстанически заговор на Васил Х. Вълков в Браила през 1843 г. — ГСУ ИФФ, кн. XVIII, 1921—1922 г. с. 1—132; Н. Трайков, Споменнте на капитан Васил Вълков.— Изв. Ист. др. в С., кн. X, 1931, с. 87 и сл.; А. Cabur. Спомени на капитан Вълков — (Васил Петров Чардаклиев). С., 1932. с. 69 и сл.; С. Velich i. Mişcările revolutionare de la Braila din 1841—1843. Bucureşti, 1958.

Солакоглу бил богат търговец, произхождащ от свищовски род.

[40] Народност, I, бр. 32, 20.VI.1868 г.

[41] П. Кисимов. Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. С., 1901. с. 84—85.

[42] Народност, I, бр. 41, 2.X.1868 г.

[43] Писмото е от септември 1868 г., когато четата е вече отдавна ликвидирана, а войводите й мъртви.

[44] Народност, I, бр. 42 от 11. X. 1868 г.; Дунавска зора, I, бр. 46, 13.X.1868 г.

на „Народност“ се поместват статии за лошото положение на българските колонисти в Русия, дължащо се на политиката на руското правителство,[45] извадки от противоруски настроения в полския печат,[46] покана на полския комитет в Букурещ за отпразнуване годишнината на полското въстание срещу Русия през 1863 г.,[47] извадка из френската жълта книга,[48] от която може да се заключи, че руският дипломатически представител в Букурещ Офенберг е извършил предателство спрямо четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, и пр.

През октомври 1868 г. Кисимов издал в отделна брошура статията си „Криво да седим, право да говорим“. В увода на брошурата той обвинява редакцията на „Народност“ за непоместването на статията във вестника. Редакцията отговаря и обяснява между другото, че всичкото съдържание и цел на статията му били „да брани и защити руската политика във въстоk в противоположност на западната политика все за въстоk“. Това нещо си нямало място в „един народен български вестник“[49]. Кисимов и сега отговорил. Неговото възражение, озаглавено „Нека се разберем“, било поместено във в. „Народност“[50] вероятно под натиска на одеските българи, които спомагали парично за издаването на вестника.[51] Към Кисимовия текст обаче редакцията прибавя подигравателни и язвителни бележки с явната цел да омаловажи твърденията му. Тези бележки са наситени с подчертан противоруски дух.

Още по-настойчива става антируската пропаганда на „Народност“, когато „старите“ изпратили (29 декември 1868 г.) по внушение на руското Външно министерство прошение до конференцията на посланиците на великите сили, свикана в Париж за уреждане на въпросите около Критското въстание. Подписалите прошението „54 най-благородни помежду българите, родом от разни места на България“ настоявали пред конференцията да се даде автономия на българския народ в рамките на Турската империя.

По същество искането на „старите“ не се отличава от дуалистичните искания в мемоара на ТЦБК от 1867 г., в мемоара, връчен от българската емиграция на принц Наполеон при посещението му в Букурещ през юни 1868 г.,[52] в мемоара на БО, носен от четата на Х. Димитър и Ст. Караджа и в „Припомване на н. и. величество султан Абдул Азис хан от страната на всички български емигранти“, публикувано в „Народност“ почти едновременно с изпращането на прошението.[53] Няколкото дребни подробности, като настояването на „старите“ за двукамерен парламент, не изменят в никакъв случай тъждествеността на прошението с дуалистичните актове на ТЦБК и БО. Въпреки това „Народност“ укорява постъпката на „старите“.

---

[45] Народност, II, бр. 1, 24.XI.1868 г., бр. 13 от 16.II. 1869 г.
[46] Пак там, бр. 8, 12.I.1869 г.
[47] Пак там, бр. 7, 5.I.1869 г.
[48] Пак там, бр. 10, 26.I.1869 г.
[49] Пак там, I, бр. 43, 30.X. 1869 г.
[50] Пак там, II, бр. 5, 22.XII. 1868 г.; бр. 6, 1.I.1869 г.; бр. 7, 5.I.1869 г.
[51] БИА—НБКМ, ф. 154 (Ив Касабов), писмо от Н. М. Тошков, Одеса, до Ив. Касабов, Букурещ, 30.XII.1868 г.; в писмото, както се съобщава, били предадени наставления на Касабов устно и чрез В. Д. Стоянов. С това писмо Тошков праща 75 рубли за издаването на „Народност“. Срв. и съобщението в Народност, II, бр. 12, 9.II.1869 г. за тази помощ.
[52] Народност, I, бр. 39, 7.IX.1868 г.
[53] Пак там, II, бр. 6, 1.I.1869 г.

Още в първото съобщение на „Народност“ за прошението се изтъква, че то е частно дело, „вън от волята на народа“[54]. След това вестникът му посвещава почти цял брой, като предава пълния му текст и го придружава с отрицателни коментарии.[55] По-нататък „Народност“ обнародва още материали против прошението и против неговите автори. Между тези материали за отбелязване е статията на Д. Великсин[56] — „Мемоарът на мнимите български нотабили“ — и полемиката с румънския вестник „Ромънул“[57] и с „L'Etoile d'Orient“,[58] които взели положително отношение към почина на „старите“.

Основните възражения на „Народност“ против прошението се свеждат до две точки: настояването му за двукамерен парламент и самоокачествяването на подписалите го като благородници („нотабили“). И едното, и другото, изтъква вестникът, противоречи на демократичния характер на българския народ.

Още в началото на кампанията си против прошението „Народност“ загатва, че то е изпратено по чуждо внушение. В статията на Великсин също се подмята, че подписалите прошението „са турени без съмнение чрез някого, който иска да сее разделение помежду нас“. По-нататък в „Народност“ се изтъква, че „старите“ са действували „по чуждо настроение“[59] (т. е. настройване), че то е „средството на нашите вънкашни неприятели, за да парализират тая силно изразена народна воля чрез мемоара от 1867 година“, и че то е „чуждо убийствено намерение“, „чужд план, пълен със задни мисли“.[60]

Служейки си отначало със загатвания, „Народност“ не закъснява да изясни ,че в случая става дума за руското правителство и че „старите“ са негови („московски“) агенти.[61] В статията „Руската фракция между българите“, подписана от „Глас на един българин от Швейцария“, се твърди, че „руският двор“ или „петербургската камарила в безкрайната си амбиция да овладее възток“ си служи с „политическа полиция или по-добре политически агенти“. Последните са успели да си намерят „коварни машини“ сред източните народи, включително и сред българския, „които за обещания, пари, декорации и други да шпионират народа, да правят най-ниски интриги помежду братята си, като да могат да спрат всеки един успех, всяко едно споразумение, щото в едно сполучно време да може Русия да натърне в разцепления изток, който тогава ще падне известно в ръката ѝ“.

---

[54] Народност, II, бр.8, 12.I.1869 г.

[55] Пак там, II, бр. 10, 26.I.1869 г. Прошението е препечатано от „Народност“ в книгата Христо Ботев. Неизвестни произведения. Уводна ст. и бел. от Мих. Димитров, С., 1924. с. 9—11.

Изданието на прошението на френски език е озаглавено Supplique des Bulgares à la Conférence de Paris, Paris, 1869: Косев. Пос. съч., с. 23, съобщава погрешно, че заглавието на френското издание на прошението било La Nation Bulgare devant la Conférence de Paris. Както съобщава Народност, II, бр. 8, 12.I.1869 г., „тази брошура се внжда според датата, писана в Русчук от някакъв свещеник, а напечатана в Лайпциг“. И двете брошури не са отбелязани от М. Стоянов. Българската възрожденска книжнина, ред. Ал. Бурмов, I, С., 1957.

[56] Народност, II, бр. 14, 23.II. 1869 г.

[57] Пак там, бр. 13, 16.II.1869 г.

[58] Пак там, бр. 18, 23.III.1869 г.

[59] Пак там, бр. 15, 2.III.1869 г.

[60] Пак там, бр. 18. 23.III. 1869 г.

[61] Пак там, бр. 18. 23.III.1869 г.; бр. 21, 13.IV.1869 г.

„По злощастие, продължава се в статията, тези ниски сътворения при нас искат да си приспособят една решителна рол в делата на нашето отечество." „Народност" трябва да събуди българския народ „от опасностите, които го очакват от Русия", и да покаже без страх „руските интриги, които се употребяват с адска цел да раздвоят нашия народ". Статията завършва с възклицанието: „Бедний народе, после толкова турски и фанариотски угнетения трябваше да имаш и унизени синове, които да се хвърлят в устата на северния Молох!"[62]

Освен в „Народност" Касабов и другарите му водели антируска пропаганда и чрез писма до свои познати или привърженици в румънските градове.[63]

Първи реагирали срещу противоруската линия на „Народност" одеските българи. Те, както се казва по-горе, заставили Касабов да помести във вестника отговора на Кисимов, в който се защищава Русия и се обяснява неуспехът ѝ да освободи досега южните славяни с противодействието на западните държави. Бележките, с които редакцията придружава отговора на Кисимов, предизвикали възмущението на одесци. С писмо от януари 1869 г. до редакцията на „Народност" те изтъкват, че тези бележки „не можат освен да компрометират чувството на народа ни". Вестникът, заявяват одесци, не може вече „да се счита за чисто народен, а като частно и лично издание"[64]. Това по-същество означава, че одеските българи се отказват да подпомагат по-нататък „Народност" с парични средства.

„Старите" също не останали равнодушни към нападките срещу тях и срещу Русия от страна на „Народност". Те били чувствително засегнати, както може да се съди от писмата на водача им Хр. Георгиев до Н. Геров,[65] и преминали към активна защита. Понеже не разполагали със свой печатен орган, те потърсили други начини за борба с БО.

Преди всичко „старите" се постарали да спрат паричната помощ, която одеските българи давали на „Народност". На 21 януари 1869 г., наскоро след първото съобщение на вестника за прошението, Хр. Георгиев настоява пред П. Ганович в Одеса за узнае „кой взе инициативата за парите тези да се пратят на Касабов и кои са подарили". Сведенията за това били необходими на руския дипломатически представител в Букурещ, който „иска да рекомандува персоните тези на министерството"[66], т. е. на руското правителство. Очевидно тази „рекомандация" имала за цел да предизвика мерки срещу одесци с оглед да престанат подпомагането на „Народност". Това, както се казва по-горе, те направили вече по свой почин.

На второ място, „старите" се заели да дискредитират „Народност", като пуснали слух, че вестникът е подкупен от турското правителство, за да пише против прошението и да го критикува.[67] Това обвинение повдигнал в началото на февруари владиката Панарет Рашев, един от ръководителите на „Добродетелната дружина". Той убеждавал гюргевци да не се абонират

---

[62] Народност, II, бр. 25, 18.V.1869 г.

[63] Страшимиров. Васил Левски, с. 427, № 374, писмо от българин из Галац до Ив. Касабов, Букурещ, 5.II.1869 г.

[64] Народност, II, бр. 13, 16.II.1869 г.

[65] Из архивата на Н. Геров, I, с. 291, № 463, 23.II,1869 г.; с. 292—293, № 466, 11.III; с. 264, № 468, 2.IV и др.

[66] Димитров. Любен Каравелов, с. 181, бел. 2 под линия.

[67] Из архивата на Н. Геров. I. с. 293, № 466, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 11.III.1869 г.

за „подкупения вестник от турците „Народност“.[68] Същото обвинение поддържат група емигранти от Олтеница във в. „Дунавска зора“.[69] Според тях редакторът на „Народност“ си бил поставил за задача да раздели българите и „има интерес да направи да повярват в Цариград и на друго място, че уж по неговото старание са се образували две партиди“. Хората около „Народност“, продължават олтенчани, са измамници, които „слугуват на вразите наши и помагат тъй както на младата Турция, тъй и на старата“.

Владиката Панарет препоръчвал още на тези, които получавали „Народност“, да връщат вестника обратно в редакцията му и редица абонати постъпили по този начин. Г. Шопов от Исмаил например , който бил записал два броя и ги бил предоставил на редакцията да ги изпраща по свое усмотрение, сега се отказал от думата си.[70]

Кампанията на „старите“ срещу „Народност“ трябва да е имала значителен успех,щом редакцията излиза да твърди,че руските агенти сеят интриги против вестника и се стремят да прекратят излизането му, както преди три години са спрели вестника на Раковски.[71] В спомените си Касабов изтъква определено, че спрял вестника си по причина на акцията на „старите“ срещу него.[72]

Отношението на „Народност“ към прошението предизвикало реакция и от страна на в. „Дунавска зора“, който също се смятал за орган на „младите“ и имал, общо взето, отрицателно отношение към „старите“.[73]

„Дунавска зора“ разглежда прошението като „народно дело“ независимо от това, че то не изразява „общото убеждение на цял народ“. При оценката му вестникът излиза от становището, че то е извършило полезна работа, като е обърнало вниманието на чуждестранния печат към българския въпрос. Изпращането му до конференцията в Париж „Дунавска зора“ окачествява като постъпка, подканена от „патриотично стремление“. Няма значение,изтъква вестникът, кои са авторите на прошението — „стари, млади, нотабили, благородни, неблагородни“, — важното е те да работят, пишат или говорят за народно добро, за народна полза.[74]

„Дунавска зора“ недоволствува от „Народност“ за това, че с отрицателното си отношение към прошението на „старите“ създава разединение и раздори сред българската емиграция. Който прави раздори, заявява вестникът, „той не е приятел на народа ни, той е по-опасен за него, отколкото неговите вънкашни неприятели“[75].

---

[68] Народност, II, бр. 13, 16.II,1869 г., дописка от Гюргево.

[69] Дунавска зора, II, бр. 24—25, 3.V.1869 г.

[70] Народност, II, бр. 12, 9.II.1869 г., бр. 19 от 30.III. 1869 г., бр. 27, 1. VI.1869 г.

[71] Народност, II, бр. 25, 18.V.1869 г.; вж. още уводните статии в бр. 26, 25.V. 1869 г. и 27 от 1.VI.1869 г. Срв. и Свобода, г. III, бр. 21 от 18.XI.1872 г., фейлетона „Знаеш ли ти кои сме“? — „Когато българите се известиха, че в редакцията на „достоуважаемия вестник“ са се появили и турски лири, то захванаха да не дават и онова, що даваха дотогава, и „Народност“ се помина скоропостижно.“

[72] К а с а б о в. Пос. съч., с. 130.

[73] Вж. напр. дописката от Букурещ в бр. 33, II, от 29.VI.1869 г., гдето се изтъква, че „старите“ са „безусловни оръдия на правителствената руска политика за Балканския полуостров и особито за горкия наш народ, който имал повече и по-големи неприятели и отвънка. На тях недоброжелатели първенци трябва вестник, за да могат по-успешно да си извършват мисията.“

[74] Дунавска зора, II, бр. 16, 1.III.1869 г.

[75] Пак там.

Както се вижда, кампанията на „Народност“ против Русия, против прошението на „старите“ до Парижката конференция и против самите „стари“, на която пригласял с пълен глас от 1 февруари 1869 г. и хумористичният вестник „Тъпан“,[76] имала отрицателни последици за органа на БО: одесци спрели паричната си помощ, редакторът му бил обвинен в това, че е подкупен от турците, абонатите му намалели, част от „младите“, в лицето на „Дунавска зора“, се обявили против него.

Всичко това не могло да не се отрази в средите на БО и най-вече в ръководството му. Мнозинството от членовете му начело с председателя Чокан, които не споделяли възгледите на Касабов, Ценович и Цанков, прокарвани от тях в „Народност“ и „Тъпан“, го напуснали. За това няма преки сведения, но то се разбира от някои косвени данни. Така имената на Чокан, Дешов, Константинов и Солакоглу не се споменават никъде през 1869 г. във връзка с дейността на Касабов, Ценович и Цанков. Обратно, имената на последните трима се срещат през това време винаги заедно, те са свързани тясно с обща дейност. Това означава, че между едната и другата група е последвала раздяла, която по същество означава разпадане на БО.

За последен път имената на Чокан и Константинов се срещат в „Народност“ на 12 януари 1869 г. във връзка с подаряването на течения от вестника.[77] От този факт може да се заключи, че в първата половина на януари, т. е. до начеването на кампанията против прошението на „старите“ и до получаването протеста на одесци, БО още е съществувало. Разпадането му следователно трябва да се постави най-рано през втората половина на януари или по-точно през първата половина на февруари 1869 г.

5. След като БО престанало да съществува, привържениците на идеологичната линия на в. „Народност“ се обособили в група, която нарекли „Млада България“. По-късно групата се наричала още и „Братска любов“[78] по името на читалището на „младите“ в Букурещ.

Името „Млада България“ се употребявало за означаване изобщо на „младите“ и преди да си го присвои групата около в. „Народност“.[79] За пръв път то се явява като име на тази група през втората половина на март 1869 г.[80]

„Млада България“ не изглежда да е била организация в истинския смисъл на думата или поне засега няма такива данни.[81] В редовете ѝ обаче

---

[76] Така напр. в сценката „Един нотабил“ (Тъпан, I, бр. 3, 20.III, бр. 4. 30.III и бр. 5, 5.IV.1869 г. — Б о т е в. Неизвестни произведения, с. 54), посветена на прошението, се твърди, че то е било написано в Русия и пратено на „старите“ само да го подпишат. При това царското московско правителство дало заповед да се подпишат не по-малко от 50 души.

[77] Народност, II, бр. 8, 12.I.1869 г., дописка от Гюргево; вж. още Дунавска зора, II, бр. 15, 22.II.1869 г.

[78] С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 442—444, № 387 — писмо до Мацини от La société „Amour Fraternel“, Букурещ, 16/28.VII.1869 г.; Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. „Свобода“ (1860—1869). Издирил и подготвил за печат Мих. Димитров, С., 1957. с. 525, дописка в руския в. „Голос“ от Л. Каравелов, 3/15. VIII.1869 г. Групата „Братска любов“ е наречена тук „либерална българска партия“.

[79] Народност, II, бр. 8, 12.I.1869 г., дописка от Гюргево.

[80] Народност, II, бр. 18, 22.III; бр. 19, 30.III. 1869 г. На двете места е казано, че „Народност“ е орган на „Млада България“. В бр. 19 е публикуван и един протест от Гюргево срещу в. „Дунавска зора“, подписан „Българи от Млада България“.

[81] В една дописка от Букурещ до цариградския гръцки вестник „Неологос“, препечатана от цариградския вестник „Македония“, III, бр. 22, 26.IV.1869 г., се казва че „Нова“ или „Млада България“ била комитет. Д и м и т р о в (Б о т е в. Неизвестни произведения, с. 9 и 21) нарича „Млада България“ „направление“ или „фракция“ сред

се наблюдава здраво сцепление, което граничи с организационна дисциплина.

Стожерът, около който се обединявала „Млада България", бил, както се разбира и от казаното по-горе, в. „Народност". Неин орган бил и в. „Тъпан", чието излизане било решено още по времето на БО.[82]

Главните дейци на „Млада България" били: редакторът на „Народност" Ив. Касабов, съредакторът му К. Цанков, който при това бил редактор и на „Тъпан"[83], Д. Ценович[84], чрез когото се получавала кореспонденцията на „Тъпан", Т. Райнов и Ив. Кършовски,[85] учител по това време в Гюргево.[86]

Идейните позиции на „Млада България" били, както и тези на БО, либерално-буржоазни.[87] Групата държала твърдо за дуализма, както може

българската емиграция. Хр. Г а н д е в. Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност, С., 1946. с. 37 и сл., нарича „Млада България" група. Гандев пръв се занима с историята на „Млада България", обаче твърде ограничено и недостатъчно. Ш е л у д к о. Касабов, Мацини и Левски, с. 475, отрича съществуването на организация „Млада България". Също и К о с е в, Пос. съч., с. 29—30.

[82] Поканата („позив") за събиране абонати на Тъпан, подписана от К. Цанков с дата 1.I.1869 г., е обнародвана за пръв път в Народност, II, бр. 9, 19.I.1869 г. Редакцията на „Народност" пожелава на новия вестник „да достигне да бъде снажен водител на бляскава лъча в пътя пред нашите народни интереси", „добър успех в предприятията и тържествена сполука в постижението на предназначената си цел". Вж. и К а с а б о в. Пос. съч., с. 126.

[83] Това личи както от поканата за абонати, тъй и от съобщението в заглавието на вестника до бр. 7 вкл. (2.V.1869 г.), че парите и кореспонденцията се изпращат на Цанков чрез Ценович. Ив. Мънзов е станал редактор на „Тъпан" вероятно след напущането на Цанков (от бр. 8 нататък). К а с а б о в. Пос. съч., с. 126, твърди че Мънзов бил още отначало редактор на вестника.

[84] БИА—НБКМ, ф. 11 (М. Дринов), арх. ед. 202, л. 20, писмо от Г. Д. Начович Виена, до М. Дринов, Харков, 11.V.1869 г.: Ценович е „байрактар на Млада България".

[85] Срв. К ъ р ш о в с к и. Из миналото, I,с. 9—15, писмо от Ив. Касабов, Букурещ, до Ив. Кършовски, Гюргево, 15.VI.1869 г.; вж, още Г а н д е в, Васил Левски, с. 37—38.

[86] Вероятно в ръководството на групата са влизали още Д. Великсин от Браила, сътрудник на „Народност" и особено активен по време на кампанията срещу прошението на „старите", и Ив. Мънзов, който работи в редакцията на „Тъпан".

Може да се предполага, че „Млада България" е имала и други привърженици в румънските градове освен групата в Гюргево, състояща се от 20 души. (Те са подписали на 16.III.1869 г. протест срещу „Дунавска зора", за който ще стане дума по-нататък.)

В Народност, II, бр. 4, 15.XII.1868 г., е даден списък на настоятелите на вестника, както следва: Гюргево — Иван Кършовски; Браила — Скарлат Стратов; Галац — Макс Райкович или П. Янкулов; Измаил —П. К...ев [Каляджиев, бел. Бурмов]; Болград — Диаманди Христофоров и М. Радне [Радионов?]; Яш — Петър Г. Еленков; Фокшан — Х. Симеон Дрянович; Бъзъу — Тодор Недялкович; Бакъу — Георги Х. Николаев; Бърлад — Х. Никола Попович; Крайова—Хр. Х. Данаилов; Т. Магурели — Д. Хр. Попов; Т. Северин — Сава Иванович; Калафат — Георги Арванитополу; Александрия — Спиро М. Недялкович, Ат. К. Топузанов; Плоещ — Панайот Х. Жеков и Х. Параскева Маринович; Зимнич — Илия Гьол и Георги Данаилов; Търговище — Стефан Лекарски; Одеса — В. Н. Рашеев; Белград — Коста Лазаров; Виена— братя Паница.

Тези настоятели са от времето на БО. Касабов. Пос. съч., с. 130, казва, че през пролетта на 1869 г. повечето негови и „уж верни агенти и настоятели в Румъния и Русия за събиране спомоществуватели на вестника почнаха да се отказват по разни причини". Колко от посочените в списъка лица са се отказали след кампанията на „Народност" срещу прошението на „старите" и кои са останали привърженици на „Млада България", не може да се каже.

[87] Народност, II, бр. 15, 2.III.1869 г.: вестникът „следва либерални и демократични начала".

Срв. характеристиката на Хр. Ботев за „Народност" в уводната статия на в. „Дума" (I, бр. 1, 10.VI.1871 г.): „Такъв е бил всеобщият български вестник, който отначало и докрай беше орган на някакви си м л а д и чорбаджии."

да се съди от материалите в „Народност“[88] и от някои документи.[89] В тях е очертана и външнополитическата ориентация на групата — прозападна[90] и антируска. Последната се прокарва особено последователно в „Тъпан“, като се почне още от първия му брой.[91]

Въпреки дуалистичната си линия групата „Млада България“ подобно на БО си служи също с революционна фразеология. Това е отразено често в страниците на „Народност“[92], който според „Тъпан“ е „заверджийски“, т. е. революционен вестник.[93] От своя страна „Тъпан“ не се показва почти никъде привърженик на дуализма. Революционната фразеология в него е още по-нашироко застъпена.[94]

Наред с това „Народност“ помества редица материали и на първо място статии на Л. Каравелов,[95] в които се подлага на жестока критика дуализмът, следователно те са в пълно противоречие с основните позиции на „Млада България“. Това също се прави с определена тактическа цел.

Типични примери за опитите на „Млада България“ да отстои своите дуалистически възгледи и същевременно да даде вид, че е за революционно разрешение на българския въпрос, е твърдението на „Народност“, какво

Г а н д е в. Васил Левски, с. 35 и сл., се стреми да докаже, че идеологията на „Млада България“ е копие на идеите на италианския демократ Дж. Мацини. Това становище, трябва да се подчертае дебело, е съвсем пресилено. Отделни прилики във възгледите в никакъв случай не могат да означават тъждественост на цялата идеология. От друга страна, връзките на „Млада България“ с Мацини, за които ше стане дума по-нататък, съвсем не означават възприемане на неговата идеология, още повече че в писмото си до Мацини от 16/28. VII. 1869 г. групата прави уговорки по отношение на някои възгледи на италианския демократ — напр. републиканизма му.

Възгледите на Гандев бяха оспорени твърде аргументирано от Ш е л у д к о. Касабов, Мацини и Левски, с. 472 и сл. Там е направен подробен разбор на писмото на групата от 16/28. VII. 1869 г. Вж. още М и х. Д и м и т р о в. Васил Левски в осветление на най-новата ни историческа литература. — Исторически преглед, IV, 1947 — 1948 г., кн. 1, с. 109—110; Срв. и К о с е в. Пос. съч., с. 27—29.

[88] Народност, II, бр. 10, 26.I.1869 г. — ув. ст.; бр. 14, 23.II.1869 г. — статията на Д. Великсин; бр. 15, 2.III — ув. ст. и бел. за в. „L'Etoile d'Orient“; бр. 16, 9.III — ув. ст.; бр. 18, 23.III — ув. ст.; бр. 21, 13.IV — ув. ст. и пр. и пр.

[89] С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 442—444, № 387, писмо от групата „Братска любов“, Букурещ, до Мацини, Цюрих, 16/28.VII.1869 г.

[90] Срв. и доклада на руския генерален консул в Букурещ до Азиатския департамент от 29.VII.1868 г. (Г. Б а к а л о в. Руските приятели на Христо Ботев, С., 1937. с. 7): „Някои от живущите в Букурещ млади българи под влиянието на крайно радикалните идеи и учения на европейската демокрация са се отделили от мнозинството свои съотечественици, влезли са в сношение с разни подозрителни личности, като напр. с привърженици на Мацини, с френски агенти и турски шпиони...“

[91] Повечето от материалите в „Тъпан“ са издадени от Д и м и т р о в (Б о т е в. Неизвестни произведения, с. 51 и сл.). Карикатурите са възпроизведени от Т а т я н а С и л я н о в с к а-Д и м и т р о в а. Карикатурите на Хенрик Дембицки в „Тъпан“ и „Будилник“. В: сб. Хр. Ботев, С., 1949. с. 325 и сл.

[92] Народност, г. II, бр. 15, 2.III.1869 г. — дописки от Свищов и Търново; бр.16, 9.III — уводна ст. „Поглед върху Турция“; лр. 17, 16.III и бр. 18, 23.III — Писмо от България; бр. 18—статия от немския вестник „Zukunft“; бр. 26, 25.V — Преглед в Българско, и пр. и пр. В бр. 14, 23.II.1869 г. почва да се печата последователно румънски превод на Каравеловата повест „Войвода“, а в бр. 31, 6.VII — българска преработка на „Горчива съдба“.

[93] Тъпан, I, бр. 4, 30.III. 1869 г.

[94] Това е дало повод на Д и м и т р о в (Б о т е в. Неизвестни произведения, с. 32) да твърди, че „не „Свобода“, а „Тъпан“ е първият орган на революционно настроената емиграция... Той е първият, който продължи революционната проповед на Раковски...“

[95] Народност, II, бр. 16, 9.III 1869 г. — Мои братя; бр. 24, 11.V — Що искат българите.

последните думи на българските революционери, които умирали на бесилката, били настояване да се изпълнят исканията на мемоара на ТЦБК от 1867 г.[96]

Най-сетне „Млада България“ не се отказва и от акции, които по същество са революционни. Така с нейна помощ Левски заминава на 1 май 1869 г.[97] за втората си революционно-пропагандаторска обиколка в България. Касабов и Райнов снабдяват Апостола не само с пълномощни писма, но и с две революционни прокламации — едната напечатана на български, другата — на турски език.[98] Прокламацията към българския народ с дата „априлия 1869 завършва с призив: „Братя българи! Дръзновено прочее скочете всичките на оръжие против вашите столетни угнетители!... Чакайте само на първия знак, който ще ви се даде от наша Стара планина, пък тогава напред!...“[99]

Прокламацията е издадена от името на „Привременното правителство в Балкана“, от чието име е и прокламацията, носена от четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. И печатът, сложен под нея, „Българско привременно правителство“ е от 1868 г. Очевидно „Млада България“ се опитва да се представи за наследник на революционните традиции на хаджидимитровци. Очевидно е също, че тя се мъчи да създаде илюзии у някои за предстоящо въстание в България.

6. През втората половина на май 1869 г.[100] групата „Млада България“

---

[96] Народност, II, бр. 18, 23.III. 1869 г.

[97] А. Бурмов. В. Левски в началната история на БРЦК, с. 150—151; същият. БРЦК, с. 38; Унджиев. Пос. съч., с. 246 и сл.

[98] Пак там; Гандев. Пос. съч., с. 51—52; Из архивата на Н. Геров. I. с. 292. № 465, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, между 8 и 11.III. 1869 г., с. 296, № 472, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ , до Н. Геров, Пловдив, 30.V, с. 297, № 473, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 14. VI; Страшимиров. Васил Левски, с. 431, № 377, писмо от Т. Ковачев, Т. Магурели, до П. Хитов, Белград, 14.III.1869 г.; Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. С., 1952. с. 121, 201, показания на Анастас Попхинов от 13.XI.1872 г. и 8.I. 1873 г.; Касабов. Пос. съч., с. 126—129.

[99] Страшимиров. Васил Левски. с. 436, № 381.

[100] Според Ст. Заимов. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов, С., 1895. с. 37, по спомени на Райнов делегацията заминала за Женева в края на октомври 1869 г.; Ев. Волков. Христо Ботьов, Сборник на Българската академия на науките, кн. XV/10, 1921 г., с. 101, бел. 4 под линия, по спомени на Райнов, предадени на биографа на Бакунин д-р М. Нетлау, приема дата юли 1869 г.; тази дата сочи преди това Г. Бакалов. Сергей Нечаев и Христо Ботев. С., 1937 г. с. 18; същият. Руските приятели на Христо Ботев. с. 7; Н. Славчев. Теофан Райнов като революционер и възрожденец. С., 1940. с. 11. се опитва да докаже, че делегацията е заминала в първите дни на юни и по този начин се доближава до точната дата; Гандев. Пос. съч., с. 41—42, неизвестно по какви съображения отмества датата към втората половина на април и първата половина на май; Унджиев. Пос. съч., с. 835, приема неопределена дата — лятото на 1869 г.

Точната дата на заминаването на делегацията може да се определи по писмото на Касабов до Ив. Кършовски от 15.VI. 1869 г. (Кършовски. Из миналото, I, с. 9—15), в което е даден препис на писмото на Райнов от Женева. Това писмо е датирано от 16.VI.1869 г. На пръв поглед изглежда странно, че Касабовото писмо, в което се включва Райновото, е от 15.VI, а Райновото — от 16.VI. Работата е там, че Райнов е употребил новия стил, валиден по това време в Швейцария. По стар стил датата на неговото писмо е 4.VI. Там се казва, че делегацията е пристигнала в Женева предния ден („вчера“), т. е. на 3.VI. Пътят от Букурещ до Женева по онова време не е бил помалко от една седмица, следователно делегацията е тръгнала през втората половина на май.

изпратила в Западна Европа делегация от двама[101] свои членове — Т. Райнов и Р. Гръблев.[102] Те трябвало да се срещнат с видния италиански демократ Дж. Мацини, с някои от ръководителите на руското революционно движение, живеещи в емиграция, и с други западни демократически дейци, да установят по-тесни връзки между тях и „Млада България" и да поискат съвети и съдействие за нейната бъдеща работа.

Несъмнено, че основна предпоставка за изпращането на делегацията била прозападната и антируската ориентация на групата. Важна роля в случая играел и интересът на Мацини към съдбата на източните народи, изразен в две негови послания от 1868 и 1869 г.[103] Най-сетне изпращането на делегацията се обуславяло в голяма степен и от връзките, които „Млада България" поддържала в Румъния с привържениците на Мацини, с френски агенти,[104] с полски емигранти, работещи против Русия,[105] и с руски революционери.[106]

Делегатите пристигнали в Женева на 3/15 юни 1869 г. и веднага се срещнали с Ал. Херцен и М. Бакунин, които ги приели „с голяма радост". До Херцен те носели препоръчително писмо от Каравелов.[107] Въпреки сърдечния прием, който оказал на делегатите, Херцен им заявил, че не се занимава с българските работи, и ги отпратил при Бакунин.[108] Последният дал съгласие да ги „настави" и да им „предстои", като им обещал „много големи работи". „Най-голямото е, че той иска мутлак, съобщава Райнов на Касабов, да

Вж. още Из архивата на Н. Геров, I, с. 296, № 473, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 14.VI.1869 г.

[101] М и х. Д и м и т р о в. Биография на Христо Ботев, С., 1924. с. 31, съобщава, без да посочи извора си, че делегацията се състояла от трима души — „Теофил (тъй!) Райнов, Ненчев и един търговец, чиято фамилия засега още не е установена"; с ъ щ и я т. Любен Каравелов, с. 190, приема, че в делегацията са влизали Райнов и Р. Гръблев.

[102] Райчо Гръблев е член на групата „Млада България" в Гюргево. Той е един от подписалите протеста на гюргевци срещу „Дунавска зора" от 16.III.1869 г. (Народност, II, бр. 19, 30.III.1869 г.).

Неговото име като втори делегат не се съобщава в никакъв извор. В донесението на руския генерален консул в Букурещ до Азиатския департамент от 30.VII. 1869 г. се казва, че другарят на Райнов бил от Гюргево (Б а к а л о в, Руските приятели на Христо Ботев, с. 7); М. Б а л а б а н о в. При Мацини. — Летописи, I, бр. 10, 1.IV. 1900 г., с. 193, съобщава, че единият делегат (очевидно Райнов) бил от Южна, а другият от Северна България; Нетлау съобщил името на втория делегат на *Волков* (пос. съч., с. 95, 97) под инициалите R. St., търговец от Свищов. За първи път името на Р. Гръблев се съобщава от Б а к а л о в. Сергей Нечаев и Христо Ботев, с. 18, неизвестно отгде взето.

[103] Народност, I, бр. 42, 11.X.1868 г.; Дунавска зора, I, бр. 47, 17.X.1868 г.; Македония, III, бр. 1, 3.XII.1868 г. — „Писмо към поляците"; Дунавска зора, II, бр. 17, 8.III.1869 г. — „Прокламация към возточните народи".

[104] Б а к а л о в. Руските приятели на Христо Ботев, с. 7, доклад на руския генерален консул в Букурещ до Азиатския департамент от 29.VII. 1869 г.

[105] Из архивата на Н. Геров, I, с. 292, № 466, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, Н. Геров, Пловдив, 11.III.1869 г.: Касабов „се е приближил цял с поляците".

[106] Така напр. каналът за бягство на Сергей Нечаев от Русия в Швейцария през пролетта на 1869 г. бил организиран предимно от членове на „Млада България": в Галац — учителя в българското училище, в Браила — Д. Паничков и Стефаниака, в Букурещ — Д. Ценович, Ив. Мънзов, К. Цанков, Ив. Касабов, в Гюргево — Р. Гръблев, Т. Райнов, Г. Киселов, Н. Ценович (показания на нечаевеца Успенски, цитирани от М и х. Д и м и т р о в. Христо Ботев, биография, С., 1948. с. 64—65).

[107] К ъ р ш о в с к и. Из миналото. I, с. 12, писмо от Т. Райнов, Женева, до Ив. Касабов, Букурещ, 4/16.VI.1869 г. Вж. тук и бел. под линия 100.

[108] В о л к о в. Пос. съч., с. 97, по спомени на Райнов.

идем в Париж и ни се обещава защитата Наполеонова, той „посредствено“ ще ни препоръча. Нашите начала му се харесват.“[109]

Херцен и Бакунин свързали делегацията с мациниста Лудвиг Булевски, който се наел да ѝ уреди среща с Мацини.[110] Срещата станала в Лондон,[111] където по това време се намирал италианският демократ. За преводач делегацията взела със себе си българския студент в Париж М. Балабанов, до когото имала препоръчително писмо от Букурещ.[112]

За разговора на делегатите с Мацини знаем предимно от спомените на Балабанов. Според него Мацини заявил, че борбата, която е започнал българският народ за освобождението си, е „борба благородна и похвална. Тя заслужава насърчаване от страна на всички ратници за човешката свобода.“ След това Мацини препоръчал на българите да имат организация, умни предводители, младежи, които са готови да умрат, паричен фонд, оръжие и припаси. Освен това, казал той, те трябва да се облегнат, ако не на някоя по-голяма държава, то поне на Румъния, Сърбия или Гърция, тъй като Турция е силна и се поддържа от някои велики държави.[113]

Трябва да се изтъкне, че Балабанов не предава всичко, което се е говорило на срещата на делегацията с италианския демократ. Както личи от писмото на групата „Млада България“, в случая „Братска любов“, до Мацини от 16/28 юли 1869 г., той се изказал против дуализма, при който се запазва монархическият институт, и настоял групата да възприеме и пропагандира републиканизма. Освен това Мацини се усъмнил в демократизма на българския народ. Най-сетне той проявил интерес към революционните прояви в България в момента — чети и др.[114]

Според спомените на Райнов Мацини запознал българските делегати с известния английски публицист Стаумфилд и ги свързал с гръцки и турски емигранти, които издавали в Лондон революционни вестници и симпатизирали на българското освободително движение. С турските емигранти било

[109] К ъ р ш о в с к и. Из миналото, I, с. 13, писмо от Райнов, Женева, до Касабов, Букурещ, 4/16.VI.1869 г.

[110] Пак там, с. 12.

[111] В писмото си до Касабов от Женева (К ъ р ш о в с к и. Из миналото. I, с 14) Райнов казва: „Утре отивам за Цюрих при Мацини.“ В доклада на руския генерален консул в Букурещ до Азиатския департамент от 29.VII.1869 г. (Б а к а л о в. Руските приятели на Христо Ботев, с. 8) също се твърди, че срещата с Мацини станала в Цюрих. Обаче З а и м о в. Пос. съч., с. 37, съобщава по спомени на Райнов, че делегацията отишла при Мацини в Лондон. Същото поддържа и преводачът на делегацията Б а л а б а н о в. Пос. съч,, с. 194. Делегацията наистина е ходила в Цюрих, но по това време Мацини вече се намирал в Лондон.

Датата на срещата с Мацини е също тъй забъркана в литературата. З а н м о в. Пос. съч., с. 37, казва, че Райнов заминал за Женева в края на окт. 1869 г., седял там при Бакунин една седмица и тогава заминал за Лондон; от Лондон се завърнал през декември. Б а л а б а н о в. Пос. съч., с. 194, сочи първата половина на септември. „С л а в ч е в. Пос. съч., с. 12, изхождайки от писмото на „Млада България“, респ. Братска любов“, до Мацини от 16.VII.1869 г., в което се говори, че Райнов се е завърнал (С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 442—443, № 387), смята, че срещата е станала в началото на юли. У н д ж и е в. Пос. съч., с. 381, определя датата на срещата между 16 юни и 16 юли, като пропуща, че 16 юни в писмото на Райнов от Женева до Касабов е в същност 4 юни. Въпреки това неговото гледище е най-близо до истината. Най-вероятно срещата с Мацини да е станала през втората половина на юни 1869 г.

За твърдението на В о л к о в. Пос. съч., с. 106, че Райнов се срещал с Мацини два пъти — през август и през септември — вж. У н д ж и е в. Пос. съч., с. 831.

[112] Б а л а б а н о в Пос. съч., с. 193.

[113] Пак там, с. 195.

[114] С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 442—443, № 387.

сключено съглашение, което задължавало българите, респ. групата „Млада България", да внася чрез Румъния в Турция турския вестник „Революция".[115]

Още докато била в Швейцария, делегацията изпратила до „Млада България" някакви брошурки.[116] При завръщането си в първата половина на юли[117] тя донесла „значително количество разни позиви на руски език и други подобни съчинения с възмутително съдържание", съобщава руският генерален консул в Букурещ на Азиатския департамент.[118] Очевидно тази литература била предназначена за прехвърляне в Русия, каквото задължение трябва да е поела делегацията пред Бакунин и други руски революционери, с които се е срещнала.[119]

Какви практически резултати освен установяването на връзки с Мацини, Херцен, Бакунин и други руски и западни революционни и демократични дейци[120] е постигнала делегацията, засега не може да се каже поради липса на документален материал. Какво е, от друга страна, значението на тези връзки за развоя на българското национално-революционнно движение, също е мъчно да се установи. Дали наистина у „Млада България" са съществували надежди, че „независимостта на българския народ може да се постигне само чрез световна революция", за което говори руският генерален консул в Букурещ, [121] е въпрос твърде съмнителен, като се имат пред вид нейните идеологични позиции. Така също и предположението, че Бакунин е участвувал или е упражнил някакво влияние при изработването на програмата на БРЦК,[122] е съвсем съмнително. Твърдението, че след срещите с Херцен, Бакунин, Мацини и др. се дошло до „нова постановка на нашето революционно дело", [123] е във всички случаи неприемливо, като се има пред вид по-нататъшното развитие на нещата.

7. Във връзка с изпращането на делегация в Западна Европа, в която главна роля играе Т. Райнов, необходимо е тук да се кажат няколко думи за неговото участие в групата „Млада България" и за влиянието, което той е упражнил в нея. Това се налага и от обстоятелството, че името му се преплита с дейността на турския шпионаж през 1868—1869 г.

Райнов е пристигнал от Цариград в Букурещ в края на октомври или най-късно през първата половина на ноември 1868 г.[124] Както изглежда,

---

[115] Волков. Пос. съч., с. 107, бел. под линия. Вж. още данните, събрани от Кр. Раковски през 1911 г. (Ундживев. Пос. съч., с. 835).

[116] Кършовски. Из миналото. I. с. 14, писмо от Райнов, Женева, до Касабов, Букурещ, 4/16.VI.1869 г.

[117] За това се съди от датата на писмото на „Млада България", респ. „Братска любов", до Мацини (Страшимиров. Васил Левски, с. 443, № 387). Щом „Млада България" пише на Мацини от Букурещ на 16 юли, делегацията трябва да се е върнала няколко дни по-рано.

[118] Бакалов. Руските приятели на Христо Ботев, с. 8.

[119] Пак там. Руският генерален консул в Букурещ обещава да следи „най-малкия опит" на Райнов да прехвърли „революционната пропаганда в Русия".

[120] Касабов. Пос. съч., с. 97—100.

[121] Бакалов. Руските приятели на Христо Ботев, с. 7.

[122] Волков. Пос. съч., с. 102 и сл. Срв. и Косев. Пос. съч., с. 27—29.

[123] Мих. Димитров. Биография на Христо Ботев, с. 31.

[124] Това личи от писмото на М. Иванов, Цариград, до Райнов, Букурещ, 23.XI. 1868 г. (БИА—НБКМ, ф. 335, Т. Райнов, II В, 2233). Ив. Пастухов. Турски шпионаж между българската емиграция в Румъния. Ролята на Теофан Райнов и мацинистите. —ИБИД, кн. XXII—XXIV, 1948, с. 279, 286, твърди въз основа на погрешно прочитане на датата на писмото на Иванов до Райнов от 30.IX.1868 г. (БИА—НБКМ, ф. 335, Т. Райнов, II В, 2234), че Райнов пристигнал в Букурещ в края на август.

той веднага се е свързал с „младите“ и по-конкретно с Ценович,[125] респективно с. БО.

Наскоро след това в Букурещ тръгва слух, че Райнов е турски шпионин. Това е отразено в редица писма на водача на „старите“ Хр. Георгиев до Н. Геров.[126] Сам Райнов потвърдил след освобождението тези слухове пред Ст. Заимов[127] и М. Нетлау.[128] В литературата за епохата също се говори определено за връзките на Райнов с турския шпионаж.[129] В последно време станаха известни няколко писма на Манол Иванов, служител в т. нар. таен кабинет на Али паша в Цариград, до Райнов,[130] които свидетелствуват категорично за шпионската мисия на този последния в Румъния.

В показанията си през Заимов Райнов изтъква, че групата българи на служба в турския шпионаж (споменатият Иванов, д-р Г. Миркович и самият Райнов) решили „да не се предават на турските власти проповедниците на българската свобода“, а да се „подкрепят материално“ за постигането на идеята им. Българките шпиони си разпределили работата по подготовката на едно българско въстание. На Райнов било възложено да отиде в Румъния, а след това и в Западна Европа.[131]

Твърдението на Райнов, че той в същност не е вършил никакъв шпионаж в средите на българското революционно дело в Румъния, а е изпращал „фалшиви рапорти“,[132] се поддържа и от редица автори, занимавали се с въпроса.[133] Смятам, че по отношение на него самия то може да се приеме за вярно.[134] За това свидетелствуват преди всичко писмата на Иванов, които съдържат редица упреци към Райнов, че не изпраща исканите сведения.[135] За това свидетелствуват и редица други обстоятелства, между които на първо място успешното завършване на двете революционно-пропагандаторски обиколки на Левски в България, за които Райнов е знаел, както и

---

[125] БИА—НБКМ, ф. 335 (Т. Райнов), II В, 2233, писмо от М. Иванов, Цариград до Т. Райнов, Букурещ, 23.XI.1868 г. — Иванов пратил писмо до Райнов на 16.XI чрез Д. Ценович.

[126] Из архивата на Н. Геров. I. с. 293, № 465, между 2 и 11.III.1869 г.; с. 292—293, № 466, 11. III, с. 297, № 473, 14.VI, с. 305, № 490, 11. III, 1870 г., с. 307, № 493, 4.IV.

[127] З а и м о в. Пос. съч., с. 42.

[128] В о л к о в. Пос. съч., с. 94—95.

[129] Пак там, с. 92 и сл.; С л а в ч е в. Пос. съч., с. 6 и сл.; У н д ж и е в. Пос. съч., с. 834 и сл.; П а с т у х о в. Пос. съч., с. 277 и сл. и пр.

[130] БИА—НБКМ, ф. 335 (Т. Райнов), II В, 2233—2236. Пръв обърна внимание на тези писма П а с т у х о в. Пос. съч., с. 280 и сл.

[131] З а и м о в. Пос. съч., с. 36—37. Вж. също и В о л к о в. Пос. съч., с. 94—95.

[132] З а и м о в. Пос. съч., с. 37. Вж. още Из архивата на Н. Геров, I, с. 292, № 465, писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, между 2 и 11.III. 1869 г.: „Турците, дето уверяват, че комитет готви да направи пак някакви смущения, тези известия не могат да бъдат от другиго освен от лъжливите шпиони... Главатарят на шпионите тука е нашият Райнов...“; пак там, с. 297, № 473, писмо от Хр.Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 14.VI.1869 г.; „Дяконът е онзи, дето прави лъжливите писма на Райнова, за да се рекомандува, че е добър шпионин.“

[133] З а и м о в. Пос. съч., с. 36 и сл.; В о л к о в. Пос. съч., с. 94 и сл.; С л а в ч е в. Пос. съч., с. 7 и сл.; У н д ж и е в. Пос. съч., с. 834—836; П а с т у х о в. Пос. съч., с. 277 и сл., не изяснява позицията си спрямо „шпионството“ на Райнов.

[134] За действителните намерения на М. Иванов не бих могъл да кажа засега същото.

[135] БИА—НБКМ, ф. 335 (Т. Райнов), II В, 2235, писмо от 7.XII.1868 г.; II В, 2236, писмо от 22. XII.1868 г.

доверието на Апостола към него, изявявано на няколко пъти до края на 1871 г.[136] А Левски, както е известно, е проявявал крайна бдителност по отношение на хората, с които е работил.[137]

Райнов е трябвало да съобщи на Иванов редица данни за революционната дейност на емиграцията и на първо място за пренасянето и складирването на оръжие.[138] Такива сведения Райнов, както изглежда по всичко, не е изпратил.

Една от задачите, които Иванов поставя на Райнов, била да следи за дейността на „руските оръдия"[139], на „аристократите", т. е. на „старите", като установи техните връзки с одеските българи и с привържениците им в Цариград. Райнов трябвало също да се погрижи за „подкреплението" на някакъв вестник. Опозиционният на турското правителство вестник, чието издаване Райнов възнамерявал да организира във Виена, трябвало „да не ходи по руски дух"[140].

Всичко това, съпоставено с обстоятелството, че Райнов още с пристигането си в Букурещ се е свързал с БО и че по това време „Народност" засилва антируската си кампания, показва, че пратеникът на Иванов е изпълнил задачата, за която турският шпионаж настоява толкова много. По един или друг начин Райнов е подсилил антируските и прозападни настроения в кръга на БО, а впоследствие и на „Млада България".[141] Затова именно руският генерален консул в Букурещ следи редовно дейността му,[142] затова по-късно от него се интересува и руската тайна полиция, т. нар. трето отделение.[143] Само с това може най-сетне да се обясни и безпрепятственото завръщане на Райнов в Цариград през 1872 г.[144]

Несъмнено, че Райнов е действувал в случая по вътрешно убеждение, че той е стоял на прозападни и антируски позиции и поради това не е сметнал

---

[136] Така през ноември 1871 г. Левски изпраща до Райнов своя помощник А. Кънчев. В препроводителното писмо до Райнов от 25.XI Левски казва: „Каквото сме, ще ви каже [т. е. ще изложи положението на революционната организация в България, бел. Бурмов]. Дайте му и вашите бележки, какво мислите и какво работите... Приемете сърдечно целувката ми" (С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 85, № 36).

[137] Така напр. Левски не разкрива пред помощниците си А. Кънчев и Д. Общи връзките си в градове и села, когато за първи път обикаля с тях България (Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд, с. 101 и сл.).

[138] БИА—НБКМ, ф. 335 (Т. Райнов), II В, 2235, писмо от М. Иванов, Цариград, до Т. Райнов, Гюргево, 7.XII. 1868 г.

[139] БИА—НБКМ, ф. 335 (Т. Райнов), II В: 2233, писмо от М. Иванов, Цариград, до Т. Райнов, Букурещ, 23.XI.1868 г.

[140] БИА—НБКМ, ф. 335 (Т. Райнов), II В, 2235, писмо от М. Иванов, Цариград, до Т. Райнов, Гюргево 7.XII.1868 г.

[141] Срв. П а с т у х о в. Пос. съч., с. 282 и сл.

[142] Б а к а л о в. Руските приятели на Христо Ботев, с. 8, доклад на консула до Азиатския департамент от 29.VII.1869 г.

[143] Мих. Д и м и т р о в. Любен Каравелов, с. 209—210.

[144] С л а в ч е в. Пос. съч., с. 21—22. Вж. и С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 184, № 97, писмо от В. Левски, Пловдив, до Л. Каравелов, Букурещ, 30.X. 1872 г. Твърдението на някои (З а и м о в, Пос. съч., с. 42; С л а в ч е в. Пос. съч., с. 21. У н д ж и е в; Пос. съч., с. 835), че Райнов се завърнал в Цариград след смъртта на Али паша и шпионската организация станала „гробовна тайна", е очевидно наивно. Турските власти, особено след арестуването на д-р Миркович (Иванов умрял преди това) през втората половина на 1869 г., не са могли да не знаят за дейността на Райнов. И ако Райнов се е завърнал безпрепятствено, то означава, че той е извършил успешно задачата, която му е била възложена, именно засилване на антируското настроение сред емиграцията в Румъния.

за предателство към българското национално-революционно движение разпалването на кампанията на БО и „Млада България“ против „старите“ и Русия.

Това може да се заключи, по липса на други документи, и от фактите на тогавашната биография на Райнов. Той е завършил търговско училище във Виена, работил е тук като търговец с фирмата на Гешови, свързана със западните пазари, участвувал е в доброволческите дружини на Гарибалди през 1862 г.[145] Всичко това не е могло да не окаже влияние върху неговите политически възгледи.

Посрещнал благоприятно легията на Раковски в Белград, Райнов скоро влиза в конфликт с народния войвода, причина за който са между другото и интригите на Касабов.[146] Очевидно в основата на конфликта лежат идеологичните различия между основоположника на българската национално-революционна идеология и групата виенски българи начело с княз Н. Конаки-Богориди,[147] Ат. Михаилов, по-сетне деен член на „Добродетелната дружина“,[148] Райнов и др. Райнов следователно още от 1862 г. проявява своите либерално-буржоазни позиции и още тогава се свързва с Касабов.

В Цариград, където в края на 1866 или началото на 1867 г.[149] се установил да живее след фалита на търговската си фирма във Виена, Райнов поддържал връзки с бъдещите си другари по шпионажа М. Иванов и д-р Г. Миркович, турски чиновници и видни дейци на унията с римската църква през 1860 г.,[150] следователно настроени прозападно и антируски.

Всички тези връзки на Райнов обясняват в много отношения позициите и поведението му през 1868—1869 г.

Сам Райнов съобщава в показанията си пред Заимов и Нетлау, че разполагал с известни парични средства, които предал на Касабов,[151] на Левски[152]

---

[145] Славчев. Пос. съч., с. 1; Унджиев. Пос. съч., с. 834 и сл.

[146] Боби Петров. Биография на Георги Стойков Раковски, С., 1910. с. 151. Цитираното там заплашително писмо на Райнов до Раковски от 13.VI.1862 г. сега се намира в ЦДИА, ф. 3 (Канцелария на НВЦ), арх. ед. 695, л. 30—35.

[147] Петров. Пос. съч., с. 142—143; Касабов. Пос. съч., с. 26—27. Вж. още АР, т. I, събрал и подготвил за печат Г. Димов, С., 1952. с. 291, писмо от Г. С. Раковски, Белград, до Н. Богориди, Виена, между 16 и 22.IV.1862 г. (за датата на писмото вж. Ал. Бурмов. Поправки към том първи от „Архив на Г. С. Раковски“,— Исторически преглед, XII, 1956, кн. 5, с. 75—76); с. 292—293, № 180, писмо от Г. С. Раковски, Белград, до Т. Папазоглу, Груя, 27.VI.1862 г.

[148] Ив. Ев. Гешов. Евлогий Георгиев, Черти из живота му и документи из архивата му. — Период. сп. на Бълг. кн. д-во, кн. LXI, 1901, с. 9, 11—13.

[149] Славчев. Пос. съч., с. 5—6.

[150] Заимов. Пос. съч., с. 35—36; Т. Ст. Бурмов. Българо-гръцката църковна разпря. С.,1902, с. 142, 162; П. Ников. Възраждание на българския народ. Църковно-национални борби и постижения, С., 1929, с. 160. Имената на Иванов и Миркович като дейци на унията се срещат често в българския печат по онова време. Миркович води спор с „Дунавски лебед“ на Раковски (България, Цариград, II, бр.99, 8.II, 1869 г.). Отговорът му на критиката на Раковски за статията му в защита на унията е обнародван в България, II, бр. 90, 31.XII.1860 г.

[151] Заимов. Пос. съч., с. 36—37. На Касабов Райнов бил предал 300 лири.

[152] Волков. Пос. съч., с. 93—95. На Левски Райнов бил предал 200 лири. Славчев. Пос. съч., с. 8—9; разпитал през 1927 г. В. Караиванов, „братовчед на Левски и негова дясна ръка в Карловския револ. комитет“, който му съобщил, че „Т. Райнов е подпомогнал революционната дейност на Левски с една значителна сума“. Ако това е вярно, сигурно се касае до онези пари, който Левски получил от касиера на БО, реси. „Млада България“, Д. Ценович, за да предприеме обиколките си из България.

и др.[153] За 300 лири, дадени от Райнов на Касабов, говори през март в едно писмо Хр. Георгиев,[154] говори през ноември 1872 г. и Каравелов в един от фейлетоните си под заглавие „Знаеш ли ти кои сме?"[155] Впрочем още през септември 1870 г. Каравелов подмята в „Свобода" за някои „мъже, които вземаха от Али паша 500 лири да проповядват дуализма с турците",[156] като има пред вид вероятно лирите, донесени от Райнов.

Едва ли може да има съмнение, че тези твърдения съдържат нещо вярно. Кога обаче и каква сума Райнов е предал на БО или на „Млада България", не може да се установи точно, както не може да се установи и с какво количество пари изобщо е разполагал той. Във всеки случай сумата не е била така голяма, както се приема в литературата.[157] От писмата на Иванов, споменати на няколко пъти по-горе, личи че между него и Райнов се водил спор за пари. Така в края на декември 1868 г. Иванов още не е изпратил исканите от Райнов 300 жълтици, въпреки че последният му „опявал" постоянно за тях.[158] Иванов съветва Райнов да се залови за работа с малкото, което има,[159] и това означава, че още при идването си в Румъния Райнов е разполагал с известно количество парични средства. Дали е получил нова вноска или е употребил донесените пари, не може да се установи с положителност.

8. Идеологическата линия, прозападната ориентация и антируските настроения на групата „Млада България" не се споделяли от всичките „млади" емигранти. Част от тях се обявила рязко против групата. Това е отразено преди всичко в страниците на „Дунавска зора".

Както вече се каза, „Дунавска зора" взела отрицателно отношение към кампанията на „Народност" срещу прошението на „старите". Във връзка с това между двата вестника се завежда спор,[160] в течение на който бра-

[153] З а и м о в. Пос. съч., с. 37: Райнов бил дал на редактора на в. „Дунавска зора" Д. Войников 100 лири. Като се има пред вид отношението на „Дунавска зора" към групата „Млада България", това твърдение изглежда съмнително. В едно писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров от 11.III.1869 г. (Из архива на Н. Геров. I. с. 293, № 466) се казва, че Райнов дал „нещо и на издателя на „Звездата " само да мълчи и да не лише в полза на прошението". Като се има пред вид отношението на „L'Etoile d'Orient" към кампанията на „Народност" против прошението, това твърдение също не изглежда вярно.

[154] Из архивата на Н. Геров, с. 293, № 466, писмо от Хр. Георгиев до Н. Геров, 11.III. 1869 г.

[155] Свобода, г. III, бр. 21, 18.XI.1972, г. (Л. К а р а в е л о в. Х р. Б о т е в. Знаеш ли ти кои сме? Редакция и коментар от Ал. Бурмов. С., 1947. с. 173—174). Каравелов говори за пари, донесени от Райнов, с които подкупвал емигрантите, още в два фейлетона — Свобода, II, бр. 38, 4.III.1872 г., и Независимост, III, бр. 26, 17.III. 1873 г. (К а р а в е л о в. Б о т е в. Знаеш ли ти кои сме?, с. 79 и 187). В повестта си „Прогресист" (Знание, I, бр. 22—23, 30.XI.1875 г., с. 366, препечатана в Съчинения на Л. Каравелов, т. VII. Под ред. на З. Стоянов, Русе, 1887. с. 133), герой на която е Касабов, под името Йон Чучулигяно, Каравелов също говори за тристата лири.

[156] Свобода, I, бр. 41, 7.IX.1870 г. — „Г-ну В. С. в Браила".

[157] Срв. П а с т у х о в. Пос. съч., с. 282; З а и м о в. Пос. съч., с. 36, съобщава, че на Райнов били дадени от М. Иванов 1000 лири (300 за покупка на печатница, които взел Касабов, 100 за Д. Войников и 600 лично за Райнов); В о л к о в. Пос. съч., с. 93, говори за големи суми, с. 95—3000 лири, и пр.

[158] БИА—НБКМ, ф. 335 (Т. Райнов), II В, 2236, писмо от М. Иванов, Цариград, до Т. Райнов, Гюргево, 22.XII.1868 г.

[159] БИА—НБКМ, ф. 335 (Т. Райнов), II В, 2235, писмо от М. Иванов, Цариград, до до Т. Райнов, Букурещ, 7.XII.1868 г.

[160] Дунавска зора, II, бр. 10, 21.I.1869 г., бр. 16, 1.III, бр. 17, 8.III, бр. 18, 12. III, бр. 22, 13.IV и притурка към този брой с „Писмо към редактора на „Народност"

илският вестник помества и редица материали, насочени против „Млада България".

Преди всичко „Дунавска зора" отказва на „Народност" правото да се нарича „народен орган".[161] „Касабов, казва „Дунавска зора", е обсебил „Народност" и показва едно повече користолюбие, отколкото политическо поведение."[162] На второ място, „Дунавска зора" смята, че „Народност" не изразява целокупните интереси на „младите",[163] и се противопоставя на заявлението му, [164] че е „орган на благонадежната Млада България"[165]. В този дух е и протестът на група браилски емигранти против „самозваното название" на „Народност" за орган на „Млада България". В протеста се изтъква, че вестникът на Касабов не може да говори от името на всички „млади". „Народност" може „да има нейна си Млада България или в Букурещ, или Гюргево, тогаз нека си бъде за тях орган"[166].

Тази именно мисъл — че групата „Млада България" е малобройна и не обединява всички „млади" — се поддържа на няколко пъти в „Дунавска зора". Според една дописка от Букурещ групата се състояла само от дватрима души.[167] Според един протест на емигранти от Олтеница, за който стана дума и по-горе, Касабов сам се провъзгласил за „представник и главатар" на една партия, която кръстил „Млада България". В действителност това са „5—6 души зловерци и които търгуват с интересите народни чрез дописки лъжливи, програми политически и пр."[168].

Протестите на браилци и олтенчани са подписани от хора, които принадлежат към групировката на „младите". Под браилския протест например се срещат имената на Бойко Нешев, бивш четник в четата на П. Хитов през 1867 г., на Р. Атанасов, легист във Втората българска легия в Белград, и на Б. Запрянов, доскорешен сътрудник на „Народност", участник в чета през 1864 г. и деен член на ТЦБК и БО.

Всичко това означава, че единството сред „младите", постигнато временно от БО, е вече разколебано. Очевидно е, че „Млада България" не обединявала вече всички „млади", нито имала влияние над тях. Един дописник на „Дунавска зора" от Букурещ дори я смята за отделна от „младите" партия, изтъквайки, че между букурещките българи съществували три партии: „една на старите, друга на младите и трета на „Млада България"[169].

Враждебното отношение на част от „младите" към групата „Млада България" се дължи преди всичко на нейните идеологични позиции. Системното изтъкване в „Народност" на дуализма като главно средство за разрешението на българския въпрос е породило във всички случаи основателно съмнение

от П. Кисимов, бр. 24—25, 3.V; „Народност", II, бр. 15, 2.III.1869 г., бр. 19, 30.III, бр. 23, 4.V, бр. 25, 18.V и пр.

[161] Дунавска зора, бр. 17, 8.III.1869 г., бр. 18, 12.III. В последния брой е поместена и уводна статия, озаглавена „Главни длъжности, що се изискуват от един народен вестникар", която е насочена очевидно срещу редактора на „Народност". За „народен орган" там е посочен в. „Македония" на П. Р. Славейков.

[162] Дунавска зора, II, бр. 24—25, 3.V.1869 г.

[163] Пак там, бр. 15, 22. II. 1869 г.: „Младата България", т. е. „младите", и „Народност" не са едно и също нещо.

[164] Народност, II, бр. 19, 30.III.1869 г.

[165] Дунавска зора, II, бр. 24—25, 3.V.1869 г.

[166] Пак там.

[167] Пак там, бр. 19, 30.III.1869 г.

[168] Пак там, бр. 24—25, 3.V.1869 г.

[169] Пак там, бр. 23, 19.IV.1869 г.

у някои от привържениците на революционно-демократичното крило сред „младите“ за действителните намерения на „Млада България“. Забележително е например, че дори „Дунавска зора“, която посрещнала благоприятно мемоара на ТЦБК от 1867 г., сега не одобрява „Припомването на н. и. султана Абдул Азис хан от страната на всички български емигранти“, обнародвано в „Народност“ в началото на 1869 г.[170] Браилският вестник се съмнява в извора на това „Припомване“ поради унизителния тон, с който са формулирани в него известните от мемоара на ТЦБК дуалистически искания. Стилът на „Припомването“, изтъква „Дунавска зора“, не произлиза от чувствата на емигрантите, а е слог на малодушни сърца.[171]

Немалка роля за враждебното отношение на някои от „младите“ към групата „Млада България“ се пада и на нейната външнополитическа ориентация. Противоруската кампания, провеждана в „Народност“ и особено в „Тъпан“, е била в разрез с традиционнните чувства на българския народ към Русия. За мнозина е било твърде мъчно да отделят руското царско правителство и неговата политика от руския народ, от „Дядо Иван“.Противоруските писания на органите на „Млада България“ са отблъсквали мнозина от „младите“ от нея.

Най-сетне обвиненията срещу Касабов, че е подкупен от турското правителство, и срещу Райнов, че е турски шпионин, също са оказали значително влияние за враждебното отношение към „Млада България“ от страна на някои „млади“, привърженици на революционното действие. И това е съвсем естествено, особено след кървавата разправа на турските власти в лицето на Мидхат паша с четите през 1867 и 1868 г.

9. Въпреки че не обединявала всички „млади“, въпреки враждебното отношение към нея от страна на някои привърженици на революционно-демократичното крило сред „младите“ групата „Млада България“ или „Братска любов“ наследява от БО и успяла да задържи в ръцете си ръководството на българското националноревюлюционно движение.[172] Всички почини от революционно естество, колкото и да са малко на брой (революционната пропаганда в България чрез обиколките на Левски, революционните прокламации към българоското и турското население, връзките с чуждестранни революционни и демократични кръгове), са дело на „Млада България“. По онова време нямало друга организирана българска обществена сила, която да е в състояние да възглави освободителната борба на българския народ. Такава сила била само „Млада България“, въпреки че тя тласкала българското националноревюлюционно движение по пътища, чужди на основните му цели.

При това „Млада България“ разполагала с два печатни органа, което й давало широки възможности за обществена изява. Не напразно „старите“ употребяват огромни усилия да си създадат печатен орган, който да се противопостави на „Народност“ и „Тъпан“.[173]

---

[170] Народност, II, бр. 6, 1.I.1869 г.

[171] Дунавска зора, II, бр. 8, 7.I.1869 г.

[172] Срв. К о с е в. Пос. съч., с. 33.

[173] Това е отразено в редица писма на Хр. Георгиев до Н. Геров, като се почне от 12.XII.1866 г. (Из архивата на Н. Геров. I. с. 268, № 424) и до 23.II.1869 г., когато бил поканен Л. Каравелов (там, с. 290, № 463). Канени били за редактор и В. Стоянов, М. Дринов, К. Станишев, Ив. Добрович и пр. Вж. и К и с и м о в. Исторически работи. II. с. 55 и сл.

Именно всичко това, взето в цялост, е привлякло към „Млада България" апостола на българската свобода Левски и той по думите на Касабов станал неин „агент".[174] Носител на революционно-демократична идеология, привърженик на революционната борба, Левски се опитва да използува възможностите, които тя му давала като сплотена група, и преди всичко парични средства и връзките ѝ с България, наследени от ТЦБК. Никоя друга организирана група сред българската емиграция не е могла да предложи на Апостола тези предимства, които му е предложила „Млада България", и той като реалист-политик не пропуснал случая да ги използува.

От същите съображения се е ръководел и Каравелов, когато се присъединява към „Млада България" след идването си в Букурещ.[175] Революционер-демократ, той бил решителен противник на дуализма, което е изявено така категорично в неговото обръщение, отправено към балканските народи на 1 януари 1869 г. от будапещенската тъмница. Заедно с това неговите възгледи за единодействие с балканските народи, и особено със сърбите, в борбата против турското иго коренно противоречат с антисръбските настроения на групата „Млада България", изразявани не един път в „Народност". Но и Каравелов нямал други възможности освен тези, които му предлагала „Млада България", и той бил принуден да ги приеме.

Влизайки в групата „Млада България" или „Братска любов", Левски и Каравелов извършили несъмнено компромис със своите идеологически позиции. Но това било временен компромис. Те направили крачка назад, за да направят след това две крачки напред, да изтръгнат завинаги ръководството на българското националноревюлюционно движение от ръцете на либералната буржоазия[176] и да го тласнат по пътища, отговарящи на неговите действителни цели.

---

[174] К а с а б о в. Пос. съч., с. 133.

[175] За това вж. студията ми „Към изясняване началната история на БРЦК в Букурещ", която ще излезе в една от близките книжки на „Исторически преглед".

[176] Срв. К о с е в. Пос. съч., с. 33.

ЕДИН НЕИЗЯСНЕН МОМЕНТ ОТ БИОГРАФИЯТА НА В. ЛЕВСКИ*

Както е известно, Втората българска легия в Белград била разформирована от сръбското правителство в средата на април 1868 г.[1]

Първата група легисти била уволнена на 8 април.[2] Както се съобщава в писмото на Г. Д. Начович до Хр. Георгиев от 14 април,[3] в нея влизали 9 души: Петър Мишайков, Иван Кършовски, Михаил Танасов, Васил Иванов, Коста Евтимов, Иван Мънзов, Янко Ванков, Тома Панталеев и Петър Пантелеев.[4]

Принудени от сръбската власт да напуснат Белград в течение на 24 часа,[5] уволнените легисти се отправили за Румъния. Сметка за разноските на групата им по пътя водил Ив. Кършовски.[6] Той е отбелязвал както общите разходи, тъй и сумите, давани на този или онзи от пътуващите легисти.

Между другото Кършовски е отбелязал, че е дал сума от 17 цванца(?) на Васил Иванов. Според издателя на сметката Д. Т. Страшимиров този Васил Иванов е Левски.[7]

Отъждествяването, направено от Страшимиров, бе възприето от всички автори, писали за Левски след излизането на Страшимировата книга.[8] Всички те отидоха още по-далеч, като отъждествиха с Левски и споменатия в писмото на Начович Васил Иванов. Така се достигна до общоприетото вече

---

* Исторически преглед, XIII, 1957, кн. 3, с. 79—80.

[1] Вж. за това писмата на Г. Д. Начович до Хр. Георгиев у Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори, С., 1929. с. 401—412.

[2] Страшимиров. Пос. съч., с. 617, бележник на Ив. Кършовски.

[3] Пак там,с. 405.

[4] Пак там, с. 617: в бележника на Кършовски се казва, че били уволнени седем души. Кършовски очевидно има пред вид само тези свои другари, които са се намирали по това време в Белград, тъй като двама от уволнените, именно Янко Ванков и Тома Пантелеев, били в Румъния, вероятно като делегати на легистите при „Добродетелната дружина". Те пътували с Начович, към Белград, както той съобщава в писмото си до Хр. Георгиев от 14 април 1868 г.

[5] Страшимиров. Пос. съч., с. 405, писмо от Г. Д. Начович до Хр. Георгиев, 14 април 1868 г.

[6] Страшимиров, Пос. съч., с. 613—616.

[7] Пак там. Пос. съч., с. 614.

[8] Ив. П. Орманджиев. Васил Левски, С., 1937 г., с. 11; Ал. Бурмов. В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет (Родина, I, 1938. кн. 1, с. 144); Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет (1868—1876), С., 1943. с. 28; Ив. Унджиев. Васил Левски. Биография, С., 1945. с. 216—217; Н. Кондарев. Васил Левски (биография), С., 1946. с. 73; Кр. Шарова. Васил Левски, С., 1953. с. 13.

твърдение, че Левски също бил изгонен от легията и че в средата на април 1868 г. бил вече в Румъния.

Още преди години в книгата си „Български революционен централен комитет" аз се усъмних в това, че Васил Иванов от писмото на Начович и от бележника на Кършовски е лице, тъждествено с Левски. Съмнението си мотивирах с обстоятелството, че по онова време — 1867—1868 г. — Апостолът не се подписва с бащиното си име, а с прозвището Левски.[9] Това съображение ми се видя достатъчно документално, затуй не използувах спомените на М. Греков,[10] в които се разказва, че боледуването на Левски траело до разпущането на легията, следователно той не бил в първата група уволнени легисти.

Сега моето съмнение се потвърждава в пълна мяра от една разписка за 6 австрийски жълтици, дадени на 25 април 1868 г. като помощ на шестима от групата уволнени легисти след пристигането им в Букурещ. Разписката се намира в архивата на Ив. П. Грудов,[11] който разполагал с парите, събрани от редакцията на в. „Народност" за подпомагане на пострадалите от събитията през 1867 г.[12] Тя е писана с почерка на М. Танасов, а е подписана от Ив. Кършовски, К. Евтимов — Габрово, М. Танасов — Ниш, П. Панталеев — Свищов, В. Иванов — калоферец, и П. Мишайков. Пред групата се е подписал войводата Хаджи Димитър, който вероятно е послужил за посредник на легистите пред Грудов, тъй като неговият подпис личи и на други подобни разписки.[13]

Разписката разрешава по най-категоричен начин въпроса за отъждествяването на Васил Иванов, който влизал в първата група уволнени легисти с Левски: споменатото в писмото на Начович и в бележника на Кършовски лице с името Васил Иванов е от Калофер и не може да бъде смесвано с Левски, който е от Карлово. Следователно Левски не е бил в числото на деветимата легисти, уволнени от сръбския военен министър на 8 април 1868 г., нито е пътувал с тях за Букурещ. От това трябва да се извадят необходимите заключения, когато се разглежда дейността на Левски през 1868 г.

---

[9] А. Бурмов. Български революционен централен комитет, с. 86.

[10] Ст. Чакъров. Материали за новата българска история.—Илюстрация, Светлина, IX, 1899, кн. 4—5.

[11] БИА—ДБКМ, ф. 116, арх. ед. 4, л. 44—45.

[12] Вж. за това писмата на Р. Жинзифов до Ив. Грудов у П. Кисимов. Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. С., 1901. с. 114—115.

[13] БИА—ДБКМ, ф. 116, арх. ед. 4, л. 46—47.

В. ЛЕВСКИ В НАЧАЛНАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЦЕНТРАЛЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ*

Редица значителни събития в политическия живот на Западна Европа през първата половина на миналия век, особено неуспехът на Русия в Кримската война (1853—1856) и новата постановка на източния въпрос след Парижкия договор (1856), се отразиха в голяма степен и върху развоя на българското възраждане. Центърът на българските народностни борби постепенно се измести, църковният въпрос отстъпи пред нови искания от политическо естество и на преден план изпъкна въпросът за политическа свобода и държавна независимост. Българската обществена мисъл се насочи по нови пътища, а освободителните ни движения изоставиха сегашната си тактика и възприеха тактиката на всеобщо въстание, на целокупното организирано действие, облегнато преди всичко и изключително на собствените сили и възможности на народа.

Този напредък на българската политическа мисъл в идеологично отношение се изрази практически в създаването на няколко политико-революционни организации, всяка от които се опита да изведе страната ни от робското ѝ положение и да обезпечи правилния развой и всестранната проява на духовните сили на народа. Най-видно място между тези организации заемаше несъмнено Българският централен революционен комитет. В негово лице идеята за целокупно организирано действие, което бе най-високото постижение на политическата ни мисъл през тази епоха, намери своя съвършен израз и пълното си осъществяване. През последното десетилетие преди Освобождението, десетилетие, което реши по-нататъшната съдба на българската народност, БРЦК обединяваше идейно и организационно, в името на свободата, мнозинството на народа ни, подвеждаше под едно знаме и една политическа програма всяка революционна акция в страната и държеше в ръцете си почина за всенародно въстание. По това време у нас нямаше друга обществена сила или оранизация, която да бе в състояние да му противостои. Българските обществено-политически въпроси се поставяха и решаваха изключително от него или под негово влияние. Той най-сетне подготви и изнесе на плещите си епичните борби на народа ни през април 1876 г. и с това докара косвено свободата на България.

2. Въпреки изключителното значение на БРЦК в съдбините на българската народност нашата историография и до днес още не е дала едно що-годе сносно и критично изследване на неговия живот, в което да се осветлява произходът му, да се уяснява идейният му лик, да се изтъква отражението му

* Родина, I, 1938. кн. 1, с. 137—158.

в народното съзнание и да определя местото му в най-новата история на България. Редица въпроси из живота на комитета стоят все още неразрешени и неясни, много заблуди и лични становища продължават да се ширят по книгите и да минават за чиста истина въпреки очевидното им противоречие с документите, които днес имаме на ръка, много наслоения и догадки от по-късно време се схващат вече като историческа действителност. Необходимо е прочее да се пристъпи по-скоро към работа, за да се възстанови историческата истина в чистия ѝ вид и се освети правилно една тъй значителна епоха в живота на народа ни. Още повече, че днес възможностите за това са по-добри, отколкото преди години.

Най-тъмни според признанията на всички досегашни изследвачи са въпросите из началната история на БРЦК. Днес още не е напълно ясно при какви обстоятелства изниква комитетът, чия е идеята за създаването му и какви пречки трябваше да преодолее новата организация, докато избистри своята идеология и постави на здрави основи съществуването си. Господствуващото досега мнение за начало на БРЦК, наложено с течение на времето в нашата историческа книжнина, а именно, че Каравелов е дал почина за основаването му, че Левски е само технически изпълнител на Каравеловите идеи и че най-сетне комитетът е основан през есента или през декември 1869 г.,— се оказа явно несъстоятелно, особено след като се направиха опити да се изясни мястото и ролята на Каравелов в идейния и организационния живот на комитетската сграда (вж. *М. Димитров*. Преломът у Любен Каравелов през 1874 г. — Просвета, I, 1936, кн. 4, с. 398 — 410; *от същия*. Пътят на В. Левски. — Отец Паисий, X, 1937, кн. 3, с. 83—94). Разрешението на неясните въпроси трябваше да се насочи по други пътища, като се потърсят по-приемливи обяснения за произхода и началната история на комитета в идеите и дейността на Левски. В това отношение са направени вече няколко сполучливи стъпки, без обаче да се е достигнало до нещо по-положително и окончателно (вж. посочените статии на М. Димитров, също и *Ив. П. Ормандживев*. В. Левски. С., 1937).

Разрешението на някои тъмни въпроси из началната история на БРЦК е предмет на моята работа. Тя е едновременно и принос към животописа на Левски, с когото е свързана, както ще се види по-нататък, появата на комитета. Трябва предварително да изтъкна, че мястото не ми позволява да влизам в подробности. Ще изложа само в общи черти това, което съм могъл да извлека от документи и спомени на съвременници, като на последните съм давал вяра единствено тогава, когато са били потвърждавани от някои по-сигурни данни.

3. До идея за вътрешна революционна организация непременно ще е достигнал още родоначалникът на нашето политическо възраждане Г. С. Раковски, когато утвърди мисълта, че освобождението на народа ни ще се постигне само по пътя на всеобщото въстание. Изграждайки нова революционна идеология, която противопостави на частичните и изолирани действия на старото хайдутство, Раковски не можеше да не схване, че едно такова дело, каквото е повдигането на целия народ, е немислимо без предварителна подготовка, извършена от организираните усилия на неколцина или мнозина революционни дейци. Още повече, че идеята за вътрешна организация изобщо не бе нищо ново нито за него, нито за мнозинството революционно настроени негови съвременници. Както Раковски, така и някои от неговите сподвижници бяха участвували в борбите на съседни или по-далечни народи и бяха

дейни членове на техните революционни организации, та знаеха добре смисъла и значението им за успеха на подетото дело. Други от съвременниците на Раковски бяха в досег с чужди политически емигранти — поляци, руси, маджари и други, — преминали в своята страна суровата школа на конспирацията, и можеха да научат много нещо от техния опит. Най-сетне в това отношение много можеше да се научи и от книгите, особено от романите, описващи живота на италианските карбонари (вж. например *д-р Ив. Касабов.* Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. с. 53). И когато у нас започна оживена проповед и неуморна практическа дейност за повдигане на народа в името на свободата му, съвсем естествено бе да се приложи между другото пък и на първо място и твърде богатият чужд опит.

За първи път идеята за създаване на вътрешна революционна организация у нас се подхвърля по-определено в началото на 60-те години на миналия век от кръга на цариградските български младежи, които бяха завладени под влиянието на Раковски от повишено революционно настроение. През лятото на 1861 г. (9 август), когато Раковски подготвяше образуването на Първата българска легия в Белград, един от тях, Ст. Хр. Буйнов, калоферец, пише до редактора на „Дунавски лебед": „Много пъти сме се събирали балканските младежи и сме решавали да се остави едно сборче от десетина млади (не смея да го нарека комитет, че не зная дали ще удовлетвори тази дума, която голямо значение има. . .) да действуват по вън из България, ако не другояче, а то баре с писма, за да разпалва народът да се приготви за всеки случай." Изтъквайки по-натътък, че времето и обстоятелствата налагат „да има такъв комитет български, който да работи тайно в полза бедному ни народу", Буйнов моли Раковски да си каже мнението, та ако одобрява почина на цариградските младежи, да се пристъпи веднага към осъществяването му (вж. *М. Димитров.* Пътят на В. Левски).

Какво е отговорил Раковски на Буйнов, не знаем. Но че той е побързал да осъществи идеята му, се вижда от друго едно писмо на разпаления калоферец, писано три месеца след първото (15 ноември 1861). Буйнов съобщава, че „обществото" на цариградските младежи изпратило свой човек в Одеса и Бесарабия да събира пари за въстанието и което е по-важно, сам Буйнов и другарите му ще посетят по-важните градове в Северна и Южна България, за да извършват определената им работи „делом, а не словом" (АНБ—Архив на Народната библиотека в София, II А, п. 85, док. № 7067). Задачата, с която Раковски натоварва цариградските младежи, е двояка: от една страна, те трябвало да агитират между по-събудените българи да постъпват в легията, а, от друга, да образуват революционни комитети в по-големите градове. Комитети били основани на много места, както се вижда от „Плана за освобождението на България", съставен от Раковски в края на 1861 г. След като излага какви приготовления са направени досега за предстоящото въстание, Раковски изтъква като твърде важно и обстоятелството, какво в по-големите градове на България, Тракия и Добруджа са основани „тайни комитети, кои разпространяват между народа за това въстание" (АНБ, II А, Архив на Г. Раковски). Тези комитети той обединява малко по-сетне (15 юни 1862 г.) под ръководството на един централен комитет, наречен от него „Привременно българско началство в Белград". В новообразуваното „началство" Раковски съсредоточава цялата подготовка на революционната си акция, давайки му „пълна сила да отправлява всички ония

дела, касаещи се до всеобщото българ ско въстание". От негово име той действува до разтурянето на легията, когато разочарован напуща Сърбия и се отправя за Влашко. (По-подробно за „началството" вж. *Д. Страшимиров.* Комитетско десетилетие. — В: България 1000 години, 1927. с. 810 и сл.)

За създаване на вътрешна революционна организация действува и *Добродетелната дружина,* или комитетът на „старите", основан още по времето на Кримската война и обединяващ тази част от емиграцията, която живееше с русофилски настроения. (По-подробно за Добродетелната дружина вж. *М. Димитров.* Комитетът на „старите" — Добродетелната дружина. —В: България 1000 години. С., 1927. с. 754 и сл. и *д-р П. Н. Оряшков.* Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868). — Сп БАН, кн. 52). Когато в 1867 г. по внушение на руската дипломация старите подеха подготовката на революционни действия и влязоха в разбирателство със сръбското правителство за обща акция и за създаване на югославянско царство, те се помъчиха да организират и широко движение между народа. Още преди основаването на втората легия в Белград, която беше най-значителното дело на общото съгласие между българи и сърби по това време, пратеникът на Добродетелната дружина Мих. Колони донесе от сръбската столица подробни наставления за образуване на комитети в България, които „да приготвюват народа и да съобщават всичко, що става и що има по тамо" (АНГ, I. — Из архива на Н. Геров. Кн. I, С., 1911. с. 272). Това беше в края на пролетта на 1867 г. Още веднага след пристигането на Колини „старите" натовариха с тежката задача да основат комитети в България стария М. Бенли и руския консул в Пловдив, българина Н. Геров (АНГ, I, с. 272—276). Дали обаче е постигнато нещо в това отношение, нямаме данни да твърдим.

Тайният централен комитет, основан по румънско внушение през пролетта на 1866 г., вече изработва подробен план за вътрешна революционна организация, както се вижда от устава му, обнародван в края на 1867 г. във в. „Народност", г. I, бр. 11. Дали този устав е буквален препис от устава на румънския комитет на „червените", за нас в случая не е особено важно. Важното е, че идеята за вътрешна организация сега се поставя на по-широки основи и се разработва до най-малките ѝ подробности. Още повече, че комитетът се опита до осъществи организационния си план и създаде няколко вътрешни клонове, които подведе под свое ръководство (вж. *П. Кисимов.* Исторически работи. Кн. III. с. 28—30. По подробно за Тайния централен комитет вж. у *Д. Страшимиров.* Пос. съч., и *П. Орешков.* Пос. студия).

4. Успели донякъде или напълно да схванат от практическа гледна точка значението на вътрешната организация, пристъпили малко или много към осъществяването ѝ, нито Раковски, нито Добродетелната дружина, нито Тайният централен комитет ѝ отдадоха тази изключителна политическа стойност, която тя по-сетне получи. Поради това именно те не ѝ дадоха и първенствуващо място в подготовката на въстанието, нито пък можаха да я осъществят напълно и цялостно. Неразделно свързана с идеята за всенародно въстание, мисълта за вътрешна организация е в пряка зависимост от идеята за самостоятелно действие, облегнато на собствените сили на народа и изключващо всяка надежда за чужда помощ. А до тази именно идея не можа да достигне нито един от трите органа на политическата мисъл и действие, които ръководеха народното дело до появата на Левски. Излишно е тук да излагам революционната идеология на Раковски и да изтъквам

подробно, че надеждата за чужда помощ бе съставна част от нея. В това може да ни убеди и самата дейност на родоначалника на политическото ни възраждане. Добродетелната дружина, както е известно, водеше политика, която беше винаги в съгласие с интересите на Русия. В своите политически кроежи старите разчитаха преди всичко, пък дори и напълно, на помощта на великата славянска страна. В това отношение те си останаха последователни докрай. Ако и не толкова последователен в политиката си, Тайният централен комитет не се различаваше много от Раковски и Добродетелната дружина, що се отнася до надеждата за чужда помощ. Основан по чуждо внушение, отначало той обърна погледа си към Русия (*П. Обрешков*. Пос. съч., с. 269—286, 315—319), по-сетне стана проводник на западно влияние, а с идеята за дуализъм между България и Турция възложи надеждите си там, отгдето най-малко можеше да се очаква тяхното осъществяване. При това положение нито Раковски, нито Добродетелната дружина, нито Тайният централен комитет можаха да отдадат на вътрешната организация по-голямо значение: за тях тя беше само помощно средство, докато решаващата сила идеше отвън и успехът на движението зависеше преди всичко от външния фактор.

5. Въз основа на казаното досега ще схванем по-добре и действителното значение на Левски в развоя на българската политическа мисъл. Ако великите личности движат или спомагат за движението на историческото развитие с новото, което сътворяват, Левски е повече от велик: той създаде нова епоха в живота на народа ни и придвижи колелото на българската история с широк замах и крепка десница. Утвърждавайки нова насока в политическото съзнание на своите съвременници, той тласна развоя на българския народностен живот по нов път и начерта трайни идеали за редица поколения.

Дошъл до съзнанието, че всяка чужда помощ се получава срещу някаква изгода за този, който я дава, че чуждата намеса гони свои цели и интереси, Левски решително я отхвърли и провъзгласи самостоятелното действие за единствено средство в борбата за извоюване на свободата. Преценил добре горчивия опит на миналото, когато и сърби, и гърци, и румънци си служеха с българите за постигане на своите цели, обещавайки им помощ, която никога не даваха, Левски реши да освободи българското революционно движение от зависимостта на коя и да е чужда сила и да постави успеха му единствено в зависимост от силите, подготовката, духа и волята на широките народни слоеве. По тоя начин той посочи на българската революция самостоятелен път, направи я българска в истинския смисъл на думата, създаде ѝ собствена политическа идеология и ѝ постави за разрешение въпроси и задачи от чисто народностно естество. Еманципирането на българското национално-революционно движение от волята на чужди фактори е първата и основна заслуга на Левски. Втората му заслуга е в тясна връзка с прелома, който той направи в съзнанието на своите съвременници, като създаде теорията на самостоятелното действие. Прехвърляйки центъра на тежеста на революционните движения върху собствените сили на народа, Левски пръв осъзна изключителната роля на вътрешната организация като единствено средство за осигуряване успеха на всяка акция от революционно естество. Той пръв оцени огромното ѝ политическо значение и пръв ѝ даде първенствуващо място в осъществяването на революцията. Това е втората, не по-малка заслуга на Апостола. Третата му заслуга е неделима от първите

две и е еднакво важна с тях. Издигайки се до висотата на истински политически мислител и теоретик, още по-ценен като такъв, защото се създаде в голяма степен самобитно по пътя на своя собствен опит, на своите собствени усилия и гъвкав ум, Левски се постара да даде плът и кръв на своята идея и да я утвърди в дело. Велик като мислител, той бе не по-малко велик и като човек на делото, като организатор. Благодарение на това той успя да въплъти мисълта си в дело, желанието си във воля, стремежа си в канализираното действие и създаде огромна сграда на БРЦК, на масовата революционна организация. Така той не остави новата си проповед да виси във въздуха, а доказа и на най-невярващите нейната правота и жизнена необходимост.

6. Разбира се, Левски не създаде всичко това изведнъж, на един дъх. Той изживя редица колебания между старото, което напрягаше сетни сили, за да се отбрани от смъртта, и новото, което историческите обстоятелства и неговият здрав разум призоваваха на живот. Възпитан в традициите на Раковски и четите, Левски трябваше да води непримирима борба с техните останки в съзнанието си, когато у него се зароди пламъчето на новата мисъл. Той трябваше да преодолее надеждата за чужда помощ, да притъпи у себе си присъщата на другарите и съидейниците си прибързаност за революционни акции и да дисциплинира съзнанието си в рамките на новата идеология, която сам създаваше. Цялата дейност на Апостола от 1867 г., когато той постъпи знаменосец в четата на П. Хитов, до втората половина на 1869 г., когато завърши втората си обиколка из България, се състои изключително в опити за преодоляване на старите схващания и окончателно насочване по новия път. Най-важният чинител, който съдействуваше през тези две години за прелома в разбиранията на Левски, беше непосредственият досег с народа и с неговите нужди и настроения. Най-вече по този път Левски можа да вникне в действителното състояние на революционната готовност на широките народни слоеве и да прецени възможностите за една успешна акция. Най-вече чрез непосредственото си запознаване с народните настроения Апостолът преодоля стария си политически светоглед и изгради ново схващане за пътя на българското революционно движение. За това му съдействуваха и други фактори, между които и нарастващото революционно съзнание на емиграцията. Но те са от по-второстепенно значение.

Прочее на 28 април 1867 г. Левски премина с Хитовата чета Дунава при Тутракан. На 20 август, след като бе преминала Балкана по цялото му протежение, четата се прехвърли в Сърбия (АНБ, II А, 61, 8177). През тримесечното си скитане из горските усои Левски не можеше да не схване със своя разсъдлив ум, че народът ни най-малко не е подготвен да посрещне четите така, както мечтаеше Раковски. Несполуката на Филип Тотю бе още по-очевидно доказателство за това. И още тогава у Левски се заражда мисълта за предварителна революционна подготовка на народа. Разбира се, тази мисъл не отива по-далече от направеното по-рано от Раковски. Съобщавайки чрез пратеници на своите приятели в Южна България, че той ще иде при тях и ще им съобщи датата на въстанието (АНГ, I, с. 987), Левски извършва първата си стъпка по новия път, по пътя на организираното вътре в страната въстание; но тя е във връзка с духа на четническата политика, който владееше тогава: Левски схващаше помощта на вътрешните дейци като второстепенна, ако и твърде важна. Вътре ще се готви въстание, но знакът за обявяването му ще дойде отвън, ще го донесе сам Левски, който при това

ще пристигне с чета. А туй все още не е нещо ново, все още е в кръга на онова, което Раковски мечтаеше и се мъчеше да осъществи.

Втората си стъпка по новия път Левски прави в началото на 1868 г., вече като участник в Белградската легия на Добродетелната дружина. Когато в Белград идва Н. Геров, Левски го търси на няколко пъти да иска съдействието му за осъществяване на своите замисли. Като не намира Геров, той му съобщава молбата си с писмо от 1 февруари 1868 г. Именно Левски иска да бъде изпратен в България поне 25 дни преди обявяването на въстанието, за да се срещне с познатите си и да им каже по някоя дума отнапред. Само тогава той ще е сигурен в успеха на наченатото дело, а иначе ще знае, че няма нищо сериозно. Изтъквайки учеността на Геров и приятелите му, Левски подчертава, че те не могат да извършат това, което сам Апостолът е в състояние да направи. Затова той настоява пред Геров да нареди изтеглянето му от легията и да му даде 6 пушки и 6 револвера, които ще му са нужни в работата (АНГ, I, с. 987). Ясно е, че Левски се готви да мине с чета в България, ако и само от 6 души. За нея именно той иска пушките и револверите.

От категоричния тон на писмото, особено там, гдето Левски заявява, че ако не го пуснат да обиколи познатите си, той ще счита цялата работа за несериозна, личи доколко в съзнанието на Апостола се е затвърдила мисълта за необходимостта от предварителна организация при провеждане на една революционна акция. Но писмото сочи и друго: Левски няма ясна представа за това, което трябва да се извърши като подготовка и организиране на движението. За него са достатъчни и 25 дена, за да може да нареди въстанието и да осигури успеха му. А това е все още останка от миналото, която Апостолът ще трябва да преодолее.

В легията, както е известно, станаха печални случки, които засегнаха народната гордост на легионерите и предизвикаха остра реакция от тяхна страна. Между недоволните на първо място беше Левски. Той е между онези деветима легионери, които сръбското правителство изгони от Белград още във втората половина на март, като ги принуди да напуснат столицата в разстояние само на 24 часа (ДТС — *Страшимиров*. В. Левски. Т. I. 1929. с. 405). Изгонените потеглиха за Влашко и на 18 април бяха вече в Крайова, отдето се запътиха за Букурещ (ДТС, с. 614—615). Левски обаче не се задържа във Влашко, а почти веднага се върна в Сърбия. Причините за това ни обяснява другарят му Хр. Иванов, на чиито спомени можем да дадем известна вяра, тъй като почти винаги съвпадат с документите от онова време. Иванов казва: „Наговорихме се, че с Дякона ще се срещнем в Неготин. Той отиде да види какво я вършат във Влашко, че ако има нещо да идем там, или ако няма — да прекрачим една нощ през Зайчар границата и да вземем Балкана за в Българско.“ Този план обаче не се осъществява. Хр. Иванов и другарите му чакат Апостола в Зайчар доста време; тук ги задържат и сръбските власти по убийството на княз Михаил. И когато Левски все пак не идва, Иванов и другарите му потеглят за Влашко. Според Иванов те се разминали по пътя с Апостола, който бил тръгнал да ги търси на уреченото място (АНБ, II В, 1021, 59, аб).

Впрочем Левски наистина отива в Сърбия, но не стига до Неготин, а остава в Белград, свален от тежка стомашна болест. Болницата, в която постъпва, не била особено добра и Левски е крайно благодарен на П. Хитов, който го изважда оттам и го настанява на лечение в частна къща (АНБ, II

а, 88, 8037). Тук той лежи и когато преди убийството на княз Михаил (29 май 1868 г.) П. Хитов тръгва за Влашко да въздържи по поръка на сръбското правителство Хаджи Димитър и Караджата от прибързана акция (вж. *П. Хитов.* Моето пътуване по Стара планина. II изд. С., 1934. с. 63. Панайот отива във Влашко преди 29 май и се връща оттам към 20 юни; вж. за това и АНБ, II А, 61, 8192), и когато четата на двамата войводи мина Дунава. Иначе Левски също би тръгнал с нея, защото, както се вижда от действията му, настроенията му по това време не са много различни от настроенията на тези, които заминаха с четата. (За това разправя подробно Захари Стоянов в биографията на Апостола, с. 52 и сл.; вж. още *Г. Иванов.* Два набега на В. Левски от Влашко преди неговото главно апостолство в Ловеч. — ИБИД, кн. 13, с. 158, 160—161; *Орманджиев.* Пос. съч., с. 14; Бележки на Хитов за Левски, АНБ, II А, 61, 8424; Записки на Хр. Иванов, АНБ, II В, 1021, л. 59 аб.)

Докато Левски е още болен и на легло, той има възможност да обсъди подробно състоянието на революционното дело и да потърси основните причини за неговите неуспехи. Заедно с всички други и той е разочарован от сръбската помощ. Заедно с всички други и той е възмутен от постъпката на сръбското правителство, което разтури легията и не изпълни задълженията си към българите. Но докато у другите настроението против Сърбия не е изобщо настроение срещу чуждата помощ, у Левски то прераства в определена политическа мисъл. Сега той успява да преодолее старото, що се отнася до чуждата помощ, и да реши в себе си еманципирането на българското освободително движение от зависимостта на чужди вмесвания и влияния. Сега именно той изгражда в съзнанието си идеологията на самостоятелното действие, както сочат не само всичките му по-нататъшни писма, но и цялата му дейност. Отсега нататък Левски говори само за събиране въстаници в България и отчасти сред емиграцията и никъде не споменава за каквото и да било влияние или участие на чужда сила в българските работи.

Своето решение — „каквото аз мисля да правя и ще го направя..., за което, ако изпечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си" — Левски бърза да съобщи на П. Хитов, преди още той да замине за Влашко, към 20 май 1868 г. (АНБ, II А, 88, 8037). За Левски Панайот е авторитет, той е не само „най-искренен и пръв любимец български", а и негов бивш началник. Нещо повече дори, Левски счита Панайот в съгласие със закона за горските чети все още за свой началник. С това ще се обясни защо той иска позволението му, за да пристъпи към осъществяване на намисленото (АНБ, II А, 88, 8037).

Тъй че в Белград Левски преодолява само една част от старата идеология, без обаче да е достигнал съзнанието за изключителното значение на вътрешната организация. Той е все още привърженик на бързото действие и все още няма представа за работата, която ще трябва да се извърши във вътрешността на страната, за да се осигури успехът на едно въстание. Трябва да мине още цяла година, през която Апостолът прави две обиколки из България, докато той преодолее и този последен остатък на старата идеология.

Почувствувал се малко здрав, Левски бърза да иде в Зайчар, както се е бил уговорил с Хр. Иванов. Като не го заварва там, Левски започва да проповядва на зайчарските българи „да умират за българщината си, че им е отечество" и им показва „по кой начин да се вземат на оръжие и как да преминат границата, щото да не би да се компроментира Сърбия" (АНБ, папка

102). С други думи, той организира чета, която иска да прати вероятно в помощ на Хаджи Димитър, за когото още се вярваше, че е жив и че скита по Балкана (АНБ, II А, 67, 9021, 9081; II А, 61, 8424; *Г. Иванов,* пос. статия; АНГ I, с. 284). И нещо друго: гледайки да не компрометира Сърбия, Левски подчертава ясно и определено своето ново отношение към чуждата помощ — сега тя не съществува за него, той не търси благоволението на сръбските власти, нито тяхното съдействие, а се мъчи да проведе своята акция самостоятелно, зачитайки все пак и малкото гостоприемство, което е получил. Въпреки старанието му да прикрие делото си той бива арестуван от сръбските власти в Зайчар и заплашен със затвор (АНБ, п. 102). Стоенето му тук става опасно и той се принуждава да замине.

Във Влашко Левски пристига в края на август 1868 г. Първата вест за пребиваването му в Румъния е от 11 септември (АНБ, II А, 61, 8193). Писмото от 1 юни 1868 г. (ДТС, с. 9 — 12), което Страшимиров приписва на Левски и от което всички изследвачи правят неверни заключения за датата, когато Апостолът е дошъл във Влашко, е писано от Б. Запрянов от Гюргево, който по това време сътрудничи във в. „Народност" с псевдоним *Лъв.* Пък и изтъкнатите по-горе обстоятелства сочат, че е невъзможно Апостолът да е бил на 1 юни във Влашко.

И след първата си обиколка из България (11дек.1868 — 24 фев.1869 г. — АНБ, II А, 67, 9080, 9081), за която ще стане дума по-нататък, Левски все още не е оставил мисълта, че ще може в малко време да подготви народа за въстание. Той счита, че е достатъчно да се появи нещо по-сериозно от четите на Тотю, Хитов и Хаджи Димитър, за да се повдигнат всички на оръжие. На един от революционните дейци, Т. Ковачов от Турну Магурели, Левски дава надежда, че въстанието ще избухне на Великден 1869 г., сиреч само след един месец, тъй като Ковачовото писмо (АНБ, II А, 67, 9082), в което се съобщава това, е от 14 март 1869 г. Все по същото време се готви да премине в България и Панайот Хитов, и то явно във връзка с работата на Левски (АНБ, II А, 67, 9084).

Докато на 14 март 1869 г. Ковачов се надява и вярва, че наистина въстанието ще избухне наскоро, вече на 27 май той съобщава на Панайот, че Левски е отложил провъзгласяването му (АНБ, II А, 67 , 9089). А когато в края на август сам Апостолът се завръща от втората си обиколка (АНБ, II А, 67, 9095), той недвусмислено заявява на Ковачов, „че добитъкът е твърде слаб, няма цена и ще го презимува за напролет да го харчи според мнението негово". Сиреч народът не е готов за въстание и то се отлага (АНБ, II А, 67, 9094).

Тук е краят на колебанията на Левски между старото и новото. В деня, когато стъпва във Влашко, той е преодолял и последните останки на старата идеология и е отхвърлил окончателно мисълта, че ще може да се подготви въстание за месец-два или изобщо за кратко време. Левски е отстранил от съзнанието си илюзиите на хайдушкия романтизъм и в душата му е узряло категорично решение да създаде вътрешна революционна организация, от здравината и силата на която да обуславя и за в бъдеще успехът на народното движение за свобода. Сега вече новата идеология, идеологията на Левски, е напълно изградена в главните си черти, а подробностите ще дойдат сами по себе си. От сега нататък на Апостола предстои неуморна работа, която, облегната на една здрава идеология, ще създаде велико дело.

7. Когато Левски в края на август 1868 г. отиде във Влашко, той завари сред тамошната българска емиграция три идейни течения: русофили, привърженици на дуализма и привърженици на старата революционна идеология, на незабавната революционна акция. Организационно обаче емиграцията бе разделена на две: старите, или русофилите, бяха организирани в Добродетелната дружина, а младите — революционери и дуалисти, бивши четници и членове на Тайният централен комитет — се групираха около *Българското общество в Букурещ*. Трябва да се изтъкне, че Тайният централен комитет вече не съществуваше като организационно цяло, ако и някои от неговите бивши членове да си служеха още с името му. Повечето от привържениците му минаха на страната на революционерите и само една малка част отиде при русофилите.

Раздялата на стари и млади като представители на две политически течения сред емиграцията и носители на две различни политически идеологии се очертаваше още по времето на Раковски. Преливанията и задружните действия обаче не бяха нещо рядко, нито правеха впечатление. Острият разрив дойде по-късно и той беше безвъзвратен.

За пръв път младите се обединиха организационно в края на 1866 г. около читалище „*Братска любов*" в Букурещ. То бе създадено в противовес на читалището на старите и развиваше огромна просветна дейност, която в много отношения надхвърляше рамките на чистата просвета и избиваше в революционни екзалтации. (По-подробно за чит. „Братска любов" вж. у *Ст. Чилингиров*. Български читалища преди Освобождението. С., 1930, с. 152 и сл.) Втората легия в Белград обедини за последен път старите и младите в името на една обща акция. Неуспехът на предприетото от страна на старите дело и разтурването на легията разкъсаха окончателно старата връзка, която свързваше временно двете чужди по социален състав и по идеология групи. Молбата, която старите подадоха до Парижката конференция в края на 1868 г. (вж. Народност, I, бр. 30), превърна отчуждението между старите и младите в ожесточена борба, която в много случаи не подбираше средствата си. Старите започнаха да губят политическото си влияние и първенството в ръководството на народните работи мина в ръцете на младите. По това време младите създадоха втората си организационна формация наред със съществуващото читалище „Братска любов", именно *Българското общество в Букурещ*. По своята същина Българското общество не беше революционна, а повече културно-просветна и благотворителна организация, точно такава, каквато беше Добродетелната дружина, по подобие и в противовес на която то се създаде. И също като Добродетелната дружина Българското общество се занимаваше и с политическата дейност, провъзгласявайки обаче за свое знаме демократическия принцип, който беше чужд на старите.

Идея за образуване на такава организация, каквато беше Българското общество, дава през май 1868 г. един от дейците на Тайния централен комитет, споменатият по-горе гюргевски учител Б. Запрянов, в статията си „Народ без общества е тяло без крака" (Народност, I, бр. 29 и 30). След като изтъква значението на дружествата или „обществата" за напредъка на народите и изрежда разните видове дружества, между които и такива, „за които се предпоставят развитието на човечеството или на едного само народа и за сдобиването изгубената свобода на някой и потъпкан народ", Запрянов говори подробно за обществата, „които се съставляват с цел да вардят доброто и интереса на народа си, от който са съставени". В свободните народи

това са правителствата. А пък „народ, който е изгубил своята свобода, пак за да я придобие, трябва да има едно добре съставено общество, което да се старае да издирва пътя, по който можал би да я възвърне. Без едно такова общество, в което да се съсредоточава всичкият народ, което да бъде като негова душа, той не може в нищо да успее. Затова преди всичко за един народ, който желае да сдобие изгубената си свобода, потребно му е общество." След това Запрянов изброява качествата на людете, които ще застанат начело на обществото, и му чертае демократическа уредба. Накрая той препоръчва и предлага да се съставят такива общества във всички влашки градове, гдето живеят българи, а след туй да се обединят под взора на едно „върховно общество". Впрочем, забелязва Запрянов, би могло да се основе най-напред върховното общество, което ще действува за основанието на второстепенните. „С такъв един начин като се свържат всички, па и членовете, както на върховното общество, тъй и на частните, като захванат да работят деятелно, в едно малко време може да се събере едно доста голямо количество помощ за общите народни нужди." (За нуждата от общество говори в „Народност" и Р. Р. от Карлсбад.)

Дадох накратко по-важното от статията на Запрянов, тъй като основателите на Българското общество не излизат от рамките и границите, начертани в нея, и предоставят на новата организация същите цели и задачи, които препоръчва авторът ѝ.

Българското общество е съставено немного преди минаването на Хаджидимитровата чета, вероятно през юни 1868 г. Два дни след като четата стъпи на българския бряг на 9 юли, обществото пуща лист за доброволни пожертвувания (АНБ, II А, 55, 7278). Все през юли то разпраща окръжно писмо до влашките българи, в което им съобщава за съществуването си и ги приканва веднага да пристъпят към образуване на второстепенни общества, които да бъдат във връзка с централното и да „действуват за благополучие и успеха на българския народ" (АНБ, папка 102). От една бележка във в. „Народност" от 18 август (бр. 37, г. I) узнаваме, че настоятелството на обществото ще се състои от 7 души, избрани за три години. Делата на обществото ще бъдат явни и ще съобщават на всички, тъй като „началата му са съвсем демократически, извлечени тъкмо от духа на българския народ".

Понеже в средата на младите имаше люде с различни идейни настроения, затова и в настоятелството на обществото виждаме наред с Д. Ценович: бъдещия неизменен касиер на БРЦК, и Ив. Касабов, основател на Тайния централен комитет, К. Чокан и Сп. Константинов, доскорошни привърженици на старите, сега разочаровани от тяхната политика и прегърнали делото на революцията. Останалите двама члена на настоятелството са Г. С. Солаколу и Демов.

Още с основаването си Българското общество взе в ръцете си осъществяването на всички почини на младите. То съдействува на Хаджидимитровата чета (вж. *Ал. Бурмов.* Хаджи Димитровата чета и Българското общество в Букурещ. — Отец Паисий, XI, кн. I, с. 26—29). То пое издаването на в. „Народност" и издръжката на двамата му редактори (АНБ, II А, 7280, 7282—7285), то подпомага най-сетне парично и изпадналите в нужда емигранти (АНБ, II А, 55, 7281).

Поемайки издаването на „Народност", Българското общество го направи орган на младите. И понеже кръгът на младите беше кошер от идеи и настроения, всички обаче подчинени на една обща мисъл — освобожде-

нието на България, и то не с помощта на Русия — това се отрази и в страниците на вестника. Тук останките на Тайния централен комитет защищаваха дуализма, тук се пишеха статии с крайно революционно съдържание, които по основа бяха съвсем противоположни на идеите на дуалистите, тук се пишеха статии за балканска федерация и едновременно се хвърляха остри тиради против коварството на сърбите, тук се величаеха четите и се изтъкваше предимството на организираното действие, тук се срещаха и се кръстосваха най-противоположни мнения и настроения. „Народност" стана свободна трибуна за изказване на всякакви мисли и идеи, които целят освобождението на отечеството и напредъка на народа.

Въпреки кипежа от идеи и възгледи, който цареше в него, кръгът на младите все повече и повече засилваше позициите си и избистряше идеите си, тъй че в 1871 г. вече над всичко се издигна една единствена идея — за самостоятелното организирано действие — и около нея се обединиха всички революционно настроени елементи.

8. Спрях се малко по-подробно на кръга на младите, защото в него Левски намери почва за новите си идеи и получи подкрепа за осъществяване на делото си. Все от същите съображения разгледах по-подробно и Българското общество в Букурещ: то е, което даде морална и материална помощ на Апостола да предприеме първата си обиколка в България.

Левски отиде в Букурещ в началото на септември 1868 г. (АНБ, II А, 61, 8193). Тук той влиза в досег с кръга на младите, помъчва се да убеди познатите си в правотата на новите идеи, които започва да проповядва, и търси от тях съчувствие и подкрепа за осъществяването им. Българското общество, което подпомагаше всеки почин от народополезно естество, не можеше да не помогне и на Левски, давайки му парични средства (30 турски лири) за пътуване и прехрана. Това твърди сам Левски в разпита му пред съда през 1873 г., това разправя и Ценович няколко години по-късно на Киро Тулешков. В ръкописната си биография на Ботев от 1876 г. (частно притежание) Тулешков съобщава: „Д. Ценович казал на В. Левски, че дето той ще стои да си губи времето така напразно в читалището („Братска любов", Букурещ, б. а.), по-добре ще стори, ако може да мине в България и да проповядва и разпространява революционни идеи между българския народ. Разумява се, че Левски приел всичкото това на драго сърце, но казал съвсем хладнокръвно и откровено на Ценович, че той се нуждае от пътни разноски. Ценович му дал 30 турски лири и го насърчил. Левски се впусна в тая света работа и дадените пари на г-на Д. Ценовича не пропаднаха така напусто, а заловиха такъв дълбок корен, щото е невъзможно да се изкорени това посето семе така лесно. Левски тръгна из България и дето преминеше, той непременно трябваше да вдъхне на някои и други, че тия са длъжни много и премного на своето поробено отечество България. Който от читателите ни не повярва, че г-н Ценович е дал тия пари на Левски, то той свободно може да се отнесе до него и да му поиска записката, която Левски е дал сам със своя ръка на тогова господина" (вж. още и писмото на К. Тулешков до Ценович от 3. X. 1876 г., АНБ, II А, 55, 7366).

Ако и да е предаден по този начин, разказът на Ценович е несъмнено верен. Парите, които той дава на Левски, обаче едва ли ще са от неговите лични средства: те са доста голяма сума за времето си и е неприемливо той да ги е дал от себе си. Ясно, че в случая Ценович действува като касиер на обществото, както това прави вече много пъти. От друга страна, Левски

не се нуждаеше от пари само — нему бяха нужни и връзки в България извън тези, които той имаше. А тези връзки можеше да му даде само обществото и по-специално хората на бившия Таен централен комитет, които влизат в него. И те му ги дадоха. Когато през декември 1868 г. Левски напусна Букурещ, той се отправи към Турну Магурели, гдето са Т. Ковачев и Д. Хр. Попов, и двамата бивши членове на Тайния комитет, и потърси тяхното съдействие да премине Дунава. Ковачев му служи за връзка между Влашко и България и от него той получава лозинката си (АНБ, II А, 67, 9081), докато спечели окончателно за делото Данаил Попов и изоставя Ковачев, подозирайки го в издайничество (АНБ, II А, 60, 8006).

На 6 декември 1868 г. Левски дойде в Турну Магурели (АНБ, II А, 67, 9078). След пет дни на 11 декември той потегли с параход за Цариград, а оттам за Румелия и Северна България (АНБ, II А, 67, 9080, 9081). В Цариград Апостолът потърси своите бивши приятели, с които е работил през 1862 г. (вж. още и *д-р Хр. Стамболски.* Автобиография, дневници и спомени. Т. II. С., 1927. с. 10—11). В обиколката си из Тракия и Северна България Левски търси да се срещне с по-видни люде или с известни в миналото революционни дейци, от които очаква да получи необходимото съдействие. В Пловдив например Апостолът се среща с Н. Геров (АНБ, II А, 67, 9081). Изглежда, че във всичките си срещи той намира съчувствие и затова донася във Влашко, че народът е готов за въстание (АНБ, II А, 67, 9081).

На 24 февруари Левски се връща в Турну Магурели, „за да приеме лозинката и да се върне през Никопол" (АНБ, II А, 67, 9081). Тъй като Ковачов е нямал сигурна лозинка, Апостолът заминава за Букурещ (АНБ, II А, 67, 9081), за да се срещне при това и с Ив. Касабов и да се споразумее с него по някои въпроси. Касабов трябвало да напечати „прокламация и кондрати", които Левски ще отнесе в България, за да може да почне работа със съмишлениците си, които вече имал в някои градове (АНБ, IIА, 67, 9082). Всичко това ни съобщава Ковачов в едно писмо до П. Хитов. Едва ли обаче Левски се е върнал във Влашко само за да приеме лозинката. В обиколката си из България той непременно е бил питан от чие име иде и кого представлява. Това е и допустимо, и напълно естествено. Като не е могъл да отговори с документ, Левски се връща във Влашко, за да вземе някакво пълномощно или „кондрат". За тази цел той потърсва Касабов — едно, като представител на бившия Таен централен комитет, второ, като книжовен човек и редактор на вестника на младите и, трето, като човек, който е писал и печатил прокламациите на Хаджидимитровата чета, подписани от името на едно „Привременно правителство". За Левски е най-удобно да се яви в България от името на това „Привременно правителство", осветено с кървавия подвиг на хаджидимитровци. И Касабов му напечатва прокламация на български и турски, които подписва от името на „Привременното правителство в Балкана", както това прави и с пълномощието, което дава на Апостола (АНБ, II А, 67, 9082; АНГ, I, 297).

Още докато се печатат прокламациите, Левски посещава в затвора в Къмполунг неколцина свои приятели, арестувани преди няколко месеца за опита им да ограбят един богат влах и с парите да въоръжат чета. Между тях е и Хр. Иванов (АНБ, II В, 1021, л. 63б). Малко след това затворниците биват пуснати и Хр. Иванов си отваря кръчма в Рушу де Веди. Там го намира един ден Левски и го убеждава да мине в България, да се настани

в Русе и да служи за връзка между вътрешните дейци и Влашко (АНБ, II В, 1021, л. 65б). Двамата заедно отиват в Русе и търсят Стоил Попов, с когото Левски бил работил в 1862 г., но не го намират и пак се връщат във Влашко (АНБ, II В, 1021). Малко по-сетне Хр. Иванов се настанява в Русе (АНБ, II В, 1021).

На 27 март 1869 г. Левски е в Турну Магурели (АНБ, II А, 67, 9084). През април прокламациите са готови и изпратени отвъд Дунава (АНБ, II А, 67, 9086). На 1 май Апостолът тръгва за България (АНБ, II А, 67, 9086). На 6 май той се връща през Плевен и Никопол, отгдето прибира прокламациите и пълномощията (АНБ, II А, 67, 9087). Към 23—24 май той е в Пловдив (АНГ, I, 296), през юли е в Сопот, където става известната случка с палтото му (АНГ, I, 299), през август е в Севлиевско (АНБ, II А, 67, 8952) и в края на същия месец се връща във Влашко (АНБ, II А, 67, 9095).

През тази своя обиколка Левски, както по-горе изтъкнах, се отървава окончателно от наслоенията от старата идеология и поема завинаги новия път. *Сега именно той създава първите организации по села и градове, първите частни революционни комитети.* Заедно с вътрешните дейци, които е успял да привлече за делото, той обмисля подробно начина, по който трябва да се работи за в бъдеще, и се връща във Влашко с готово мнение по всички въпроси, които биха изникнали във връзка с работата му между емиграцията. Самото съществуване на вътрешни организации вече му дава сила да настоява на своето мнение и да бъде категоричен във всяко отношение. Той има на какво да се облегне, зад гърба му стои цял народ и той ще знае да използува това за доброто на делото.

9. Този път Левски дохожда във Влашко с намерение да убеди емиграцията в правотата на своето дело, както и да представи „народното мнение на простия и учения ни народ в Българско" (АНБ, II А, 60, 8094). За тази цел той свиква на 25 септември събрание в Галац, на което нарежда да присъствуват и представители от вътрешността на страната (ДТС, 12—13). Трябва да се отбележи, че организационният гений на Левски не би могъл да измисли по-удобно време от това — на същата дата е насрочено в Браила и Галац учредително събрание на Книжовното дружество и никой не ще преследва тези, които заявят, че отиват на него.

Нямаме данни за това, че събранието в Галац се е състояло. Но нямаме никакви данни и за това, че не се е състояло. Като имаме обаче пред вид организаторския талант на Левски, трябва да предположим, че той все пак е успял да уреди една среща между представителите на емиграцията и пратениците на вътрешните комитети. Изглежда обаче, че „мнението на простия и учения ни народ в Българско" не е срещнало особено съчувствие от страна на емиграцията и Левски остава във Влашко да продължи настояванията си и да убеждава емигрантите в необходимостта да приемат новата тактика.

В едно по-късно писмо Левски рисува твърде ярко картината на онова, което става в средата на емиграцията през есента на 1869 г. Като изтъква, че е дошъл нарочно от България да покаже как мисли народът, Апостолът продължава: „Върху което цяла година мнения давахме. Не сте ли вие горните? Помните ли всичките си думи, които аз ги имам забелязани и срещу които аз съм противостоял? Като поразгледате в миналото от края в работата си досега във Влашко, кой с кого се е турил на работа, от кой ден до кой ден е вървяло като жаба през угар, после хайде пък еди кой си

води сръбска политика, та не бива с него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародване във вестниците ту тоя оногози, ту онзи тогова . . .“ (АНБ, II А, 60, 8094).

И наистина Левски прекарва във Влашко почти цяла година — от края на август 1869 г. до края на май 1870 г. (АНБ II А, 67, 9095, 8955). През всичкото това време той води безконечни спорове с различни идейни течения сред младите и се старае да наложи своето и на вътрешните дейци мнение. На първо място Левски се старае да спре всяка ненавременна акция, която би попречила на подетото дело, а след това вече да убеди емиграцията в необходимостта от здрава революционна подготовка на народните маси, преди да се пристъпи към обявяване на въстание. *При това тази подготовка ще трябва да се извърши единствено по пътя на вътрешната революционна организация.* Най-сетне Левски се мъчи да въдвори сцепление и съгласие между представителите на отделните течения в емиграцията и да накара всички, които водят „сръбска, руска и турска политика“, да сведат глави пред политиката, която защищава чисто българските интереси. Той трябва да защищава своята нова идеология, която е вече идеология и на вътрешните дейци, от нападките и на дуалистите, и на привържениците на незабавната революционна акция, *че дори и от федералистичните блянове на Каравелов, който вече е успял да си спечели привърженици.* Бранейки своите разбирания от всички, Левски се опитва да работи с тази или онази група, без да подчертава предпочитанията си. И когато най-сетне потокът от взаимни обвинения и несъгласия му дотяга, той решава да се върне в България. „Брате, пише по-късно той, тамкашните ви работи като ме смутиха и за мене нямаше какво, защото аз там между всичките бях най-простият и с думи не можахме да се разберем, тогава моят път беше да се върна в Българско и да си работим както ни стига умът, че от вас комуто се хареса да върви с нас, той ще ни се обади и ние ще го приемем“ (ДТС, с. 67). „Аз при тия комедии в година време донейде стоях да гледам . . . и станах та си дойдох в България“ (АНБ, II А, 60, 8094).

Все пак новите идеи на Левски не остават без отзвук между емиграцията. В споровете си с това или онова течение в кръга на младите Левски *постепенно* се сближава с групата на Каравелов — Ценович и заработва с нея. По-скоро Каравелов и другарите му се подчиниха на повелята на момента, приеха идейните възгледи и тактически разбирания на Апостола и ги примириха със своите. В лицето на Каравелов пък Левски намери не само способен вестникар и писател, не само редактор на единствения революционен орган по това време, но краен либерал и още по-краен противник на дуализма, нещо, което не можеше да не привлече Апостола, *въпреки голямото различие между политическите светогледи на двамата водачи.*

Сближението на Левски с Каравелов още отначало предизвика реакция и недоволство на голяма част от младите и най-вече в средата на бившия Таен централен комитет. Мълчаливото негодуване по-сетне се изрази в открита борба и обвинения против Левски, които не можаха да повредят много на делото, тъй като по това време средището на работата беше вече в България и вътрешните дейци не отдадоха особено внимание на протестите от Влашко (АНБ, II А, 60, 8094).

10. Към края на своето стоене във Влашко през април и май 1870 г. (АНБ, II А, 60, 8025, с. 116, 8006, II А, 62, 8538) Левски е в Букурещ и се

среща често с Каравелов и Ценович. Именно сега той поставя с тях началото на Българския централен революционен комитет и пристъпва към неговото организационно уреждане.

Основаването на комитета трябва да се постави в началните дни на април. За по-раншното негово съществуване нямаме никакви данни. От писмата на Левски, цитирани по-горе, се вижда, че Апостолът остава почти цяла година във Влашко именно затова, защото не можа да убеди за кратко време емиграцията в необходимостта да се приемат неговите идейни и организационни разбирания, нито пък можа да създаде някакъв организационен център, в който да обедини революционните елементи във Влашко за планова работа в името на свободата. Ако комитетът беше основан още в есента на 1869 г., както се твърдеше досега, и то по смътни спомени, Левски нямаше да си губи скъпото време във Влашко, нямаше да прекара там почти цяла година, а щеше да замине незабавно за България, за да се заеме с огромната работа, която го очакваше. При това първият акт на проява от страна на БРЦК имаме едва през втората половина на април 1870 г. Това са „Няколко думи до румънските българи", обнародвани в „Свобода" (I, бр. 25, 30. IV. 1870 г.), в които *Българският революционен комитет в България* укорява браилските българи, загдето изпратили благодарствена телеграма до турското правителство по случай издаването на фермана за екзархията. Изтъквайки, че църковният въпрос далеч още не е разрешен, че положението на българския народ е крайно тежко и че в такъв случай телеграмата е противонародно дело, комитетът прибавя: „Историческите съдби са отдалечили вас (румънските българи — б. а.) от отечеството ви и вие нямате понятие какво става по България." Ако и стилът, и езикът на протеста да са несъмнено Каравелови, горните няколко думи са внушение непременно от Левски; те не могат да бъдат Каравелови, защото редакторът на „Свобода" най-малко можеше да говори така: той не беше се връщал в България повече от десетина години и знаеше за положението на народа само по разказите на други лица. Важно е в случая и едно друго обстоятелство — ферманът бе издаден на 28 февруари, а протестът на комитета е от месец и половина по-късно — 17 април. Ако БРЦК бе основан по-рано, несъмнено нямаше да закъснее да протестира навреме, нито щеше да чака намаляването на ефекта от телеграмата.

Все по това време Каравелов и Левски се споразумяват и за програмата, за политическата платформа на комитета. Уговорената или написаната по това време програма излиза за пръв път в руското емигрантско списание „*Народное дело*" и носи дата 1 август 1870 г. На български тя излиза във в. „Свобода" на 14 октомври с. г. (I, бр. 46).

Би било интересно да се направи анализ на тази програма, за да се разкрият идейните основи, на които тя почива. Ако това да не влиза в задачата ми, ще трябва да спомена, че тя е напълно в духа на Каравеловите политически схващания въпреки присъствието на елементи от крайно революционно естество, внушени несъмнено от Левски, тъй като отговарят на духа, вложен по-сетне в проектоустава на Апостола.

По-интересна за нас е брошурата „Български глас" от БРЦК, издадена през 1870 г. в Женева, Авторът ѝ е, извън всяко съмнение, Каравелов. Брошурата представлява подробно развита политическа програма на БРЦК. В 24 страници са изложени поред и обосновани политическите искания на българите и домогванията им за „свобода лична и свобода народна". Преди

всичко подложена е на остра критика идеята за „фантастичния дуализъм": дуалистите „са се увлекли от едно зло в друго, из една крайност в друга, т. е. из една политическа форма, която е създадена за нашето притеснение, в друга, която ни приготовлява също такива притеснения и страдания, ако не и по-лоши" (Български глас, с. 4). След това се излагат причините, които държат народите в робство, и се изтъква, че българският народ пъшка под ярема на нищожен брой угнетители само защото не е просветен и единен. Време е вече българите да се заловят за оръжие и да извоюват свободата. Но „българското движение трябва да стане извътре, а не отвън, както то биваше досега, защото напразно ще се пролива българска кръв" (с. 13). Следва обосноваване на идеята за самостоятелно действие и вътрешна революционна организация, като едновременно се изтъква и необходимостта от задружни действия между балканските народи, които трябва да се обединят в свободна федерация.

Любопитно е, че Каравелов твърде умело съчетава идеите на Левски със своите и получава една сравнително цялостна постройка. В това отношение „Български глас" е несъмнено по-сполучлив от програмата в „Народно дело", която все пак съдържа малко от това, което Левски мисли.

Важно в случая е свидетелството на Левски, че вътрешните дейци винаги са обсъждали и разглеждали програмите, които пише Каравелов, и чак след това, като са ги приемали по вишегласие, те са били напечатани (АНБ, II А, 60, 8094). Ще рече, че както програмата в „Народное дело", тъй и „Български глас" са преглеждани от Левски и сътрудниците му в България. С това може да се обясни и закъснението им: уговорени още по времето, когато Апостолът е във Влашко, те излизат едва през август и октомври (вж. Свобода, I, бр. 46, 14 октомври 1870 г.), тъй като разглеждането им е отнело много време.

11. Ако и да е във Влашко, Левски не престава да се грижи за напредъка на организацията в България. Оттук той изпраща във вътрешността десетина агитатора (АНБ, II А, 67, 8954), а в края на май 1870 г. (АНБ, II А, 67, 8952) и сам прехвърля Дунава и почва работа. На първо време той се погрижва да уреди едно вътрешно средище, отгдето да се отправят всички действия на организацията и дето ще се получава кореспонденцията на Апостола, когато той е в обиколка. Това вътрешно средище ще има правата на централен комитет и ще бъде в помощ на Левски. Изборът на Апостола по редица съображения пада на Ловчанския комитет.

Кога за пръв път отива Апостолът в Ловеч, не може да се определи точно. Досегашните му биографии правят разни предположения, които се основават повече на спомени и са в много случаи съвсем неприемливи. Най-вероятно е, че Левски посещава Ловеч за пръв път през втората си обиколка. В такъв смисъл свидетелствуват и спомените на Хр. Иванов, в правотата на които не можем да се съмняваме. Иванов твърди, че при срещата си с Левски след излизането си от затвора, сиреч между първата и втората обиколка на Апостола, той му препоръчал в присъствието на ловчанеца Т. Хитров да се срещне в Ловеч с Марин Поплуканов (АНБ, II В, 1021). Когато по-сетне Хр. Иванов се установява в Търново, през пролетта на 1870 г. той узнава от Луканов, че Левски е идвал вече в Ловеч (АНБ, II В, 1021). И понеже тогава вече Апостолът образуваше комитети, най-вероятната дата *за началото на Ловчанския комитет е между края на май и края на август 1869 г.*

Основаването на Ловчанския комитет се свързва в спомените на старите ловчанци с едно пътуване на Ив. Драсов и Марин Поплуканов във Влашко при Каравелов. Там те отишли да разберат наистина ли има някакъв комитет, както ги уверявал Левски, и да видят всичко с очите си. Когато се върнали в Ловеч и докладвали чутото и видяното, бил основан и комитетът (вж. *Г. Иванов.* Ловеч като седалище на апостола В. Левски. В: Ловеч и Ловчанско. Кн. IV. с. 66 и сл.).

Че спомените са извъртели истината, що се отнася до същността на ловчанското пратеничество в Букурещ, не можем да се съмняваме. Едва ли Левски щеше да допусне от всеки град и село, където той основава комитети, да отиват пратеници при Каравелов, за да се убедят в съществуването на организацията. Явно е, че Драсов и Луканов отиват за нещо по-голямо, за нещо, което е от съдбоносно значение за вътрешната организация. А като имаме пред вид, че те посещават Каравелов, след като той вече издава „Свобода" и след като Левски се е вече върнал в България, значи след края на май 1870 г. (АНБ, II А, 60, 8096), ще ни стане съвсем ясна целта на тяхното пътуване. Тя е именно във връзка с провъзгласяването на Ловеч за средище на вътрешните комитети, за столицата на вътрешната революционна организация.

В Ловеч Левски изработва по-подробен план за действие и оттук той начева усилена организационна дейност. Във връзка с това е поръчката му до влашките дейци да изработят печат и закони за „Привременното правителство в България" (АНБ II А, 60, 8094), както вече се нарича Ловешкият комитет. Печатът според едно писмо от три месеца по-късно трябвало да е „големшък колкото един бешлик, в средата лъвче с корона, из устата му „*Смърт или република*, отнаоколо „*Привременно българско правителство в България*" (АНБ, п. 102). Печатът му е крайно необходим, защото без него хората не навсякъде му се доверяват.

12. До края на 1870 г. подробностите по устройството на вътрешната организация са вече уредени и на 1 януари 1871 г. Левски ще може спокойно да заяви: „*При толкова опити едва сполучихме да измислим реченото средство* (организацията, б. а) *и то вече се осъществи, доколкото го изискваше нуждата*" (АНБ II А, 60, 8007). Делото на Левски крепне, организацията се разраства и затвърдява с всеки изминат ден, а заедно с нея нараства и политическото значение на вътрешните дейци. След немного време влиянието на вътрешната организация става изключително и решаването на всички въпроси от революционно естество преминава от ръцете на емиграцията в ръцете на вътрешните дейци (АНБ, п. 102, II А, 60, 8001, II А, 63, 8619). Първоначалното название на вътрешния средищен комитет — „Привременно правителство" — постепенно изчезва от употреба и се замества с *Български централен революционен комитет.*

Във връзка със засилването на вътрешната организация и като последица от това е и засилването на самочувствието у дейците ѝ. Това изменя от своя страна и отношението им към представителите на емиграцията, от чиято опека те гледат да се отърват на всяка цена. Още на 5 февруари 1871 г. Левски заявява: „Ония (от емигрантите, б. а.), които искат да умрат за Отечеството си, предизвестете ги да бъдат готови, че като бъде време да ги повикаме, ще им назначим и мястото, за да тръгнат." И продължава: „Сторите ли това, „Българско" ще ви награди" (АНБ, п. 102). Сиреч Левски

говори от името на България, той е, който представлява народната воля и народните желания, а не някой отвън, от Букурещ или другаде. С внушителен и строг тон Левски предупреждава емигрантите, че за последен път ги кани от името на вътрешната организация да заработят в съгласие с нея и да не бъдат „спънка по сичките ни работи". „Това ще ни бъде за факт пред народа", продължава той, „че ний не сме били криви, а тия, предлагали сме им, молили сме ги, а не са щели или са работили по свое знание, а не по наше искане" (АНБ, п. 102). „Право ли е да решавате сами, като знаете, че и в Българско се работи? Мисля, че не" — заявява друг път Апостолът на Филип Тотьо (АНБ, II А 60, 8001). И го предупреждава да бъде внимателен и да не заблуждава в писмата си, „защото ще провождаме хора със знак, за да видят работата очевидно" (АНБ, II В, 4, 432). Към Хитов, който дълго време се колебае между старото и новото, Левски е още по-категоричен и строг. Той подканва своя бивш началник да не пречи с действията си на организацията (АНБ, п. 102, II А, 60, 8012, 8016) и след неколкократни предупреждения му заявява решително и недвусмислено: „От сега, ако ще бъдете с нас в работа, т. е. по заповед на ТЦК, няма да правите вече никакви уговори с каквато и да е народност, докато не вземете препоръчителство от централния ни комитет в Българско, който предварително ще ви ограничи в думите" (АНБ, II А, 60, 8016). С течение на времето Левски поставя в зависимост от Вътрешната организация и всички почини на емигрантите за политически или революционни действия. А когато останките на Тайния централен комитет го обвиняват, че се води по Каравелов, той с възмущение отхвърля обвинението и брани независимостта на вътрешната организация, заявявайки най-категорично: „БРЦК е в България" (АНБ, II А, 60, 8014). И малко по-сетне: „Не искаме вече да се водим по някого извън Българско" (АНБ, II А, 60, 8014).

13. Все с оглед да запази независимостта на вътрешната организация Левски като че ли пренебрегва основания в Букурещ Централен комитет. Към Каравелов той се обръща само за известни услуги, като например напечатването на квитанции и заплашителни писма. А за направата на печат не се обръща дори до Каравелов, а го иска от частни лица, отначало от Г. Живков (АНБ, II А, 60, 8094), а сетне от Д. Попов (АНБ, папка 102). Всичките си работи, които върши в България, Левски поверява не на Каравелов, а на Данаил Попов в Турну Магурели, който докрай му става най-довереното лице. При него Левски праща всички, които искат да научат нещо за работата в България (АНБ, II В, 4, 432; II А, 60, 8012, 8094). „Тук във Влашко никой друг не я познава, освен аз", пише Попов на Хитов, „защото никому не откриват нищо какво там работят, освен в Турну на мене. Всички писма се проваждат до мене, че отсреща никой не знае где и на кое място се намира центърът на работата освен аз" (АНБ, II А, 63, 8619).

Че и самите влашки дейци не са считали за достатъчно здрави организационните си връзки с Левски, виждаме от дългата история с печата и квитанциите, искани и поръчвани от Левски във всяко негово писмо. Разписки той поисква на 11 април 1871 г. (АНБ, п. 102), пък сигурно ги е искал и по-рано, а ги получава едва на 6 юли (АНБ, п. 102, няколко писма; у ДТС, с. 29, 30, 54, 55, 63).

Доказателство, че организационните връзки на вътрешната организация с Влашко са твърде слаби, е и фактът, че Левски плаща всяка своя

поръчка. Влашките дейци са се страхували за парите си и Левски се принуждава да ги успокоява: „Ако е за парите работата, дайте ги сега от вас, че няма да ви ги забавим. Също и на Каравелова ще платя, според както му пиша. Ако сте ме зели вече в сърцето си, че аз днес или утре трябва да умра или да влеза в ръце, та вие може да изгубите — не, аз и да умра, има други юнаци, които ще ви плащат за всичко, каквото похарчите за нас..." (АНБ, п. 102; у ДТС, с. 54, 24, 30).

Слабостта на организационните връзки между Ловеч и Букурещ се дължи най-вече на три причини: недоволството на Левски от емиграцията, която не се оказва година да възприеме новите му идеи, борбата между Каравелов и останките на Тайния централен комитет и двойнствеността в организацията, създадена от съществуването на централни комитети в Букурещ и в България.

Първата причина не бе премахната никога, дори до смъртта на Апостола, както личи от писмата му и от писмата на Каравелов и Данаил Попов. Втората причина бе преодоляна едва след лятото на 1871 г., когато Левски отговори обширно на писмата на плоещките емигранти (АНБ, II А, 60, 8094), които най-вече бяха против Каравелов, и скъса с тях завинаги. Преди това Левски все още не скъсваше с останките на Тайния централен комитет, въпреки че се беше сближил и работеше с Каравелов и Ценович.

Третата причина — неуясненост в отношенията на двата центъра — бе премахната на събранието през април и май 1872 г., когато бе приет уставът на организацията. В него бе предвиден един параграф (чл. II, гл.2), съгласно който всеки член на централния комитет, ако е снабден с пълномощно, може да го представлява напълно и да върши всичко от негово име. Такова пълномощно получи след събранието Левски и с него се завърна в България (АНБ, II А, 60, 8089).

14. След премахването на всички пречки по пътя на организацията тя трябваше да тръгне с още по-бързи крачки към осъществяването на своите цели. Но събитията, предизвикани от действията на Д. Общи, я разгромиха и отслабиха за дълго време. В тях падна жертва и Левски, нейният създател и крепител в разстояние на три години. Със смъртта на Апостола се завърши и първият период от живота на БРЦК, период на строителство и напредък. По-сетнешният развой на комитета взе по-други насоки, ако и все пак да спазваше завещаното от ЛЕВСКИ.

СЪЩЕСТВУВАЛ ЛИ Е ЦЕНТРАЛЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ В БУКУРЕЩ ПРЕЗ 1869—1872 Г.?*

В последно време историята на Българския революционен централен комитет (БРЦК), ръководен орган на българското национално революционно движение през седемдесетте години на миналия век, привлече отново погледа на изследвачите. Неколцина отлични познавачи на епохата — д-р Д. Шелудко,[1] проф. Н. Кондарев,[2] акад. Д. Косев[3] и акад. М. Димитров[4] — посветиха пряко или косвено нови изследвания на комитетската организация, като въведоха в научно обръщение неизвестен или малко познат досега фактически материал, изтъкнаха нови научни съображения и достигнаха до редица ценни установления и заключения от фактологическо и теоретическо естество.

Както и трябваше да се очаква, Шелудко, Кондарев, Косев и Димитров обърнаха особено внимание на началната история на БРЦК, която остава и до днес недостатъчно проучена.[5] Те поставиха на разглеждане редица въпроси от нея, като се помъчиха да излязат от кръга на досегашните схващания по тях[6] и да им дадат ново, по-правилно разрешение. Доколко са успели, ще се прецени тепърва.

Още сега обаче може да се каже, че не всички установления и заключения на споменатите автори са приемливи. Така например един от тях — Косев — излезе с категоричното твърдение, че до общото събрание на комитетската организация през април—май 1872 г. не е съществувал централен революционен комитет в Букурещ, а създадените от В. Левски през 1870—1872 г. местни частни революционни комитети в България били ръководени от Централния комитет в Ловеч. На този въпрос Косев е посветил глава

---

* Исторически преглед, XVIII, кн. 3, 1961. с. 34—47.

[1] Д. Шелудко. Любеи Каравелов, Васил Левски и началото на Българския революционен централен комитет. — Изв. Инст. „Хр. Ботев", кн. 1, 1954 с. 97—138.

[2] Н. Кондарев. Любен Каравелов в началната история на Българския революционен централен комитет. — Годишник на Инж. строит. инст., т. VII, кн. 2, 1955, с. 204—268; Н. Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов, С., 1957.

[3] Д. Косев. Към историята на революционното движение в България през 1867—1871 г. С., 1958.

[4] Мих. Димитров. Любен Каравелов. Биография. С., 1959.

[5] Системно проучване на началната история на БРЦК започна с моята работа: В. Левски в началната история на Българския революционен централен комитет. Родина, I, кн. 1, С., 1938, с. 137—158; вж. още Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет (1868—1876). С., 1943. с. 25 и сл.

[6] Общоприетите възгледи са отразени в : История на България. Т. I. С., 1954. с. 391—402; История Болгарии. Т. I. М., 1954. с. 268—276.

трета от книгата си — „Създаването на вътрешната революционна организация и на БРЦК“.[7]

Според мен твърдението на Косев противоречи изцяло на историческата действителност. Очевидно авторът му е изхождал от преднамерени позиции, вследствие на което е изтълкувал наличните изворни данни по своеобразен начин и е пренебрегнал или проявил неоправдано недоверие към някои категории извори.[8]

Излишно е, смятам, да се изтъква подробно важността на въпроса, повдигнат от Косев. Той е основен въпрос от историята и на БРЦК, и на българското национално-революционно движение. От неговото разрешение в един или друг смисъл зависи изясняването на редица страни от живота на комитетската организация, както и от дейността и идеологията на двама от най-видните комитетски ръководители — В. Левски и Л. Каравелов. Поради това именно към него трябва да се пристъпи внимателно и без предубеждение.

В настоящата си студия ще подложа на ново разглеждане въпроса за съществуването на централния революционен комитет в Букурещ до май 1872 г., без да влизам в полемика с Косев и да опровергавам неговите доводи, съображения и разсъждения. Аз ще се постарая да привлека всичкия наличен документален материал и ще се опитам да дам въз основа на него възможно най-приемливото от фактологическа и методологическа гледна точка разрешение на спорния въпрос. В случая ще боравя само с документи, като пренебрегвам почти напълно спомените заради тяхната субективност и несигурността на данните им.

Документалният материал, с който разполагаме по разглеждания въпрос, може да се разпредели на няколко групи съобразно с произхода му. Това разпределение не засяга доказателната стойност на документите.

I

Естествено, че на първо място между документите, които се отнасят до нашия въпрос, трябва да се поставят писмените актове, издадени от самия централен революционен комитет в Букурещ от основаването му до общото събрание на комитетската организация през април—май 1872 г. Те засега са следните:

---

[7] Д. К о с е в. Пос. съч., с. 58 и сл. С позицията на Косев се съгласява и С. С и д е л н и к о в. Книга, повдигаща принципни въпроси за национално-освободителното движение на българския народ от края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. — Исторически преглед, XVI, кн 6, 1960, с. 103 и сл.

[8] Става дума за позициите на Косев по въпроса за идеологията на Л. Каравелов. По-рано Косев поддържаше, че Каравелов е „дребнобуржоазен радикал-демократ със значителни колебания ту наляво, ту надясно към умерените буржоазни либерали“, Д. К о с е в. Лекции по нова българска история. С., 1951. с. 493. С течение на времето той коригира отчасти своето становище и това е отразено в разгледаната му тук книга (с. 84 и сл.). Но и сега, като признава, че Каравелов е революционер-демократ, Косев прокарва тенденцията на подценяване на Каравеловото революционно дело. Изхождайки от тази именно позиция, той или не взема пред вид, или отхвърля, или омаловажава, или тълкува неправилно документите, които се отнасят до съществуването на централен революционен комитет в Букурещ и следователно до революционната практика на Каравелов.

1. „Няколко думи до ромънските българи". — Подпис: „От Българския революционен комитет в България". Дата: „Цариград, 1870 г. Априлия 17".[9]

Комитетът укорява българите в Браила, задето са изпратили благодарствена телеграма до султана и великия везир Али паша по случай издаването на фермана за Екзархията.

Означението, че комитетът се намира в България, и то в Цариград, е направено от съображения да се прикрие действителното му местонахождение. Както е известно, по това време нито в България, нито в Цариград е имало революционни комитети.

2. „Програма на българския революционни комитет". — Дата: „1870, августа 1".[10]

Първата програма на комитета, обнародвана в руското емигрантско списание „Народное дело", излизащо в Женева (год. втора, кн. 6—7, август—септември 1870 г.).

3. „Телеграм из Букурешта. Антонију Хаџићу в Нови сад". — Подпис: „Бугарски отбор: Каравелов, Райно[в]".[11]

Телеграмата е изпратена до председателя на петия събор на Сръбската омладина, състоял се в Нови сад на 27 август 1870 г.[12] Сръбската дума о т б о р означава комитет. Т. Райнов наред с Л. Каравелов е един от основателните членове на комитета в Букурещ.[13]

4. „Български глас от БРЦК". — Дата: „Женева, 1870".

Програмата на комитета, развита в брошура от 24 страници. Излязла е от печат през първата половина на октомври 1870 г.[14] Името на мястопечатането ѝ — Женева — е поставено за прикритие.

5. „До българските родолюбци". — Подпис: „От БРЦК". Дата: „Б. 1871, 10 марта".[15]

Комитетът се противопоставя на намеренията на Цариградската гръцка патриаршия да постави българския църковен въпрос за разглеждане и разрешение от вселенския църковен събор. Българите трябва да поддържат фермана от 1870 г.

Буквата „Б" в датата може да означава „Букурещ" или „България".

6. „Братия българи!" — Подпис: „От Българския революционни централни комитет". Дата: „1871 г., юлия 23".[16]

---

[9] Свобода, I, бр. 25, 30. IV. 1870 г.

[10] Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870 г.

[11] Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. „Свобода" (1860—1869). Статии, дописки и писма. Издирил и подготвил за печат М. Димитров, С., 1957. с. 589. Телеграмата е обнародвана във в. Застава, Нови сад, бр. 102, 12. IX. 1870.

[12] Отговорът на Хаджич е обнародван във в. Свобода, I, бр. 40, 2. IX. 1870 г. Редакцията е прикрила по понятни причини, че Хаджич отговаря на българския комитет, като казва: „Младите либерални българи поздравили „Сръбската омладина" и получили следующия отговор. . ."

[13] На първия състав на централния революционен комитет ще се спра подробно в студията „Към изясняване началната дейност на Българския революционен централен комитет в Букурещ", която ще излезе в една от следващите книги на сп. Исторически преглед.

[14] Вж. съобщението в Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870 г.: „Излязла е брошурка под заглавие „Български глас"."

[15] Свобода, II, бр. 11, 13. III. 1871 г.

[16] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I, Извори, С., 1929. с. 498—504. Страшимиров е пропуснал да отбележи, че възванието е обнародвано още и от В. Х. С т о я н о в - Б е р о н. Археологически и исторически из-

Възвание за въстание в сътрудничество с другите балкански народи и предимно със сърбите.

7. „Протокол за решенията на заседанията на Ц. б. р. комитет". — Дата: „29 април — 4 май 1872 г-". [17]

На 4 май се състояло последното, пето, заседание на представителите на комитетите, на което била приета оставката „на *досегашний* [разр. м. Бурмов] централен комитет" и се пристъпило към избора на „новия централен революционен български комитет".[18]

Това свидетелство на протокола от 29 април — 4 май е особено важно. Може ли да се приеме оставката на един комитет, ако изобщо той не е съществувал? Безусловно не.

Тези са запазените и открити досега писмени актове на централния комитет в Букурещ през разглеждания период. Те потвърждават недвусмислено и категорично неговото съществуване от 17 април 1870 до 4 май 1872 г. Тяхната доказателна стойност е дотолкова безспорна, че са излишни всякакви тълкувания и допълнителни обяснения на съдържащите се в тях факти.

Трябва в случая да се изтъкне обстоятелството, че не друг, а Левски или комитетската организация в България разпространяват писмените актове на централния комитет в Букурещ, което означава, че те признават неговото съществуване. Така на 22 януари 1872 г. Левски изпраща А. Кънчев в Разград и околността му да състави местни частни революционни комитети и между другото го снабдява с две прокламации (несъмнено, че става дума за възванието от 23 юли 1871 г.) и две брошури „Български глас от БРЦК".[19] Намерените досега два екземпляра от възванието от 23 юли произхождат от архивите на революционните комитети в Лясковец[20] и с. Бяла черква, Търновско,[21] което означава, че то е било разпространено в България.

следования. Търново, 1887. с. 298—302; В. Х р а н о в. Лясковският революционен комитет и едно окръжно на букурещкия. — Минало, I, кн. 3, 1909, с. 306—312.

[17] С т. З а и м о в. Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов. С., 1895. с. 30—32. Обнародваният в Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. Ред. П. С. Кършовски, кн. 1, Елена, 1926. с. 216, 223, и от С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 544—547, препис на Ив. Кършовски е направен не от оригинала, а от изданието на Заимов. За това сочат и грешките в разчитането на подписите на представителите, и допълненията към някои от имената.

[18] С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 343, обнародва писмо от БРЦК, носещо подписа на Л. Каравелов (Кара Мустафа). В писмото с дата 18 март 1872 г. се съобщава, че на 20 април се свиква общо събрание на представителите на всички комитети. Страшимиров смята погрешно, че писмото е изпратено до Левски.

Не използувам това писмо, защото то не е от 1872, а от 1873 г. и се отнася до събранието, състояло се в Букурещ двадесетина дни по-късно — на 11 и 12 май. Страшимиров е препечатал писмото от К ъ р ш о в с к и. Из миналото. I. с. 200—201, гдето датата е погрешна. Той не е взел пред вид, че писмото е обнародвано за пръв път от Б е р о н, Пос. съч., с. 312, гдето годината е дадена правилно — 1873. За датата вж. още писмото на Н. Т. Обретенов до П. Хитов от 19 април 1873 г., гдето се говори за срещата на Обретенов с Л. Каравелов: „Като му разказах [на Каравелов] каквото ми бяха поръчали, той ми отговори, че Панайот мина от тука, и писахме на няколко места, за да дойдат [представителите] на 20 того", а не на 30 април до 10 май, както било решено на събранието в Търново (Архив на възраждането. Т. I, под ред. на Д. Т. Страшимиров. С., 1908. с. 113). За това събрание вж. у А л. Б у р м о в. Български революционен централен комитет. С., 1943. с. 110—111.

При положение, че документът е от 1873 г., разсъжденията на К о с е в, Към историята на революционното движение, с. 78—79, по него са безпредметни.

[19] С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 294, джебното тефтерче на Левски, с. 65.

[20] Х р а н о в. Пос. съч., с. 306.

[21] К ъ р ш о в с к и. Из миналото. I. с. 259, 282. Вж. още З. С т о я н о в. Записки по българските въстания. Т. I, С., 1884. с. 128. Стоянов е чел възванието в Русе през 1872 г.

II

Втората група документални данни, които изясняват въпроса за съществуването на централен комитет в Букурещ до май 1872 г., се съдържат в писмата на редица дейци на комитетската организация през този период. Те са следните:

1. Левски се отнася към неколцина революционни дейци в Румъния като към обособен колектив, като към организационна единица. Този колектив несъмнено е централният комитет в Букурещ.

Така на 28 октомври 1870 г. Левски иска с писмо от България до Г. Живков „закони" и печат и това писмо било по неговите думи „общо до всички ви".[22] На 8 януари 1871 г. той пише „из Българско писмо общо срещу работата им във Влашко, на г-на Каравелов, на Д. Ценов, Райнов, Живков, Кършовски"[23]. На 20 юни 1871 г. в писмо до Р. Попов в Плоещ[24] Левски отбива обвинението, че правел програма и печат на вътрешната организация, без да се споразумее „с всичките членове на делото", които той изрежда на два пъти в писмото си: Каравелов, Ценов, Райнов, Живков и Кършовски. В писмо до Кършовски от същата дата Левски отново подчертава съществуването на колектив от революционни дейци в Румъния: „Като съм писвал на Живкова, то се разбира, че на всички ви съм писвал."[25]

Фактът, че Левски се обръща за „закони" към споменатия кръг емигрантски дейци, свидетелствува за някакви отношения между него и тях. Какви са тези дейци, че трябва да дадат инструкции или устав за работата на Левски в България? И защо Левски именно от тях очаква да получи „законите"? Отговорът на тези въпроси може да бъде само един: посочените емигрантски дейци представляват някаква организационна единица, от която Левски е зависим.

2. За работата на тази организационна единица се говори в няколко писма. Така в писмо до Д. Хр. Попов от 11 април 1871 г. Левски казва: „Събрали сте се и намерили за нужно да се проводат трима души до сръбското правителство."[26] За това събиране говори и Д. Хр. Попов в писмо до П. Хитов в Бялград.[27] На 12 октомври 1871 г. Каравелов съобщава от Букурещ на Хитов: „Преди три деня се събрахме между себе си и решихме да те викаме тук. . ."[28] Очевидно, че и в двата случая става дума за заседания на централния комитет в Букурещ.

3. За съществуването на организационна единица сред емигрантските революциони дейци свидетелствува и Каравелов. По повод на някои интриги срещу в. „Свобода" той се обръща на 13 март 1871 г. към Т. Райнов,

---

[22] Страшимиров. Васил Левски, с. 62, писмо от Левски до Р. Попов, Плоещ, 20. VI. 1871 г.

[23] Пак там, с. 215, лист от входящ и изходящ регистър на Левски.

[24] Пак там, с. 57—63. За датата вж. Ал. Бурмов. Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. С., 1938. с. 13, отпечатък от сп. Българска мисъл, XII, кн. 7—8, 1938.

[25] Страшимиров. Васил Левски, с. 67.

[26] Пак там, с. 22.

[27] Пак там, с. 454.

[28] Пак там, с. 515.

Ив. Кършовски, Г. Живков, и А. К.[29] в Гюргево с думите: „Слушайте, намерете си достоен човек и Каравелов е готов да му предаде редакторството."[30] Ясно е от тези думи, че редактирането на „Свобода" зависи от посочените лица, иначе Каравелов не би изразил готовност да се подчини на едно тяхно решение и да напусне вестника. Те следователно представляват някаква организационна сила, а това е централният комитет в Букурещ.

4. В началото на 1871 г. Левски написва поканително писмо до по-заможните българи за доброволни вноски на парични средства за комитетската организация в България.[31] Това писмо Каравелов стилизира, допълва и отпечатва с дата 10 март 1871 г.[32] Към подписа „Привременно правителство в България" той прибавя: „I отд. на БРЦК". С тази прибавка Каравелов несъмнено подчертава, че ръководният орган на организацията в България, създаден от Левски в Ловеч, е „отдел" или „отделение" на централния комитет в Букурещ. Тази зависимост е подчертана и в самия текст на писмото, гдето се казва, че „Привременното правителство" отговаря пред „Българския народни революционни комитет", т. е. централния комитет в Букурещ.[33]

Няма данни, че Левски се е противопоставил на тази прибавка на Каравелов. Фактът, дето той си служи с поканителното писмо, показва, че за него съществуването на централен комитет в Букурещ е една реалност.

5. Още по-характерен в това отношение е случаят с текста на печата, който Левски поръчва в Румъния и за чиято направа се грижи Каравелов.[34] В писмо до Д. Хр. Попов от 5 февруари 1871 г. Левски определя какъв да бъде печатът: „Нека е големшък колкото един бешлик; в средата лъвче с корона; из устата му „смърт или република"; отнаоколо: „Привременно българско правителство в България".[35] Каравелов и този път добавя към „Привременното правителство" текст: „I отд. от БРЦК". След като е получил печата, Левски прави в писмо до Д. Хр. Попов от 6 юли 1871 г, следните бележки: „Печатът е във всичко добър, само лъвът няма корона. Защо така? Ако е сбъркано, трябва друг да се поръча."[36] Очевидно Левски не възразява срещу текстовата добавка на Каравелов, която подчертава съществуването на централен комитет в Букурещ, от който „Привременното правителство в България" е „I отделение".[37] Възражението на ръководителя на комитетската организация в България се отнася само до липсата на корона у лъва, изобразен на печата. С този печат Левски си служи до залавянето му от турската власт.

---

[29] Кое лице се крие под тези инициали, засега не може да се каже положително. Някои данни водят към Антон Киряков, бащата на К. Цанков, но те са все още съвсем несигурни.

[30] Свобода, II, бр. 11, 13. III. 1871 г.

[31] Страшимиров. Васил Левски, с. 472—473, 474—476.

[32] Пак там, с. 477—479.

[33] Срв. и Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов, с. 167.

[34] БИА—НБКМ, ф. К. Цанков, п. 103, № 179, писмо от Д. Хр. Попов, Т. Магурели до К. Цанков, Букурещ, 9. IX. 1876 г.: „И после тях платил съм още ǂ5, т. е. гр. 160, за общия печат, когото Каравелов и Ценович бяха поръчали, за да се проводи на ц. комитет тогавашен в Ловеч, който се и проводи. И парите съм броил на Каравелова още тогава. . ."

[35] Страшимиров. Васил Левски, с. 15.

[36] Пак там, с. 80.

[37] Срв. и Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов, с. 165—166.

6. Още по-ярко е засвидетелствувано съществуването на централен комитет в Букурещ в няколко писма на Левски от април и май 1871 г. Така на 11 април Левски поръчва на Д. Хр. Попов да съобщи по-скоро писмото му на Каравелов.[38] На 26 април той нарежда на Попов да запознае Каравелов с писмата му и тогава да ги изпрати на получателите им[39] (тези писма са до някое лице в Одеса, вероятно Филип Тотьо,[40] и до Г. Живков).[41] На 30 април Левски повтаря на Попов нареждането си относно горните писма.[42] На 10 и 14 май той съобщава на Попов, че му е изпратил няколко писма чрез Каравелов,[43] който, „като ги прегледа, да ги изпрати и на вас“[44].

Както се вижда, Левски запознава Каравелов с писмата си до емигрантските революционни дейци. По този начин той се поставя в известна зависимост спрямо него. Тази зависимост едва ли се дължи на преклонението на ръководителя на комитетската организация в България пред книжовния авторитет на редактора на в. „Свобода“ или на приятелски връзки между двамата. Тя е несъмнено от организационно естество и се обуславя от съществуването на централен комитет в Букурещ, в който по това време Каравелов заема ръководно място.

7. В едно окръжно писмо на централния комитет в България от януари 1872 г., писано от Левски, се казва, че „преди да се съставят ч[астни] ком[итети] по всичко Българско“, апостолът обикаля страната в течение на 3—4 години, след което дал „точна сметка: где какви хора има и какво е вземал и давал с тях“. „А подир съставянето на цен[тралния] ком[итет], продължава се в писмото, се отреди пак същият В. Л[евски] с предначертанията ни (със закона) по същите места, дето познава, да състави ч[астни] к[омитети].“[45]

Това окръжно писмо на Левски показва по безспорен начин, че образуването на частни комитети в България било предшествувано от създаването на централния комитет. Тук обаче веднага се явява въпросът: кой централен комитет — Букурещкия или Ловешкия?

От текста на писмото не може да се заключи, че Левски е дал отчет пред една инстанция, а е натоварен да състави частни комитети от друга. Отчетът и възлагането на новата задача са свързани помежду си. Този, който изслушал Левски за работата му през последните три-четири години, той го е натоварил и да състави комитети в България.

Сам Левски в едно писмо от 1871 г.[46] дава указание за това, кому е докладвал за своята дейност в България. Той казва, че дошъл в Румъния, за да представи „народното мнение на простия и учения ни народ в Българско“. Лицата, пред които той направил доклада си, са според писмото П.

---

[38] Страшимиров. Васил Левски, с. 24.

[39] Пак там, с. 28.

[40] Пак там, с. 25—28; с. 30, писмо от Левски до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 30. IV. 1871 г.

[41] Пак там, с. 30, писмо от Левски до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 30. IV. 1971 г.

[42] Пак там.

[43] Пак там, с. 53, 55.

[44] Пак там, с. 55.

[45] Пак там, с. 92, писмото е адресирано до комитета в Карлово, 16. I. 1872 г.; с. 94 — до комитета в Сливен, 16. I. 1872 г.; с. 103 — до комитета в Плевен, 23. I. 1872 г.; Берон. Пос. съч., с. 303—304 — до комитета в Лясковец, 16. I. 1872 г.

[46] Страшимиров. Васил Левски, с. 57—58, писмо до един кръг дейци във Влашко (в същност до Р. Попов в Плоещ), 20. VI. 1871 г. (за датата вж. тук, бел. 24).

Хитов, Т. Райнов, Г. Живков, Ив. Кършовски, Д. Ценович и Л. Каравелов. Всички те с изключение на Хитов са членове-основатели на централния комитет в Букурещ, което означава, че именно пред този комитет Левски е дал своя отчет за извършената дотогава от него работа.

Може ли да се предположи, че Левски е докладвал за резултатите от обикалянето си в България пред централния комитет в Ловеч? Такова едно предположение няма никакви основания. За него не се срещат данни нито в документите, нито в спомените на ловчанци. Напротив, всички спомени твърдят настойчиво, че Левски дошъл в Ловеч като пратеник на централния комитет в Букурещ,[47] т. е. след като е бил натоварен вече от него да състави частни комитети в България.

Освен това предположението, че Левски може да се е отчел пред Ловешкия комитет, противоречи изцяло на конспиративната практика на апостола. Той в никакъв случай не би разкрил „где какви хора има и какво е вземал и давал с тях" пред току-що посветените в революционното дело и неопитни както в организационната работа, тъй и в конспирацията членове на новооснования Ловешки комитет. В това отношение Левски е винаги предпазлив. Достатъчно е да се припомни в случая обстоятелството, че той не разкрива връзките си дори на първите си помощници А. Кънчев и Д. Общи, когато за пръв път обикаля с тях България, за да ги въведе в работата си.[48]

За това, че Левски е бил натоварен от централния комитет в Букурещ да съставя частни комитети в България, свидетелствува и докладът на един от агентите на турското разузнаване от началото на 1870 г., за който става дума в следващите страници. В него на две места се говори, че Левски се определя от централния комитет в Букурещ за пратеник в България. Задачата, която му се поставя, е подготовката на духовете там за въстание. Несъмнено тази подготовка е предполагала преди всичко създаване на някакви организационни единици или комитети, каквито вече били създадени сред емиграцията в Румъния.

Могъл ли е Левски да получи задачата за съставянето на частни комитети от централния комитет в Ловеч? Отговорът на този въпрос може да бъде само отрицателен. Преди всичко Ловешкият централен комитет възниква под името „Привременно правителство в България" най-рано през втората половина на октомври 1870 г., за което свидетелствува обстоятелството, че Левски поръчва печата за него на 28 същия месец.[49] На второ място,

---

[47] БИА—НБКМ, II А, 8459, „Софийското приключение в края на 1872 или сто български заточеници. Вярно списал Ив. Т. Драсов. 1875, Св. Кир. и Методий. В Прага", с. 6: „И за да даде по-голямо значение на делото и нам да се повече увериме в него, каза ни, че е изпратен от Букурещкия цен. ком., който комитет се съставлявал от лица достойни, образовани..."; Д-р Ив. П. Стоянов. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет, столица на В. Левски и роден град на поборника Тодор Кирков. Ловеч, 1901. с. 15—16; Гено Иванов. Ловеч като революционен център в миналото. — В: Ловеч и Ловчанско, кн. IV, С., 1932, с. 66; Ил. Краев. Спомените за Левски на останалите живи негови съратници и съвременници в Ловеч. — В: Ловеч и Ловчанско, кн. VI, С., 1934, с. 188.

[48] В. Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи из турските архиви. С., 1952. с. 101 и сл.; вж. още Страшимиров. Васил Левски, с. 200, писмо от Левски до Центр. комитет в Ловеч, 12. XII. 1872 г.

[49] Страшимиров. Васил Левски, с. 62, писмо от Левски до един кръг дейци във Влашко (в същност до Р. Попов в Плоещ), 20. VI. 1871 г. (за датата вж. тук бел. 24).

Ловешкият централен комитет бил създаден, за да обедини в едно организационно средоточие съставените вече от Левски в периода от юни до октомври частни комитети. Самият той отначало също бил частен комитет и едва по-късно бил превърнат в централен за България.[50]

Прочее и данните, съдържащи се в окръжното писмо на Левски от януари 1872 г., свидетелствуват за това, че централният комитет в Букурещ е съществувал още преди заминаването на Левски за България в края на май 1870 г.[51]

8. Като се интересуват в едно писмо до Д. Хр. Попов от 9 юни 1871 г. от работите на революционните дейци в Румъния и споменават имената на Каравелов, Живков, Райнов „и дружие", членовете на комитета в Ловеч задават въпроса: „Какво и как вършат тамошните ни първи?"[52]

Тук с думите „тамошните ни първи" ловчанци несъмнено означават някаква по-висша организационна единица, стояща над техния комитет, т. е. централния комитет в Букурещ.

9. В показанията си пред турския съд в София на 13 декември 1872 г. Анастас Попхинов, като говори за ходенето на М. Поплуканов и Ив. Драсов в Румъния през януари 1871 г., ни съобщава: „Те имаха едно писмо от Левски до Букурещкия комитет, за да ги представи."[53]

Както е известно, Попхинов е бил посредник в кореспонденцията между комитета в Ловеч и революционните дейци в Румъния, следователно е добре осведомен. При това в показанията си той не прави опит да крие истината, а добросъвестно разкрива всичко. Съмнение в неговите думи относно съществуването на Букурещкия комитет не може да има.

III

Третата група документални свидетелства за съществуването на централен комитет в Букурещ през 1869—1872 г. са от чужд произход. Макар и немногобройни, тези документи са особено ценни поради важността на сведенията за дейността на комитетската организация, които се съдържат в тях.

1. Първият документ произхожда от шпионската организация, създадена в началото на 1867 г. в Цариград от полския емигрант Т. Окша-Ожеховски с подкрепата на министрите Али паша и Фуад паша. Прикрита под името на едно пресбюро (Bureau de presse), тази шпионска организация имала агенти в редица европейски столици и в по-главните градове на балканските страни. Някои от тези агенти имали за задача да следят революционните прояви на българската емиграция в Румъния.[54] Нашият документ представлява доклад на един такъв агент, който живеел и работил в Русе.

---

[50] За това вж. моята студия „Вътрешната революционна организация в България и БРЦК в Букурещ", която ще излезе в една от следващите книжки на сп. Исторически преглед.

[51] Страшимиров. Васил Левски, с. 461.

[52] Пак там, с. 488.

[53] В. Левски и неговите сподвижници пред турския съд, с. 122.

[54] Ch. Duzinchevici. Le rôle des Polonais dans les relations bulgaro-roumaines sous le règne de Charles I-er. Vălenii-de-Munte, 1937. p. 4—7 (отпечатък от Revue historique du Sud-Est européen, IV, 1937, 1—3).

Този документ, обнародван в резюме от румънския учен Г. Дузинкевич още през 1937 г.,[55] е останал досега неизвестен на българската историческа наука. В български превод резюмето гласи: „Русчук, 11 януари 1870 г."

Авторът на доклада бил в Букурещ, за да се запознае с приготовленията на българите. „В цяла Ромъния има 12 доста добре организирани български комитети, а именно: централен комитет в Букурещ и местни комитети в Турну-Северин, Калафат, Турну Магурели, Гюргево, Браила, Галац, Яш, Болград, Плоещ-Александрия и Крайова. Комитетите трябва да бъдат считани за ядки на дейността на българите. Те се състоят от двама, трима, понякога и пет души. Целта им е да пропагандират, да организират българите, пръснати в техния район. . ., да убеждават и да привличат тези, които са останали настрана, и т. н., и т. н. Всеки комитет се радва на пълна независимост, що се отнася до административните въпроси, като например избор на подпредседател или воевода. . ., събиране на вноски, приемане на нови членове и пр. Ала що се отнася до политическите въпроси нито местните комитети, нито централният комитет могат да действуват поотделно. За да се обсъди и приеме план за действие, местните комитети изпращат два пъти годишно делегати в Букурещ, където в общо събрание, председателствувано от централния комитет, се разискват политическите въпроси: решенията се вземат с мнозинство на гласовете, вписват се в протоколите на събранието и стават задължителни за всички комитети изобщо."

На 30 декември 1869 г. авторът на доклада благодарение на личните връзки на Г. Живков присъствувал на едно събрание на българските комитети. Всички се съгласили, че моментът е благоприятен за въстание в България. „Тези господа смятат, че Далматинското въстание е само затихнало, за да избухне с нова сила в най-близко бъдеще; те разчитат на едновременни действия на босняци, на Сърбия, на Черна гора и на Гърция, а също и на славяните в Австрия и на ефикасната подкрепа на Русия." Агентите на Мацини, Линденберг, „който се представи за агент на централния европейски революционен комитет, председателствуван от Мацини", и Бидискини им обещали своята помощ в оръжие и хора. Събранието решило да проводи в България четирима пратеници, за да подготвят духовете и да организират чети. Един от тези четирима бил „дяконът Левски... Делегатът от Браила и Букурещкият комитет категорично се противопоставиха на тези проекти." Те предложили да се проучат най-напред възможностите. Но тази опозиция била много слаба, за да може да се наложи.

Авторът на доклада участвувал също и във второто заседание на 2 януари 1870 г. Линденберг подновил своите обещания. „Присъствуващият воевода Панайот горещо защити каузата на въстанието. Той увери събранието, че разполага с близо 3000 души." Воеводите „Филип Тотю, Желью и Цеко"[56] уверяват, че имат привърженици от двете страни на Дунава. Били взети следните решения: всеки комитет „трябва незабавно да направи точна сметка на силите и средствата, с които разполага, както в своя район, така и в самата България; сред своите хора той трябва да организира събиране на извънредна помощ и да издири тайни места за складиране на оръжие, на муниции и т. н.". Централният комитет трябва да намери пари. Дяконът Левски трябва да замине „във вътрешността на

[55] Пак там, с. 20—21.

[56] Във френския текст: „Ph. Toti, Zeli et Ziko".

страната. . ., да се осведоми за приготовленията, които се правят в другите страни с оглед на съвместни действия“[57].

Шпионският произход на гореприведения документ може с основание да събуди сериозни съмнения в достоверността на сведенията, които се съдържат в него. Би могло да се предположи, че агентът в цариградското „Пресбюро“ е измислил някои от фактите, които съобщава в доклада си, с цел да придаде по-голяма важност на разкритията си. Би могло също така да се предположи, че той е преувеличил някои страни от дейността на централния комитет в Букурещ, за да подсили стойността на заслугите си при разбулването на комитетските тайни.

Критическото изследване на доклада и съпоставката на данните му с други извори сведения изключват всяко съмнение в достоверността на съобщените в него факти.

Първият въпрос, който се налага при четенето на доклада и на който трябва веднага да се отговори, е този за присъствието на агенти на „Пресбюро“ в събранието на централния комитет в Букурещ. Как именно един шпионин е успял да се добере до събранието и по този начин да научи комитетските тайни? Това на пръв поглед изглежда съвсем невероятно, но то е напълно в реда на нещата, като се вземе пред вид, че агентът е поляк и че мнозина полски емигранти са поддържали тесни връзки с българските революционнни кръгове.[58] В случая е достатъчно да се изтъкне, че тъкмо някои от основателите на централния комитет са имали близки отношения с поляци. Така Хр. Георгиев съобщава в писмо до Н. Геров от 11 март 1869 г., че Ив. Касабов, редакторът на в. „Народност“, се „приближил цял с поляците“[59]. А Касабов е един от водачите на групата, в средата на която възниква централният комитет. В писмо до Касабов от 4/16 юни 1869 г. Т. Райнов, основателен член на комитета, говори за връзки с един полски революционер на име Якимчик.[60] Все по това време полякът Х. Дембицки участвува с карикатури във всеки брой на в. „Тъпан“, орган на споменатата по-горе група, а по-късно е художествен сътрудник на Ботевия в. „Будилник“.[61] В такъв случай няма нищо чудно, че полякът, агент на „Пресбюро“, се е сближил с члена на централния комитет в Букурещ Г. Живков. Техните връзки не представляват никакво изключение от съществуващата дотогава практика, още повече, че и двамата живеят в Русе[62] и са имали възможност да се срещат често. Полякът

---

[57] Оригиналът на доклада се съхранявал в Biblioteka Narodowa, Raperswil, Варшава, ms. 789. През есента на 1939 г., по време на германо-фашисткото нападение върху Полша, Раперсвилската архива била унищожена от пожар.

[58] Н. Трайков. Христо Ботев и поляците. — Славяни, Х, кн. 7, 1954, с. 17—19.

[59] Из архивата на Н. Геров, под ред на Т. Панчев. Кн. I, С., 1911. с. 292.

[60] Кършовски. Из миналото. I. с. 12.

[61] Т. Силяновска-Димитрова. Карикатурите на Хенрик Дембицки в „Тъпан“ и „Будилник“, Христо Ботев. — Сб. по случай сто години от рождението му, под ред. на М. Димитров и П. Динеков. С., 1949. с. 322—369.

[62] Свобода, I, бр. 51, 2. XII. 1870 г., „Една нова шпионска интрига“. В последните две години Живков се бил установил да живее в Русе. В Румъния той емигрирал окончателно през юни 1870 г., както съобщава Ив. Кършовски, Гюргево, в писмото си до П. Хитов, 3. VI. 1870 г.: „Поздравление от г. Г. Живкова от Русе; той ще до 15 дни да дойде съвсем тука“ (Страшимиров. Васил Левски, с. 461). Вж. още Д. Минев. Биографията на Георги Живков от В. Д. Благоева. — Изв. на Археолог. дружество в гр. Сталин, кн. 9, 1953, с. 106—107.

вероятно се е представил за съучастник на българското освободително дело и е спечелил по този начин доверието на Живков, който го е завел в събранието на комитета.

Още по-малко съмнение може да има по отношение на участието на Мациниеви агенти в събранието на комитета, като се вземе пред вид обстоятелството, че някои комитетски членове са поддържали тесни връзки с Мацини и неговите привърженици. Само шест месеца преди събранието българската делегация начело с Т. Райнов, изхождаща от групата, сред която се създава централният комитет, посещава Мацини и търси от него съвети за българските работи,[63] а след туй Райнов, Касабов и др. водят кореспонденция с него.[64] Тези връзки са отразени и в едно секретно донесение на руския генерален консул в Букурещ до Азиатския департамент. Там се съобщава, че някои млади българи в Букурещ са влезли „в сношение с разни подозрителни личности, като например с привърженици на Мацини", и др.[65] Един от присъствуващите на събранието агенти на Мацини, Бидискини, бил познат на Т. Райнов от Цариград.[66] За неговото посещение в Букурещ през декември 1869 г. се говори и в спомените на П. Кисимов, редактор по онова време на в. „Отечество".[67] Бидискини, който по думите на Кисимов бил дядо (т. е. тъст) на сина на Гарибалди — Меноти, предлагал „да внесе в България пушки и хора — цяла експедиция за повдигане на въстание, разбира се, за сметка на българските финанси, на български риск и страдания". От доклада на агента на „Пресбюро" се вижда, че Бидискини предлагал почти същото и на събранието на комитета. За присъствието на Бидискини в Букурещ през декември 1869 г. свидетелствува косвено и една телеграма от Цариград до в. „Свобода", април 1870 г., в която се казва: „Бидискини ще тръгне за Румъния на 6 април в пощовия вампор. Кажете на нашите братя да го дочакат."[68] Очевидно, че Бидискини е бил познат от по-рано в комитетските кръгове („нашите братя"), щом сега за неговото идване се праща предизвестие до органа на комитета. По-късно Каравелов нарича някои от представителите на „младата партия" сред българската емиграция в Румъния „друзя Бидискиниеви",[69] което сочи за техни предишни връзки с Бидискини.

И останалите данни в доклада на агента на „Пресбюро" отговарят на действителността, позната ни от редица други документи. Така демокра-

[63] За ходенето на Райнов при Мацини вж. най-подробно у Н. Славчев. Теофан Райнов като революционер и възрожденец. С., 1940. с. 12 и сл. Там е дадена и съответната библиография.

[64] Страшимиров. Васил Левски. с. 442—443; Ив. Касабов. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. с. 98—100.

[65] Г. Бакалов. Руските приятели на Христо Ботев. С., 1937. с. 7.

[66] Бидискини и Райнов са работили в турския шпионаж в Цариград. Вж. за това у Ив. Пастухов. Турският шпионаж между българите емигранти в Румъния. Ролята на Теофан Райнов и мацинистите. — ИБИД, кн. 22—24. С., 1948, с. 276 и сл. Там е дадена и необходимата библиография.

[67] П. Кисимов. Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. История с документи и писма. С., 1901. с. 129. Кисимов свързва по време идването на Бидискини в Букурещ с идването на Св. Сапунов през декември 1869 г. За времето, когато Сапунов посещава Букурещ. — Свобода, I, бр. 8, 24. XII. 1869 г.; бр. 11, 18. I. 1870 г.

[68] Свобода, I, бр. 22, 3. IV. 1870 г.

[69] Свобода, II, бр. 31, 15. I. 1872 г., „Знаеш ли ти кои сме?"; вж. същия фейлетон у Л. Каравелов, Хр. Ботев. Знаеш ли ти кои сме? Неиздадени фейлетони. Редакция и коментар от Ал. Бурмов. С., 1947. с. 49.

тичното устройство на комитетската организация, обрисувано в доклада, е напълно в духа на организационните традиции на българското национално-революционно движение. Присъствието на Левски в събранието е абсолютно сигурно, като се има пред вид, че от края на август 1869 г. до края на май 1870 г. той се намира в Румъния и се движи в средите на комитета, чийто член е. Освен това задачите, които му се възлагат от събранието, съвпадат изцяло с неговите намерения и действия по онова време. Съобщението за присъствието на П. Хитов[70] в събранието също тъй отговаря на действителността: от ноември 1869 г. до пролетта на 1871 г. войводата прекарва в Румъния[71] и, както сам си припомня, е имал връзки с Каравелов и Ценович, едни от главните лица в комитета.

Като се има пред вид всичко това, не може да се отрече, че докладът на агента на „Пресбюро" предава действителни факти и че неговите данни потвърждават по категоричен и безуговорчен начин съществуването на централен комитет в Букурещ през декември 1869 г. и януари 1870 г.

2. Към края на 1871 г. братята Еврем и Светозар Маркович създали организация, която си поставила за задача да осъществи освобождението на сръбските земи, намиращи се все още под турско иго. Връзките на организацията се разпрострели не само в Сърбия, но и в България, Босна и Херцеговина. В плановете ѝ влизало преди всичко вдигане на едно въстание, което трябвало да избухне на осем места през януари 1872 г.[72]

В писмо от 16 декември 1871 г. първият регент на Сърбия ген. М. Блазнавац разкрива пред сръбския дипломатически представител в Цариград Ф. Христич замислите на братя Маркович. Между другото той съобщава, че във въстанието щели да участвуват и българите, „водени от младия комитет в Букурещ".[73]

Този „млад комитет" в смисъл на организация на „младите" сред българската емиграция е несъмнено централният комитет в Букурещ.

3. През 1871 г. в Букурещ живее като дописник на сръбския вестник „Застава", излизащ в Нови Сад, Петър П. Узелац, секретар на прославения херцеговински войвода Л. Вукалович. Узелац поддържал тесни връзки с групата на „младите" и бил близък приятел на Каравелов.[74] Той сътрудничил и на в. „Свобода".[75]

В една дописка от Букурещ, обнародвана в „Застава" през лятото на 1871 г.,[76] Узелац говори за „Българската омладина" или „тъй наречената прогресивна и либерална партия" и между най-важните факти за нея съобщава: „Българската младеж е образувала един комитет, който си е

---

[70] За него в доклада е казано изрично, че е присъствувал на събранието. Както изглежда, той е предал на присъствуващите уверенията на Ф. Тотьо, Желю и Цеко, които не са участвували в събранието.

[71] БИА—НБКМ, II А, 8425, бележки на П. Хитов от по-късно време.

[72] Димитров. Пос. съч., с. 228.

[73] Пак там., с. 229.

[74] Дж. Игнятович. Сръбските другари на Любен Каравелов. Белград, 1957. с. 10 (отпечатък от сб. Октомври).

[75] Свобода, I, бр. 48, 4. XI. 1870 (с подпис П. У); II, бр. 9, 27. II. 1871, и др.

[76] Игнятович. Пос. съч., с. 11, дава откъс от дописката, без да посочи броя и датата на в. Застава. От текста обаче личи, че по това време в. Свобода е престанал да излиза. А Свобода не излиза от средата на май до началото на октомври 1871 г.

поставил за задача да буди мисълта за освобождение и да подготвя народа за въстание. Понеже комитетът не разполага с никакви средства, не е могло да се направи повече от това, което е направено."

Свидетелството на Узелац, който е очевидец на събитията в живота на българската емиграция в Румъния през 1871 г., не може в никакъв случай да се пренебрегне. То отразява една обективна действителност.

IV

Това са документите, които свидетелствуват категорично, че в Букурещ е съществувал от декември 1869 г. до май 1872 г. централен революционен комитет, който е стоял начело на българското национално-революционно движение.

При какви обстоятелства, в каква обществена среда, от кого и кога е основан този комитет, каква е идеологическата му същност и дейността му през посочения период и какви са отношенията му със създадената от Левски вътрешна революционна организация — това са въпроси, които подлежат на ново разглеждане, доколкото са все още неразрешени изцяло и правилно. Изследването им ще покаже още един път несъстоятелността на твърдението, че в Букурещ не е съществувал централен комитет до май 1872 г. То ще даде възможност и за окончателното определяне мястото на Левски и Каравелов в изграждането на комитетската организация и в издигането на българското национално-революционно движение на по-висок етап на развитие в идеологическо и организационно отношение.

БОРБА ЗА ИДЕЙНО-РЕВОЛЮЦИОННА ЧИСТОТА НА БЪЛГАРСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ В БУКУРЕЩ (1869—1871)*

I

1. През есента на 1869 г. в Букурещ в средите на емигрантската либерално-буржоазна група „Млада България", или „Братска любов",[1] били поставени основите на нов организационен център на българското национално-революционно движение — Българският революционен комитет (БРК),[2] наречен от октомври 1870 г. Български революционен централен комитет (БРЦК).[3] Членове основатели на комитета били: Л. Каравелов, В. Левски, Ив. Касабов, Д. Ценович, Т. Райнов, Ив. Кършовски и Г. Живков.[4]

Дори беглият поглед върху списъка на членовете основатели на БРК показва веднага, че те не представлявали хомогенно в идейно-политическо отношение тяло. Между тях имало привърженици на революционния метод в борбата за национално освобождение на българския народ и ликвидиране на османската феодална система на българските земи — това били преди всичко Каравелов и Левски: други били за компромисно, дуалистическо разрешение на българския национален въпрос — Касабов и Райнов,[5] трети се люшкали между революцията и дуализма — Ценович и Кършовски;[6] за възгледите

* Изв. Инст. за история, т. 16—17. С., 1966. с. 365—382.

[1] За „Млада България", или „Братска любов", вж. А л. Б у р м о в. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. — Исторически преглед, XVII, 1961, кн. 5, с. 45 и сл.

[2] А л. Б у р м о в. Любен Каравелов и създаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ. — ИИБИ, т. 14—15. с. 105 и сл. Една група изследвачи отричат в последно време, без да се съобразяват с наличните факти, съществуването на БРЦК в Букурещ през 1869—1872 г. Вж. аргументите против това схващане у А л. Б у р м о в. Съществувал ли е централен български комитет в Букурещ през 1869—1872 г.? — Исторически преглед, XVII, 1961, кн. 5, с. 33 и сл.

[3] За пръв път комитетът е наречен така в брошурата „Български глас от БРЦК", излязла в първата половина на октомври 1870 г. Вж. съобщението за излизането ѝ в Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870.

[4] А л. Б у р м о в. Любен Каравелов и създаването на БРЦК в Букурещ, с. 118—119.

[5] За Касабов и Райнов вж. у Б у р м о в. Българското национално-революционно движение, с. 45 и сл.; вж. още Д. К о с е в. Към историята на революционното движение в България през 1867—1871, С., 1958. с. 5 и сл., с. 30 и сл.

[6] Ценович е член на „Българското общество" и като такъв снабдява Левски със средства за първата му революционно-агитационна обиколка в България: след това е

на някои — например Г. Живков — по онова време не може да се каже нищо определено по липса на какъвто и да било документален материал. В комитета нямало отначало яснота по основните въпроси на национално-освободителната борба — за ролята на четите, за ролята на предварителната подготовка и за мястото на вътрешната комитетска организация. Най-сетне членовете основатели на БРК били на различни становища и по въпросите за външната помощ и външнополитическата ориентация на организацията: едни — Касабов и др. — били за антируска и антисръбска политика;[7] други — Каравелов и Ценович[8] — били за единодействие с балканските народи и особено със сърбите; трети — предимно Каравелов[9] — държали за добро отношение към Русия; четвърти не изявявали становището си по този въпрос.

2. Въпреки тази идейна разноречивост в БРК при образуването му и в първите месеци от съществуването му между членовете основатели съществувало известно сцепление или, най-малко, търпимост по отношение на отделните становища. Това се дължи, от една страна, на общия фронт на членовете основатели срещу групата на „старите“[10] и, от друга, на компромисите и отстъпките по идейнополитическите въпроси, които всеки един от тях направил. Така Касабов, един от главните ръководители на „Млада България“ („Братска любов“), преустановил изданието на печатния орган на групата в. „Народност“[11], което по същество означавало преустановяване на дуалистическата пропаганда. Другият печатен орган на групата — хумористичният вестник „Тъпан“ — бил изоставен от Ценович, който осигурявал издаването му, и по този начин бил лишен от възможността да излиза редовно.[12] Каравелов и Левски се съгласили да работят с групата на дуалистите въпреки своите определени революционни стремежи и замисли и въпреки ярко изразеното отрицателно становище на първия към дуализма.[13] Нещо повече, Каравелов помества в бр. 1 на редактирания от него печатен орган на БРК — в. „Свобода“, 7. XI. 1869 г. — статията „Политиката на „Млада Турция“ от Н. Н., в която основният дуалистически документ — мемоарът на Тайния централен български комитет от март 1867 г. — се провъзгласява за изразител („дирек“) на българските искания за свобода. Заедно с това в първите седем броя на „Свобода“ (до края на декември 1869 г.) Каравелов се въздържа от преки критики и явни нападки срещу дуализма. Отглас от този компромис на Каравелов е и установката в „Програма на

член на „Млада България“ („Братска любов“), а през лятото на 1871 г. участвува в подготовката на една общобалканска революционна акция заедно с черногорски революционери. Кършовски участвува в I и II българска легия в Белград (1862, 1867—1868) и в четата на П. Хитов (лятото на 1867 г.), а от 1866 г. е член на дуалистическия Таен централен български комитет.

[7] Ал. Бурмов. Българското национално революционно движение, с. 46, 47.

[8] За федеративните идеи на Каравелов вж. по-подробно у М. Арнаудов. Любен Каравелов, живот, дело, епоха, С., 1964. с. 519 и сл. За Ценович вж. тук бел. 6 под линия.

[9] Ал. Бурмов. Любен Каравелов и създаването на БРЦК в Букурещ, с. 113, бел. 3 под линия.

[10] Ал. Бурмов. Българското национално революционно движение, с. 41 и сл.; Н. Трайков, Ботев и Българското книжовно дружество. Първите стъпки на Книжовното дружество и революционната емиграция. — Христо Ботев.— Сб. по случай сто години от рождението му, С., 1949. с. 226 и сл.

[11] Ал. Бурмов. Любен Каравелов и създаването на БРЦК в Букурещ, с. 116.

[12] Пак там, с. 115—116.

[13] Пак там, с. 113.

Българския революционен комитет", че борбата срещу турското правителство ще се води с мирни средства.[14]

3. Това положение на нещата не траяло дълго. Противоположността във възгледите на членовете основатели на БРК — революционнодемократични, макар и още ненапълно изяснени, и либерално-буржоазни, респективно дуалистически,— започва да се проявява вече към края на 1869 г. Постепенно тя се задълбочава, за да се превърне накрая в непримирима и ожесточена борба на оформилите се през 1870 г. и първата половина на 1871 г. две основни идейно-политически течения в комитетската организация— революционнодемократично и либерално-буржоазно.[15] Това е борба за идейно-революционна чистота на БРК (БРЦК), борба против буржоазния либерализъм и реформизма в българското национално-революционно движение, от чийто изход ще се определи и по-нататъшната съдба на освободителното движение на българския народ.

II

1. Необходимо е да се подчертае още веднъж, че компромисът, направен от Каравелов в угода на групата на дуалистите („Млада България", или „Братска любов"), се свеждал главно до въздържане от преки критики и нападки срещу дуализма. Като редактор на в. „Свобода" Каравелов не бил ограничаван в развиването на революционна пропаганда, тъй като и „Млада България" („Братска любов") не я изключвала от своята практика.[16] Това дало възможност на Каравелов да придаде на вестника последователна революционна линия. Още в първия си брой „Свобода" застава на бойки революционни позиции, като неизменно и последователно поставя в страниците си въпроса за изкореняването по революционен път на „главното зло"[17] в живота на българския народ — османското национално и социално потисничество. Във връзка с това във вестника се прокарва упорито мисълта, че „свободата не се дава, а се взема"[18] и че „ние трябва да се надеяме на себе си и на нашите собствени сили за всяка работа"[19].

По такъв начин още в първите седем-осем броя на „Свобода"[20] Каравелов очертава в общи щрихи идейно-политическата същност на БРК (БРЦК), каквато той смята, че трябва да бъде, и тази същност е революционнодемократична независимо от първоначалните ѝ несъвършенства.

---

[14] Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870.

[15] За идейно-политическите течения на БРЦК излезе специално изследване на съветския историк С. И. Сидельников. Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете. Харьков, 1862. Сиделников се солидаризира с твърденията на някои български историци, че БРЦК в Букурещ не е съществувал през 1869—1872 г., поради което се занимава с идейно-политическите течения в комитета от края на 1870. г., когато според него бил създаден БРЦК в България от Левски, до началото на 1873 г.

[16] Ал. Бурмов. Българското национално-революционно движение. с. 47 и сл.

[17] Свобода, I, бр. 1. 7. XI. 1869.

[18] Пак там, бр. 7, 17. XII. 1869.

[19] Пак там, бр. 2, 12. XI. 1869.

[20] Срв. за това и Н. Кондарев. Любен Каравелов в началната история на Българския революционен централен комитет. — Годишник на Инж. строит. инст., 1953, ч. II, с. 211 и сл.; Н. Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов, С., 1957, с. 133 и сл.

2. Компромисът на Каравелов по идеологичните въпроси още отначало бил твърде условен. Когато в бр. 1 на „Свобода“ Каравелов е бил принуден да помести статията на Н. Н., той прави в редакционна бележка следната уговорка към главната ѝ теза, че мемоарът на ТЦБК е основа на българските искания: „Всяко време има и свои потребности, затова, ако турското правителство и да удовлетвори българите според мемоара, то тия, ако намерят за нужно, могат да търсят и повече правдини — мемоарът не ги ограничава.“ Смисълът на уговорката е очевиден: създаването на автономна българска държава или област в рамките на Османската нмперия, както се иска в мемоара, не означава пълно задоволяване на исканията на българите, които се стремят към цялостно освобождение. По същество това е антитеза на тезата на Н. Н., това е антидуалистическо изказване, както е антидуалистическо и заявлението на Каравелов в следващия брой втори на „Свобода“ (12. XI. 1860) по повод опита на турското правителство да слее българските училища с турските и да османизира българското образование: „Или турци, или българи; или смърт, или живот; или свобода, или робство — тука среднина няма.“ Антидуалистическо по същество е и становището на Каравелов, че турският народ не е годен за развитие, че той поради своята религия и вековни обичаи не е в състояние да усвои придобивките на новото време.[21]

След известно време Каравелов заговаря направо. Сметнал, че е укрепил позициите си в БРК (БРЦК) и е осигурил издаването на в. „Свобода“, той пристъпва смело към ликвидиране на идейно-политическите си отстъпки и към очистване идеологията на комитета от либерално-буржоазните елементи в нея, на първо място от дуализма, който в момента бил най-сериозната пречка за революционизирането на българския народ.

Откритата атака срещу дуализма Каравелов започва в бр. 8 на „Свобода“ (24. XII. 1869). В уводната статия на броя той заявява категорично: „Колкото за това, какво мислят, говорят и желаят българите, то всекиму е познато, че тия искат свобода, свобода лична и свобода народна, а не дуализъм, какъвто желае Али паша и г. Шнайдер. За съединението на българите с турския народ могат да мислят само тия люде, които нямат в главите си ни една капка мозък, или тия, които желаят да вземат турски лири и да бъдат турски шпиони, без да мислят за своя народ, за своето народно щастие и добро и за своето отечество. . . Честните и чистите българи желаят да видят своето отечество освободено, своите бащи, майки, братя, сестри и деца свободни граждани и нищо повече.“

Макар че тук се говори за Али паша и началника на шпионажа Шнайдер, които стояли начело на т. нар. турско-християнски комитет в Цариград, очевидно ударът е насочен срещу българските дуалисти, главно тези в емиграция, към които се отправят обвинения в подкупничество и шпионство.

В течение на следващата 1870 г. Каравелов помества в „Свобода“ множество изказвания и цели статии против дуализма. На тази тема е посветена и част от брошурата му „Български глас“, за която ще стане дума по-нататък.

---

[21] Срв. М. А р н а у д о в. Пос. съч., с. 507 и сл.

III

1. Създаването на БРК и излизането на в. „Свобода“ било признак за активизирането на революционните сили сред българската емиграция в Румъния. Това последното предизвикало активизирането и на турския шпионаж.[22]

Осведомен за съществуването и отчасти за дейността на БРК, турският шпионаж потърсил пътища за постоянен надзор над комитетската организация и за тласкането ѝ по пътища, угодни на султанското правителство — антируска и антисръбска пропаганда. В това отношение той имал опит с проникването си в „Българското общество“ и по-сетне в групата „Млада България“ („Братска любов“).[23] Изхождайки от това, че мнозинството от членовете на БРК идвали от средите на групата „Млада България“ („Братска любов“), следователно ще бъдат спечелени лесно за неговата кауза, шпионажът насочил усилията си към спечелването предимно на Каравелов.

С привличането на Каравелов в шпионажа бил натоварен Светослав Сапунов, известен по-сетне с името Светослав Миларов. Той вече бил услужил на турската полиция при залавянето на Гълъб войвода (Хр. Сариев).[24] Мисията му в Букурещ била замаскирана с привидно бягство от Цариград.[25] Освен това Сапунов обнародвал във вестника на „старите“ — „Отечество“ — няколко патриотични стихотворения,[26] с които искал да се представи пред българската емиграция в благоприятна светлина.

В Букурещ Сапунов пристигнал през декември 1869 г. При Каравелов той се явил с две писма — едното от С. (П. Р. Славейков), редактор на в.

---

[22] Свобода, I, бр. 7, 17. XII. 1869, дописка от Русчук; Свобода, I, бр. 8, 24. XII. 1869, уводна статия; пак там, дописка от Цариград; Свобода, I, бр. 11, 18. I. 1870, дописка от Силистра; Свобода, I, бр. 15, 12. II. 1870, дописка от Цариград; Свобода, I, бр. 18, 5. III. 1870, дописка от Цариград и др.

[23] За турския шпионаж вж. Ал. Бурмов. Българското национално-революционно движение. с. 51 и сл.; Ив. Пастухов. Турски шпионаж между българската емиграция в Румъния. Ролята на Т. Райнов,— ИБИД, т. XXII—XXIV, С., 1948. с. 276 и сл.

[24] Свобода, II, бр. 26, 10. XII. 1871; срв. още Ст. Заимов. Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов, С., 1895. с. 43 и сл.; Н. Начов. Из ръкописите на Еня Хр. Кърпачев, С., 1932. с. 8—9; Ст. Каракостов. Диарбекирски заточеници. С., 1946. с. 85 и сл. и посочената там на с. 94 литература.

[25] Из архивата на Н. Геров, т. I, С., 1911, с. 302, № 485, писмо от Н. Геров, Пловдив, до Хр. Георгиев, Букурещ, 13. VII. 1869: „Но приетата днес притурка на 42 бр. на в. „Турция“ казва, че сътрудникът на „Македония“ (Сапунов, бел. Бурмов) оставил внезапно и тайно Цариград, та може негова милост да е дошел в Букурещ“; Свобода, I, бр. 11, 18. I. 1870, дописка от Цариград.

[26] Стиховете, подписани с инициала W., са обнародвани в Отечество, I, бр. 12, 10. XII. 1869, бр. 25, 23. I. 1870. Между тях са следните заглавия: „Стани ти крепко, българино!“, „Минуването на Хаджи Димитра през Дунава“, „Четата в Балкана“, „Броят“, „Гробовете“, „Влизането на Стефан Караджа в Търново“. За авторството на Миларов-Сапунов вж. П. Кисимов. Исторически работи, ч. III. История с документи и писма, С., 1901. с. 129.

Сътрудничеството на Миларов във вестника на „старите“, което е било, както изглежда, разгласено между емиграцията, е направило добро впечатление на вожда на „Добродетелната дружина“ Хр. Георгиев, който пише на 21. XII. 1869 г. на Н. Геров: „Научаваме се, че при в. „Македония“ имало един млад, на име Сапунова. Ако го познавате, явете и за него как го намирате — ще ли бъде добър за тука“ (т. е. да работи в редакцията на „Отечество“, органа на „старите“). — Из архивата на Н. Геров, кн. I, с. 302, № 484.

„Македония“, при когото известно време работил Сапунов,[27] и другото от Д. (Добрович, известен цариградски търговец),[28] в които бил препоръчан за „патриотин и умен човек“. В писмото от Добрович, за което по-късно се установило, че е фалшиво, се казвало: „Поговорете със Сапунова и гледайте да приемете неговите предложения. Ние знаеме, че българските редакции са бедни и не могат без помощ; а нам е необходим един революционен вестник.“

Както съобщава Каравелов, Сапунов му предложил субсидия от 100—200 турски лири при следните условия: „1) Да не викаме против турското правителство и, най-главното, против „Млада Турция“; 2) Да проповядваме съединение или по-право обединение между турците и християните на Балканския полуостров; 3) Да проповядваме кръстов поход против Русия; 4) Да доказваме на българите, че сръбският народ им е неприятел, и да въставаме против сръбските интриги. Ако ние действуваме така, а не другояче, по мнението на цариградския агент, или по мнението на Али паша, българският народ ще има светло бъдеще.“[29]

Две години по-късно Каравелов предава предложенията на Сапунов по следния начин: „1) „Свобода“ да престане и да се издава „Революционер“; 2) В „Революционер“ да се псува Сърбия и Русия; 3) Да се говори всичко против турското правителство, само Али паша да не се закача; 4) Новият вестник да се издава тогава, когато се споразумееме с Х. Арнаудова. За всичкото това Сапунов от името на Арнаудова, Шнайдера и С. ни предложи триста турски лири годишно.“[30]

На пръв поглед между двете съобщения на Каравелов има разлика. Погледнато по същество обаче, тази разлика е съвсем нищожна. Тя може да се обясни с това, че вероятно предложенията на Сапунов са направени на два пъти. Отначало Сапунов се опитал да склони Каравелов към дуализма и към пропаганда против Русия и Сърбия. Неуспял в тази посока, той прави вече „по-революционни“ предложения, запазвайки в тях антируската и антисръбската линия. При това, докато първия път той предлага 100—200 лири, втория път увеличава сумата на 300 лири.

Както и трябва да се очаква, усилията на Сапунов да спечели Каравелов за каузата на дуализма и за целите на турския шпионаж останали напразни. Сапунов бил принуден да си отиде, както Каравелов се изразява, „с дълъг нос“[31].

2. Неуспехът на турския шпионаж да привлече Каравелов на своя страна го накарал да прибегне до нови форми за оказване влияние върху дейността и намеренията на БРК. Този път шпионажът си послужил с италианеца Йосиф (Джузепе) Бидискини, зет на Гарибалди и привърженик на Ма-

---

[27] Няма никакви данни, че Славейков е участвувал в шпионските кроежи на Сапунов или че се е солидаризирал с тях.

[28] Д. Добрович е някогашен настоятел на „Дунавски лебед“ на Г. С. Раковски.

[29] Свобода, I, бр. 8, 24. XII. 1869.

[30] Пак там, II, бр. 26, 10. XII. 1871, дописка от Цариград с бележки под линия от Каравелов.

[31] Пак там, I, бр. 18, 5. III. 1870. За Сапуновия опит до въвлече Каравелов в турски шпионаж вж. още Свобода, I, бр. 11, 18. I. 1870; бр. 40, 2. IV. 1870. Вж. още добавката Светослав Миларов и българските комитети у М. А р н а у д о в. Пос. съч., с. 797 и сл. Там са цитирани три писма от архива на И. Кършовски, намиращи се в Пловдивската народна библиотека.

цини. Бидискини бил на работа в канцеларията на вътрешния министър Али паша или, по-точно, в турския шпионаж.[32]

Използувайки своето положение на емигрант от Италия и на виден мацинист, Бидискини успял да се добере до заседанията на първото общо събрание на БРК, състояло се в края на декември 1869 и в началото на януари 1870 г. в Букурещ. Тук при обсъждане на въпроса за бъдещото българско въстание той заедно с друг виден мацинист Линденберг обещали от името на Централния европейски революционен комитет, начело на който стоял Мацини, помощ на българите в оръжие и хора.[33]

Завързал по този начин солидни връзки в БРК, Бидискини се опитал да ги използува и по-нататък. И ето на 1. IV. 1870 г. в редакцията на „Свобода" се получила телеграма от Цариград със следното съдържание: „Бидискини ще тръгне за Румъния на 6 априлия с пощовия вампор. Кажете на нашите братя да го дочакат." Каравелов помества телеграмата на уводно място в „Свобода", придружавайки я със следната бележка: „Бидискини е един италианец, който днес служи в канцеларията на Али паша. Тоя господин разказва на нашите българи, че е Мациниев човек, но нам е положително известно, че Мацини никога не го е познавал."[34]

Несъмнено, че още след събранието през декември 1869 — януари 1870 г. Каравелов се е усъмнил в Бидискини и е направил след това необходимите проучвания, които потвърдили неговите съмнения. Затова той се заема да разобличи шпионската същност на италианския емигрант. Така в същия брой на „Свобода", гдето е поместена телеграмата на Бидискини, се съобщава в дописка от Цариград, че за Букурещ са заминали от турската столица двама шпиони, единият от които е „синьор Бидискини". В „най-новите известия" на следващия брой на вестника се съобщава, че Бидискини е пристигнал в Букурещ „днес и се крие по махалите. Неговото дохождание е да търси Българския революционен комитет и да прегледа в какво състояние се намират румънските работи." След това идва предупреждение до българите и румъните да се пазят от Бидискини. Все тук се казва, че Бидискини е предател на Орсино (вероятно Ф. Орсини, извършил атентат срещу френския император Наполеон III) и затова е изгонен от родината си. Накрая Каравелов заплашва Бидискини, че в Румъния такива като него „ядат дървен господ"[35]. В един от следващите броеве на „Свобода" се изтъква, че от Бидискини се интересува сп. „Колокол" на А. И. Херцен,[36] т. е. международното революционно движение е също против италианския предател и турски шпионин.[37]

Всички тези разобличения от страна на Каравелов непременно са прекъснали възможностите на Бидискини да се информира за дейността на БРК (БРЦК).[38] Те сигурно са допринесли, доколкото става дума за интереса на Бидискини към румънските работи, и за изгонването му малко по-късно от Румъния.[39]

---

[32] И в. П а с т у х о в. Пос. съч., с. 276 и сл.

[33] А л. Б у р м о в. Съществувал ли е централен революционен български комитет в Букурещ? с. 42 и сл.

[34] Свобода, I, бр. 22, 3. IV. 1870.

[35] Пак там, I, бр. 23, 10. IV. 1870.

[36] Пак там, I, бр. 27, 4. V. 1870*t*

[37] Пак там, I, бр. 46, 14. X. 1870. Каравелов нарича Бидискини „турски обершпионин".

[38] На няколко пъти след това Каравелов се занимава с Бидискини в страниците на „Свобода" (фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?)" и поддържа по този начин бдителността спрямо него. Срв. Свобода, II, бр. 31, 15. I. 1872; Свобода, III, бр. 7, 22. VIII. 1872.

[39] Свобода, I, бр. 41, 7. IX. 1870.

IV

1. Едновременно с борбата против турския шпионаж Каравелов се постарава да се отърве и от някои свои сътрудници в БРК, произхождащи от групата „Млада България“ и стоящи на други идейно-политически позиции. Първият удар в случая бил насочен срещу Иван Мънзов, редактор на в. „Тъпан“.

Мънзов, както сам твърди, работел като доброволен сътрудник в редакцията на „Свобода“. Той извличал новини от чуждите вестници и помагал до бр. 10 на вестника при експедирането му.[40]

След това между Каравелов и Мънзов възникнали разногласия, вследствие на които Мънзов трябвало да напусне „Свобода“[41]. Едва към края на март Каравелов посочва непосредствения повод за изгонването на Мънзов от вестника — Мънзов бил взел пари от някои абонати и не ги внесъл в администрацията.[42] Това обвинение Каравелов повтаря още веднъж,като добавя, че „редакцията не желае да има нищо общо с г. Мънзова“[43].

Това е външната страна на конфликта. Очевидно е, че не парите на трима абонати са причина за него и за изгонването на Мънзов от редакцията на „Свобода“. Несъмнено, че тази причина е по-сериозна и по-дълбока.

Ясно е, че Мънзов не бил удобен за Каравелов поради своята външнополитическа насоченост — от една страна, бил свързан тясно с антируската пропаганда на „Тъпан“, а, от друга — имал по-рано противосръбски изказвания в печата,[44] пък и сега стоял на антисръбски позиции.[45] Освен туй Каравелов е подозирал Мънзов и във връзки с турския шпионаж.[46]

2. През лятото на 1870 г. Каравелов пристъпил към по-конкретизирано, отколкото това ставало в страниците на „Свобода“, изложение на поли-

---

[40] „Тукмакът на Тъпана“, бр. единствен, 23.IV.1870.Там Мънзов заявява: „Затова ли, защото не рачах да ви работя, както ви работих и помагах от основанието на вестника до 10-й брой? Затова ли, защото Мънзов не иде вече да ви извлича новини от странните вестници и да ви помага по един цял ден в експедицията?“

[41] Както се вижда от цитата в предната бележка, Мънзов представя работите така, като че той сам е напуснал „Свобода“. Това са във всички случаи твърдения на обиден честолюбец. От всичко се вижда, че Каравелов сам се е отказал от Мънзовите услуги.

[42] Свобода, I, бр. 21, 17. III. 1870.

[43] Пак там, I, бр. 23, 10. IV. 1870.

[44] Във в. „Народност“ има отпечатана дописка от група легисти от II българска легия в Белград, в която се протестира срещу сръбското правителство. Между подподписалите е и Мънзов.

[45] В „Тукмакът на Тъпана“ Мънзов подмята за пристрастието на Каравелов към сръбско-хърватските дела. Той казва, че „Свобода“ нямала време да разкритикува брошурата „Криво да седим, право да съдим“, отнасяща се до българските работи, защото „имаше по-важна работа, сир. правеше критика за някои хърват0-сръбски книги“.

Все в „Тукмакът на Тъпана“ се съобщава, че сръбските регенти се оскърбили и щели да захванат да работят в полза на народа“.

Най-сетне в „Тукмакът“ са поместени и две карикатури, насочени против Сърбия, с текст: „Сърбия напредва в Турска“ (така!) и „Сърбия напредва в Австрия“. Изобщо целият „Тукмак“ има противосръбска и противокаравеловска насоченост.

[46] Във фейлетоните „Знаеш ли кои сме?“ в „Свобода“ и „Независимост“ Каравелов по-късно обвинява Мънзов, че имал връзки с турския шпионин Арон (за чието ходене

тическата програма и тактиката на българското национално-революционно движение и на неговия нов център БРК, респ. БРЦК.[47] С дата 1. VIII. 1870 г. той обнародва в руското задгранично списание „Народное дело", орган на руската секция на Интернационала,[48] една кратка „Програма на Българския революционен комитет". На български тази програма е обнародвана в „Свобода" през първата половина на октомври с. г.[49] Все по това време — в първата половина на октомври — излиза от печат и втори програмен документ на БРЦК — брошурата „Български глас от БРЦК"[50].

И двата тези програмни документа, които излагат и изясняват идеологията и тактиката на БРК (БРЦК), са дело на Каравелов, както може да се установи от стилния им анализ и от сравнението им с Каравеловата публицистика в „Свобода".

Въпреки че в „Програмата на Български революционен комитет" става дума за употреба и на мирни средства[51] в борбата на българския народ против турското правителство, характерът ѝ в цялост е революционнодемократичен.

В „Български глас от БРЦК" политическата програма и тактиката на комитета са изложени нашироко и подробно. Тук революционнодемократическият характер на БРЦК е подчертан дебело. Наред с обосновката на революцията против османската феодалнобюрократична държава, наред с изтъкването на необходимостта от предварителна подготовка на народа за извършването ѝ, наред с настояванията за обща борба на балканските народи против османските поробители, наред с антимонархическите установки и революционни призиви в брошурата се взема рязко отношение

в Румъния се съобщава в Свобода, I, бр. 43, 23. IX. 1870); Свобода, II, бр. 31. 15. I. 1872; III, бр. 21, 18. XI. 1882; Независимост, III, бр. 33, 5. V. 1873.

[47] Пръв Д. Шелудко. Любен Каравелов, Васил Левски и началото на Българския революционен централен комитет (Изв. Инст. Хр. Ботев, кн. първа, С., 1954. с. 104), а след него Д. Косев. Пос. съч., с. 82, твърдят, че първата „Програма на Българския революционен комитет", за която става дума по-нататък, била написана от Каравелов по покана на Женевската лига за мир и свобода. Основните аргументи за това твърдение са, че Каравелов поддържал тесни връзкн с лигата, като бил станал глашатай на нейните идеи, и обстоятелството, че за пръв път „Програма" била обнародвана в руското емигрантско списание „Народное дело", излизащо в Женева. Без да се спирам по-подробно сега на въпроса, ще изтъкна, че програма на едно обществено движение или организация не се явява случайно или по подтик отвън. Авторите на това твърдение би трябвало при това да се справят с цялото съдържание на в. Свобода" от ноем. 1869 до авг. 1870 г., когато излиза програмата, и да потърсят връзка между нейното идейно съдържание и съдържанието на вестника на Каравелов, както и някои изисквания на Левски в писмата му във връзка с програмата на комитета. Освен туй споменатите автори изпущат пред вид, че брошурата „Български глас от БРЦК" излиза на български език едновременно с програмата, а вероятно е писана малко след нея, пак от нуждата да се изясни пред българския народ програмната същност на БРЦК. „Български глас" е разширено предадена програма на БРЦК.

[48] Народное дело, кн. 6—7, Женева, авг.—септ. 1870.

[49] Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870: Програма на Българския революционен комитет.

[50] Съобщение за излизането на брошурата е дадено в Книжевни известия на в. Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870.

[51] „Ние ще да употребиме против турското правителство такива също мирни средства, каквито бяха употребени против гръцкото духовенство; само в най-крайния случай ние ще да употребиме против тях оръжие, огън и нож!"

и против дуализма, който е наречен „фантастически“ и е окачествен като ново зло за българския народ.[52]

3. Обстоятелството, че в БРК (БРЦК) съществували различни идейно-политически и тактически схващания, че в него се водели постоянни спорове по тези становища[53] и че Каравелов прокарвал в „Свобода“ предимно своите революционнодемократически възгледи и идеи за балканска федерация, като при това предприел атака и срещу дуализма — всичко това все още не се отразявало съдбоносно върху единството в комитета. Не се отразил върху него и случаят с изгонването на Мънзов от редакцията на „Свобода“.

Слухове за разкол в БРК (БРЦК), отначало за разногласия между Каравелов и Касабов, а след това и за общо скарване между комитетските членове, се носели още в първата половина на 1870 г.[54] Те произхождали от турска страна и били лесно опровергавани, тъй като били твърде общи с изключение на слуха за изгонването на Мънзов от „Свобода“, който бил потвърден от редакцията.

Но когато Каравелов обнародвал двете версии на политическата програма на БРК (БРЦК), в комитетските среди избухнала криза. Бившите дейци на „Млада България“ („Братска любов“), сега членове на комитета, били засегнати в две посоки: техните идейно-политически възгледи не само че не били застъпени в програмните документи на комитета, но нещо повече — в „Български глас от БРЦК“ те били разкритикувани и отречени напълно.

Ето защо бившите дейци на „Млада България“ („Братска любов“) реагирали остро на стремежа на Каравелов да очисти БРК (БРЦК) и от тяхната идеология, и от самите тях, както показвал случаят с Мънзов.

За това ни свидетелствува сам Каравелов в една уводна статия на „Свобода“ през ноември 1870 г.: „Нека ни бъде позволено да кажем тука, пише Каравелов, че нашите български писатели и предводители, които проповядат на народа солидарност с турците, са за нас много по-опасни от самите турци. Ние изказахме това свое убеждение и преди няколко месеца и въоръжихме против себе си много безхарактерни писатели, много лъжовни патриоти и много безсъвестни лъжци, които са готови да ни удавят с една лъжица вода и да ни махнат от пътя, на който ние стоиме и не даваме им да достигнат своите егоистически цели.“ По-нататък Каравелов заявява, че който иска братско единство с турците, той не е българин и патриот, а предател и изедник. „Всичко или нищо — това е нашата програма“ — завършва Каравелов репликата си.[55]

3. Тази реплика е насочена против всички привърженици между българите на турско-българското единство — в Цариград или в емиграция, —

---

[52] Български глас от БРЦК, Женева, 1870, с. 3—4.

[53] Срв. писмото на Левски до Райчо Попов от 20. VI. 1871 г. у Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. С., 1929. с. 58, № 24: „Помните ли всичките си думи, които аз имам забелязани и срещу кои съм противостоял. Като се поразгледате в миналото от края (т. е. началото, бел. Бурмов) на работите си досега във Влашко кой с кого се е турил на работа, та от кой ден до кой ден е вървяло като жаба през угар, после хайде пък еди-кой си води сръбска политика, та не бива с него да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародване във вестниците ту тоя оногози, онзи тогова. . .“ Срв. и писмото на Левски до Ив. Кършовски, 20. VI. 1871, у Д. Т. Страшимиров. Пос. съч., с. 67, № 26.

[54] Свобода, I, бр. 11, 18. I. 1870; бр. 18, 5. III. 1870.

[55] Пак там, бр. 48, 4. XI. 1870.

но нейното острие е насочено несъмнено срещу дуалистите в БРК (БРЦК). Те са именно тези, които са искали да махнат Каравелов от пътя, на който стои (очевидно цариградските привърженици на турско-българското братство не са в състояние да направят това, тъй като нямат организационни връзки с него). В отговор на това Каравелов решава да се справи с членовете-основатели на БРК, произхождащи от „Млада България“ („Братска любов“). Първата му атака е насочена срещу един от най-дейните членове на тяхната група — Георги Живков.

В „Свобода“ излиза дописка от Варна, в която се дават имената на няколко лица, които са предложили на Али паша да издават туркофилски вестник „Напредък“[56]. В бележка от Русе се заявява, че авторът на варненската дописка не е бил уведомен точно за тези лица. Между тях е и „г. Петър Живков, по-напред книгопродавец, а сега живее във Влашко като емигрант, когото уж гонило турското правителство“. Редакторите подали молба до Али паша чрез началника на тайната полиция Шнайдер и искали помощ 60 000 франка годишно. „По тая причина Живков ходи миналата зима в Цариград и мая се там няколко месеца, но желанието му не биде изпълнено, защото Али паша намерил за нужно и за по-добре да подкупи с тая сума няколко европейски вестника, които да говорят за турските реформи и да хвалят неговото везирско величество, нежели да издава български вестник за българите, които с очите си гледат турските реформи всеки ден.“[57]

Няколко дни след това шестима души, чиито имена не са дадени (несъмнено това са хората от „Млада България“), изпращат по повод на горното твърдение изложение до редакцията на „Свобода“, озаглавено „Една нова шпионска интрига“. В изложението се изтъква, че павликянският българин Мариан Кличиан разпръсквал слухове в Русе, какво „уж нашият вехтък приятел Георги Живков бил служил на турците“. Очевидно е, казва се по-нататък в изложението, че в дописката, която изобличава делата на Петър Живков, „се интригува срещу нашия приятел“. След това се дават сведения за дейността на Г. Живков. „Голямо оскърбление, господине Каравелов, продължава изложението, трябва да е за господина Живкова, дето сте обнародували писмото на един предател и сте нападнали на един местен патриотин“. На свършване шестимата заявяват: Живков и медресета да би управлявал, „то, като се върне при нас, ние пак братски ще го целунеме и чистосърдечно ще да му повериме всичките си работи.“[58]

На изложението Каравелов отговаря със забележка под линия: във вестника се дава място всекиму, „който желае да открие какви и да е тайни примки, които се употребяват за народното зло“. Вестникът е готов всякога да защити правия и да преследва кривия. „Но в русчушката дописка се говори не за Георгия Живкова, когото вие познавате, а за Петра Живкова, когото ние не познаваме.“ Дописката на Живкова не е от Кличиан, а от друго лице. Редакцията не отговаря за дописки, подписани със знак, както „не отговаря и за тая статия, която поместваме сега и под която са се под-

---

[56] Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870. Главен редактор на вестника щял да бъде, казва се в дописката, Сапунов, а подредактор — италианецът Пинози, „когото румънското правителство изгони преди малко време из Румъния, защото бил помощник на турския обершпионин Бидискини“.

[57] Пак там, I, бр. 50, 18. XI. 1870.

[58] Пак там, I, бр. 51, 2. XII. 1870.

писали шест души". Накрая Каравелов заявява: „Ние не живееме в Русчук, следователно не можеме зная кой е Петър Живков и кой е Живко Петров."[59]

В следващия брой на „Свобода", в отдела „От редакцията" Каравелов отговаря на един дописник от Русе, скрит зад буквата Н., който твърди, че всички обвинения срещу Живков са истина, само името Петър е сбъркано. Каравелов повтаря още един път, че не Кличиан е автор на русенската дописка, а друго лице, но „редакцията не желае да ви открие кое е онова лице": И макар да прави известни уговорки във връзка с оклеветяването на Живков, Каравелов накрая заключава: „Пишете истина, дайте ни факти и бъдете уверени, че ние сме готови да обличиме и сами себе си. В народните работи няма място ни приятелство, ни побратимство."[60]

Несъмнено е, че в случая Каравелов играе сложна игра. Обнародвайки първата русенска дописка, гдето се съдържат обвиненията срещу Петър Живков, той сигурно е знаел за кого се отнасят те. Затова именно и помества дописката. Очевидно Каравелов е искал да изложи Г. Живков, но същевременно се е страхувал от последствията на постъпката си. Тя непременно е щяла да предизвика буря в БРК (БРЦК), разсъждавал той, каквато в действителност и предизвикала. Може би при това Каравелов да не е имал документални материали срещу Живков или ако ги е имал, не е счел за удобно да ги обнародва, за да не навреди на комитетското дело.

Необходимо е тук да се изтъкне, че донесението до турската власт за първо общо събрание на БРК в края на декември 1869 и в началото на януари 1870 г. е направено от турски шпионин, поляк по народност, който се добрал до заседанията на комитета с помощта на Г. Живков.[61] Дали Каравелов е подозрял това, не може да се каже засега. Едно обаче може да се твърди с положителност: целта на Каравелов да компрометира Живков била постигната напълно. С това бил нанесен значителен удар върху либерално-буржоазната група в БРК, в която Г. Живков заемал важно място.

4. Обнародването в „Свобода" на материали, насочени против Г. Живков, задълбочило още повече разрива между Каравелов и групата на дуалистите от „Млада България" (или „Братска любов"). Последните насочили сега ударите си срещу „Свобода", както се вижда от една бележка на Каравелов в отдела на вестника „От редакцията": „Г-ну Т. Р., г. И. К., г. Г. Ж. и г. А. К. в Гюргево. Ако вие ненавиждате редактора на „Свобода", то не би трябвало да се въоръжавате против самия вестник, защото със своите действия вие правите вреда не на Каравелов, а на отечеството си, за което той работи. Честните хора биха постъпили в това отношение съвсем другояче. Слушайте, намерете си достоен човек и Каравелов е готов да му предаде редакторството. Но да не помислите, че той ще да ви даде мир, дорде живее?— Не, той всякога ще сваля маската от образа на ония лъжепатриоти, които продават съвестта си."[62]

---

[59] Свобода, I, бр. 51, 2. XII. 1870.

[60] Пак там, I, бр. 52, 10. XII. 1870.

[61] А л. Б у р м о в. Съществувал ли е централен революционен български комитет в Букурещ, с. 43.

[62] Свобода, II, бр. 11, 13. III. 1871. Споменатите в бележката на Каравелов лица са Т. Райнов, Ив. Кършовски, Г. Живков. Кой е А. К., не може да се каже с положителност. Може би това е Антон Киряков, бащата на К. Цанков, някогашен деец, член на Тайния централен български комитет. Той също живял по това време в Гюргево.

В какво по-точно се изразявало „въоръжаването " на групата дуалисти срещу „Свобода", могат засега да се правят само догадки. Може би дуалистите са разпространявали из румънските градове слухове, каквито имаме и по-рано,[63] че вестникът ще спре, та по този начин да въздържат абонатите му от издължаване и да създадат непреодолими материални трудности на Каравелов. Може би дуалистите са действували пред гарантите на вестника — означения като издател Н. Г. Попович, Д. Ценович и К. Цанков — да се откажат от поддръжката си на „Свобода". Последното предположение изглежда най-вероятно, тъй като Попович и Ценович наистина изоставили „Свобода" поради „лудите работи на Каравелов"[64], както изтъквали дуалистите, и вестникът спрял да излиза за известно време. Българското издание спряло след 17. IV,[65] румънското след 11. V. 1871 г.[66]

V

1. Сведения за разрива между Каравелов и групата на дуалистите достигнали до В. Левски с писмо от Румъния, изпратено, както личи, от последните. В него по спомените на Ив. Драсов, писани няколко години по-късно — през 1875 г., „му пишеха за замине за във Влашко, защото го търсело правителството и между Каравелов и Живков се породила препирня". Същия ден, в който Левски пристигнал в Ловеч от Южна България и получил това писмо, се получил и броят на „Свобода" с обвиненията против Живков. Било края на ноември 1870 г.[67]

Левски прочел писмото пред М. Поплуканов и Ив. Драсов. Тримата решили да не съобщават съдържанието му на другите членове на Ловешкия комитет, за да не предизвикат безпокойство сред тях, а да се помъчат троицата да помирят Каравелов и Живков и изобщо да въдворят съгласие сред емигрантските дейци. Решено било за тая цел Драсов и Поплуканов да заминат за Влашко и да издирят причината на спора. Както изглежда, Левски е сметнал за по-удобно да си послужи в случая с пратеници от въ-

[63] Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870. Слуховете за спирането на „Свобода" предизвикват гарантите („ние четворицата сме гаранти") Н. Г. Попович, Д. Ценович, Л. Каравелов и К. Цанков да потвърдят писмено във вестника, че „Свобода" ще продължава да излиза.

[64] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. с. 61, № 24, писмо от В. Левски, България, до Р. Попов, Плоещ, 20. VI. 1871.

[65] Свобода, II, бр. 16, 17. IV. 1871. В него няма указание, че вестникът ще спре.

[66] В румънското издание Libertatea. Supliment al ţiarului bulgar Svoboda, anul II, Num. 16. Bucureşti, 11. V. 1871, на румънски, а след това на български език са дадени следните съобщения: 1) „Молиме нашите читатели да ни простят, че „Свобода" се прекраща на време. Щом ние наредиме своите дела, то вестникът ще излезе. Л. Каравелов. 2). „От издателя. Аз, Н. Г. Попович, предавам вестник „Свобода" на пълно владение Каравелову. Н. Г. Попович."

На с. 2 е обнародвано едно „известие" от „настоятелството" на вестника. Последното мислело, че вестникът можел да изкара до края на годината. Но като се вижда, че настоятелите нито мислят да внесат парите и „за най-добро намислихме да отстъпим притежанието на вестника на г. редактора, който го взема отгоре си и ще се постарае да намери друго място, дето с по-малки разноски да може да го издава. И тъй със 17 брой ще се обяви това място, дето ще се печати занапред."

Бр. 17 се явява чак на 4. X. 1871 г. и се печати в печатницата на Каравелов в Букурещ.

[67] НБКМ—БИА, II А, 8459: „Софийското приключение в края на 1872 или сто български заточеници. Вярно списал И. Т. Драсов, 1875, с св. Кир. и Методий, в Прага", л. 9.

трешната революционна организация, отколкото да отиде сам, макар че бил викан настоятелно и дори заплашван с опасност от страна на турското правителство.[68]

Драсов и Поплуканов заминали през януари 1871 г., а не веднага.[69] Какво са направили, не е известно. Спомените на Драсов, които са едничкият извор за пратеничеството, са останали недовършени или пък следващите им страници са изгубени.

От по-нататъшния развой на събитията се вижда, че мисията на Драсов и Поплуканов не е била посрещната добре от групата на дуалистите. Групата не е била доволна в случая от поведението на Левски, който не се явил сам в Румъния, а си послужил с пратеничество от страна на вътрешната организация, за която те нямали пълна представа[70] и която им се струвала нещо несериозно.[71]

2. След като спечелила и други дейци на БРЦК в Румъния и преди всичко комитета в гр. Плоещ, а също и войводата П. Хитов, групата на дуалистите предприела нова атака срещу Каравелов. Този път тя се опитала да разкъса връзките между Каравелов и вътрешната революционна организация в България, създадена и ръководена от В. Левски с помощта на „Привременното правителство" в Ловеч. Поради това атаката била насочена фактически и срещу Левски.

---

[68] НБКМ—БИА, II А, 8459, л. 9.

[69] Датата на мисията на Поплуканов и Драсов в Букурещ може по-точно да се определи чрез писмата на Левски. За пътуването на двамата ловчани до Румъния Левски споменава в черновката на писмото-дописка до Каравелов, без дата, обнародвано от Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. с. 209—211, № 107, а след туй отпечатано след преработка от Каравелов в „Свобода", г. II, бр. 7, 13. II. 1870. Печатният текст е датиран „28 януари" и придружен с бележка на Каравелов, че дописката достигнала до редакцията твърде късно „по неизвестни причини". В писмото си до Д. Хр. Попов от 5 ян. Левски изтъква, че някакви приятели му казали какво Д. Хр. Попов и бай Йованица (Пишмишев) вече се „турят в работа" и ще се погрижат за направата на печата на комитета (Д. Т. Страшимиров. В Левски. с. 15, № 8). Това писмо показва, че на 5 февр. Поплуканов и Драсов са се върнали вече в Ловеч, щом са могли устно да съобщят на Левски решението на Попов и Пишмишев.

Като се вземе пред вид датата на дописката (28 ян.) и датата на писмото на Левски (5 февр.), ще трябва да се приеме, че Поплуканов и Драсов са ходили в Румъния между тези две дати, а не в края на ноември или началото на декември, след получаването на писмото от Румъния за „препирнията" между Каравелов и Живков и броеве 50 и 51 на „Свобода", гдето се хвърлят обвинения срещу Живков.

Ив. Н. Унджиев. Васил Левски. Биография. С., 1945, смята, че пътуването на двамата ловчанци е станало между 24—25. III и 6. IV. 1871 г. Очевидно, че става дума за друго по-късно пътуване до Румъния, за което се говори в други извори.

[70] Емиграционните дейци освен Каравелов не били осведомени напълно за работата на вътрешната революционна организация в България. Левски често насочва тези, които искат да се запознаят с нея, към Д. Хр. Попов в Т. Магурели, когото той считал за член на „Привременното правителство". Попов бил посредник за кореспонденцията на вътрешната революционна организация и емигрантските дейци. Той снемал препис от всяко писмо и тогава го изпращал на определения адресат. Вж. за това писмата на Левски до: Ф. Тотю (Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 18, № 10, 23. III. 1971), П. Хитов (пак там, с. 52, № 21, 10. V. 1871), Р. Попов (пак там, с. 59, № 24, 20. VI. 1871) и др.

[71] Емигрантските дейци от групата на дуалистите не са вярвали, че е възможно да се създаде една вътрешна революционна организация. Така тълкува Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 59, № 24, бел. 1, под израза „гламаво захващание", който употребили в писмото си дуалистите. Смятам, че тълкуването на Страшимиров е правилно.

Във втората половина на май 1871 г.[72] до Левски в България били изпратени две писма от Плоещ, в които се излагало становището на групата на дуалистите по възникналите в БРЦК в отсъствието на Левски въпроси: едното от Ив. Кършовски,[73] другото от Райчо Попов „съгласно с г-на П. Хитова и с още няколко съдейственици все оттам“ (Плоещ).[74]

За съжаление тези писма сега не са налице. За съдържанието им съдим само по отговорите на Левски.

Главното обвинение на групата дуалисти срещу Апостола е това, че Левски си служел с програма и печат, без да се споразумее „с всички членове на делото“. И което е най-важно, програмата, законите (устав), печата и „не знам какво си“ Левски и вътрешните дейци получавали от Каравелов. Изобщо, твърдяла групата на дуалистите, Левски „се води“ от Каравелов. И тя иска от него да отговори по-точно: имат ли дейците в България „лудите работи на Каравелов в действие“?[75]

Все по това време Т. Райнов наговорил „сума приказки на нашия Н., сърдил се, че Левски му писал противното“ (вероятно в някое по-раншно писмо).[76]

Левски дълго време се старал да запази единството в Букурещкия БРК (БРЦК). Писмата на Кършовски и Р. Попов го принудили обаче да вземе ясно и определено становище към разкола в комитета, още повече че опитът му за помирение чрез изпращането на Драсов и Поплуканов в Румъния не успял.

Сега в отговорите си на писмата Левски е категоричен. На първо място той опровергава твърдението на групата на дуалистите, че се води само по Каравелов, и изтъква, че винаги се е обръщал „към всички“ в Букурещ. При това той набляга на факта, че Ловешкият комитет („БРЦК е в България!“) разглежда и одобрява всичко, което се изпраща от Букурещкия централен комитет. Всичко се върши, казва Левски, не само „по одобрението на Каравелов, Ценова, Райнова, Живкова, Кършовски и от Д. Хр. Попов, а по одобрението на тукашното ни вишегласие“[77].

По-нататък Левски се противопоставя на искането на групата на дуалистите за свикване на събрание в Румъния от представители на емигрантските комитети и на вътрешната организация (ако не други, то само Левски), което ще реши всички възникнали въпроси. Левски отговаря, че Централ-

---

[72] Писмата били получени в Ловеч заедно с три писма на Д. Хр. Попов от 16, 24 и 25 май (Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 63, № 25, писмо от Левски, Тракия, до Хр. Д. Попов, Т. Магурели, 20. VI. 1871). По-точно писмата пристигнали в Ловеч на 4 юни (пак там, с. 488, № 418, писмо на Ибр. Мехмед — Ив. Драсов или Ловешкия комитет — до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 9. VI. 1871).

[73] На Кършовски, от когото Левски имал писмо и от 1. VI. 1871 г., отговорил на 20. VI. 1871 г. (Д. Т. Страшимиров. В. Левски, с. 66—67, № 25).

[74] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 63, № 25, писмо от Левски, Тракия, до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 20. VI. 1871. Същия ден Левски отговаря на Р. Попов, както сам твърди в писмото си до Кършовски, за което става дума в предидещата бележка.

[75] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, с. 61—62, № 24, писмо от Левски, България, до Р. Попов и др., Плоещ, 20. VI. 1871.

[76] Пак там, с. 486, № 417, писмо от Ив. Драсов (Мурадоолу Ибрахим, респ. Ловешкия комитет) до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 7. VI. 1871. „Нашият Н.“ е Никола Хитров от Ловеч, фотограф в Румъния.

[77] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 57—63, № 24, писмо от Левски, България, до Р. Попов и др., Плоещ, 20. VI. 1871.

ният комитет в България подготвя събрание, за което вече се избират по градове и села представители. Но това събрание трябва да стане в България, а не в Румъния. Отиването на множество („ний всички") представители от България в Румъния не е възможно, пък и да е възможно, не е право. А присъствието само на Левски на едно събрание в Румъния е съвсем неоправдано: „А какво по-гламаво от това ви: там да се съберете 20—50, нека и 500 души, пък из Българско, гдето ще се пролива кръв, викате мене един, та да решаваме работи."

Отговора си Левски завършва със заплашване: „Тъй кьорава недейте стъпва и да дрънкате, че тук, в Българско, ви бележим досега вашите работи — убийство за народа ни."[78]

Все по същото време Левски отговаря и на Кършовски: „Комуто се хареса да върви с нас, той ще ни обади и ний ще го приемем."[79] Това във всички случаи означава, че вътрешната революционна организация може да съществува и без някои от дейците във Влашко, респ. без групата на дуалистите.

Две седмици след отговора си на писмата на Р. Попов и Кършовски Левски поръчва на Д. Хр. Попов, когото смята за член на Ловешкото „Привременно правителство", да иска „решителен отговор" от групата на дуалистите: с вътрешната революционна организация ли са или не? „Защото, продължава Апостолът, на неразбрани писма, каквото им беше нацапано без разсъд писмото, нашите тук членове четат и дреме им се; на такова писмо като че не им се ще да отговарят."[80]

В тези редове е дадено кристализирано отрицателното становище на Левски към акцията на групата на дуалистите против Каравелов и против самия него, както и отрицателното становище на ловешките дейци.

Членовете на „Привременното правителство" в Ловеч взели отрицателно отношение към действията на групата на дуалистите, както изглежда, още след пътуването на Драсов и Поплуканов до Румъния и неуспеха им да огладят работите в БРЦК. Затова те се отнесли отрицателно към писмата на Р. Попов и Кършовски, както се вижда от гореприведените думи на Левски. Тяхното становище, както те само подчертават,[81] съвпадало с мнението на Левски и Д. Хр. Попов. След отговорите на Левски на двете писма на групата на дуалистите ловчани заявяват на Д. Хр. Попов, че е излишно да се води по-нататък кореспонденция с плоещци[82] (Р. Попов и Ив. Кършовски живеят по това време в Плоещ). Същото мнение те изказват и пред Левски.

Верен на своите демократични принципи, Левски взема отношение към действията на групата на дуалистите не само след съвещание с членовете на „Привременното правителство" в Ловеч, но и с други комитети в България. Така за писмата на Р. Попов и Кършовски той осведомява ре-

---

[78] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, с. 62, № 24.

[79] Пак там, с. 67, № 25, писмо от Левски, България, до Ив. Кършовски, Плоещ, 20. VI. 1871.

[80] Пак там, с. 71, № 27, писмо от Левски, Тракия, до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 6. VII. 1871.

[81] Пак там, с. 489, № 418, писмо от Ибр. Мехмед (Ловешкия кометет), до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 9. VI. 1871.

[82] Пак там, с. 494, № 423, писмо от Муратоолу Ибрахим (Ловешкия комитет или Ив. Драсов) до Д. Хр. Попов, 11. VII. 1871.

дица комитети — в Пазарджик, София „и оттам нататък“[83]. Облегнат именно на тяхното съгласие, Левски застава твърдо срещу групата на дуалистите, макар тя да е съставлявала мнозинство в Букурещкия БРЦК.

Взел напълно отрицателно отношение към групата на дуалистите, Левски застава безрезервно на страната на Каравелов. Още през януари 1871 г. той се солидаризира с идейно-политическата линия на в. „Свобода“, против която била групата на дуалистите.[84] По-сетне, по време на разкола в БРЦК, той осведомява редовно Каравелов за кореспонденцията си с групата на дуалистите или отделни нейни членове.[85] След като дава окончателен отговор на домогванията на групата с писмата си до Р. Попов и Кършовски, Левски поздравява Каравелов чрез Д. Хр. Попов и заявява, че „скоро ще го (Каравелов) викнем да се провикне със „Свобода“ с нас, по нашето мнение, в Българско“[86].

Отрицателното отношение на Левски към групата на дуалистите като група, като цяло не се разпростирало върху някои нейни отделни членове. Той държи за тях и по-нататък. Така той прави опити да се споразумее с Д. Ценович[87] и постига след време успех в тази насока.[88] Ценович се сдобрява с Каравелов,[89] застава напълно на революционни позиции и взема дейно участие в работите на БРЦК до края на неговото съществуване. Благоприятно отношение има Левски и към своя земляк от Карлово Т. Райнов, при когото през есента на 1871 г. изпраща с мисия А. Кънчев[90] и когото също сдобрява с Каравелов.

VI

Твърдият отпор, който дали на групата на дуалистите Каравелов, Левски и вътрешните дейци, сложил край на разкола в БРЦК в Букурещ. Групата не успяла да си спечели нови привърженици в комитетските среди и се разпаднала. Революционнодемократическата линия, която Каравелов прокарвал последователно и упорито в „Свобода“, се наложила като господ-

---

[83] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 76, № 31, писмо от Левски, Пловдив, до братя Муратооглар (Ловешкия комитет), 27. VII. 1871.

[84] Пак там, с. 209—211, № 107, черновка на дописката на Левски в „Свобода“.

[85] Пак там, с. 30, № 14, писмо от Левски, България, до Д. Хр. Попов. Т. Магурели, 30.IV. 1871: да препрати писмата за Одеса (за Ф. Тотю) и за Джуро (Г. Живков) най-напред на Каравелов и чак тогава на получателите им.

[86] Пак там, с. 73, № 28, писмо от Левски, Пловдив, до Д. Хр. Попов. Т. Магурели, 27. VII. 1871.

[87] Пак там, с. 72.

[88] По-късно Левски праща на Ценович един свой проектоустав на вътрешната организация за мнение. какъвто изпраща и на Л. Каравелов, П. Хитов и комитетите в България (Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 77, № 32, писмо от Левски, България, до Д. Хр. Попов, Т. Магурели, 29. IX. 1871).

[89] В спомените си К. Тулешков разказва, че Левски не искал да започне общото събрание на БРЦК през април—май 1872 г. без присъствието на Ценович. Тогава именно той сдобрил Каравелов с Ценович. Спомените са обнародвани за пръв път от Ал. Бурмов. Спомени на Киро Тулешков за общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 г. — Отец Паисий, г. XIII, кн. 1, с. 26—33. По-сетне те бяха препечатани от Ст. Каракостов. Васил Левски в спомените на съвременниците си. С., 1940.

[90] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 85, № 36, писмо от Левски, България, до Т. Райнов, Гюргево, 25. XI. 1871. Левски иска мнението на Т. Райнов писмено.

ствуваща идеологическа линия в БРЦК. Победата извоювали привържениците на революционния път за освобождението на българския народ от османско иго. С дуализма в идеологията на българското национално-революционно движение било свършено завинаги. Домогванията на турския шпионаж да узнава тайните на комитетското движение или да го тласка по пътища, несвойствени нему, били също така ликвидирани завинаги с разобличенията на шпионите от страна на Каравелов.

През есента на 1871г. Каравелов, който през лятото прекарал в Белград, се завърнал в Букурещ,[91] открил тук своя печатница и подновил издаването на „Свобода"[92]. С възобновяването на вестника[93] се възобновява и дейността на БРЦК в Букурещ.[94] Вестникът, подкрепян от разрасналата се вътрешна революционна организация, очистен от либерал-нобуржоазната група на дуалистите, станал истински изразител на нуждите и интересите на българския народ.

[91] В музея на П. Славейков, II, 36, се намира едно писмо от Т. Райнов до Л. Каравелов от 16. XII. 1871 г., Гюргево. Райнов му изпраща някаква дописка за действията на П. Златев от Русе. Тази дописка била поискана от Каравелов. В отдела „От редакцията" (Свобода, II, бр. 26, 10. XII. 1871) е поместена следната бележка: „Г-ну Р. в Гюргево. Надяваме се, че и вие ще да опишете всичко, що знаете за Златевата работа." Като се има пред вид писмото на Райнов, очевидно е, че то е отговор на тази бележка на Каравелов.

Както се вижда, и Каравелов се е отнесъл към някои от членовете на групата на дуалистите добре, след като самата група била ликвидирана политически, следователно те не били опасни вече за комитета.

Т. Райнов се върнал в Цариград, съобщава Левски на Каравелов, и „направил работа и ще бъде главний управител на железницата в Пловдив. Мнозина ми подписват от нашите, че той никога не може да бъде инакъв" (Д. Т. Страшимиров. с. 184, № 97, писмо от Левски, Пловдив, до Л. Каравелов, Букурещ, 30. X. 1872).

[92] Каравелов се върнал в Букурещ на 21. IX. 1871 г., както съобщава в писмо до Н. А Попов (Публицистиката на Любен Каравелов до излизането на в. „Свобода". Статии, дописки и писма. Издирил и подготвил за печат акад. Мих. Димитров. С., 1957. с. 593).

[93] Свобода, II, бр. 17, 4. X. 1871, съобщение на уводно място: „От администрацията. Ето „Свобода" започва да излазя наново и излазя в своята собствена типография. . ."

[94] За дейността на БРЦК от есента на 1871 г. нататък вж. Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет (1872—1876). С., 1943. с. 48 и сл.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И СЪЗДАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ В БУКУРЕЩ*

През последните години въпросът за революционната дейност на Л. Каравелов е обект на засилено внимание от страна на историческата наука. По него се оформиха твърдо няколко становища, които, ако и да се основават на едни и същи изворни данни, са съвсем противоположни.[1] Това се дължи на обстоятелството, че някои от изследвачите пристъпват към разрешението на въпроса от преднамерени позиции, а други не познават добре фактическия материал за Каравеловата дейност и изобщо за епохата на българското национално-революционно движение.

Най-неизяснен в досегашната литература е въпросът за участието на Каравелов в създаването на Българския революционен централен комитет (БРЦК) в Букурещ. Доскоро бе общоприето — и пишещият тези редове споделяше това становище,[2] — че централният революционен комитет в Букурещ е основан от В. Левски в сътрудничество с Л. Каравелов и че главната роля в случая се пада на първия. В последно време обаче редица изследвачи се стремят да изключат участието на Каравелов в началната история на БРЦК.[3] Само Н. Кондарев поддържа гледището, че Каравелов

---

* Изв. Инст. за история, т. 14—15, 1964. с. 105—122.

[1] Споровете се отнасят главно до идеологията на Каравелов — е ли тя революционнодемократична или либерално-буржоазна. Едновременно с това те засягат и революционната му дейност. Най-последователен противник на тезата за революционнодемократична линия на Каравелов в идеологията и практиката му е акад. М. Димитров. Вж. преди всичко неговите работи: За идеологията на Любен Каравелов и неговото място в революционното движение. — Изв. на Инст. Ботев—Левски, кн. 2, 1956, 3—33, Любен Каравелов, биография, С., 1959; Отговор на моите критици. — Исторически преглед, XVIII, 1962, кн. 3, с. 91—108.

Последните работи, които разглеждат цялостно идеологията и отчасти революционната практика на Каравелов в аспект, противен на М. Димитров, са на Л. Воробьев. Философское и социологическое воззрение Любена Каравелова, М., 1962; Любен Каравелов, Мировоззрение и творчество, М., 1963.

[2] А. Бурмов. В. Левски в началната история на Българския революционен централен комитет. — Родина. I, 1939, кн. 1, с. 137—159; същият, Български революционен централен комитет (1868—1876), С., 1943, с. 24—44, с. 85, бел. 1. Напоследък защитник на това становище е Ив. Унджиев. За началото на революционноорганизационната дейност на В. Левски. — Исторически преглед, XI, 1963. с. 31—62.

[3] Д. Шелудко. Любен Каравелов, Васил Левски и началото на Българския революционен централен комитет. — Изв. на Инст. Хр. Ботев, кн. 1, С., 1954. с. 97 и сл., Д. Косев, Към историята на революционното движение в България през

е участвувал в създаването на комитета. Нещо повече дори — той стои на позицията, че Каравелов е „действителният организатор и идеолог на Букурещкия български революционен централен комитет“[4]. Н. Кондарев не е подкрепил обаче твърдението си с достатъчно документални данни. Той си служи главно с цитати от броеве на в. „Свобода“, излезли през ноември и декември 1869 г., гдето се говори за комитет.[5] Трябва да се каже, че тези данни са недостатъчни и несигурни — в българската преса от 1868 до 1869 г. редовно се говори за български революционен комитет, какъвто не е съществувал.[6]

Настоящото изследване е опит да се осветли въз основа на известния досега документален материал и на някои нови изворни данни възникването на БРЦК в Букурещ и ролята на Каравелов в това бележито събитие от новата история на българския народ. Така ще се помогне за изясняването на редица въпроси и от биографията на Каравелов, и от историята на българското национално-революционно движение, които са все още предмет на оживени дискусии.

I

1. На 2. V. 1869 г. Каравелов пристигна в Букурещ, поканен от групата на „старите“, обединени в „Добродетелната дружина“, да преговаря за редактирането на вестника, който „Дружината“ възнамерявала да издава. В течение на две седмици в Букурещ обсъдил подробностите по предлаганата му работа, подписал договор, написал програма за проектирания вестник, взел аванс срещу възнаграждението си и отпътувал в Нови сад, за да прибере багажа си.

В Букурещ Каравелов се завърнал в последните дни на юни. Вместо да се залови веднага с редактирането на вестника, обявлението за който било вече отпечатано и отчасти разпространено, Каравелов наченал нови преговори с „Добродетелната дружина“. В резултат на тези преговори той скъсал връзките си със „старите“, което съобщил в едно „Обявление“, обнародвано във в. „Народност“ от 6. VII. 1869 г. Веднага след това Каравелов заминал за Одеса. Тук той пристигнал на 9 юли, престоял докъм средата на септември и отново се завърнал в Букурещ, за да навлезе окончателно и трайно в обществения живот на българската емиграция в Румъния.

1867—1871, С., 1958, с. 58—80; С. И. Сидельников. Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете. Харьков, 1962. с. 6—11.

От своя страна М. Димитров. Любен Каравелов. с. 222—226, смята, че Каравелов и Левски основали свои отделни централни комитети, че Левски не е влизал в основания от Каравелов Български революционен централен комитет и че двата комитета си сътрудничили.

[4] Н. Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов. С., 1957. с. 128.

[5] Н. Кондарев. Любен Каравелов в началната история на Българския революционен централен комитет. — Год. на Инж.-строит. инст., ч. II, 1955, с. 204—209; с ъщ и я т, Идеологията на Любен Каравелов, с. 123—127.

[6] Македония, II, бр. 50, 12. XI. 1868; бр. 51, 18. XI. 1868; III, бр. 36, 2. VIII. 1869; Турция, V, бр. 24, 3. VIII. 1869, бр. 32, 29. IX. 1869; в. Право, IV, бр. 25, 16. VIII. 1869. Посочените данни, които не са всички, се отнасят до времето, когато Българският таен централен комитет вече не съществува, а Българският революционен централен комитет още не е основан.

Тези данни от биографията на Каравелов за май — септември 1869 г., добре известни в литературата,[7] осветляват само външната страна от живота му. Необходимо е да се разкрие тяхното вътрешно съдържание, за да станат ясни по-нататъшните стъпки на Каравелов.

2. Както може да се съди по белетристичните му произведения, писани в Русия през годините 1861—1867,[8] по отношението му към събитията в България през пролетта и лятото на 1867 г., отразено в публицистиката му от онова време,[9] и най-сетне по възванието му „Мои братя", датирано „1869, 1 януари, в Пещанската тъмница"[10]. Каравелов е бил убеден привърженик на революционното разрешение на въпроса за освобождението на българския народ от турско иго. В редица кореспонденции в руския печат и особено в „Мои братя" той взема рязко отрицателно становище към дуалистическите стремежи на част от българската буржоазия.

В множество печатни работи на Каравелов до 1869 г. и особено в белетристиката му могат да се открият редица моменти на революционен демократизъм. Но в условията на царска Русия Каравелов не е могъл да се изяви напълно като революционен демократ. Своите работи, включително и кореспонденциите си от Сърбия, той е трябвало да съобразява и нагажда към строгата цензура, ако е искал те дабъдат обнародвани. Все пак Каравелов идва в Букурещ с прогресивно-демократична идеология, по-близка до революционния демократизъм, отколкото до буржоазния либерализъм. Тук, в румънската столица, той ще доизбистри своите идеологически възгледи и ще се оформи окончателно като пълноценен и ярък революционен демократ.

Групата на „старите", или „Добродетелната дружина", с която Каравелов преговаря за редактирането на вестника ѝ, е с буржоазноконсервативна идеология (сам Каравелов я определя малко след това като „аристократическо-консервативна българска партия"[11]). В своята политическа дейност тя следва сляпо външнополитическата линия на руския царизъм. В края на 1868 г. „старите" изпращат до посланишката конференция в Париж едно „прошение", в което застават и на дуалистически позиции.

Последната постъпка на „старите" предизвикала остра реакция всред „младите", начело на която стояла по това време групата „Млада България". В нейните печатни органи „Народност" и „Тъпан" се начева бясна кампания срещу „прошението" и авторите му.[12]

Каравелов в началото на 1869 г. е вече освободен от седеммесечния арест в Петроварадинската крепост и Будапещенския криминален затвор. Той живее отново в Нови сад. Оттук той сътрудничи на „Народност".

---

[7] Вж. М. Димитров. Любен Каравелов. с. 177—202.

[8] Срв. хронологичната библиография на Каравеловата белетристика, обнародвана в Русия, у К. А. Копержинский. Беллетристические произведения Любена Каравелова, написанные в России. — Изв. АН СССР, Отделение литературы и языка, т. VII, М., 1948, вып. 2, с. 173—188.

[9] Вж. Публицистиката на Л. Каравелов до излизането на в. Свобода" (1860—1869). Статии, дописки и писма, издирил и подготвил за печат М. Димитров. С., 1957. с. 155—349.

[10] Народност, II, бр. 16, 9. III. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 506—508.

[11] М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 540.

[12] За „старите" и „младите" и за борбата между тях вж. у А. Бурмов. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. — Исторически преглед, XVII, 1961, кн. 5, с. 33 и сл.

Трябва в такъв случай да се предположи пълна увереност, че той е имал възможност да чете вестниците на „младите“. А това означава, че той е запознат с кампанията им срещу „старите“, следователно и с характера, и с идеологическите позиции, и с дейността на „Добродетелната дружина“. Би трябвало в такъв случай да се очаква, че Каравелов ще отхвърли поканата на „старите“ да им редактира вестника. Но противно на тия очаквания Каравелов се съгласява и подписва договор с „Добродетелната дружина“.

Сам Каравелов обяснява по-късно съгласието си да стане редактор на в. „Отечество“ по следния начин: „Аз мислех, че тая газета ще се издава от всички букурещки българи, сиреч с общо съгласие. . .“ В Букурещ обаче той разбрал, че вестникът „трябвало да бъде орган на частни люде“, чиято цел била „да обори младите българи, да убие „Народност“ и да царува навсякъде самостоятелно“. Това положение на нещата го охладило и той помислил да се върне в Нови сад, „но намериха се между младата партия такива люде, които ме посъветваха да остана и да взема редакцията върху себе си. Целта на тия млади българи беше да се употребят всичките средства, за да се съединят двете партии заедно и да бъде общо братско примирение. От своя страна и старата партия изяви пред мене същото желание и аз се съгласих.“[13]

Тези думи на Каравелов се потвърждават и от програмната статия на в. „Отечество“, написана от него и обнародвана в брой първи: „Там, гдето се работи за общи интереси — заявява Каравелов в статията, — всеки публицист трябва *да остави настрана и лични интриги, и лични несъгласия*. Народен вестник трябва да бъде като Кавур, комуто длъжността е не да разединява, а да съединява и из различни убеждения, партии и разногласия да състави едно тяло. Всеки вестник, който става орган на лични интереси или на няколко люде, той не ще да принесе никаква полза на народа си, но принася му положителна вреда. Колкото са полезни препирки за каква и да е идея, толкова са убийствени препирки по лична вражда.“[14]

Вярата на Каравелов, че ще може да обедини около вестника, издаван от групата на „старите“, цялата българска емиграция в Румъния в името на общите български интереси, е несъмнено една от важните причини, които са обусловили решението му да се съгласи и приеме редакторството на „Отечество“. Обстоятелството, че само преди две години, по време на четите, а след това по време на Втората легия в Белград е имало и звестно обединение между двата лагера всред емиграцията, не е могло да не окаже известно влияние върху решението на Каравелов. При това в случая става дума за обединение на групи, които не стоят далеч една от друга в идеологическо отношение — и „старите“, и „Млада България“ са буржоазни формации, привърженици на дуалистическо разрешение на българския въпрос.

Друга особено важна причина за съгласието на Каравелов да редактира вестника на „старите“ е настоятелният му стремеж да си осигури база за дейност като журналист, писател и революционен деец всред

[13] Дунавска зора, II, бр. 39, 31. VIII. 1869 — „Аз ли съм фалшив или издателите на „Отечеството“; М. Димитров, Публицистиката на Л. Каравелов, с. 543.

[14] Отечество, I, бр. 1, 25. VII. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов, с. 514.

българската емиграция в Румъния. Този стремеж се обуславял, на първо място, от обстоятелството, че през 1867—1868 г. Каравелов навлязъл активно в обществения живот на емиграцията, от който очевидно не искал да се откъсне, и, на второ място, от обстоятелството, че сега, през пролетта на 1869 г., той нямал други възможности за обществена изява: не можел да работи нито в Нови сад, нито в Сърбия, нито пък желаел да се върне в Русия. Единственият път, който стоял пред него, бил пътят към Румъния, към Букурещ.

Безсъмнено, че още по времето, когато сключвал договора си с „Добродетелната дружина", Каравелов имал пред вид, че това е нещо временно. Той очевидно е имал по-други намерения, отколкото да служи на „старите". Колебанието, което той проявил, „охлаждането", което по-неговите думи го обхванало, и едно друго обстоятелство — уговорката да не му се пише името във вестника[15] — сочат, че сам Каравелов е схващал съгласието си да работи на „старите" като компромис със своите идейно-политически възгледи, колкото и те да не били окончателно оформени като революционнодемократични. Но това било за него в момента необходим компромис или по-точно необходима тактическа стъпка, за да си осигури възможността на отседне в Румъния и да пристъпи към изпълнението на своите истински намерения. Когато се явила възможност за това, Каравелов действително скъсал с чуждата нему по идеология и цели група на „старите".

3. Каравелов обяснява на три пъти защо се е отказал да работи във вестника на „старите": в споменатото по-горе „обявление", публикувано в „Народност" от 6. VII. 1869 г.[16]; в една дописка от 28 август с. г., обнародвана в новосадския сръбски вестник „Застава"[17]; в писмото си „Аз ли съм фалшив или издателите на „Отечество", отпечатано в браилския български вестник „Дунавска зора" от 31 август.[18]

И на трите места Каравелов твърди, че програмата, която той написал за вестника на „Добродетелна дружина" според своя „поглед върху българските работи и българските интереси въобще", била поправена и променена в духа на идеите на „старите". Освен това „старите" не спазили условието — да не се пише името на редактора на вестника, — като в напечатаната програма-обявление за излизането на вестника поставили името на Каравелов.

За съжаление не разполагаме с оригиналната програма на „Отечество", написана от Каравелов, нито с текста ѝ, отпечатан като обявление за излизането на вестника, а само с последния вариант, обнародван в бр. 1 на вестника,[19] за да можем да видим какви са поправките, нанесени от „старите" на първоначалния Каравелов текст. Трите варианта по твърдението на Каравелов се отличавали един от друг.

---

[15] Дунавска зора, II, бр. 39, 31. VIII. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 543.

[16] Народност, II, бр. 31, 6. VII. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 512—513.

[17] М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 538—542.

[18] Дунавска зора, II, бр. 39, 31. VIII. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 542—545.

[19] Отечество, I, бр. 1, 25. VII. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 513—515.

Трябва обаче веднага да се изтъкне, че поправките не ще да са били съществени, както се вижда от Каравеловите обяснения. „Но г. Христо ще да каже — заявява Каравелов, — че програмата, която е напечатана в „Отечество", е твърде малко преправена, а аз на това отговарям, че всяка дума, всяка точка и запетая могат твърде често да изменят и същите мисли."[20]

От обясненията се вижда, че поправките се свеждали до следното: числото на влашкото население в Трансилвания било поправено от 2 на 4 млн.; думата „гърци" била сменена с „фанариоти"; в списъка на страните, отгдето щели да се поместват дописки във вестника, били прибавени Русия и Чехия.[21]

Каквито и да били — малки или големи, — поправките показват, че Каравелов като редактор щял да бъде поставен под опека, че нямал да може да списва вестника според своите възгледи, а ще трябвало да се съобразява с волята на „старите". Впрочем „старите" не скривали в средата си това свое намерение. Хр. Георгиев например успокоява Н. Геров във връзка с опасенията на последния за политическата линия на Каравелов: „Редакторът този не ще бъде независим, но подчинен на една комисия."[22] В писмо до Г. Шопов, друг виден член на „Добродетелната дружина", Георгиев също потвърждава, че управлението на вестника „ще бъде в ръцете на една комисия от акционери"[23].

По всичко изглежда, че „старите" са смятали своите намерения за опека и надзор над редактора на вестника си за нещо напълно нормално, което произхожда от обстоятелството, че те са издателите. Напълно сигурно при това изглежда, че по време на преговорите си с Каравелов те не са поставили пред него условия за такъв надзор. Затова именно Каравелов написал програмата на вестника според своите разбирания и възгледи по българските работи. Едва след отпечатването на програмата-обявление и когато в края на юни и началото на юли Каравелов поставил въпроса за намесата на Хр. Георгиев в текста и „старите" почнали вече открито да настояват, че „редакторът на техния вестник ще бъде подложен на цензура от тяхна страна"[24], т. е. ще бъде задължен да следва тяхната идеологическа и политическа линия, която отговаряла на интересите и възгледите им.

С това, разбира се, Каравелов не можел да се съгласи. „Аз — казва той в „Обявлението" си за скъсване със „старите" — никога не съм бил чуждо оръдие, никога не съм продавал своя народ. . ."[25] В обяснението

---

[20] Дунавска зора, II, бр. 39, 31. VIII. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 544.

[21] Пак там.

[22] Из архива на Н. Геров, кн. I, под ред. на Т. Панчев, С., 1911. № 468. с. 294 — писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Пловдив, 2. IV. 1869.

[23] М. Димитров. Любен Каравелов. с. 183 — писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Г. Шопов, Измаил, 5. IV. 1869. Димитров е разполагал с копирната книга на частните писма на Хр. Георгиев, от която цитира редица важни данни за епохата и конкретно за разглеждания тук въпрос.

[24] Дж. Игнятович. Сръбските другари на Любен Каравелов, Белград, 1957. с. 8. (Отпечатък от сб. „Октомври") — донесение на сръбския дипломатически агент в Букурещ Магазинович до министъра на външните работи в Белград, 2. VII. 1869.

[25] Народност, II, бр. 31, 6. VII. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 513.

си в „Дунавска зора“ той заявява, че „не всеки човек е способен да си продава идеите и съвестта за пари; не всеки желае да играе, както му свири г. Христо и сие. . . Нека знае отсега г. Христо, че има на света такива хора, на които идеите са по-скъпи и от пари, и от чинове, и от медали, и даже от живота.“[26]

4. Значителна роля за решението на Каравелов да скъса със „старите“ изиграла и реакцията на „младите“ срещу преговорите му с „Добродетелната дружина“, а след туй и срещу съгласието му да редактира в. „Отечество“.

„Младите“, „младата партия“, общо взето, били носители на прогресивно-демократичната идеология. Една част от тях били с революционно-демократични възгледи и били привърженици на революционното разрешение на въпроса за освобождението на българския народ от турско иго. Друга част от тях, съвсем малобройна, били с либерално-буржоазни възгледи и привърженици на дуализма. Техен изразител била групата „Млада България“.[27]

Каравелов си създал връзки с „младите“ още в белградския период на живота си, през 1867—1868 г., когато мнозина от тях били участници във Втората българска легия. Независимо от тези лични връзки той бил познат всред по-интелигентната част от „младите“ като публицист и писател и се ползувал със значителен авторитет пред тях.

Връзките на Каравелов с групата „Млада България“ датират от пролетта на 1869 г., след излизането му от Будапещенския затвор. За пръв път името му се споменава в органа на групата в. „Народност“ от 2 февруари: там се съобщава за освобождението на Каравелов от ареста.[28] Двадесет дни след това в „Народност“ започва да се печата в превод на румънски език Каравеловата повест „Войвода“ („Ataman“).[29] Най-сетне в броя на „Народност“ от 9 март излиза за пръв път възванието на Каравелов „Мои братя“.[30]

На 1 или 2 май, при първото си идване в Букурещ за преговори със „старите“, Каравелов се срещнал в Гюргево с един от водачите на „Млада България“ Теофан Райнов и пътувал с него до Букурещ. След това Райнов и другият водач на „Млада България“ и редактор на в. „Народност“ Ив. Касабов „тичали“ по думите на Хр. Георгиев постоянно подир Каравелов.[31] Пак Хр. Георгиев съобщава, че по време на престоя си в Букурещ Каравелов се движел всякога с Касабов.[32] Все тогава излиза в „Народност“ статията на Каравелов „Що искат българите“.[33] Най-сетне, когато Каравелов тръгнал през втората половина на май обратно

---

[26] Дунавска зора, II, бр. 39, 31. VIII. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 544.

[27] Ал. Бурмов. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. с. 34, 45 и сл.

[28] Народност, II, бр. 11, 2. II. 1869.

[29] Пак там, бр. 14, 23. II. 1869.

[30] Пак там, бр. 16, 9. III. 1869.

[31] М. Димитров. Любен Каравелов. с. 184 — писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Г. Шопов, Измаил, 7. V. 1869.

[32] Пак там, с. 185 — писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Г. Шопов, Измаил, 6. VI. 1869.

[33] Народност, II, бр. 24, 11. V. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 510—512.

за Нови сад, за да си прибере багажа, той пътувал заедно с Райнов,[34] който отивал в Европа като делегат на „Млада България“ (наричана сега още и „Братска любов“) за среща с някои видни европейски демократични дейци и революционери.[35] Сега Каравелов дал на Райнов препоръчително писмо до видния руски революционер-демократ А. И. Херцен, който по туй време живеел в Лондон.[36]

Едва ли може да има съмнение, че при срещите си с Каравелов водачите на „Млада България“ („Братска любов“) са се стремили по всякакъв начин да го отклонят от намерението му да стане редактор на вестника на „старите“. Впрочем за това имаме свидетелството на Хр. Георгиев, който съобщава в едно писмо, че Райнов и Касабов се мъчели да убедят Каравелов „да не приемне вестникарството“.[37]

По-късно, когато Каравелов бил подписал вече договор с „Добродетелната дружина“, против неговото редакторство на в. „Отечество“ се обявил и браилският български вестник „Дунавска зора“, който също е орган на „младите“, но е в конфликт с групата „Млада България“ („Братска любов“).[38] В дописка от Букурещ, 25. VI. 1869 г., т. е. след второто идване на Каравелов в румънската столица, се съобщава, че той ще бъде редактор на в. „Отечество“ и че ако се съди по напечатаната му програма, вестникът ще бъде добър. След това се изтъква, че на букурещките първенци („старите“), които са „едни от безусловните оръдия на правителствената руска политика на Балканския полуостров и особито за горкия наш български народ“, им трябва вестник, „за да могат по-успешно да си извършват мисията“. Накрая дописникът заключава: „Человек почтен и честен и при това крайно верен син български, като познава речените първенци, под никакъв вид не се наемва да им служи.“ Затова и други учени българи, които били поканени да станат редактори, „не приеха да работят на един такъв български вестник. Колкото за г-на Л. Каравелов, ний сме уверени, че той не ги е познал, и щом ги опознае, ще умее и той да направи това, което следва за *истинното наше общонародно дело*.“[39]

Каравелов не е могъл да не се съобрази с мнението на „младите“ относно връзките му с „Добродетелната дружина“, тъй като те съставлявали и по-многобройната, и по-активната политическа част на българската емиграция в Румъния. Още повече, че срещу редакторството му на „Отечество“ се обявили и двете фракции на „младите“.

5. Отказал се да служи на „старите“, Каравелов обърнал поглед към естествената за него среда на „младите“. В края на юни 1869 г. след за-

---

[34] М. Димитров. Любен Каравелов, с. 185, по писма на Хр. Георгиев от копирната му книга, които не са посочени точно.

[35] Ал. Бурмов. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г., с. 48 и сл.

[36] Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. I, под ред. на П. С. Кършовски, Елена, 1926, с. 12 — писмо от Ив. Касабов, Букурещ, до Ив. Кършовски, Гюргево, 15. VI. 1869.

[37] М. Димитров. Любен Каравелов. с. 184 — писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Г. Шопов, Измаил, 7. V. 1869.

[38] По-подробно за това вж. у Ал. Бурмов. Българското национално-революционно движенне и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. с. 43—44, с. 56—57.

[39] Дунавска зора, II, бр. 33, 29. VI. 1869.

връщането си в Букурещ от Нови сад той се приобщил окончателно към групата „Млада България“ („Братска любов“).

„Млада България“ („Братска любов“) била, както се изтъкна по-горе, либерално-буржоазна група, наследник на Тайния централен български комитет (ТЦБК) от 1866 г. и на „Българското общество“ от 1868 г. Важен дял в нейната идеология и тактика заемат дуалистическите възгледи на ТЦБК. Едновременно с това „Млада България“ („Братска любов“) си служи нашироко с революционна фразеология и дори предприема подготовка за революционни акции. През пролетта на 1869 г. тя държи в ръцете си наследеното от „Българското общество“ ръководство на българското национално-революционно движение, което, разбира се, има намерение да използува за своите цели.[40]

По своите идейно-политически възгледи Каравелов се отличава рязко от групата „Млада България“ („Братска любов“) в няколко посоки. Преди всичко той е определен привърженик на революционното разрешение на българския въпрос и решителен противник на дуализма на „Млада България“ („Братска любов“). Във възванието си „Мои братя“ от началото на януари 1869 г. той нарича луди дуалистите, „които мислят или барем говорят, че ние можем да се сложиме с турците, да коронясаме султана с българска корона, да му плащаме данък, но да имаме свои закони и свое самоуправление“[41]. Освен това, докато групата „Млада България“ („Братска любов“) стои на крайни антируски позиции, Каравелов се стреми да не прави антируски изказвания, а е склонен да защищава Русия.[42] Най-сетне, докато групата „Млада България“ („Братска любов“) стои на антисръбски позиции, Каравелов защищава горещо не само единодействието на българи и сърби в борбата против турските поробители, но и федерацията между двата народа.

Обаче наред с тези различия между Каравелов и групата „Млада България“ („Братска любов“) имало и някои общи неща. Това са, на първо място, демократичните елементи в идеологията им. Това е, на второ място, обстоятелството, че групата се явява в момента представител на „младите“ изобщо. Това е, на трето място, фактът, че групата води в момента революционна пропаганда в България чрез своя пратеник В. Левски, което означава, че тя е единственият представител на българското национално-

---

[40] По-подробно вж. у А. Бурмов. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г., с. 45 и сл.

[41] Народност, II, бр. 16, 9. III. 1869; М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов, с. 506—508.

[42] Ето няколко примера за това от есента на 1869 г. В дописка, обнародвана в руския вестник „Голос“ (М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 548), като се разказва за излизането на в. „Свобода“, се добавя: „К России новая болгарская газета относится весьма сочувственно, сколько можно судить из первых ее нумеров.“ В статията „Няколко думи до председателя на турско-християнския комитет в Цариград“ (Свобода, г. I, бр. 8, 24. XII. 1869) се заявява; „Турско-християнският комитет желае да проповедуме кръстов поход против Русия, но ние нито имаме причина да викаме против това господарство. . .“ Два броя след това (Свобода, I, бр. 10, 8. I. 1870) Каравелов отговаря „г-ну Н. Н. в Русчук“, който обвинявал „Свобода“, че „нищо не говори против Сърбия и Русия и всичките й стрели се хвърлят против Турция и турците“. „Защо и за какво — възклицава Каравелов — „Свобода“ трябва да вика против Сърбия и Русия? По-добре вие, мои драги, попитайте майка си и баща си българи ли са или не.“ В статията „Восточният въпрос“ (Свобода, I, бр. 13, 29. I. 1870) „Един българин защищава политиката и намеренията на Русия по време на Кримската война“ и т. н.

революционно движение, на което Каравелов принадлежи с цялата си душа и към което той се стреми с всички сили.

При това положение на нещата, при съществуването в Букурещ на две български политически формации — „старите" със своята „Добродетелна дружина" и „младите" със своята „Млада България" („Братска любов") — Каравелов не е имал друг избор освен да се присъедини към едната от тях. И той избрал по-близката до неговите идейно-политически възгледи и намерения формация.

От само себе си се разбира, че влизането на Каравелов в „Млада България" („Братска любов") било свързано с известен компромис от негова страна. Документални свидетелства за това от юли 1869 г. нямаме, но то може да се установи по първите броеве на в. „Свобода" от ноември и началото на декември с. г.

Така в бр. 1 на „Свобода" от 7. XI. 1869 г. е поместена статията „Политиката на „Млада България", под която стои надпис „Н. Н., Цариград, 29. X. 1869 г.". В статията се развиват следните мисли за мемоара на ТЦБК: „Дирек, на който се опира не само „Млада България", но и стара, и всеки един българин, е мемоарът, който се подаде на султана в 1867 година. Из тоя мемоар всеки може да види що търсят българите и що им е на ума."

Сравнени с по-ранните и по-късните изказвания на Каравелов за исканията на мемоара, т. е. за дуализма, сравнени с революционните призиви в първия и в следващите броеве на „Свобода", тези мисли в статията на Н. Н. напълно им противоречат. Наистина в бележка към статията Каравелов изтъква, че дори турското правителство „да удовлетвори българите според мемоара, то тия, ако намерят за нужно, могат да търсят и повече правдини — мемоарът не ги ограничава". Това допълнение обаче съвсем не намалява апологията на мемоара като „дирек" на българските искания, която се прави в статията на Н. Н.

Очевидно е, че статията на Н. Н. е поместена единствено в угода на членовете на групата „Млада България" („Братска любов"). Все в този дух трябва да се тълкува и обстоятелството, че Каравелов се въздържа от нападки срещу дуализма до бр. 7 на „Свобода", включително и от пропагандиране на своята любима идея за балканска федерация или за федерация между българи и сърби — до бр. 12 включително.

Внимателният анализ на държането на Каравелов в „Млада България" („Братска любов") преди основаването на БРЦК в Букурещ и в самия комитет отначало, както и на съдържанието на „Свобода" в първите й броеве, показва, че възхвалата на мемоара и въздържането от нападки срещу дуализма са само тактически стъпки от страна на Каравелов. От всичко се вижда, че той е търсел поводи и възможности да наложи своята идеологическа и политическа линия на „Млада България" („Братска любов") и по-сетне на БРЦК в Букурещ.

6. На 1. VII. 1869 г., преди още да е скъсал окончателно със „старите", Каравелов се подписва като деловодител на „Настоятелството Братска любов", което открива подписка с продажба на акции за „една народна българска печатница в Букурещ". Председател на това настоятелство е Д. Ценович.[43]

[43] Български исторически архив при НБКМ — С., ф. 2, арх. ед. 28, л. 1 — „Акция за народна българска печатница в Букурещ". Във в. Свобода, I, бр. 44, 30. IX.

„Настоятелството Братска любов“ е несъмнено нова организационна формация на групата „Млада България“ („Братска любов“). За това свидетелствуват следните факти: 1) председателят му Ценович е един от дейните членове на „Млада България“[44]; 2) писмото на Дж. Мацини след срещата с него на Т. Райнов е подписано от „Дружество Братска любов“[45]; 3) сам Каравелов, като съобщава в една дописка до руския вестник „Голос“, че в Букурещ ще бъде открита народна българска печатница, казва, че тя ще се управлява от дружеството „Братска любов“ или, както сам той обяснява, от „либералната българска партия“[46].

В Букурещ по това време съществува читалище „Братска любов“, чийто председател е Ценович.[47] Засега няма данни, които да сочат, че това читалище на „младите“ е превърнато в тяхна политическа организация. Очевидно е, че името на читалището се използува за прикритие на групата „Млада България“ или за нейната нова организационна форма. Каквото и да бъде, фактите сочат безуговорочно, че Каравелов влиза вече в организационните звена на „Млада България“ и започва да работи заедно с нея.

7. Печатницата била необходима на Каравелов във връзка с проектите му да издава свой вестник. За тези проекти свидетелствува докладът на сръбския дипломатически агент в Букурещ Магазинович от 2. VII. 1869 г. до Външното министерство в Белград. Магазинович е осведомен между другото и за това, че одеските български търговци обещали Каравелову парична помощ за вестника му.[48]

Това последно обстоятелство — обещаната от одеските български търговци помощ — дало възможност на Каравелов да осъществи някои промени в дейността на „Млада България“ („Братска любов“), които трябвало да го улеснят по-нататък в стремежа му да наложи на групата своята идеологическа и политическа линия.

Едва ли може да има съмнение, че одеските български търговци са дали своето обещание без никакви условия. Най-малко те са поискали от Каравелов да не прокарва във вестника, който ще редактира, противоруска линия.

При това положение на нещата Ценович, който подписва заедно с Каравелов акциите за печатницата, не можел в никакъв случай да продължи работата си в администрацията на „Тъпан“, тъй като последният провеждал ожесточена противоруска пропаганда. Ценович, който работел във вестника от основаването му,[49] трябвало да го напусне. За последен

1870 г. е поместено съобщение от Д. Ценович, К. Лазаров и Л. Каравелов, с което се поканват тези, които са получили акции, да ги върнат, понеже няма да се купува печатница „Братска любов“.

[44] А л. Б у р м о в. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г., с. 45. Там е цитирано писмо на Г. Д. Начович, в което той нарича Ценович „байрактар на Млада България“.

[45] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. 1929, № 387, с. 442—443.

[46] М. Д и м и т р о в. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 525 — дописка на Каравелов във в. Голос, № 224, 1869.

[47] За читалище „Братска любов“ вж. у С т. Ч и л и н г и р о в. Български читалища преди Освобождението. С., 1930. с. 153 и сл.

[48] Д ж. И г н я т о в и ч. Пос. съч., с. 8.

[49] Още в поканата (позив) за събиране на абонати за „Тъпан“ от 1. I. 1869 г. (Народност, II, бр. 9, 19. I. 1869) е указано, че парите и писмата за вестника се изпращат до Ценович.

път името му фигурира в заглавната страница на бр. 7 на „Тъпан“ от 2. V. 1869 г. В бр. 8 от 27 юли то е вече свалено.

Останал без подкрепата на Ценович, „Тъпан“ постепенно замира. Докато Ценович е касиер на администрацията му, за три месеца излизат седем броя. През останалите осем месеца на годината излизат пак 7 броя. Наскоро след това „Тъпан“ не се печата.

Отначало при влизането си в „Млада България“ („Братска любов“) Каравелов ще да е дал съгласие да участвува в редактирането на в. „Народност“, както съобщава Г. Д. Начович в писмо до М. Дринов.[50] Това се потвърждава косвено и от съобщението на редакцията на „Народност“ в бр. 9 на „Тъпан“ от 10. VIII. 1869 г. Там се казва, че „Народност“ спрял да излиза за няколко недели поради по-основно и по-обширно устройство и че ще започне да се издава наскоро с нови отбрани сили. Несъмнено, че на първо място всред тези нови отбрани сили се има пред вид Каравелов.

Но „Народност“ и редакторът му Касабов били твърде компроментирани пред одеските български търговци, с чиито средства на времето започнал да излиза вестникът. Противоруската линия, която започнал да прокарва Касабов в страниците на „Народност“, станала причина одесци да прекратят по-късно помощта си.[51] Очевидно те не биха се съгласили да го подкрепят повторно въпреки предполагаемото участие на Каравелов във вестника. Това обстоятелство помогнало на Каравелов да постигне и спирането на „Народност“. След бр. 31 от 6. VII. 1869 г. „Народност“ не се появява вече на бял свят.

Ръководителите на групата „Млада България“ („Братска любов“) се съгласили да изоставят своите печатни органи и по този начин да се лишат от обществена изява главно по две причини. Първата от тях била липсата на средства за продължаване издаването на двата вестника. Парите, които Райнов предоставил на „Млада България“ за тази цел,[52] се свършили. Една значителна част от „младите“ били против групата и не я подкрепяли парично. Мнозина настоятели на „Народност“, както съобщава Касабов в спомените си, почнали да се отказват да работят за вестника, подстървани от „старите“, а други пък не изпращали събраните от тях суми.[53] Лишен от средства, „Народност“ не можел да продължава да излиза. Втората причина е надеждата на ръководителите на „Млада България“ („Братска любов“), че ще могат да използуват за своите цели не само средствата, които одеските българи търговци ще отпуснат на Каравелов, но и неговия авторитет, и неговата политическа и журналистическа активност.

---

[50] БИА—НБКМ, ф. 111 (М. Дринов), арх. ед. 202, л. 36 б — писмо от Г. Д. Начович до М. Дринов, 6. VIII. 1869; вж. още А. Д. Бачински. Нови данни за пребиваването на Любен Каравелов в Русия през 1869 г. — Исторически преглед, XVII, кн. 5, с. 82 — Донесение на началника на жандармерийското управление на Одеса до новорусийския и бесарабския генерал-губернатор във връзка със сведенията за Л. Каравелов, събрани от И. Кишелски, 11. VIII. 1869.

[51] А. Бурмов. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г. с. 42.

[52] Пак там, с. 55.

[53] И. Касабов. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. с. 130.

II

1. Както изглежда по всичко, от Одеса Каравелов се върнал с празни ръце. Одеските български търговци не изпълнили обещанието си и не откупили акциите за „Народната българска печатница в Букурещ", които той носел със себе си.

Отказът на одесци се дължи без съмнение на намесата на полицията в Одеса. Тя била алармирана от руския генерален консул в Букурещ Офенберг да следи Каравелов по време на пребиваването му в града. Консулът предупредил с доклад от 4. VIII. 1869 г. одеските власти, че Каравелов бил от групата „най-враждебните за Русия обществени елементи" в Румъния, че в тази група господствуват френски и турски шпиони и че „бунтуващи съчинения, печатани в Берн, в Швейцария, на руски език, били видени след това в ръцете на другар и приятел на Каравелов". В заключение консулът казва: „Би трябвало да се опасяваме да не би истинската цел на пътешествието на Каравелов в Русия да е пропагандата на съчинения от революционната преса."[54]

Тези донесения на Офенберг, които произхождат очевидно от групата на „старите",[55] предизвикали тревога всред властите в Одеса.[56] Каравелов бил подложен на наблюдение, като българинът подполковник Ив. Кишелски бил натоварен да узнае намеренията му. След като се срещнал с Каравелов, Кишелски заявил в полицията, че последният е дошъл да продаде 200 акции за печатницата в Букурещ.[57] Узнала това, полицията непременно е предупредила одеските български търговци да не подпомагат „твърде подозрителния"[58] Каравелов.

Завърнал се от Одеса в Букурещ, Каравелов взел живо участие в борбата на „младите" (изобщо, а не само на групата „Млада България" или „Братска любов") срещу старите за овладяване на ръководството на Българското книжовно дружество и за определяне насоките на дейността му. На 27—30 септември той присъствувал на учредителното събрание на дружеството, състояло се в Браила.[59] Неговият авторитет спомогнал съществено за победата на „младите".[60]

---

[54] Донесенията на Офенберг са цитирани от М. Димитров. Любен Каравелов. с. 191—192. Вж. още Бачински. Пос. съч., с. 81 — Нареждане на началника на канцеларията на новорусийския и бесарабския генерал-губернатор до началника на жандармерийското управление в Одеса за организиране на тайно наблюдение на Любен Каравелов, 8. VIII. 1869.

[55] Вж. писмото на Хр. Георгиев до брат му Евлогий от 5. VII. 1869 г., цитирано у М. Димитров. Любен Каравелов. с. 185—186. Вж. още пак там, с. 193.

[56] Вж. у М. Димитров. Любен Каравелов. с. 192; Бачински. Пос. съч., с. 80—82.

[57] Бачински. Пос. съч., с. 82.

[58] М. Димитров. Любен Каравелов. . . с. 192.

[59] Н. Трайков. Ботев и българското книжовно дружество. Първите стъпки на Книжовното дружество и революционната емиграция, Христо Ботев. — Сб. по случай сто години от рождението му, под ред. на М. Димитров и П. Динеков, С., 1949, с. 226 и сл.; за Каравелов — с. 239—258.

[60] За авторитета на Каравелов всред „младите" и ролята му в овладяването от тях на Българското книжовно дружество свидетелствуват две карикатури в Тъпан, I, бр. 10, 20. VIII. 1869. На първата карикатура е изобразен локомотив, който върви по релси с надпис „XIX в.". На локомотива има надпис „Просвещение, свобода, напредък". Върху локомотива са седнали „младите", които държат знаме с надпис „Деятелност, самоотвержение, ученост". На най-видно място всред „младите" е седнал Кара

2. Установил се да живее за постоянно в Букурещ, Каравелов пристъпил към осъществяването на два почина, които имат огромно значение и за него самия, и за развоя на българското национално-революционно движение: основаването на Българския революционен комитет в Букурещ и издаването на в. „Свобода".

След отказа на одеските български търговци да дадат средства за печатницата съществуването на „Настоятелството Братска любов" станало безпредметно. От друга страна, срещу групата „Млада България" („Братска любов") имало настроение всред „младите", и то предимно всред привържениците на революционното движение. Поради това нуждата от една нова организационна форма, която да оглави българското национално-революционно движение и да осигури една трибуна на революционните идеи, била наложителна. Съзнавайки добре нуждата на момента, Каравелов се заел с нейното задоволяване чрез основаването на един революционен комитет в Букурещ.

При положение, че групата „Млада България" („Братска любов") имала значителни революционни връзки с България, които били разширени от В. Левски по време на двете му обиколки из България (декември 1868—август 1869 г.),[61] и острието на либерално-буржоазната идеология било значително притъпено след спирането на в. „Народност", Каравелов пристъпил към създаването на комитета в нейната среда. Това се вижда не само от списъка на членовете основатели на комитета, но и от списъците на настоятелите на „Тъпан", „Народност" и „Свобода".[62]

Членове основатели на комитета в Букурещ станали Л. Каравелов, В. Левски, Ив. Касабов, Д. Ценович, Т. Райнов, Г. Живков, Ив. Кършов-

---

велов. Той размахва калпак. „Старите" теглят локомотива назад. Над карикатурата има надпис „Опозицията в старите срещу напредъка", а отдолу — „Как са вървели напред българските народни работи". На втората карикатура „старите" са отблъснати от локомотива и са изпопадали на земята. Пред локомотива вървят „младите" начело с инициаторите за основаването на Книжовното дружество В. Д. Стоянов и Л. Каравелов (последният с лаврово клонче в ръка). Върху локомотива е стъпила жена, която развява две знамена: на едното пише „Свобода, братство, равенство", а на другото — „Българско книжовно дружество". Отдолу на карикатурата надпис: „А как са стигнали днес" (българските работи, б. а).

[61] За обиколките на Левски вж. по-подробно у А. Бурмов. Български революционен централен комитет, с. 35—39; Ив. Н. Унджиев. Васил Левски, Биография, С., 1945. с. 233 и сл.

[62] Вж. списъка на настоятелите на Народност в бр. 4, II, бр. 4, 15. XII. 1868; на Тъпан в бр. 8, I, 27. VII. 1869 и на Свобода в бр. 52, I, 10. XII. 1870.

От тези списъци се вижда, че П. Фитов от Болград е настоятел на „Тъпан" и „Свобода"; П. Янкулов, Галац — на „Народност", „Тъпан" и „Свобода"; Д. Дабовски, Измаил — на „Тъпан" и „Свобода"; Бр. Данаилови, Крайова — на „Народност", „Тъпан" и „Свобода"; Параскева Маринова, Плоещ — на „Народност" и „Свобода"; Д. Хр. Попов, Т. Магурели — на „Народност", „Тъпан" и „Свобода".

Този списък или списъкът на лицата, имали отношение към трите вестника, може да се увеличи твърде много, ако се сравнят имената, съобщени в отделите „Редакционна поща".

ски.[63] Този състав с изключение на Касабов[64] работил до пролетта на 1871г., когато в комитета настъпил разкол.[65]

Новата организация се наричала Български революционен комитет (БРК). Това име тя носи до октомври 1870 г., [66] след което започнала да

[63] Към тези лица като общност с изключение на Касабов се обръща Левски в писмото си от 8. I. 1871 г. (Д. Страшимиров. Васил Левски, № 111, IV. с. 215). За същите лица, свързани с работите на комитета, говори Левски и в писмото си до плоещките комитетски дейци от 20. VI. 1871 г. (Д. Страшимиров. Васил Левски, № 24, с. 57—63); срв. за това и И в. Ундж иев. Васил Левски. с. 310.

За качеството на Т. Райнов, Г. Живков и Ив. Кършовски свидетелствува сам Каравелов в обръщението си към тях да си намерят друг редактор на „Свобода", ако той им е неугоден (Свобода, II, бр. 11, 13. III. 1871).

За участието на Левски в БРК свидетелстват преди всичко писмото на Жулвекурт от 23. X. 1869 г. (Д. Страшимиров. Васил Левски, № 393. с. 449—450), за което ще стане дума по-нататък, докладът на полския агент на турското разузнаване от 11. I. 1870 г., цитиран целият у Ал. Бурмов, Съществувал ли е централен революционен български комитет в Букурещ през 1869—1872 г.? (Исторически преглед, XVII, 1961, кн. 1, с. 43—44) и Хр. Иванов Големиятв спомените си (БИА—НБКМ, II В 1021).

За участието на Райнов в комитета свидетелствува още телеграмата на „Български отбор", т. е. българския комитет, до конгреса на Сръбската омладина в Нови сад през септември 1870 г., подписана от Каравелов и Райнов и обнародвана в сръбския в. „Застава" от 12. IX. 1870 г. (М. Димитров. Публицистиката на Л. Каравелов. с. 589).

За участието на Г. Живков в комитета свидетелствува и докладът на полския агент на турското разузнаване, споменат по-горе.

За участието на Касабов в комитета в началния му период свидетелствува обстоятелството, че той заедно с Каравелов получава писмата на комитетския пратеник в Цариград, изпращани чрез сръбското дипломатическо представителство там (Д ж. Игнятович. Пос. съч.).

[64] Докога Касабов участвува в комитета, засега не може да се установи по-точно. За работата му с Каравелов има няколко сведения. Така в бр. 1 на „Свобода" от 7. XI. 1869 г. е обнародвано едно „Обяснение" на Касабов във връзка с опита на турската полиция да отвлече от един австрийски дунавски параход революционния деец Н. Пандурски. Както се вижда, това обяснение е било предназначено за „Народност" и е обнародвано в „Свобода" поради спирането на първия вестник. На 14. I. 1870 г. Хр. Георгиев съобщава на Н. Геров (Из архивата на Н. Геров, I, № 487, с. 303), че „младите" в Букурещ са Касабов, Каравелов, Мънзов, К. Цанков и Ценович. По същото време в дописката от Цариград (Свобода, I, бр. 11, 18. I. 1870) се съобщава за слух в турската столица, че между Каравелов и Касабов избухнали несъгласия и раздори. В бел. под линия към дописката Каравелов сочи, че между него и Касабов нямало „какви да са несъгласия и раздори". Вероятно, за да подсили това си твърдение, той съобщава в отдела „Книжовни известия" на „Свобода" (I, бр. 13, 29. I. 1870), че Касабов превел драмата на Шилер — „Хайдуците". На 11. III. 1870 г. Хр. Георгиев осведомява Н. Геров (Из архивата на Н. Геров, I, № 490, с. 305), че Райнов, Каравелов и Касабов работят заедно. Това е последното сведение за обща работа между Касабов и Каравелов. Името на Касабов се явява след това в „Свобода" през есента на 1870 г. в обяви за адвокатската му практика (Свобода, I, бр. 47, 48 и 49, 21. X—11. XI. 1870) и под превода на Шилеровото стихотворение „Раздялата на Хектор и Андромаха" (Свобода, бр. 48, 4. XI, 1870).

За да получи адвокатски права, Касабов трябвало да стане румънски поданик. Заедно с това той се отрекъл от българската си народност, обявил се за румънец и се прекръстил на Йон или Ян Касабов. По този повод Каравелов, след като прочел в румънския официален вестник „Монитор" съобщение за Касабово ренегатство, открил атака срещу него във фейлетона си „Знаеш ли ти кои сме?" (Свобода, III, бр. 21, 18. XI. 1872). Тази атака се поддържа след това упорито от Каравелов и от целия революционен печат.

[65] За разкола вж. писмото на Левски до плоещките революционни дейци, 20. VI. 1871 г. (Д. Страшимиров. Васил Левски. № 24. с. 57—63).

[66] За пръв път Българският революционен комитет е наречен Български революционен централен комитет в брошурата „Български глас от БРЦК", излязла в

се нарича Български революционен централен комитет (БРЦК). Промяната на названието ѝ е свързано със създаването и разширяването на комитетската организация в България начело с В. Левски и Ловешкия революционен комитет.

3. Въпросът за рожденатa дата на БРК е извънредно труден.[67] Учредителният протокол, ако такъв изобщо е имало, сега не е налице, нито пък са запазени някакви други документи за началните стъпки на комитета. Преки документални данни за съществуването на комитета имаме едва от края на 1869 и началото на 1870 г.[68] До това време има няколко споменавания за него в страниците на в. „Свобода",[69] но те, взети сами за себе си, без подкрепата на друг документален материал не са годни да разрешат въпроса за рожденатa дата на комитета. Както се изтъкна по-горе, за комитет се говори в българския печат и през годините, когато такъв не е съществувал, тъй като всяка революционна пропаганда след 1867 г. и по-точно след излизането на мемоара на ТЦБК до султана и след преминаването на четите на Ф. Тотьо и П. Хитов се свързва в печата с някакъв комитет.

Най-приемливо предположение за рожденатa дата на БРК е следното: комитетът е основан през първата половина на октомври 1869 г., след като била привършена борбата на „младите" за овладяване на ръководството на Българското книжовно дружество.

За подкрепа на това предположение могат да се изтъкнат няколко аргумента. Да се спрем на два от тях. Те са: дейността, която развива БРК в средата на октомври, и излизането на в. „Свобода" в началото на ноември.

За дейността на БРК в средата на октомври научаваме от едно писмо, намиращо се в архива на Ив. Касабов и обнародвано от Д. Т. Страшимиров.[70] То е писано с шифър в Цариград на 23 октомври и подписано с името Жулвекурт. Получателят или получателите не са означени.

От съдържанието на писмото се вижда, че Жулвекурт е изпратен от някого в турската столица, комуто и докладва за извършената работа. Преди това писмо той е изпратил до получателя или получателите още две писма чрез сръбското консулство. В Цариград Жулвекурт узнал, че Кършовски е арестуван „по причина Богданович". Самият Жулвекурт също щял да бъде арестуван по обвинения на руския консул в Букурещ Офенберг, изпратени телеграфически до руското посолство в Цариград. Някои му гарантирали и това станало причина да се сближи с посол-

---

средата на окт. 1870 г. (вж. съобщението за излизането ѝ в Книжевните известия на Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870).

[67] За досегашните становища в историческата литература вж. у С. Сидельников. Книга, повдигаща принципни въпроси за национално-революционното движение на българския народ от края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. — Исторически преглед, XVI, 1960, кн. 6, с. 103—105, вж. още Сидельников. Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете, с. 6—11.

[68] Това е докладът на един полски агент на турското разузнаване от 11. I. 1870 г. за общото събрание на комитета, състояло се на 30. XII. 1869 г. и на 2. I. 1870 г. (А. Бурмов. Съществувал ли е централен революционен български комитет в Букурещ през 1869—1872 г. с. 43—44).

[69] Вж. изброяване на тези споменавания у Н. Кондарев. Л. Каравелов в началната история на БРЦК. с. 204—209; с ъ щ и я т, Идеологията на Любен Каравелов, с. 123—127.

[70] Д. Страшимиров. Васил Левски. № 393. № 449—450.

ството, гдето разправил всичко. От посолството му заръчали да ходи често при тях, за да се дойде до споразумение. Посланикът Игнатиев му поискал едно изложение за злоупотребленията на Хр. Георгиев и Офенберг. Жулвекурт поръчва на получателя да го приготви в Букурещ по-скоро, без подпис. От посолството обещали, подчертава Жулвекурт, да бъде пуснат Кършовски в най-скоро време. На едно място в писмото си той поръчва: „Дяконът, ако е още във Влашко, да не дохожда в Турско, да чака догде дойда."

Взето откъснато, това писмо е твърде неясно. Данните в него стават ясни, като се съпоставят със сведенията на други съвременни и по-късни документални материали.

Така изпращането на писмата на Жулвекурт чрез сръбското консулство се потвърждава от една преписка във Външното министерство в Белград,[71] както и от повестта на Каравелов „Хаджи Ничо"[72]. От преписката именно научаваме, че писмата били получавани в Букурещ от Каравелов и Касабов. На второ място, за борбата на „младите", към които принадлежат и Жулвекурт, и Касабов, и Каравелов, и Левски, и Кършовски, срещу Хр. Георгиев и Офенберг и за оплакването пред руския посланик в Цариград се говори в кореспонденцията между Н. Геров и Хр. Георгиев от онова време.[73] Наред с това в спомените на Хр. Иванов Големия се разказва намерението на Левски да убие Хр. Георгиев, „щото той спирал всичката работа, дето не може да се работи в Букурещ". Левски и съучастниците му трябвало да се скрият след убийството в една „тайна къща", ключа на която държал Каравелов.[74]

От всичко това става ясно, че в центъра на дейността на „младите" през октомври 1869 г. стои Каравелов. Анализът на писмото на Жулвекурт и на другите данни показва още, че Каравелов действува от името на някаква организация, чийто пратеник е Жулвекурт, която води борба със „старите" в лицето на Хр. Георгиев и Офенберг, която е живо заинтересувана от съдбата на Кършовски,[75] от която зависи изпращането на Левски в България.

Тази организация може да бъде само БРК в Букурещ, чиито членове са споменатите в писмото на Жулвекурт лица — Каравелов, Кършовски и Левски. Ако това е така, рождената дата на комитета трябва да се постави преди 23. X. 1869 г. и по-точно в първата половина на месеца, тъй като Жулвекурт ще е заминал за Цариград поне десетина дни преди писмото си, което, както той съобщава, е трето поред, и след основаването на БРК.

Излишно е, смятам, да се доказва, че в. „Свобода" е орган на БРК и след това на БРЦК. Достатъчно е да се изтъкне, че сам Каравелов потвърждава по-сетне това, и то твърде категорично. Когато в края на

---

[71] Д ж. И г н я т о в и ч. Пос. съч., с. 8.

[72] Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870.

[73] Из архива на Н. Геров, I, № 485, с. 302 — писмо от Н. Геров, Пловдив, до Хр. Георгиев, Букурещ, 13. XII. 1869; № 487, с. 303 — писмо от Хр. Георгиев до Н. Геров, 11. III. 1870.

[74] БИА—НБКМ, II В 1021.

[75] Кършовски бил арестуван във връзка с разкриването на някаква група, която фалшифицирала руски банкноти; вж. за това дописката от Гюргево — Дунавска зора, II, бр. 47, 8. XI. 1869. Богданович, който се споменава във връзка с арестуването на Кършовски, е бил вероятно руски емигрант, познат на Кършовски.

1870 и началото на 1871 г. в комитета се зараждат вътрешни борби, той се обръща в „Свобода“ към членовете му Т. Райнов, Ив. Кършовски, Г. Живков и А. К. (?) с думите: „Слушайте, намерете си достоен човек, и Каравелов е готов да му предаде редакторството.“[76] Тези думи могат да означават само едно: вестникът е орган на комитета, щом комитетските членове могат да сменят редактора му.

„Свобода“ започва да излиза на 7. XI. 1869 г. Ако се приеме, а не може да не се приеме, че издаването на вестника е предшествувано от по-кратък или по-дълъг организационен период, рожденатa дата на комитета трябва да се постави пак през октомври. В такъв случай се идва пак до датата, установена чрез анализа на писмото на Жулвекурт.

4. Появата на „Свобода“ е важен момент от ролята на Каравелов в създаването на БРК. Във вестника и чрез него Каравелов оформя и развива революционнодемократическата идеология на комитета, във вестника той се бори за идейно-революционната чистота на българското национално-революционно движение, във вестника громи враговете на българския народ и на революционната организация.

Историята на появата на „Свобода“ е приблизително следната:

След неуспеха на Каравелов да продаде акциите за „Народната българска печатница в Букурещ“ той потърсил парични средства за издаването на вестника в Румъния. Такива му дал неговият стар познайник от студентските години в Москва Най (Николай) Г. Попович,[77] син на богатия гюргевски търговец и благодетел Григорий Попович. Известна сума, изглежда, е дал и Д. Ценович.[78] Гаранти пред абонатите за редовното излизане на вестника станали Н. Г. Попович, Д. Ценович, Л. Каравелов и К. Цанков.[79] Ценович, до когото трябвало да се адресира цялата кореспонденция на вестника, бил член на БРК. Вероятно такъв е бил и К. Цанков. Дали Попович е бил член на комитета, засега не може да се каже. Във всеки случай той сигурно е бил привърженик на „младите“ и е споделял идеята за освобождение на българския народ от турско иго по революционен път.

---

[76] Свобода, II, бр. 11, 13. III. 1871.

[77] За учението на Попович в Москва през 1856 г., а вероятно и през 1857 г., когато Каравелов отива там; вж. Из архивата на Н. Геров, I, № 328, с. 195 — писмо от Н. Геров, Москва, до Хр. Георгнев, Букурещ, 20. V. 1856; № 382, с. 198 — писмо от Хр. Георгиев, Букурещ, до Н. Геров, Москва, 18. VI. 1856, и др., пак там, II, № 1990, с. 225 — писмо от Н. Геров, Москва, до С. Радулов, Болград, 30. V. 1856,

[78] Д ж. И г н я т о в и ч. Пос. съч., с. 9 — дописка от П. Узелац, Букурещ, 14. IV. 1871 г., обнародвана във в. Застава, Нови сад.

[79] Свобода, I, бр. 46, 14. X. 1870.

ФОРМИРАНЕТО НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ КАТО РЕВОЛЮЦИОНЕР*

Въпреки значителното количество научноизследователска и научно-популярна литература върху живота, идеологията и делото на Левски истинският образ на великия български революционер-демократ и ненадминат организатор на българското национално-революционно движение е все още недостатъчно цялостно обрисуван. Фактически ние познаваме Левски сравнително добре само за периода от две години — от февруари 1871 г. до героичната му смърт на бесилката в София през февруари 1873 г. От това време са останали най-много негови писма и други документи за живота, идеологията и дейността му, между които и съдебното му дело.

За по-ранните периоди от живота и дейността на Левски ние днес разполагаме с твърде малко документален материал. Поради това именно пътят, по който е вървял Апостолът на свободата, за да се издигне до най-високото стъпало в идейната и организационната система на българското национално-революционно движение и по-конкретно на Българския революционен централен комитет (БРЦК), не е изяснен нито напълно цялостно, нито напълно правилно. Пред българската историческа наука все още стои задачата да изследва идейните и тактическите търсения на Левски и неговата революционна дейност през времето от 1861 до 1871 г., когато той изправя окончателно своя ръст на велик революционер-демократ и революционен ръководител. Едва тогава ние ще сме в състояние да обрисуваме истинския образ на Левски и едва тогава ще можем да определим по-точно неговото място в историята на българското национално-революционно движение.

Настоящият доклад си поставя именно такава задача: да проследи, доколкото това е възможно по наличния материал, формирането на Левски като революционер.

I

1. Първият период от революционната дейност на Левски започва от 1861 г., когато Левски влиза в редовете на българското национално-революционно движение.

---

* Велик и безсмъртен. Пловдив. 1963. с. 13—27.

Тази дата сочи сам Левски и нямаме основание да се съмняваме в нея. По какъв начин е станало приобщаването на Левски към революционното движение, не може засега да се каже по-определено. Както някои предполагат, в случая имал заслуга Стоян Хр. Буйнов от Калофер, търговски служещ в Цариград.

През лятото и есента на 1861 г. в Цариград съществува комитет или „сборче" от младежи, които разпространявали революционната агитация на Раковски в България. Този комитет поддържал връзки с редица селища в страната и вършел организационната работа по набирането на доброволци, когато през есента на 1861 г. Раковски поставил пред него такава задача. Буйнов заедно с друг един калоферец, Стоил Д. Попов-Балкански, също търговски служещ, били най-дейните членове на цариградския комитет.

Възможно е следователно агитацията на Раковски да е стигнала до Левски чрез Буйнов и Попов или чрез техни приятели от Калофер, и то именно през лятото или есента на 1861 г. Възможно е също сам Буйнов да се е срещнал с Дякона, когато е предприел, ако приемем, че планът му се е изпълнил, агитационно пътуване през Сливен, Казанлък, Калофер, Пловдив, Пазарджик, София и оттам в Сърбия. За това пътуване Буйнов съобщава на Раковски с писмо от 15 ноември 1861 г., като уточнява, че ще тръгне след 15 дни, т. е. на 30 ноември или 1 декември.

Работата е там, че Левски не говори в писмата си до Д. Хр. Попов от 30 април 1871 г. и до брат му Анастас Попхинов от 25 август 1872 г. за посвещаване в революционните тайни, а за дейност: „Аз днешен не съм в работата си, а от 61-во, оттогава и досега, малко-много, с това съм се занимавал." И още: „Аз съм посветил себе си на отечеството си още от 61-во, да му служа до смърт и да работя по народната воля." Значи, в случая става дума за дейност, а не за оглашаване.

Има един документ, излязъл изпод ръката на Левски, на който досега не е обърнато достатъчно внимание или пък не е използуван правилно. Касае се за автобиографичното стихотворение на Левски, писано най-рано през лятото на 1867 г. Там Левски, след като посочва, че е роден от българска майка юнак и че не е искал да бъде „турски и никакъв роб", нито пък такъв да бъде „милият му род", съобщава:

Станах и отидох в Стара планина,
за година време се аз разгледах. . .

(В случая „година време", както и по-надолу, означава едно лято, колкото са действували хайдушките чети).

Някои автори (Н. Славчев, Ст. Каракостов, Л. Дойчев), които са обърнали внимание на този стих, смятат ,че Левски действително е хайдутувал, но след завръщането си от Сърбия през 1863 или дори през 1863—1865 г. В случая те се позовават на неясните загатвания на Петър Стоянов, ученик на Левски във Войнягово през 1864—1866 г., дадени в спомените му от 1896 г.

Трябва да се изтъкне, че веднага след тези два стиха следват стиховете:

В Сърбия ходих и по Влашко скитах —
от нийде помощ за наша свобода.
Станах, отидох в Стара планина

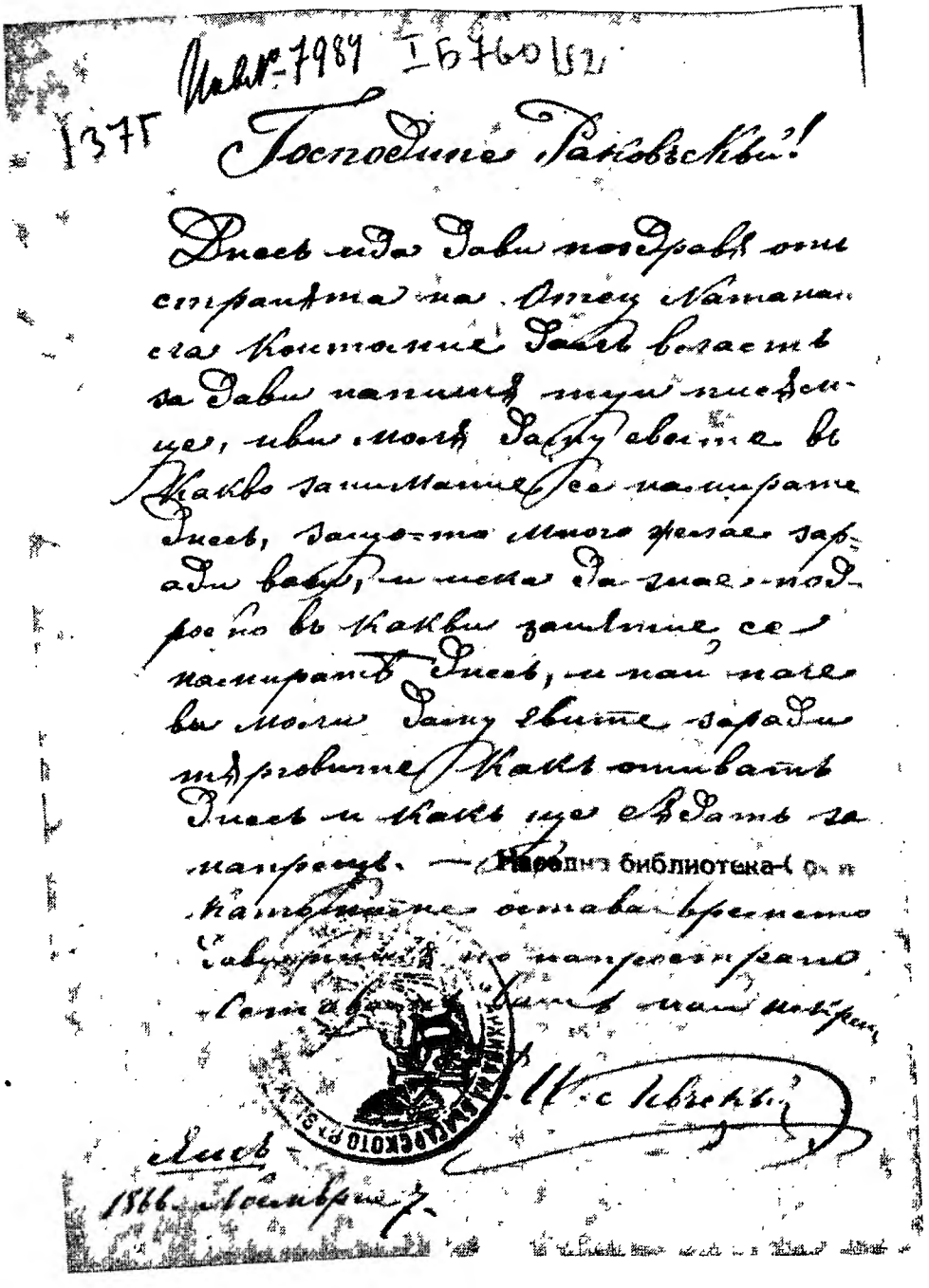

Писмо на Васил Левски до Г. С. Раковски, което носи най-ранна дата — 7 ноември 1866 г., и показва, че той и преди 1867 г. е носел псевдонима Левски. Печатът върху писмото не е на революционната организация

с вярна дружина, с Панайот войвода,
юнаци народни техен аз байрактар.
За година време всичко разгледах. . .

Очевидно е, че в стихотворението Левски спазва хронологията на случките и събитията в живота си. В такъв случай неговото хайдутуване по Стара планина, преди да отиде в Сърбия, трябва да е станало през лятото на 1861 г. Затова Левски настоява упорито в по-късните си писма, че се е посветил на революционното дело именно през 1861 г.

Предположението, че Левски е бил в планината след завръщането си в Сърбия или по време на учителстването си във Войнягово, не може да се приеме и поради това, че тогава Левски е бил подозрян, запиран в Пловдивския затвор по клевета на вуйчо си хаджи Василий и мъчно би могъл да избегне надзора над себе си.

Фактът, че през 1867 г. Левски става байрактар на четата на Панайот Хитов, и то по настояването на Раковски, означава, че Дяконът е имал вече опит в хайдутуването. Защото байрактарят е второ лице след войводата в четата и това звание не се дава на неопитен човек.

2. И първият биограф на Левски, Захари Стоянов, и Иван Унджиев приемат, че Левски е заминал за Сърбия на 3 март 1862 г., без да се обосновават с каквито и да било доказателства.

Трябва да се каже, че документално свидетелство в случая няма. Първите документални данни за присъствието на Левски в Белград са от 8 май 1862 г. Това е една разписка за разноски на неколцина български доброволци, които Раковски издържал. Там Левски е означен като дякон Игнатий. Името на Левски — като Васил Дякона — фигурира и в друга разписка пак от архива на Раковски, от който се вижда, че Дяконът е бил на издръжка на Народния войвода от 6 май до 11 юни 1862 г.

Всички спомени и биографи твърдят, че при забягването си Левски откраднал коня на вуйчо си хаджи Василий и го продал в Сърбия. В такъв случай не е ясно защо той е потърсил издръжка от Раковски два месеца след бягството си от България. Цената на един кон може да стигне за издръжка няколко месеца.

На този въпрос отговаря косвено дългогодишният другар на Левски Хр. Иванов Книговезеца в едно писмо до Стоян Заимов от 8 април 1869 г. Той твърди определено, че Левски е заминал за Сърбия през есента на 1861 г. и че в Белград се установил като чирак в един абаджийски дюкян за срок от шест месеца. А чираците, както се знае, не са получавали заплата и Левски до 6 май е харчил своите пари.

Христо Иванов свидетелствува и в спомените си, написани, както изглежда, през деветдесетте години на миналия век, че Левски е прекарал в Белград през зимата на 1861—1862 г. преди белградските събития. Косвено за това свидетелствуват и допълнителните бележки към спомените му, гдето се говори, че той и Левски посещавали Раковски всяка неделя през зимата. Макар че тези бележки се отнасят до зимата след разтурването на легията, т. е. 1862—1863 г., те очевидно говорят за предната зима. През 1862—1863 г. Раковски е в Неготин и в Румъния във връзка с пренасянето на руското оръжие в Сърбия и не е могъл да бъде посещаван в Белград от Иванов и Левски.

Становището на Хр. Иванов, че Левски е заминал за Сърбия през есента на 1861 г., бе оспорвано от Ив. Унджиев, без обаче да се вземат пред вид всички обстоятелства около живота на Дякона през онова време.

3. Въпросът за участието на Левски в Легията на Раковски в Белград през лятото на 1862 г. е съвсем объркан в литературата, както изобщо е объркан и въпросът и за самата Легия. Трябва да се каже, че нито въпросът за датата на образуването на Легията, нито въпросът за участието ѝ в белградските събития през юни 1862 г., нито въпросът за броя на участниците в нея и за характера ѝ са разрешени правилно в литературата. Работата стои така.

На 3 юни става първото сблъскване между сърбите и турския гарнизон в Белград. В него участвуват и неколцина български доброволци, но не под ръководството на Раковски. Той се явява пред сръбските власти с група момци същия ден вечерта, но официалното участие на българските доброволци било отклонено. На 5 юни става второ сблъскване, при което Раковски участвува вече официално със своите момци, като заема барикадата при „Сръбска корона". Едва сега сръбското правителство разрешава да се създаде Българска легия. Раковски обаче среща съпротива на повечето доброволци и при него остават около 95 души. В този състав Легията просъществува до разтурването ѝ на 7/19 септември 1862 г. Другите доброволци минали под командата на Ильо Войвода и били изпратени в Крагуевац.

Левски, както твърдят спомените, участвувал и в сблъскванията на 3 юни вечерта, особено при Байраклъ-джамия, и на 5 юни. През това време Раковски го издържа. Но когато доброволците се разделят на две групи, Левски не останал в Легията на Раковски, а отишъл при Ильо Войвода и заминал с него за Крагуевац. За това свидетелствуват не само спомените, но и обстоятелството, че името на Левски (било то Васил Иванов, Васил Дякона или дякон Игнатий) не се среща в списъка на легистите, пазен в архива на Раковски.

Защо Левски не е останал при Народния войвода, не може да се каже положително. Очевидно е обаче, че той бил привлечен като мнозина други доброволци от войводската слава на Ильо и от по-голямата възможност да преминат в България, ако доброволците са близо до нейната граница. А Крагуевац е съвсем близо до България.

4. Животът на Левски след връщането му в България през 1863 г. е отчасти изяснен от биографите, затова няма да се спирам на него. При туй той не предлага, поне засега, материали за характеризиране на революционната му дейност. И участието на Левски в четата на Хитов е достатъчно разглеждано досега в литературата. За забелязване в случая е стремежът на Левски да проучи местата, отгдето минава четата, с оглед на бъдещи революционни акции. В автобиографичното си стихотворение сам той казва:

За година време всичко разгледах,
което не знаех войвода аз питах —
главни друмища и тънки пътеки,
се ги бележа занапред нам леки.
Хубава гора, студена е и вода,
за наши жени и дребни деца. . .

Васил Левски като байрактар. Снимка от 1867 г. в Белград, след като четата на Панайот Хитов преминава в Сърбия

5. Както е известно, след като свърши походът на П. Хитовата чета, Левски постъпва във Втората българска легия в Белград, уредена от „Добродетелната дружина“ със средства на руското правителство. „Добродетелната дружина“ по онова време готви заедно със Сърбия акция против Турция. Тя е финансирала четата на П. Хитов и сега разпорежда и с Легията, чиято задача е да подготвя командни кадри за бъдещото българско въстание.

На 1 февруари 1868 г. Левски като легист пише писмо до Найден Геров, руски вицеконсул в Пловдив, един от дейците на „Добродетелната дружина“, минал по това време през Белград. В това писмо Левски настоява да бъде пуснат от Легията преди 20 април и да се върне в България, „по нашите места“, за да се срещне с познатите си, „от които се чака нещо“, да им каже по една предварителна дума, тъй като само тогава може да се очаква успех

във въстанието. Иначе трябва да се очаква неуспех. Левски иска да му дадат 6 пушки и 6 револвера, с които очевидно иска да въоръжи малка чета.

Независимо от това, че Геров не му отговорил, Левски не е успял да замине за България и да изпълни плана си, защото се разболял от стомашна болест.

По време на боледуването на Левски в отношението на сръбското правителство към Легията настъпила промяна. В средата на април 1868 г. Легията била разпусната.

Още в писмото си до Геров Левски изтъква, че легистите ще излязат в България на чети, ако „Добродетелната дружина" не устрои въстание, и ще излязат с тояги, ако тя не им даде оръжие. По време на боледуването си той замисля да поведе своя чета — това е смисълът на думите му в писмото му до П. Хитов от онова време: „Да дойдете при мене или да ви пиша какво аз мисля да правя и ще го направя, ако рече бог, с ваше позволение, ако го намерите благосклонно. И ще ви моля да ми позволите, за което, ако спечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си."

Подробности по намеренията на Левски от онова време ни разкрива Хр. Иванов в две писма до З. Стоянов от 1883 г. и 25 март 1884 г. и в спомените си.

Левски се договорил със Стефан Караджа за общи действия в България през лятото на 1868 г. — заедно с брат си Христо, с Хр. Иванов Книговезеца и Ненчо от Копривщица — да минат през сръбската граница, да се установят в планината между Копривщица и Карлово и да съберат чета. Щом Караджата мине с четата си Дунава, те ще влязат в действие и ще го посрещнат. Така въстанието ще стане голямо.

Караджата заминал за Влашко. Междувременно и Левски отишъл там, тъй като по това време бил убит княз Михаил (29 май 1868 г.) и границата към Турция била затворена. Във Влашко Левски се уговорил с Васил Ганчев Плевналията да минат с чета при Турну Магурели. Върнал се да търси другарите си в Зайчар — той се разминал с тях. Те се намерили с Ганчев и заедно с него извършили обир, за да се сдобият със средства за четата, вследствие на което били арестувани. Левски се опитал да изпрати хора от Зайчар в България, но и него арестували. Освободен, той заминал за Влашко. В това време минала четата на х. Димитър и Караджата. По този начин плановете на Левски за своя чета и за въстание в България пропаднали напълно.

6. С този опит се завършва първият период от революционната дейност на Левски.

Съвършено очевидно е, че през този период Левски е привърженик на революционното разрешение на българския национален въпрос. Какво е отношението му към социалния въпрос, т. е. към ликвидирането на турската феодална система, няма данни за едно определено твърдение. Няма данни и за обществения идеал на Левски по онова време — как той си представя устройството на България, освободена в резултат на революцията.

През този период Левски възлага известна надежда на Сърбия и в 1862, и в 1868 г., и сътрудничи през 1867—1868 г. с „Добродетелната дружина" — организация на българската консервативна буржоазия в емиграция, свързана тясно с руския царизъм. Всичко това означава, че идеологически Левски все още не е на съвсем ясни позиции, че той все още *не е революционер-демократ, а само национален революционер.*

Тактическите възгледи на Левски през това време не превишават значително тактиката на Раковски. И Левски смята, че с чети отвън може да се предизвика въстание в България. Ролята, която отдава на предварителната подготовка, също не е голяма, щом изтъква пред Геров, че за това са необходими само 25 дни. Разбира се, Левски все пак е подготвил хората, но очевидно е, че 25 дни са съвсем малко. От друга страна, изявлението му, че четите ще излязат срещу Турция с тояги, сочи, че въпросът за успеха на въстанието все още не му е напълно ясен.

II

1. Установил се в Румъния, Левски прекарва известно време в бездействие. На 11 декември 1868 г., подпомогнат със средства от „Българското общество" и с указание за известни връзки в някои градове, той предприема първата си обиколка из България. Целта му, както личи от всичко, била да провери готовността на народа за въстание и да си създаде нови връзки с оглед на бъдещото въстание.

Левски завършва обиколката си на 24 февруари 1869 г. Пристигнал в Румъния, той се снабдява с революционни прокламации на български и турски език, а също тъй и с пълномощни писма от Ив. Касабов, бившия секретар на „Българското общество", у когото е и печатът, с който са подпечатани прокламациите на Хаджидимитровата чета. И сега прокламациите, с които Касабов снабдява Левски, са подписани както при Х. Димитър от „Привременното правителство в Балкана". Прокламациите завършват с апел към българите да въстанат, щом им се даде първият знак от Стара планина.

Но втората обиколка на Левски, която е била подпомогната със средства от групата „Млада България" начело с Ив. Касабов и Т. Райнов и която траяла от 1 май докъм края на август 1869 г., донесла известно отрезвяване в главата му. Сега именно Левски разбира, че за успеха на едно въстание е необходима по-дълга и по-сериозна подготовка. Сега той се откъсва значително от старите си тактически възгледи.

2. Що се отнася до идейното развитие на Левски през този период на неговата революционна дейност, очевидно е, че няма някакъв особен напредък въпреки дружбата му с Ботев през декември 1868 г. в Букурещ.

За това свидетелствува преди всичко обстоятелството, че Левски сътрудничи с „Българското общество" и „Млада България". И двете са организации на българската либерална буржоазия. Те са наследници на Тайния централен български комитет (ТЦБК), който със своя мемоар до султана от февруари 1867 г. търси реформистко, а не революционно разрешение на българския национален въпрос. Революционните позиции в дейността на тези организации са само прикритие на антиреволюционната им същност.

Разбира се, не може в никакъв случай да се твърди, че Левски е споделял възгледите на Касабовци и Райновци. Съвсем ясно е от документите, че той се стреми неизменно към революцията. Съвсем ясно е също, че той само използува средствата и организационните връзки на „Българското общество" и „Млада България". Но въпреки това сътрудничеството му с тях сочи за все още неизяснени в някои отношения идеологични позиции, за все още не твърда революционнодемократична идеология.

И все пак този период от революционната дейност на Левски представя напредък в неговото идейно и тактическо развитие: той се убеждава твърдо в необходимостта от революция и в още по-голямата необходимост от нейната добра подготовка.

III

1. На 1 май 1869 г. Левски започва втората си обиколка из България. На другия ден, 2 май, в Букурещ пристига Л. Каравелов, за да поеме редактирането на вестика, който „Добродетелната дружина" се готви да издава. Скоро обаче Каравелов скъсва с „Добродетелната дружина" и влиза в средите на групата на „Млада България" или „Братска любов".

Каравелов, който е вече оформен революционер-демократ, се сближава с „Млада България", която е организиационна формация на българската либерална буржоазия в емиграция, защото в момента тя е била единствената организационна група, стремяща се да обедини прогресивно и революционно настроените емигранти. При това „Млада България" могла да предостави на Каравелов редица възможности, на първо място, средства за издаване на вестник и връзки с революционните среди в България. Това били единствените възможности за него по онова време и той направил временен компромис, за да си укрепи мястото сред емиграцията и да организира революционните сили в нея.

Каравелов, поради авторитета си на журналист и писател и поради славата си на борец за демокрация, спечелена от дейността му в Сърбия и особено от затворничеството му в Будапеща, скоро заел едно от първите места в „Млада България". По негово предложение някои от членовете и се отдръпнали от в. „Тъпан", а в. „Народност" бил спрян с оглед да се издава нов вестник от самия Каравелов.

2. Когато в края на август Левски се завръща от втората си обиколка, той заварил новия дух в „Млада България". Наскоро след това Каравелов, който бил заминал за Одеса, се върнал от Русия и двамата бъдещи съратници се срещнали за първи път. Кога и къде станала тази среща, какво са говорили и обмисляли те — не знаем. Може обаче смело да се предположи, че Левски е изложил впечатленията си от България и идеите си за организация вътре в страната, които Каравелов е одобрил с цяло сърце.

В средата на октомври Каравелов, Левски и някои от по-важните членове на „Млада България" — Д. Ценович, Т. Райнов, Ив. Кършовски, Ив. Касабов и Г. Живков — образували Българския революционен централен коматет в Букурещ, който по-сетне се нарича Български революционен централен комитет.

Дейността на този комитет в началото се изразила в борба с групата на „старите", т. е. на „Добродетелната дружина", за ликвидиране на нейния политически авторитет, спечелен сред емиграцията във връзка с участието на „Дружината" в революционните акции през 1867—1868 г. Пратеник на комитета отишъл в Цариград и представил в руското посолство обвинителен материал срещу председателя на „Добродетелната дружина" Хр. Георгиев. Същевременно било решено да се убие Георгиев и с тази задача се заели Левски и Хр. Иванов. Каравелов обаче осуетил убийството.

На 30 декември 1869 г. и на 2 януари 1870 г. Централният комитет имал общо събрание в Букурещ, на което присъствували делегати от комитетите,

образувани вече в румънските градове (такива имало вече 12). Обсъждал се въпросът за въстание в България през пролетта. Агентите на Мацини, които присъствували на събранието, обещали да им дадат оръжие и хора. Решението било да бъдат изпратени в България четирима души, за да подготвят духовете и да организират чети. Един от тези пратеници трябвало да бъде Левски. Той трябвало да обиколи и околните страни, за да се осведоми за приготовленията, „които се правят в тях с оглед на съвместно действие". Но делегатът на комитета в Браила и целият Букурещки комитет се противопоставили категорично на всичко това.

Какво е било поведението на Левски в това събрание — не знаем. Очевидно е, че като член на Букурещкия комитет той също се е противопоставил на тази избързана акция.

Споровете в комитета по тактическите и идеологическите въпроси са продължили и по-нататък. Сам Левски в писмото си от 20 юни 1871 г. говори картинно за тези спорове: „Като се поразгледате в миналото от края в работите си досега във Влашко — кой с кого се е турил на работа, от кой ден до кой ден е вървяло като жаба през угар, после хайде пък едикой си води сръбска политика, та с него не бива да се работи, други руска, трети турска, ето ти и обнародване във вестниците ту тоя оногози, онзи тогова. . ."

Въпреки тези спорове работата на комитета вървяла напред: издаването на в. „Свобода" било започнато (7. XI. 1869), комитетът взема становище по разрешаването на черковния въпрос, в руския емигрантски вестник „Народное дело" през август 1870 г. излиза първата програма на комитета, през есента на 1870 г. Каравелов написва и издава брошурата „Български глас", което представя развита програма на комитета, и пр. и пр.

3. Между тези мероприятия е и заминаването на Левски за България. Въпреки че в писмата си от юни 1871 г. казва, че, отчаян от споровете в Букурещ, станал и дошъл в България, в едно окръжно писмо на Централния комитет в България от януари 1872 г. е изтъкнато ясно и недвусмислено, че той е бил определен от Централния комитет да съставя частни комитети.

В края на май 1870 г. Левски е вече в България заедно с Иван Шекерджията, който след това остава в Сопот и е първата явка на Левски. Най-напред Левски основава комитети в градовете между Стара планина и Средна гора. В началото на август той се явява в Ловеч, гдето е препоръчан от Хр. Иванов, и основава комитет. Върнал се в родния си град, той изпраща на ловченци писмена инструкция за работата на комитета им. Всичко това се намира в спомените на Ив. Драсов, един от основателите на Ловешкия комитет, писани през 1875 г.

Основал редица комитети в България, в началото на декември 1870 г. Левски създава обединителен център на тези комитети — „Привременното правителство в България" със седалище гр. Ловеч. На 1 януари 1871 г. той заявява: „При толкова опити едва сполучихме да измислим реченото средство (т. е. вътрешната организация), и то вече се осъществи, доколкото го изискваше нуждата."

4. Междувременно Каравелов, след като осигурява издаването на в. „Свобода" и укрепва позициите си в комитета, предприема неговото прочистване от либералнобуржоазните елементи и особено от тези, които били заподозрени в тесни връзки с турското правителство, в шпионство. В началото

на януари 1870 г. Каравелов прогонва от редакцията на „Свобода“ Ив. Мънзов, бившия редактор на в. „Тъпан“. През ноември 1870 г. „Свобода“ започва прикрита кампания срещу Георги Живков. През пролетта на 1871 г. Каравелов се обявява против Т. Райнов и против Ив. Кършовски. Това довежда известно време до разрив с Д. Ценович.

Във всички тези случаи, особено в решителния момент през юни 1871 г., когато Левски е под натиска не само на бившите членове на „Млада България“, но и на П. Хитов, той държи страната на Каравелов. Той прави за себе си обследвания, като за тази цел в началото на 1871 г. праща в Румъния Ив. Драсов и Марин Поплуканов от Ловешкия комитет, но в края на краищата решава да последва Каравелов и да ликвидира връзките си с буржоазнолибералните елементи в комитета.

Това решение на Левски от юни 1871 г. е и край на неговите идейни търсения. Отсега нататък той е абсолютно последователен революционен демократ, който бди ревностно за чистотата на своята идеология, за чистотата на българската революционна партия, на Българския революционен централен комитет.

5. За окончателното изграждане на Левски в идеологично отношение, за израстването му като последователен революционен демократ играят главна роля два фактора.

Първият е несъмнено революционнодемократичната идеология на Каравелов, прокарвана последователно в „Свобода“ още от първия ѝ брой. Ние не знаем какво е чел Левски по-рано, но ако сметнем, че е чел само литература на български език, в което едва ли можем да се съмняваме, той не би бил в състояние да стигне до онези идеи, които съставляват същността на неговата идеология. Нито „Горски пътник“ на Раковски, нито което и да било българско издание до ноември 1869 г. е могло да даде на Левски в такава ясна форма революционнодемократичните идеи, както „Свобода“ на Каравелов.

Трябва обаче веднага да добавим, че Левски като черпи богато от извора на „Свобода“, не приема всичко така, както е дадено. Със своя ум на политик той преработва заетите идеи, за да ги издигне на по-високо ниво. Затова в много отношения идеологията на Левски стои на по-високо стъпало от тази на Каравелов, макар и двете по същност да са революционнодемократични.

Левски се издига на висотата на последователен революционер-демократ. Това се дължи на втория фактор, който играе роля в идейното израстване на Левски — доброто познаване на положението и нуждите на народа. В своите обиколки из България, в своя тесен досег с народните маси Левски се сблъсква с робската действителност у нас и това му спомага да заостри своята идеология и да надмине във всяко отношение своите учители, на първо място Каравелов.

IV

Както се вижда от изложеното дотук, и то твърде схематично, пътят на Левски до положението на велик български революционер-демократ и организатор-създател на БРЦК е твърде сложен. Левски преодолява всички пречки, за да застане начело на българското национално-революционно движение и да остави дълбоки следи в историческия живот на българския народ.[1]

[1] Подробна аргументация на изказаните тук становища авторът дава в подготвената за печат книга „Образуване и начална дейност на БРЦК“.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ЛОВЧАНСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ*

Кога за пръв път Левски идва в Ловеч, кога е основан ловчанският комитет и кога Апостолът го въздига в централен орган на вътрешната революционна организация, за да свърже навеки името си с него — на тези твърде важни въпроси из историята на българските освободителни движения и досега не е дадено едно що-годе задоволително разрешение. Всички опити и заключения в това отношение се основават обикновено на несигурни данни или смътни спомени и са далеч от историческата истина.

В последно време по-специално с тези въпроси се занимаха г. Д. Т. Страшимиров[1] и Гено Иванов[2]. Облягайки се почти на едни и същи извори, в много отношения на писаното от д-р П. Ив. Стоянов,[3] двамата изследвачи достигат до различни заключения. Страшимиров предполага, че Левски е дошел за пръв път в Ловеч и е основал комитет през време на първата си обиколка на България (11 декември 1868 — 24 февруари 1869), и по-определено — на 1 януари 1869 г., както разправя в спомените си по-сетне и Д. Пъшков. След втората си обиколка (от 1 май до края на август 1869) или още през двете обиколки Апостолът решава и въпроса за своята „столица" в полза на Ловеч.[4] Гено Иванов от своя страна счита, че Левски е дошел за пръв път в своето бъдеще седалище една година по-късно — на 1 януари 1870 г.[5]

Заключенията на Д. Страшимиров почиват отчасти на необосновани с нищо предположения, отчасти на спомените на Д. Пъшков, писани половин век след разглежданите събития[6] и в много отношения неотговарящи на действителността. Против мнението на Страшимиров говорят и самите документи,

---

* Ловеч и Ловчанско. Кн. VII. С., 1938. с. 3—8.

[1] Д. Т. Страшимиров. Ловеч като столица на революционната организация при Левски. — Ловеч и Ловчанско, кн. II, 1930, с. 101—102.

[2] Гено Иванов. Ловеч като революционен център в миналото. 1. Ловеч като седалище на Апостола Васил Левски. — Ловеч и Ловчанско, кн. IV, 1932, с. 65—70.

[3] Д-р. П. Ив. Стоянов. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет, столица на В. Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков, Ловеч, 1901. с. 12 и сл.

[4] Д. Т. Страшимиров. Пос. съч., с. 101.

[5] Г. Иванов. Пос. съч., с. 66.

[6] Спомените на Пъшков обнародва Д. Т. Страшимиров в книгата си: Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. С., 1929. с. 634—647. От правописа на част от спомените, диктувани от Пъшкова на друго лице, личи, че те са писани между 1921—1923 г.

които той издаде.[7] От тях може да се види, че Левски начева обиколката си от Цариград, където отива с параход, и през Тракия и Северна България се връща отново във Влашко.[8] В такъв случай той не е можал да бъде в Ловеч на 1 януари 1869 г., а едва към края на февруари, ако изобщо трябва да допущаме, че именно през тази обиколка той е посетил ловчанци.

Против мнението, че Левски е идвал в Ловеч през първата си обиколка, може да се изтъкне и друго едно обстоятелство. В спомените на ловчанци се казва, че Апостолът бил доведен в града им от Анастас поп Хинов от Плевен. Името на Хинов се среща почти във всички списъци на присъствувалите на първото комитетско събрание. Несъмнено е, че Левски е бил пратен при Хинов от брат му, Данаил Хр. Попов, търговец в Турну Магурели и по-сетнешен довереник на Апостола. Но по това време Левски няма никакви връзки с Попов или поне нямаме вести за това.[9] В Турну Магурели за връзка на Левски с емиграцията във Влашко служи Т. Ковачов[10], от когото Апостолът приема и лозинката си, тайния знак, с който удостоверява своята самоличност в България. Следователно не е приемливо, че Левски се е видял с Хинов през първата си обиколка — нямало е кой да го насочи към него. Но през втората си обиколка той сигурно е посетил Хинов, както ще видим по-нататък.

Още нещо. През първата си обиколка Левски идва в България не с намерение да създава вътрешна революционна организация, а да подготви за най-кратко време въстание. Той не беше още преодолял в съзнанието си останките си от старата четнишка идеология и не беше тръгнал по новия път на българската революция, начертан с време от самия него — пътя на самостоятелното действие, облегнато на една здрава и масова вътрешна революционна организация.[11] През първата си обиколка Левски искаше само да провери духа на населението и да го подготви за предстоящото въстание, прибягвайки за това до услугите и съдействието на познати му от по-рано или препоръчани му от Влашко лица. Срещите му с тях обаче съвсем нямат оня организационен характер, както това е през втората обиколка и по-сетне. Левски търси съмишленици и съратници, но е пресилено да се твърди, че през това време е основавал каквито и да било организационни единици, все едно дали ще ги наречем комитети, революционни кръжоци или „пробни“ и „провизорни“ комитети. Дори и да приемем, че през първата си обиколка Апостолът е посетил Ловеч, не е възможно да се твърди, че тогава е основал комитета, който по-сетне ще добие толкова голямо значение.

Гено Иванов, като се съобразява с обстоятелството, че Левски е започнал обиколката си от Цариград и Тракия и не е могъл да бъде в Ловеч на 1 януари 1869 г., и като приема твърдението на спомените, че Апостолът е бил за пръв път в Ловеч на Нова година, определя за дата на идването му

---

[7] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. Т. I.

[8] Пак там, с. 423, 427, 428. Още и писмото на Т. Ковачов: „Дяконът, като излязъл неповредим от Цариград и следвал из Тракия и България, дето ви е познато, и като се разговарял с всички познати и от Филибе с консула руски. . .“ — с. 429.

[9] Д. Попов „се туря“ окончателно в работа в началото на 1871 г. — вж. Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 15.

[10] Д. Т. Страшимиров. Цит. съч. с. 423, 428, 429, 431, 432, 437 и пр.

[11] По този въпрос съм приготвил подробно изследване, което ще излезе наскоро в кн. I на сп. „Родина“. Озаглавено е: Въпроси из началната история на Българския централен революционен комитет.

и на комитетското начало 1 януари 1870 г.[12] Но от документите се вижда, че Левски през това време е във Влашко, гдето прекарва почти цяла година — от края на август 1869 г. до 3 юни 1870 г.[13] По този начин предположението на Г. Иванов пада. Спомените са смесили някое по-сетнешно идване на Левски на Нова година с първото му посещение в Ловеч и на това смесване Г. Иванов гради своите заключения. Освен това свързването на първото идване на Левски с едно ходене на Ив. Драсов и Марин Поплуканов във Влашко при Каравелов, което Г. Иванов допуща, е също тъй неприемливо. От една страна, на 1 януари 1869 г. Каравелов не е още във Влашко, а от друга — на 1 януари 1870 г. Левски не е в Ловеч, за да може да праща оттам хора при него. Очевидно ходенето на Драсов и Луканов е във връзка с нещо друго. Какво именно, ще се види по-нататък.

Прочее заключенията, облегнати на досегашните извори, са крайно неправдоподобни и неприемливи. Трябва да се потърсят нови извори, които, съпоставени с документите, които имаме, ще ни дадат правилно осветление на въпросите за началото на ловчанския комитет. В това отношение могат да ни послужат записките на Христо Иванов Големия[14], или Крачула, както е известен в Ловеч. Необходимо е веднага да се изтъкне, че те са писани скоро след Освобождението и са крайно правдиви и достоверни — почти всички данни и факти, които се съобщават в тях, се подкрепят и от редица други документи. Разбира се, това съвсем не ни дава право да се отнесем към тях безкритично и да приемем на доверие всичко, което те съдържат.

След разтурянето на Белградската легия (април 1868 г.) и след убийството на княз Михаила (29 май 1868 г., ст. ст.) Хр. Иванов според записките отишел във Влашко.[15] Още докато бил в Сърбия, той бил уговорил със стария си приятел и другар Левски да минат заедно с чета в България. Обаче събитията и болестта на Левски им попречват.[16] Във Влашко Хр. Иванов не се отказва от намерението си. За да се снабди със средства за въоръжаване на четата, той и неколцина негови другари начело с Васил Плевненеца извършват обир.[17] Полицията ги залавя и до разглеждането на делото им обирачите лежат в Къмпалунгския затвор. Тук те прекарват 9 месеца. Малко преди излизането им от затвора идва при тях Левски. Той им донася тютюн и ги ободрява. След няколко дни Апостолът пак посещава затворниците и ги съветва да не правят никакви опити за бягство, защото съдът щял скоро да ги оправдае. И наистина делото се разглежда и обирачите биват пуснати на свобода. Христо Иванов тръгва да търси Левски. В Рушу де Веди му казват, че Апостолът бил минал в България. Тогава Иванов остава тук и си отваря кръчма заедно с някой си Иван Македонеца. Не минало и малко време, и Левски минава на кон през Рушу де Веди. Той убеждава стария си другар да напусне работата и да мине с него в България, за да работят за подготовката на въстанието. Иванов зарязва една вечер кръчмата и тръгва с Апостола. Двамата отиват в Русе да търсят Стоил Попов, някогашен съратник на Левски. Като не го намират, връщат се наново във Влашко. Тогава, казва Хр. Иванов „разговорихме се, щото ази да ида в Русе да остана, за да се

---

[12] Г е н о И в а н о в. Пос. съч., с. 66.
[13] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. В. Левски. с. 12, 461.
[14] Те се намират в Архива на Народната библиотека в София, инв. № II В 1021.
[15] Х р. И в а н о в. Записки. с. 117.
[16] Пак там.
[17] Пак там, с. 118—119.

учим какво става във Влахия, и да работим из България, а той (Левски) ще мине за в България с Иван, моя другар (ортак на кръчмата) за Ловеч, като му препоръчах аз и Тома Станчов за добро момче Марин Поплуканов".[18]

Това, което ни разправя Хр. Иванов, се потвърждава и от други данни. Освен това то се схожда и с развоя на събитията, както ни са познати те от други извори. Така обирачите начело с Васил Плевненеца били хванати според писмо на Ковачев от 2 септември 1868 г. към края на август.[19] Съдът ги освободил след 9 месеца, сиреч към края на април 1869 г. Левски ги посещава, преди да ги пуснат, и ходатайствува за тяхното освобождение през март или април. И наистина след свършването на първата си обиколка от 24 февруари до 1 май[20] Левски е във Влашко. С Христо Иванов, вече освободен, той ще се е срещнал през април. Тогава именно Иванов и Тома Станчов (Хитров) препоръчват на Левски Марин Поплуканов и изпращат Апостола в Ловеч.

И наистина пътят на Левски сега е през Никопол и Плевен, а то ще рече — и през Ловеч. На 1 май той потегля за България.[21] На 6 май идва в Плевен и Никопол и прибира прокламациите, които му били оставени там.[22] И ако трябва да повярваме на настойчивите твърдения на спомените, че именно Анастас Попхинов от Плевен е довел Левски в Ловеч, сега можем да приемем това с по-големи основания. През престоянето си във Влашко Левски почва да губи доверие в Ковачов и малко по-сетне го обвинява в предателство.[23] Сигурно сега той влиза във връзка с Данаил Попов, брата на Хинов, и по негово настояване, и по настоятелството на Христо Иванов и Тома Станчов, тръгва първо за Плевен, гдето се среща с Хинов и двамата след туй посещават Ловеч. Сега, в началото на май 1869 г.,[24] става първото събрание на бъдещите ловчански революционери и се полагат основите на Ловчанския комитет, тъй като Левски през тази обиколка вече образува организационни ядра или комитети.

Че Левски използувал препоръката, която му дали Станчов и Иванов, личи и от по-нататъшните събития, разказани ни от Хр. Иванов. От Влашко Иванов отива в Русе, гдето прекарва няколко месеца, до януари или февруари 1870 г.[25] В началото на септември 1869 г. той вече е в Русе, както се вижда от едно писмо на Левски до него.[26] В началото на 1870 г. Иванов се установява на работа в Търново. Оттук той се обажда на своите ловчански приятели. „Писах в Ловеч — казва той — едно писмо до Марин Поплуканов, който ми беше препоръчал Никола Хитров за добро момче, и като му писах за нашите работи и братско работене, той ми се отговори след малко много добре и ме викаше да си ида в Ловеч да живеем и работим. В същото време

[18] Хр. Иванов. Записки. с. 126—130.
[19] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 446 и 448.
[20] Пак там, с. 429—437.
[21] Пак там, с. 437.
[22] Пак там, с. 439.
[23] Пак там, с. 13.
[24] В шифрованата телеграма на софийския управител Махзар паша до Търново, в която се говори за предателството на поп Кръстю, се казва, че първото събрание на ловчанските съзаклятници, на което присъствувал и Левски, било станало в лозята. Значи, то не е било през зимата, а по време, когато е можело да се стои на полето, през пролетта или лятото. Вж. Изв. на историческото дружество, кн. 14—15, с. 223, статията на В. Шанов. Нов важен документ около предаването на Васил Левски.
[25] Хр. Иванов. Записки. с. 139 и сл.
[26] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 12—13.

той ми бележи тъй: „Брат ти В. Ив. Левски замина оттука и отиде за отвъд и иска да се срещне с вази и му пиши през местата, които познаваш.“ Като приех туй писмо, зарадвах се много, щото две неща печеля: едното, щото сполучи В. Левски, че преминал, и друго, че закачили и приели и ловчалии работа.“[27]

Тук на пръв поглед не е ясно за кое преминаване на Левски става дума, защото знаем, че от септември 1869 г. нататък Апостолът е във Влашко и не е могъл в началото на 1870 г. да бъде в Ловеч. Трябва да се вземе пред вид и обстоятелството, че Луканов и Иванов не са имали никакви връзки дотогава. И когато Иванов се настанява в Търново и пише писмо до Луканов, последният едва сега има възможност да му съобщи за идването на Левски в Ловеч. А му съобщава това не само защото знае, че Левски и Иванов са приятели, но и защото Левски му е казал кой го е пратил при него. Луканов се чувствува задължен към Иванов и, макар и късно, след няколко месеца, му съобщава с известна гордост за срещата си с Апостола, станала, както видяхме, в началото на май 1869 г. От своя страна Иванов съвсем непреднамерено се радва, че препоръката му до Ловеч е послужила на Левски и че ловчанци са приели да работят за светата цел.

След като Левски престоява във Влашко почти цяла година и там основава с Каравелов и неговата група Българския централен революционен комитет (към април 1870 г.),[28] той се връща в България (към 3 юни 1870 г.),[29] за да започне усилена организационна работа. Сега именно той отива в Ловеч с узряло в главата си решение да го направи средище на революционното дело в България. Причините, които са го накарали да избере Ловеч, са изтъкнати и от други изследвачи, за да не ги повтарям наново. Че сега именно, през лятото на 1870 г., Левски се установява в Ловеч, ни говорят доста обстоятелства. Оттук през октомври той иска от влашките българи да му поръчат един печат за Централния комитет в България, който вече ще е бил основан,[30] тук той получава писмата си в началото на декември и по-рано,[31] оттук разширява кръга на работата си. Че през лятото на 1870 г. Ловеч е бил избран за средище на революционната организация свидетелствува и ходенето на Ив. Драсов и Марин Поплуканов във Влашко при Каравелов. Както се изтъкна, това ходене се свързва с началото на ловчанския комитет и първото идване на Апостола в неговата бъдеща столица. Според спомените ловчанци проявили крайно благоразумие и решили, че трябва да проверят думите на Левски, който им разправял, че във Влашко има основан централен комитет. За тази цел те изпратили при Каравелов своите съграждани Драсов и Луканов. Когато пратениците се върнали и потвърдили думите на Апостола, било положено и началото на комитета.

От писмото на Левски, което той дава на Луканов и Драсов до Каравелов,[32] личи, че Каравелов вече издава вестника си „Свобода“. Сиреч ходенето на двамата ловчанци трябва да се постави след началото на октомври 1869 г., когато започна да излиза „Свобода“. Но понеже през това време, от нача-

---

[27] Хр. Иванов. Записки. с. 144.

[28] По този въпрос вж. моята студия — Въпроси из началната история на Българския центр. рев. к-т, за която става дума по-горе.

[29] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. с. 461.

[30] Пак там, с. 62.

[31] Пак там, с. 214.

[32] Пак там, с. 210.

лото на септември 1869 г. до 3 юни 1870 г., Левски е във Влашко, трябва да се заключи, че Луканов и Драсов са отишли в Букурещ след 3 юни, т. е. след връщането на Апостола в България. Явно е, че ходенето им не е свързано с началото на комитета — той е основан вече преди една година. При това неприемливо е, че Левски ще допусне една такава практика: от всяко село и град, гдето той иска да основе комитет, да ходят хора при Каравелов за уверение. Това противоречи на конспиративната същност на организацията, която Апостолът създава. Ясно е, от друга страна, че Луканов и Драсов отиват за нещо по-голямо, от значение за живота и напредъка на революционното дело. И съвсем допустимо е, че те се срещат с Каравелов именно по въпроса за създаване на вътрешен център и определяне отношенията между Влашко и България, които далеч не са такива, каквито ги е желал Левски. Изпращайки пратеници от България, Левски цели да посочи достоверно и направо мнението на вътрешните дейци по въпросите на организацията, за да не бъде обвинен сетне в самоволие. Същевременно той урежда и въпроса за вътрешен централен комитет.

ПОПРАВКИ И ДОБАВКИ КЪМ ИЗДАДЕНИТЕ ОТ Д. Т. СТРАШИМИРОВ ДОКУМЕНТИ ЗА ВАСИЛ ЛЕВСКИ*

1

„Българската историческа наука се намира днес в периода на издирване, събиране и критическо издаване историческите материали, значи тъкмо пред онзи етап, в който отдавна са нагазили и в голяма степен вече преминали по-напредналите народи и без преодоляване на който не може да се мисли за истински напредък в историческата наука. Модерната история трябва да почива на факти, следователно тя трябва да започне преди всичко с тяхното установяване. И в преследването на тази задача нужно е работниците специалисти да съгласят своите усилия, така че тази предварителна работа да бъде свършена по възможност по-скоро и при условия, които най-добре обезпечават добросъвестното ѝ изпълнение и спестяване на усилия и време. Това е то конкретната задача на днешната българска историография."[1]

Тези констатации и пожелания на титуляра на катедрата по българска история в университета, г. проф. д-р П. Ников, изказани във встъпителната му лекция преди около 20 години, не са изгубили и днес своето значение и своята навременност. Издаването на материали за българската история все още не е поставено на ония начала, които препоръчва г. Ников и които единствено биха осигурили правилното извършване на тази в много отношения трудна и отговорна работа. И до днес у нас не е направен по-решителен опит да се организира обнародването на документи за българското минало, което да се „направлява по определени пътища от едно върховно ръководство". Излизането на една крупна сбирка, в която в разни отдели да влязат постепенно в напълно научни критични издания всички материали за българската история, пръснати по четирите краища на света, у нас и в странство,[2]

---

* Българска мисъл, XIII, кн. 7—8, 1938, с. 2—24.

Съкращения: ДТС — Д. Т. Страшимиров, Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. С., 1929; АНБ — Архив на Народната библиотека в София; АНГ — Из архива на Н. Геров. Т. I и II. Под ред. на Т. Панчев. С., 1911 и 1914; АВ — Д-р Д. Т. Страшимиров — Архив на възраждането. Т. I. Документи по политическото възраждание. С., 1908.

[1] Д-р П. Ников. Задачата на днешната българска историография. ГСУ ИФФ, кн. VII, 1920—1921. с. 289—307. Цитираното е на с. 307.

[2] Там. с. 306.

е и днес още мечта на българската историческа наука. Нуждата от едни Monumenta historica Bulgariae е все тъй наложителна и създаването им е най-близката и неотложна задача на българската историография.

Разбира се, едно такова широко по обхват, размери и значение дело би могло да се осъществи само с щедрата помощ на държавата. Изоставането на българската историческа наука в това отношение се дължи най-малко на нейните работници; те са правили винаги и всякога всичко възможно от своя страна и ако не са успели, вината не е у тях. Тя е преди всичко у досегашните ръководители на нашия обществен и държавен живот, които никога не са могли или не са искали да разберат огромното културно и национално значение на родната историческа наука, за да ѝ отдадат по-голямо внимание и спомогнат за нейния развой. И може би още много години ще чакаме, докато у нас се сложи съзнание за огромната важност на историческите документи и се потърсят средства за тяхното издаване.

Това, което не е сторила държавата, сторил го е в много отношения частният почин. В списания и библиотеки като отделни томове или редица книги, в изданията на официални и полуофициални институти, с подкрепата на благодетели и просветни организации, у нас и в чужбина са обнародвани множество материали за българското минало. Едни от тях са издадени напълно според изискванията на модерната история, други имат случаен характер, трети са почти негодни за използуване, но, общо взето, всичките те са твърде ценни и трябва да бъдем благодарни на тези, които са ги направили достояние на науката.

При това положение на нещата — липса на организираща ръководна инициатива и широко поле за проява на частния почин — трябва да посрещаме с радост всеки опит, който надхвърля рамките на любителската работа и цели да ни даде критично издание на извори за българската история. Веднага обаче трябва да се изтъкне, че тук именно е необходима най-строга и най-справедлива критика. От една страна, тя ще убие охотата на любителите да обнародват некритично и антинаучно намерени от тях или пазени в частни и обществени хранилища документи и ще съдействува за създаване на отговорност и здрав метод при подобни работи, а, от друга — ще спомогне да се поправят допуснатите грешки в по-сносните издания и ще направи възможно използуването им. Критиката е втората страна на едно научно дело: то би било незавършено без нейната дума и преценка.

2

Между излезлите през последните години издания на документи за българската история книгата на г. Д. Т. Страшимиров — Васил Левски. Живот, дела, извори. Том I. Извори. София, 1929. с. XVIII, 727, 15, II — заема несъмнено едно от първите места. И то не само поради внушителния си обем. В много отношения тя е едно крупно събитие в нашия културен и научен живот. Посветена на жизнената съдба и делото на едного от най-великите синове на България, тя е същевременно и обилен извор за проучване на българското народностно възраждане в неговите най-високи прояви. В това отношение могат да ѝ съперничат само четирите тома от архивата на Найден Геров[3], издадени от Българската академия на науките. С появата на г. Страшимировата книга интересът към делото, личността и епохата на

[3] ДТС, с. XIX.

Левски нарасна като че ли изведнаж. Появиха се по списания и в отделни книги ценни изучвания за Апостола на българската свобода, много легенди и басни около него и сподвижниците му бяха опровергани, личността и делото му получиха ново осветление, мястото му в развоя на българската политическа мисъл бе точно определено, нравственият му лик изпъква с всичката си чистота, пленителност и величие.

Заслугата за всичко това принадлежи еднакво и на Народния комитет „Васил Левски", по чийто почин се начева събирането на изворите за живота и делото на Апостола, и на г. Д. Т. Страшимиров, който е работил с усърдие и постоянство и е издирил внушителен брой писма и други документи, пръснати по частни и обществени архиви, по списания и книги.

Справедливо е да се признае, че работата на г. Страшимиров е била извънредно тежка. Левски създава и работи в тайна революционна организация. Всяко писмо, всяка бележка, всеки документ от живота на тази организация отразява конспиративната ѝ същност и представя от себе си една загадка. Поради това четенето и ръзтълкуването на документите е съпроводено с хиляди пречки и трудности. „Много думи и цели мисли са мъчно разбираеми, аз трябваше да ги изяснявам — съобщава ни в предговора си г. Страшимиров. — А понякога даже и цялото писмо не се поддава на осмисляне. Неизвестни псевдоними заместват истинския адрес, което не дава да се долови назначението на кореспонденцията. Също и датите често липсват, а това отсича хронологическата връзка на писмата. Вследствие на което се наложи да поставя специално съдържание пред всеки документ. Гдето липсваха препинателни знаци, поставях вертикални линийки, за да разделя мисъл от мисъл. . ."[4]

Това е едната страна на медала. Другата ни говори, че г. Страшимиров не е новак в работата си: той се занимава с историята на революционните движения вече цели 40 години,[5] автор е на тритомната „История на Априлското въстание"[6], бил е уредник в Архива на възраждането при Етнографграфския музей, издал е два тома документи от този архив[7] и в единия е поместил много от писмата, които сега препечатва в книгата си, сам е притежател на ценни архивни материали, част от които е предал на Народната библиотека. Освен това той има самочувствието, че е в състояние да даде „класирани и отговорно разтълкувани документи"[8] и да поеме за тях съответната отговорност. Всичко туй е достатъчно, за да искаме от г. Страшимиров образцова във всяко отношение работа, или в краен случай работа, к о я т о д а н е п ъ к а о т г р е ш к и.

---

[4] Из архивата на Н. Геров. Кн. I. Кореспонденция с частни лица. А—Л (Аверки-Лобанов). Под ред. на Т. Панчев. Издава БАН. С., 1911. с. 1047. Кн. II. Кореспонденция с частни лица. М—Я (Манийолу—Янкулов). 1914. с. 1022. Документи за българската история. Т. I. БАН.С., 1931. с. VIII+590. Т.II.1932. с. VI 317. С „Документите за българската история" БАН прави вече опит за създаване на Monumenta historica.

[5] Първата книга на г. Страшимиров из областта на българското възраждане — Христо Ботев като поет и журналист — излезе през 1897 г.

[6] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. История на Априлското въстание. Т. I. Предистория. Пловдив, 1907. с. 8+IX+355+VII. Т. II. Приготовления. Пловдив. 1907. с. X+287+ с. XXXVI. Т. III. Въстания и пепелища. Пловдив, 1907. с. XIV+460+XIII.

[7] Архив на възраждането. Т. I. Документи по политическото възраждане. Под ред. на д-р Д. Т. Страшимиров, зав. архива на възраждането. Изд. на М-вото на народното просвещение. С., 1908. с. XXI+497. В том II са поместени документи по Съединението.

[8] ДТС, с. XIX.

Но отговорност не трябва да се поема само на думи, тя трябва да личи в самото дело. Иначе не е никаква отговорност. Така стои въпросът и с книгата на г. Страшимиров. Въпреки категоричните заявления на автора ѝ, трябва със съжаление да се констатира, че чувството му за отговорност не е особено изострено и в много случаи е замъглено с предубеденост. И затова той ни е поднесъл една книга, която търпи критика в много отношения, и е, би могло да се каже, опасна за използуване. Защото, ако самите документи, поместени в нея, опровергават редица легенди и заблуди около събитията и дейците на нашето близко минало, тълкуванията на г. Страшимиров създават нови легенди и нови заблуди. Част от тях вече успяха да проникнат в някои изучвания върху живота и делото на Апостола,[9] а има изгледи да продължат своя ход и по-нататък. Това е достатъчен повод за една ревизия на извършената от г. Страшимиров работа и за оправяне на грешките и опущенията, които той е направил.

3

Нямам намерение да се спирам подробно на методичната страна на г. Страшимировата книга. Ще изтъкна само някои черти от нея, които най-много противоречат на научните изисквания и научния метод.

На първо място, г. Страшимиров няма ясна представа за обхвата и границите на своята работа. От предговора му се вижда, че той е имал пред вид да помести „всички документи от ръката на Левски и други, отнасящи се до неговия живот“[10]. Но в книгата са поместени и множество документи, които нямат пряка връзка с живота и дейността на Апостола, а се отнасят изобщо до времето и средата, в които той работи. Видно е, че г. Страшимиров е искал да разшири труда си, като включи в него и документите за епохата на Левски. Това само по себе си не е излишно: напротив, то би увеличило научната стойност на книгата. Но на дело г. Страшимиров е показал, че сам не е наясно по всички въпроси, които засяга, че няма представа за това, което ще трябва да помести. И затуй предпоследните два отдела на книгата му — пети и шести — правят впечатление на нещо съвсем случайно и незавършено. Г. Страшимиров ги е изпълнил с документи, без да е имал предварителен план, без определена цел и мисъл, а просто тъй, наслуки. Иначе не бихме могли да си обясним защо той помества само едно писмо на Ст. Хр. Буйнов до Раковски[11] (в отдел V — Кореспонденция между съвременници), а не помества другите му писма,[12] които са извънредно ценни за установяване генезиса на комитетската идея и на вътрешната организация, на които Левски по-сетне става творец и идеолог; не бихме могли да си обясним защо помества само възванието на Раковски до българ-

[9] Вж. напр. книгата на И в. П. Орманджиев. Васил Левски. Сто години от рождението му. С., 1937. с. 92. Г. Орманджиев е приел всички тълкувания на г. Страшимиров и е прокарал вече заблудите му в една популярна книга за Левски, каквато е неговата. Грешки съм правил и аз в своите статии, когато съм се облягал на г. Страшимировите тълкувания.

[10] ДТС, с. XX.

[11] ДТС, № 350, с. 389.

[12] Намират се в АНБ, в архива на Раковски.

ския народ,[13] а не помества плана му за освобождението на България[14] и устава на привременното началство в Белград,[15] които са във връзка с идеята за комитетска организация; защо помества само някои незначителни документи из живота на Тайния централен комитет,[16] а не дава устава му,[17] който представя от себе си разработен до подробности план за вътрешната революционна организация, и то около две години преди излизането на Левски на сцената; защо помества само няколко документа около Белградската легия и „Добродетелната дружина"[18], когато в Архива на Найден Геров са обнародвани няколко писма от дейци на русофилския комитет, които също тъй осветляват известни страни от развоя на комитетската идея.[19] Вместо всичко това г. Страшимиров дава място на едно писмо на полупобъркания сръбски калугер Мартирия и го провъзгласява за „първообраз на плана на Левски за апостолство в България с цел за всенародно въстание"[20]. Или с една реч, г. Страшимиров е вместил в книгата си именно тези документи, които му са п о п а д н а л и с л у ч а й н о подръка и които най-малко могат да допринесат за изучаването на Левски, а е изпуснал важни и значителни извори за проучване на тъмните въпроси около появата и развоя на комитетската идея и вътрешната революционна организация, въпроси, свързани във висша степен с делото на Апостола. А това вече е твърде показателно за научния метод на г. Страшимиров.

Същото нещо се повтаря и в отдел VI — М е м о а р и и б е л е ж к и н а с ъ в р е м е н н и ц и.[21] Тук са поместени много ценни материали, но в Народната библиотека има и други не по-малко ценни известия от този род, които г. Страшимиров не е поместил: спомените на К. Тулешков, спомените на Д. Ценович и особено тези на Хр. Иванов[22] и пр. Както по-горе, тъй и тука съображенията на г. Страшимиров да постъпи така — не са ясни. На всеки случай те са противонаучни.

Най-сетне липса на представа за границите на работата сочат и поместените в последния отдел С в е д е н и я, с ъ б р а н и в н а ш и д н и.[23] Коя е гаранцията, че направеният избор от Г. Страшимиров е сполучлив и че той е поместил най-важното от това, което е събрал? Още повече, че за другите два отдела може все пак да има някаква контрола: материалите са налице и може да се спори защо е поместен един и изоставен друг документ. А всички материали от последния отдел са лично притежание на г. Страшимиров и са от такова естество, което най-малко позволява на критиката

[13] ДТС, № 352, с. 391.

[14] Планът на Раковски за освобождение на България се намира в архивата му, в АНБ. Издаден е от И в. П. А д ж е н о в. Записки от живота на Георги Стойков Раковски. Свитък III А, 1895. с. 33 и сл.; и проф. М. А р н а у д о в. Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки. С., 1922. с. 669.

[15] Вж. Д. Т. С т р а ш и м и р о в. Комитетското десетилетие (епоха на комитите) 1866—1876. — В: „България 1000 години", с. 811

[16] ДТС, № 356, с. 396; № 387, с. 442.

[17] Уставът на ТЦК е обнародван в Народност. I, бр. 11, 23. XII. 1867. Вж. и П. К и с и м о в. Исторически работи. кн. III, с. 100 и сл.

[18] ДТС, № 354, с. 393; № 355, с. 395; № 357, с. 397; № 358, с. 398; № 359, с. 399; № 360, с. 401; № 361, с. 403; № 362, с. 408; № 369, с. 419.

[19] Вж. преди всичко разменените между Н. Геров и Хр. Георгиев писма, в т. I на АНГ.

[20] ДТС, № 353, с. 392.

[21] ДТС, с. 605—683.

[22] Всички те се намират в АНБ.

[23] ДТС, с. 687—727.

да си обясни защо са предпочетени едни пред други. Впрочем този отдел изобщо не трябваше да се помества в книгата: историческите податки в него са съвсем несигурни и в много отношения пристрастни, както са несигурни и пристрастни всички почти спомени на съвременници.

На второ място, против изискванията на научния метод е и предубедеността на г. Страшимиров. Както във всяка наука, тъй и в историческата, преднамерената и предубедеността нямат място. Особено пък когато се работи с документи и факти.

Прочее г. Страшимиров счита отдавна още, че твърденията на Ив. Касабов,[24] един от дейците на дуалистичния Таен централен комитет, за някакви организационни връзки между него и Левски са измислица и „недоразумение"[25]. По този въпрос г. Страшимиров спори в последно време и с г. Н. Станев.[26] Но фактите говорят друго. Независимо от твърденията на Касабов, в които бихме могли да се усъмним, категорично свидетелство за връзките му с Левски намираме и в писмата на двама съвременници. И което е твърде важно, тези съвременници принадлежат към двата противни лагера между българската емиграция във Влашко — млади и стари, тъй че не можем да ги обвиним в пристрастие. Така в писмото си до П. Хитов Т. Ковачев от Турну Магурели съобщава на войводата, че Левски очаква в Букурещ Касабов, който „ще им печати прокламации и кондрати"[27]. От своя страна и Хр. Георгиев, водачът на старите, съобщава в няколко писма до Геров, че Левски и Касабов се срещали и работели заедно и че прокламациите, които Апостолът разнасял из България, били дело на Касабов.[28] Впрочем г. Страшимиров признава на едно място, че Левски и Каравелов чакали Касабов да им услужи с печатницата си,[29] но не иска да признае организационните връзки на Апостола с редактора на в. „Народност". На друго място той пак признава, че Левски е в някакви връзки с Касабов, без да определи в какво точно се състоят те.[30] В края на краищата обаче г. Страшимиров си остава предубеден по отношение на Касабов. Това личи и от другите му писания.[31] И поради това, изглежда, той не е поместил онези няколко документа от архива на Геров, които доказват несъмнените организационни връзки на Левски и Касабов. Не бихме могли да предположим, че г. Страшимиров не е видял архивата на Геров, излязла 18 години преди неговата книга: той е използувал един документ от нея, което ще рече, че я знае, че се е ровил в страниците ѝ. Или, с една дума: понеже документите не отговарят на схващанията му, той не ги поместя в книгата си. Заключенията са излишни.

Предубедеността си г. Страшимиров проявява и при тълкуванията на отделните документи. Но за това по-сетне.

---

[24] Д-р И. К а с а б о в. Моите спомени за възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. с. 133.

[25] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. Комитетското десетилетие. с. 883, бел. под линия. Вж. и ДТС, № 376, с. 429, бел. под линия.

[26] Пак там.

[27] ДТС, № 377, с. 430.

[28] АНГ, т. I, № 473, с. 296; № 490, с. 305.

[29] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. Комитетското десетилетие. с. 883, бел. под линия.

[30] ДТС, № 4, с. 9, бел. под линия на с. 12.

[31] Особено в статията К о м и т е т с к о т о д е с е т и л е т и е, посочена по-горе. Също и в И с т о р и я н а А п р и л с к о т о в ъ с т а н и е, т. I, главата за Тайния централен комитет, с. 4—50.

На трето място, против научните изисквания е и неспособността на г. Страшимиров да съпостави два документа и намери връзката между тях. Това особено личи при датуването на недатуваните писма. Ако в първия отдел на книгата е поместено едно датувано писмо, а във втория отдел е даден отговорът му, само че без дата, г. Страшимиров не вижда връзката между тях и определя на отговора съвсем произволна дата. Това, както ще се види по-нататък, е твърде често явление в книгата.

Във връзка с гореказаното, трябва да се изтъкне като недостатък на книгата и това, че г. Страшимиров не е посочил при всеки документ съответстващите му в същия или в другите отдели на книгата. Този недостатък затруднява извънредно много използуването на документите. Дълг беше на г. Страшимиров да не го допуща.

Най-сетне методична грешка е и вместването на няколкото сметки и донесения на селски комитети в отдела Бележки и сметки от Левски.[32] Ако и да са писани по даден от Апостола образец, на всеки случай те не са излезли от неговата ръка, за да бъдат тъй произволно вместени между другите му бележки.

4

Спрях се само на най-очевидните методични слабости на г. Страшимировата книга, без да влизам в подробности. Целта на настоящите ми бележки е по-друга; основното разглеждане на книгата не влиза в моята задача. И ако все пак трябваше да спра върху някои методични грешки, то се наложи от само себе си, за да се избегне повторението на много неща, които ще се срещат често по-нататък. Сега вече мога да се спра по-конкретно върху всяка от десетките грешки, които съм забелязал при работата си с документите в труда на г. Страшимиров. Убеден съм, че далеч не съм открил всички опущения, че такива ще се открият и в бъдеще. Когато и да стане това, те трябва да се поправят, за да не всяват нови заблуди и създават нови легенди.

А. НЕПЪЛНОТИ

Бих могъл да посоча стотина документа, които стоят във връзка с делото на Левски и който г. Страшимиров не е поместил в книгата си. Ще се задоволя обаче да дам само тези, в които се споменува името на Апостола. Ако за другите може да се спори — дали е трябвало да се поместят, то за документите, в които се съобщават факти из живота и дейността на Левски, не може да става никакъв спор.

В том I на Н. Геровата архива се намират следните документи за Левски:

№ 222, с. 131. Писмо от Н. Геров до Евл. Георгиев, 2. XII. 1872 г. — За обира на Орханийската поща: „Всичко това е работа на бившия дякон Васил Левски, карловец, който от 3—4 години ходи из България да проповедува. . .“

№ 466, с. 292. Писмо от Хр. Георгиев до Н. Геров, 11. III. 1869 г. — За отношението на старите към делото на Левски.

[32] ДТС, № 123—131, с. 235—238.

№ 472, с. 296. Писмо от Н. Геров до Хр. Георгиев, 30. V. 1869 г. — Левски минал през Пловдив. Навсякъде той показвал две прокламации, едната на български, за българите, другата на турски — за турците. Прокламациите имали печат: „Привременно българско правителство". Геров се срещал с Левски.

№ 437, с. 296. Писмо от Хр. Георгиев до Н. Геров, 14. VI. 1869 г. — Прокламациите, които Левски разнасял из България, били печатани в Букурещ от Теофан Райнов и Иван Касабов.

№ 476, с. 298. Писмо от Н. Геров до Хр. Георгиев, 18. VII. 1869 г. — Левски в Сопот. Случката с палтото му.

№ 490, с. 305. Писмо от Хр. Георгиев до Н. Геров, 11. III. 1870 г. — Райнов и Касабов печатали прокламациите на Левски.

№ 1141, с. 683. Писмо от Ив. Иванов до Н. Геров, 8. I. 1873 г. — Страхува се, че Левски, ако го хванат, ще издаде други участници в делото.

№ 1142, с. 683. Писмо от Ив. Иванов до Н. Геров, 17. I. 1873 г. — Съжаление за Левски.

В том II на Н. Геровата архива се намират още три документа за Левски:

№ 2582, с. 682. Писмо от Йорданка Филаретова до Н. Геров, 24. XII. 1872 г. — За разследванията на Орханийския обир. Съобщение, че Левски е хванат и се очаква от 10 дни докарването му в София.

№ 2582, с. 640. Писмо от Й. Филаретова до Н. Геров, 30. XII. 1872 г. — Левски докаран в София.

№ 2584, с. 641. Писмо от Й. Филаретова до Н. В. Чалъкъ, 13. I. 1873 г. — Левски доведен в София. Как е уловен. Показанията му в съда и геройското му държане. Казал, че не познава никого, освен едного от Ловеч, но той бил побягнал. Общи обесен. Неизвестна съдба за Левски.

Трябва да се изтъкне, че архивата на Н. Геров излезе на 1911 и 1914 г., а книгата на г. Страшимиров — през 1929 г. Понеже г. Страшимиров препечатва от нея едно писмо на Левски до Геров, както се каза и по-горе, то той е знаел и за останалите документи, в които се говори за Апостола, но не ги е поместил, защото, изтъкнах вече, предубеждението му е по-силно от силата на фактите.

Б. ПОГРЕШНО ПОСОЧЕНИ АВТОРИ И ПОЛУЧАТЕЛИ НА ПИСМАТА

№ 4, с. 9 на г. Страшимировата книга. Левски до редакцията на в. „Народност" в Букурещ. — Това писмо, от което вече някои извадиха заключения както за датата, когато е дошел Левски във Влашко, тъй и за идейния му прелом и прехода му от старата четнишка идеология към идеологията на вътрешната революционна организация,[33]

[33] Ив. П. Орманджиев. Пос. книга и др. По този въпрос по-подробно вж. в моята статия: В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет.—Родина, г. I, 1938, кн. 1.

е погрешно приписано на Левски. То в никакъв случай не е негово. В полза на моето мнение биха могли да се приведат следните съображения: а) почеркът на писмото наистина прилича в някои отношения на почерка на Левски, но има букви, които в никакъв случай не се схождат; б) писмото е написано с издържан от край до край правопис, гладко и грамотно, нещо, което не можем да намерим в никое писмо на Апостола; в) Левски не си подписва никога името с *е*, а винаги с *ь*: не Левски, а Львский. А в оригинала на писмото, в Народната библиотека,[34] подписът дори не може да се прочете; той представя едно *Л* и някакви завъртулки след него. Четенето Левски е произволно четене на г. Страшимиров.

Освен тези съображения от формално естество трябва да изтъкна още едно, и то много важно в случая. Писмото носи дата 1 юни 1868 г. и е писано в Гюргево. Но по това време Левски не е бил и не е можел да бъде във Влашко. Изгонен преждевременно от легията,[35] той наистина отива в Букурещ,[36] но скоро пак се завръща в Белград.[37] Тук той се разболява, постъпва в болница и сетне продължава лекуването си в частна къща, настанен там от П. Хитов. От тази къща той пише писмо до войводата и го моли да дойде при него, за да му каже какво е намислил да прави.[38] Ще рече, че Апостолът е на легло, иначе няма да принуждава благодетеля и началника си да му идва в къщи, а щеше сам да го посети. В писмото на Левски се казва: „Чул съм, че щял си да отидеш във Влашко." И наистина точно по това време Панайот, пратен от сръбското правителство, заминава за Влашко да осуети с оглед на неблагоприятните политически обстоятелства минаването на български чети през Дунава. Панайот тръгва преди 29 май, когато пада убит княз Михаило, и се връща към 20 юни — около 15 дни преди минаването на Хаджидимитровци в България.[39] Писмото на Левски до него е писано значи малко преди заминаването му, към средата на май. Тогава Апостолът лежи на легло и не може да ходи. Би ли могъл той да бъде на 1 юни в Гюргево? Очевидно не. Сетне бележката в края на писмото до редакцията на „Народност" — „Народност и днес не дойде!" — сочи, че авторът му е на постоянно местожителство в Гюргево, а не е дошел само за ден-два. Кога прочее Левски отиде в Гюргево, кога завърза връзки с Касабов и достигна до положение да получава тук вестници, г. Страшимиров не ни обяснява. Ясно е, че ще трябва да търсим автора на писмото в Гюргево, между гюргевските млади. Ключ на това ни дава вестник „Народност". В страниците му се срещат на няколко пъти дописки от някой си Л ъ в. Очевидно това не е Левски, защото дописките са в броеве, излезли по време, когато Апостолът в никакъв случай не е в Гюргево, а е легионер в Белград. Пък и съдържанието на тези дописки най-малко допуща съмнение, че те са от Левски. Авторът им е някой гюргевски интелигент. Почеркът сочи за такъв известния Божидар Запрянов, сподвижник на Тайния централен комитет, учител в Гюргево и редовен сътрудник

---

[34] АНБ, II, В 2174.
[35] Преди 14 април 1868 г. заедно с други осем легионера — ДТС, № 361, с. 403.
[36] ДТС, № 508, с. 612.
[37] По този въпрос вж. моята статия в сп. „Родина".
[38] ДТС, № 3, с. 6.
[39] Вж. П. Х и т о в. Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои български стари и нови войводи. II изд. С., 1934. с. 63. Вж. и ДТС, № 368, с. 419. Вж. и моята статия в сп. „Родина".

на „Народност“. Той следователно е автор и на писмото, считано от г. Страшимиров за писмо на Левски.

№ 24, с. 57. Левски до един кръг дейци във Влашко. — Това писмо е отправено от Левски до Райчо Попов в Плоещ и не е отговор на анонимно писмо, изпратено до Апостола с подпис Родолюбец, както твърди г. Страшимиров. За това свидетелствуват следващите две писма в книгата, № 25 и 26. В първото Левски съобщава на Д. Попов, че е получил писмото на Райчо Попов от Плоещ, писано в съгласие с П. Хитов, във второто, до Ив. Кършовски, като потвърждава, че е получил писмо от Райчо Попов, съобщава, че вече му е написал и отговор. Като се сравни съдържанието на отговора на Левски със съобщенията му до Д. Попов и Кършовски, ще стане ясно, че той не е отправен до „кръг дейци във Влашко“, нито пък е отговор на анонимно писмо. За подкрепа на това говори и писмото на ловчанци до Д. Попов.[40]

№ 109, с. 213. Послание до селяни. — Авторството на Левски е съвсем недоказано, нито пък има някакви данни да се докаже.

№ 279, с. 323. Филип Тотьо до Левски. — В книжката „Из миналото“,[41] отдето г. Страшимиров е препечатал това писмо, е ясно указано, че то е отправено до Ив. Кършовски, а не до Левски. Пък и в съдържанието му няма нищо, което да говори в полза на г. Страшимировото мнение. Писмото няма никаква връзка с кореспонденцията, която Апостолът води по това време с Филип Тотьо. При това ако писмото беше отправено до Левски, щеше ли Тотьо да пише: „За Левски напишете ми точни известия за неговите дела, доколко е успял в предприятието си, според както се научаваш от доволно верни кореспонденции, към къде Левски повече действува.“ Или малко по-долу: „Гордостта на Панайота е тая, че той в Сърбия и щеше да стреля Дякона, а днес Дяконът доказа и старай се повече да докаже вредността* си, а сега Панайот не е достоен и царвуля му да обърне наопаки. . .“ Опитът на г. Страшимиров да твърди, че писмото, намерено в архивата на Кършовски, било пратено от Филип Тотьо до Левски, чрез Данаил Попов, не почива на никакви основания.

№ 281, с. 326. Любен Каравелов до Левски. — В „Архив на възраждането“[42] г. Страшимиров правилно определя, че това писмо е отправено до П. Хитов. Неизвестно по какви съображения сега той счита, че е адресувано до Левски. Каравелов съобщава, между другото, че ще гледа да изпрати в най-скоро време пари. Знаем, че Левски е пращал пари на Каравелов,[43] но не ни е известен случай — той да е получавал някога от него. Това вече е важно съображение, за да отхвърлим тълкуването на г. Страшимиров. Още повече, че малко след това Каравелов в друго писмо до Панайот се извинява, че още не е можал да събере пари, тъй като не е почнал работа.[44]

№ 282, с. 327. П. Хитов до Левски. — И това писмо не е до Левски, а до Каравелов. То е отговор на писмо, изпратено от Каравелов

---

[40] ДТС, № 423, с. 493.

[41] Из миналото. Документи по политическото ни възраждание. Кн. I. Под ред. на П. С. Кършовски. Елена, 1926.

* Ередност — в смисъл на годност, полезност.

[42] АВ, № 2, с. 4.

[43] „Също и на Каравелов ще платя, според както му пиша. . .“ — ДТС, № 22, с. 53; вж. още № 11, с. 21 и № 14, с. 29.

[44] АВ, № 3, с. 4.

през октомври, в което последният съобщавал на Панайот, че му праща устава на комитета и 50 билета за спомоществуване и че Панайот е избран за член на Централния комитет. Писмото на Каравелов е обнародвано от г. Страшимиров в „Архив на възраждането".[45] За него споменува и Панайот в писмото си до Търновския комитет, след хващането на Левски: „Получих за октомврия 1872 година едно писмо и един устав от ЦБК, и пишеха в писмото си, че досега не могли да им явят нищо, и сега, като турили работата в по-добър ред, писали ми и ме избрали за член на ЦБК."[46]

№ 313, с. 343. Л. Каравелов до Левски. — Това писмо представя окръжно на Централния комитет до всички комитети и не е адресувано специално до Левски.

№ 314, с. 343. Троянци до Левски. — Писмото е доклад на троянци до общото събрание в Букурещ на 1872 г.

№ 503, с. 598. П. Хитов до Ц. Р. комитет. — Писмото е до търновския комитет. Отговор е на писмото на търновци от 16 януари 1873 г.,[47] както личи от думите на Панайот: „Приносящият писмото ви ми разказа всичко, т. е. Черната шапка, и аз ви отговарям на писмото от 16 януари." За Черната шапка споменуват и търновци в следното си писмо до Панайота от 20 март 1873 г.[48]

В. ПОГРЕШНИ ДАТУВАНИЯ

№ 3, с. 6. Левски до П. Хитов. — Г. Страшимиров поставя датата на това писмо между края на март и средата на април 1868 г. В писмото се говори, че Левски е болен и се лекува в една частна къща, където го настанил Панайот Хитов. При това точно тогава Хитов щял да заминава за Влашко. През времето, когато г. Страшимиров поставя датата на писмото, Левски не е болен, а служи в легията. Малко преди 14 април той бива изгонен за 24 часа от Белград заедно с още 8 легионера, които не искали да търпят обноските на сръбските си началници.[49] Изгонените заминават за Влашко. С тях пътува и Левски.[50] На 18 април те бяха вече в Крайова,[51] а на 27 април в Букурещ.[52] Левски не се задържа във Влашко, а се връща наново в Сърбия, в Белград, гдето постъпва на лечение. И сега именно той пише писмото си до Панайот, като го вика в къщи да му каже какво мисли: „Каквото съм рекъл да направя, ще го направя, ако рече бог. Ако изпечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си." Ще рече, че Левски е много болен и не може да ходи, иначе нямаше да вика с писмо войводата, а щеше сам да го посети и му съобщи намеренията си. Изразът: „Чул съм, че щял си да отидеш във Влашко" — определя по-точно датата на писмото. Панайот, както е известно, отиде във Влашко да въздържи минаването на чети в България. Той замина преди убийството на княз Михаил, преди

[45] АВ, № 1, с. 3.
[46] ДТС, № 503, с. 598.
[47] АВ, № 7, с. 280.
[48] АВ, № 8, с. 281.
[49] ДТС, № 361, с. 403.
[50] ДТС, № 508, с. 612.
[51] Пак там.
[52] Пак там.

29 май, или по-точно към средата на май и се върна 15 дни преди минаването на Хаджидимитровата чета към 20 юни.[53] Следователно писмото си Левски е писал, преди Панайот да замине, и по-определено — към средата на май 1868 г.

№ 24, с. 57. Левски до един кръг дейци във Влашко. — Г. Страшимиров отнася датата на това писмо към пролетта на 1871 г. Както по-горе определих, то е адресувано до Райчо Попов в Плоещ. Точната му дата е 20 юни 1871 година, както личи от следния израз в писмото на Левски до Ив. Кършовски, отнасящо се до същите въпроси, които се засягат в писмото до Райчо Попов: „Ако си съобразен и ти с Райчовото писмо, на което отговарям в едно време с вашето, гледай как отговарям на него." А писмото до Кършовски е от 20 юни.[54] Ловчанци препращат до Д. Попов отговора на Апостола на Райчовото писмо на 11 юли 1871 г.[55]

№ 107, с. 209. Дописка до в. „Свобода". — Тази „дописка" представя писмо на Левски до Каравелов, с което той препоръчва М. Поплуканов и Ив. Драсов, изпратени с някаква задача в Букурещ. Г. Страшимиров счита, че дата на писмото може да се постави към края на 1869 или в началото на (пролетта) 1870 г. Като се има пред вид, че писмото е писано, когато вече в. „Свобода" излиза и Левски е в България, трябва да поставим датата му след 3 юни 1870 г., когато Левски напуща Влашко и прехвърля Дунава за в България.[56] Преди туй от началото на септември 1869 до 3 юни 1870 г. Апостолът се намира във Влашко[57] и следователно не може да прати при Каравелов ловчанските си сътрудници.

№ 216, с. 293. Разход. — Бележка за изразходвана сума за докарването на уставите с два коня и трима души. Уставите се отпечатват след общото събрание в Букурещ през април — май 1872 г., следователно датата „1872, Ja. 30" трябва да се чете: 1872 г., юния 30.

№ 282, с. 327. П. Хитов до Левски. — Това писмо, както личи от съдържанието му, е отговор на писмо от октомври, в което се съобщавало на Панайот, че му се изпраща устав и 50 билета и че е избран за член на Централния комитет. Това писмо от октомври, както изтъкнах, е изпратено на Панайот от Л. Каравелов и К. Цанков в Букурещ. Точната му дата е октомври 1872 г., както личи от писмото на Хитов до търновци[58]

№ 341, с. 377. Анастас п. Хинов до Левски. — Г. Страшимиров определя датата на това писмо към началото на есента 1872 г. В отговора, който Левски пише на Хинов, се казва, че Апостолът получил писмото му на 5 август 1872 г.[59] Ще рече, точната дата на Хитовото писмо е към края на юли или началото на август 1872 г. На самото писмо датата не е била означена, както личи от думите на Левски: „Отговарям на писмото ти, което е без дата, а получих го на 5 август."

---

[53] Вж. тук бел. 39
[54] ДТС, № 26, с. 66.
[55] ДТС, № 423, с. 493.
[56] ДТС, № 399, с. 461.
[57] ДТС, № 5, с. 12 и № 399, с. 461. Вж. още и № 24, с. 57: „Аз при тия комедии в година време донейде стоях. . . и станах, та си дойдох в Българско."
[58] ДТС, № 503, с. 498.
[59] ДТС, № 91, с. 161.

№ 395, с. 452. Данаил Хр. Попов до П. Хитов. — Датата на това писмо г. Страшимиров поставя няколко дни след 25 март 1870 г. Съдържанието му обаче говори против тази произволна датировка. В писмото между другото се говори, че дейците във Влашко решили да изпратят 2—3 души до сръбското правителство, за да искат формално споразумение със сърбите за общи действия против поробителите. Но Левски се възпротивил и писал във Влашко: „Ние одобряваме вашето това мнение, но в действие не искаме засега да го полагаме с никакъв начин, защото най по-първо вътрешно да се организуваме добре, според както сме започнали и според както ни отива и работата добре. И откак се видиме приготвени, тогава може да проводиме представители, защото тогава ще можеме да докажеме на правителството сръбско, че всичко имаме готово." И наистина в писмото на Левски до Д. Попов от 11 април 1871 г. се казва следното: „Събрали сте се и намерили сте за нужно да се проводят троица души до сръбското правителство. И ние от Българско подписваме за това, което сте намерили за добро. . . само засега не може. Чак тогава, когато съберем и четиритях краища на България в едно и направим прописа си, та да видим какво имаме пред нази, че тогава за хората да пратим в Сърбия е лесно. . ."[60] Ясно е следователно, че писмото на Д. Попов до П. Хитов не е писано преди писмото на Левски, т. е. преди 11 април 1871 г., а след тази дата.

Г. ПОГРЕШНИ И ТЕНДЕНЦИОЗНИ ТЪЛКУВАНИЯ

№ 45, с.96. Левски до Димитро Папазоглу. — Под линия г. Страшимиров обяснява: „Диктовка на Левски в Букурещ. Писачът е стилизирал фразата и държал свой правопис." Датата на писмото е 16 януари 1872 г. По това време Левски е в България и следователно не е можал да диктува писмото си в Букурещ. При това г. Страшимиров с нищо не ни убеждава, че адресантът е наистина Д. Папазоглу.

№ 64 и 65, с. 123. Левски до Л. Каравелов, Левски до Олимпий Панов. — И двете писма са на един и същ лист хартия. Г. Страшимиров счита, че са писани в Букурещ, преди Левски да тръгне за България, през юни 1872 г. От съдържанието им се вижда обаче, че писмата са писани в някой крайдунавски град и по-точно — в Турну Магурели. Левски е там от 27 до 30 юни, получил е вече дрехите си, които е препратил в България, и нарежда до Панов да му прати портретите чрез Д. Попов.

№ 98, с. 184. Левски до Христо Иванов Книговезеца. — Пак под линия г. Страшимиров бележи: „Освен от Орхание никъде в Северна България (Левски) не бе още наредил окръжни центрове." Това писмо е от 12 декември 1872 г. Обаче на 22 ноември 1872 г. Левски диктува едно писмо на сливенци до Стара Загора, в което се казва: „На 21-й текущаго пристигна една поща от Търновския окръжен център."[61] Ще рече, че и в Търново Левски бил наредил окръжен център, а не само в Орхание и южнобългарските градове.

---

[60] ДТС, № 11, с. 21.

[61] ДТС, № 99, с. 187. По въпроса за окръзите вж. моята статия „Революционните окръзи". — Просвета, г. I, кн. 9.

№ 105, с. 197. Левски до Централния к. в Ловеч. — Г. Страшимиров твърди, че на 7 октомври ловчанци писали на Левски да не отива в града им, а малко подир това председателят от свое име му писал да дойде. Въз основа на това тълкуване на писмото на Апостола г. Страшимиров строи двадесетина страници в книгата си „Левски пред Къкринската голгота“[62]. Изразът, който е изтълкуван погрешно, е следният: „В писмото Ви от 1872/7 окт. е да не дохождам скоро в града ви, защото можело да стане. . ., а председателът ви в писмото Ви по негово мнение — да дода, защото, според както виждал, от вашите кожи царвули не ставали. . .“ Ясно е, че председателят е изказал своето мнение в общото писмо („а председателът в писмото *Ви*“), а не писал повторно на Апостола. Че това е така, потвърждава и самото писмо на ловчанци от 7 октомври 1872 г., поместено в г. Страшимировата книга.[63] В него се казва: „Оттука няма друго що да ти пиша, освен да ти явя, че от нашите баджеци цървули няма да станат. . . Те (другите, Бур.) мислят да не дохождаш скоро тука, защото ги е страх, а мене ако питаш, аз би рекъл да дойдеш да се споразумейме какво и как има да работим.“

№ 107, с. 209. Дописка до в. „Свобода“. — По повод отиването на М. Поплуканов и Ив. Драсов при Каравелов в Букурещ, през лятото на 1872 г., г. Страшимиров бележи под линия: „Марин п. Луканов и Ив. Драсов, които, преди да положат клетва и да се отдадат напълно на комитетското дело, предпочетоха заедно с другарите си съчувственици от Ловеч и упълномощени също и от тях, да прескочат до Каравелов в Букурещ, за да се уверят, че наистина е положено начало на Комитетската организация.“ Очевидно г. Страшимиров е подведен от спомените на ловчанци. Ловчанският комитет е основан при втората обиколка на Апостола през лятото на 1869 г.[64] и началото му няма нищо общо с ходенето на Луканов и Драсов в Букурещ. Пък и допустимо ли е, че Левски ще позволи на представители от всеки град, където има намерение да основе комитет, да отиват при Каравелов за уверение? Драсов и Луканов отиват за нещо друго, което е във връзка с жизнени интереси на вътрешната организация и което Апостолът не иска да реши сам. А то е — избирането на Ловеч за средище на революционната дейност в България.[65]

№ 116, с. 219. Уставопроект. — Пак в бележника под линия г. Страшимиров казва: „Относно наивната фантазмагория, подчертана в тази бележка, сравни дописка № 104 тук. (По-подробно по въпроса: История на Априлското въстание от Д. Т. Страшимиров, т. I, 1908).“ Тук г. Страшимиров отрича из основи онова, за което Левски се бореше и загина, отрича живеца на неговите идеи, подиграва се с тях. Това той прави още на 1907 г. в своята история на Априлското въстание, наричайки идеите на Левски наивни.[66] Прочее кое е наивното? В уставопроекта, в отдела за подбудите и целта на революционната организация, Левски казва: „Подбуда: тиранство, безчеловещината и самата държавна система на турското прави-

---

[62] Д. Т. Страшимиров. Левски пред Къкринската голгота. История и критика. С., 1927. с. 79 и сл.

[63] ДТС, № 345, с. 381.

[64] По този въпрос вж. моята статия „Към историята на Ловчанския революционен комитет“ в сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. VII, 1938.

[65] Пак там.

[66] Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание. Т. I. с. 125.

телство на Балканския полуостров. Ц е л: с една обща революция да се направи к о р е н н о преобразование на сегашната държавна д е с п о т с к о - т и р а н с к а система и да се замени с д е м о к р а т с к а р е п у б л и к а (народно управление). На същото това място, което са нашите прадеди със силата на оръжието и със своята свята кръв откупили, в което днес безчеловечно беснеят турски кеседжии и еничари и в което владей п р а в о т о н а с и л а т а, да се подигне храм на и с т и н а т а и п р а в а т а с в о б о д а и турският чорбаджилък да даде място на с ъ г л а с и е т о, б р а т с т в о т о и съвършенното р а в е н с т в о между всичките народности. Българи, турци, евреи и пр. щат да бъдат равноправни във всяко отношение било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щат спадат под един общ з а к о н, който по вишегласието на всички народности ще се избере." Ето това е наивното, това е, което г. Страшимиров съди отвисоко и нарича „наивна фантазмагория", вместо да вникне във величието на идеите на Апостола и да снеме шапка пред паметта на този, който загина в името на един недостижим идеал. Извършеното от г. Страшимиров е кощунство с чистата и света мисъл на най-предания син на отечеството ни. Кощунство, което можеше да се направи от улицата, а не от страниците на една книга, посветена на живота и делата на Левски, и не от човек, който няколко десетилетия рови из кришниците на близкото ни минало, за да извади образите на тези, които с кръвта си зациментираха основите на нова България.

№ 222. С м е т к а. — Г. Страшимиров трябваше да допълни, че сметката на Общи е от 1 декември 1871 до 10 януари 1872 г.

№ 282, с. 327. П. Х и т о в д о Л е в с к и. — По-горе изтъкнах, че писмото е до Каравелов, а не до Левски. Г. Страшимиров неправилно тълкува, че Панайот одобрява изпратения му уставопроект. Писмото, както се каза, е от октомври 1872 г. ,когато уставът беше отпечатан и Панайот в случая е получил печатан екземпляр от него. Впрочем и сам Хитов казва: „Получих устава."

№ 253, с. 392. О т е ц М а р т и р и я д о Р а й ч о П о п о в и ч. — Писмото гласи: „Брате Райчо, да кажеш на българския комитет да пази на времето, че когато да станат всякъде изведнаж, този план аз го имам, и да бъдем съгласни с всичките наши съседи, друго не бива. И да ми явите по-скоро, защото ще да излеза у България." Мисълта на писмото е: българите да чакат, за да въстанат заедно с другите си съседи, друго не бива. Левски еманципира българското революционно движение от чуждата помощ и намеса и постави успеха на българското въстание единствено от подготовката и духа на народа.[67] Това, както се вижда, напълно противоречи с мисълта на Мартирия. А г. Страшимиров нарича писмото и на този полусмахнат сръбски калугер „първообраз на плана на Левски за апостолство в България с цел за всенародно въстание". При това писмото на Мартирия няма никаква връзка с делото на Левски и мястото му в книгата на г. Страшимиров е съвсем неоправдано.

№ 365 и 367, с. 413 и 417. Г р. Д. Н а ч о в и ч д о П. Х и т о в. — И в двете писма се споменува за някой си Васил, с когото Начович върши някаква работа. Г. Страшимиров счита, че този Васил е Левски. Основанията си той не казва и на четеца не остава нищо друго, освен да приеме

[67] Вж. по този въпрос моята статия в сп. „Родина".

всичко на вяра. Тук г. Страшимиров е проявил цялата си неспособност да съобрази. Още в своя „Архив на възраждането“ той е поместил 5 писма от Г. Д. Начович до П. Хитов.[68] В трите от тях се говори за този Васил, а в останалите две — за Стоянов, с когото Начович също върши някаква работа. Явно е, че Васил и Стоянов са едно лице — Васил Стоянов, основателят на Българското книжовно дружество. Тръгнал по пътя на заблудата, г. Страшимиров не е съпоставил първите две писма на Начович, за да види, че наистина лицата, споменувани под имената Васил и Стоянов, са един и същи човек. Така в първото писмо се казва: „Стоянов се върнал в Браила“,[69] а във второто — „Бях чул Васила в Браила“. Второто писмо обаче г. Страшимиров отнася към Левски. Към Левски отнася и четвъртото, а петото, в което не се говори за Стоянов, а пак за този Васил, изобщо е изоставил. А го е изоставил, защото в него се казва, че Васил бил заминал за Одеса,[70] пък Левски, както се знае, никога не е стъпвал в този южноруски град. Какви са били съображенията на г. Страшимиров да помести двете писма, в които се говори за Васил, а да остави третото, не е известно, както не е известно и защо е поместил другите две, когато те явно говорят за работата на Начович с Васил Стоянов.

№ 371, с. 423. Т. Ковачов до П. Хитов. — Изразът „В. Дяконът дойде вчера и иска да го улесним, за да иде в Цариград и оттам в дома си. . . “ г. Страшимиров тълкува в смисъл, че Левски потърсил от Ковачов материална помощ, за да премине в България. Материална помощ Апостолът е получил още в Букурещ,[71] а сега в Турну Магурели той търси съдействие за по-лесно и по-безопасно прехвърляне в България. Думите „да го улесним“ с нищо не говорят за материална помощ.

№ 376, с. 429. Т. Ковачов до П. Хитов. — Няма никакви данни, че Левски по това време е прикривал „изкусно“ делото си пред Ковачов. Пресилено е от страна на г. Страшимиров да твърди, че Левски не доверявал на Ковачов. Всички данни говорят, че по това време в Турну Магурели единствен Ковачов е бил връзка на Апостола между България и Влашко. Той знае за всичко, което Левски върши, той препраща прокламациите в България, той уведомява Панайот за движението на Апостола. Наистина малко по-сетне Левски подозрява Ковачов в издайничество и се свързва с Д. Хр. Попов, но сега той е все още в тесни връзки с него. Пък и сведенията, които съобщава Ковачов в писмата си, отговарят напълно на действителния ход на нещата, за да не ги отхвърляме с предубеждение и ги обвиняваме в тенденциозност.

№ 377, с. 430. Т. Ковачов до П. Хитов. — Любопитно е, отде г. Страшимиров съди, че всичко, което Ковачов съобщава като план на Апостола за пролетта на 1869 г., не отговаряло на фактите. Напротив, то е напълно в духа на действията и мисълта на Левски по онова време и трябва да благодарим на Ковачов, че ни го е съобщил.[72] Изобщо г. Страшимиров приема само тези сведения на Ковачов, които са му необходими да запълни празнините в биографията на Апостола по това време, а всичко друго отхвърля

[68] АВ, с. 437—441.
[69] АВ, № 1, с. 437.
[70] АВ, № 5, с. 440.
[71] Вж. подробно в моята статия в сп. „Родина“.
[72] Вж. пак там.

с някакво необяснимо пренебрежение и лошо чувство към скромния турнумагурелски революционер.

№ 387, с. 442. Ц. Т. комитет до Мацини.—Срещата на Т. Райнов с Мацини е станала в Цюрих, а не в Лондон, както съобщава г. Страшимиров.[73]

№ 391, с. 447. Т. Ковачов до П. Хитов. — Състоянието на духовете в България е точно такова, каквото го съобщава Левски на Ковачов: народът не е подготвен за каквато и да било акция. Сведенията на Ковачов не са превратни — в тяхната истинност не може да се съмнява никой, който що-годе познава епохата. Превратни в случая са тълкуванията на г. Страшимиров.

№ 394, с. 450. Ив. Кършовски до П. Хитов. — „И на кафенето се срещнах с г. Д. Косовски случайно. След два дни той ще тръгне оттук (Букурещ, Бур.) за Гюргево, а оттам за Турну Магурели. Аз му направих писма затам за Ковачова и за Даниила, за му спомогнат нещо и да го съставят с Дякона. Той е изпроводил десетина души за панаира, че и той имаше намерение да пътува, но не зная, ако е заминал или не." Г. Страшимиров тълкува последния израз — „той е изпроводил десетина души за панаира, че и той имаше намерение да пътува, но не зная, ако е заминал или не" — в смисъл, че Д. Общи е изпратил тези десетина души в България, в помощ на революционното дело и сам той има намерение да прехвърли Дунава. Ясно е, че в случая става дума не за Общи, а за Дякона, с когото Общи иска да се срещне чрез Ковачов и Попов в Турну Магурели. Още повече, че всичко това става през март 1870 г.[74]

№ 465, с. 552. Бележка от Н. Т. Обретенов. — Тази бележка, по всичко личи, е писана в по-късно време. Много от сведенията в нея са неверни. Тъй напр. представителите на събранието в Букурещ през 1872 г. не са на брой 30—45 души, а само 21, както се вижда от протокола, поместен и в книгата на г. Страшимиров;[75] Левски не представлява цяла Тракия, а само Карлово, Стара Загора и Сливен с околните им комитети;[76] събранието не трае от 1 до 18 май, а от 29 април до 4 май; уставът не е написан от Ангел Кънчев, а от Левски, и пр. Щом г. Страшимиров има за задача да даде отговорно разтълкувани документи, трябваше да разтълкува и тази бележка, а не да я приема за чиста истина.

№ 476, с. 561. Орханийци до радомирци, кюстендилци и пр. — В обръщението на писмото се казва, че то е отправено до окръжията Сливенско и Османпазарско. Г. Страшимиров твърди в бележка под линия, че вместо Сливенско и Османпазарско трябвало да се разбира Радомирско, Кюстендилско, Македония и пр. Кои му са основанията, не е известно. А трябваше да ги каже — иначе ще мислим, че всичко, и в този случай е основано на приумицата.

№ 486, с. 573. Хр. Ив. Книговезеца до Н. Т. Обретенов. — От съдържанието на писмото не се вижда, че търновци препращат

---

[73] „Утре отивам за Zürich (Цюрих) при Мацини." Писмо от Т. Райнов до Ив. Касабов, Из миналото, ред. П. С. Кършовски, кн. I, № 1, с. 9; вж. още и Е в г. Волков. Христо Ботев, в Сб БАН, кн. 15.

[74] Вж. тук по-горе, в „Погрешни датувания", обясненията за писмо № 395.

[75] ДТС, № 460, с. 544.

[76] Пак там. За събранието вж. и моята статия: Общото събрание на Българския централен революционен комитет през 1872 г. в Букурещ. — Отец Паисий, XI, кн. 6.

писма на Левски и старозагорци до Каравелов, донесени от отец Матей Преображенски. Става дума само, че русенци трябва да пишат на Каравелов за печатите, които търновци са поръчали, и че последните му пращат едно писмо. Отец Матей, както е известно, намери Апостола в Стара Загора и тръгна с него към Пловдив и сетне към Карлово.[77] На 25 ноември 1872 г., откогато е писмото на търновци, той още не се е върнал в Търново[78] и следователно не е могъл да донесе писма от Левски и старозагорци за Каравелов. Впрочем г. Страшимиров се опровергава сам: докато в краткото съдържание на документа той разправя, че търновци прилагали писма до Каравелов от Левски и старозагорци, в бележка под линия казват, че приложеното писмо е от Ст. Карагьозов, т. е. от Търновския комитет. Тук пък е направил друга грешка: в книгата си той тълкува документите и разкрива псевдонимите, а в случая сам употребя без никаква нужда псевдонима на Търновския комитет, вместо да каже направо, че писмото е от търновци.

Д. ПОГРЕШНО РАЗГАДАНИ ПСЕВДОНИМИ И ИМЕНА[79]

№ 8, 14. Левски до Данаил Хр. Попов. — Споменатият в писмото бай Йованица не е Иваница Данчев, както твърди г. Страшимиров. От спомените на Данчев[80] не личи той да е имал някакви връзки с Апостола, нито пък през това време да е бил в Турну Магурели, където е отправено писмото на Левски. Кой е този бай Йованица, засега остава неясно.

№ 168, с. 268. Квитанции. — Юдачооглу Селяникли е псевдоним на Татарпазарджишкия революционен комитет, а не на комитет в Орханийско, както тълкува г. Страшимиров.

Е. ДРУГИ ДОБАВКИ

№ 170, с. 270. Списък на спомоществователи. — Лицата, които се споменуват в списъка, са от Сопот. Между тях е бащата на Ив. Вазов — Минчо Вазов.

№203, с. 290. Имена. — Лицата, споменати в списъка, са от Троян.

№ 218, с. 293. Сметка. — Споменатият в сметката Димитър не е Дим. Общи, а някой друг Димитър, от Орхание.

---

[77] Вж. Д. Т. Страшимиров. Левски пред Къкринската голгота. с. 79 и сл. Вж. и моята статия: Последните дни на Васил Левски.— Отец Паисий, IX, кн. 1—2.

[78] Там. Вж. и спомените на Хр. Иванов, в АНБ, II. В 1021.

[79] За някои неразгадани псевдоними в книгата на г. Страшимиров дава хубава статия И в. У н д ж и е в. Псевдонимите на революционната комитетска организация в Тетевенско и Орханийско от времето на Васил Левски. — Учил. преглед, XXIX, 1930. с. 390—410.

[80] И в а н и ц а Д а н ч е в. Черти от живота на поборническата му дейност във връзка с похода на Ботевата чета. Второ изд., под ред. на И. П. Ц., Варна, 1903. — Данчев е роден през 1850 г. и едва ли Левски щеше да го нарича б а й. Освен това Данчев е живял в Галац, Браила и Букурещ, не и в Турну Магурели.

ПОСЛЕДНИТЕ ДНИ НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ*

Годината 1868 бележи решителен завой в историята на българските освободителни движения. Страшният разгром на Хаджидимитровата чета през лятото на същата година доказа за лишен път негодността на четничеството като система за революционна борба. От друга страна, опитите на емиграцията във Влашко да привлече на страната на българското освободително дело съседните нам държави — Сърбия и Румъния — излязоха във висша степен ялови. Славянофилите, или русофилите от „Комитета на старите", които сключиха специален договор със Сърбия, като й възлагаха немалко надежди, скоро се разочароваха окончателно: сърбите се споразумяха с турците, уредиха своите въпроси по мирен начин и нямаха вече нужда от българите. Прочие през пролетта на 1868 г. сърбите разтуриха Втората българска легия в Белград и пръснаха членовете й по разни места. А във външната си политика Сърбия, ако не водеше противобългарска политика, то във всеки случай тя не беше от полза за българските интереси.

„Тайният централен комитет", основан с румънско участие, удари на фантастични планове и кроежи: прати мемоар до султана, като му предлагаше да се короняса в Търново за български цар и да даде на българския народ автономно управление по подобие на Австро-Унгария. И този комитет не постигна желания успех. Към средата на 1868 г. той започна да загасва и скоро след това окончателно изчезна.

Тези два комитета не обединяваха в своята програма и своите действия мнозинството на българския народ, за да имат що-годе трайно значение и влияние в развоя на нашето политическо възраждане. Те бяха дело на емиграцията и си останаха такива докрай. Те бяха откъснати от народа и в много случаи послужиха като оръдие другиму, помогнаха повече на Сърбия и Румъния, отколкото на България. Разбира се, не може все пак да им се откаже малкото значение и влияние, което те упражниха върху развоя на освободителното ни дело.

Всичко това, както и по-предишните опити на българския народ да си извоюва свободата, дойде да покаже на българските дейци и родолюбци от онова време, че само тогава те ще постигнат трайни и плодоносни резултати, когато народът (в своята етническа цялост) се подготви за всеобщо въстание. Дотогава всички опити и усилия ще имат трагична съдба. С други думи, почувствува се, и то доста осезателно, нуждата от една вътрешна

---

* Отец Паисий, IX, 1936, кн. 1—2, с. 31—55.

революционна организация, в народностен мащаб, със строго определено политическо верую и с изпитани и неизменни начини на действие.

Не е важно прочие в чия глава първо се зароди идеята за вътрешна революционна организация. Известни данни ни насочват към закърмения с идеите на руските напредничави кръгове Л. Каравелов. Не по-малко основание имаме да считаме за баща на тази идея и дякон Васил Левски. Впрочем по израза на един от историографите на тази епоха идеята за вътрешна революционна организация се е носила във въздуха, толкова била очевидна за всички нуждата от осъществяването ѝ. А това осъществяване се дължи, може да се каже, изключително на Левски. Ако и условията за това да бяха назрели, ако и предпоставките за една такава работа да бяха налице, организаторският гений на Левски е изключително явление и не само за онова време. Притежаващ във висша степен основните качества на един истински революционер: разсъдителност, постоянство, безстрашие и преданост към делото, както сам той ги определя,[1] убеден в нуждата от желязна дисциплина и строга централизация в организацията, Левски с право изпъкна като творец, баща и вдъхновител на революционното дело в България, на Българския централен революционен комитет. Не напразно бе следвал в Белград военно училище, не напразно ходи в 1867 г. по Балкана като знаменосец на Панайот Хитовата чета — оттам той извлече грамадна полза и опит, кали се като войник, видя смъртта в лицето, видя какво значи дисциплина, създаде си непоколебим дух в опасностите. Тоя дух му спомогна да изгради едно грамадно дело, грамадно и по замисъл, и по осъществяване. Твърд в своята воля, честен до болезненост (когато си купува игли и салеп, дори и тогава той отбелязва в тефтерчето си — защото това са комитетски пари!), посветен и духом, и телом на светото дело, Левски признаваше пред всичко и над всичко само дълга си: „Какво аз мисля да правя и ще го направя, ако рече бог. За което, ако изпечеля, печеля за цял народ, ако изгубя, губя само мене си."[2] И ако и безподобно скромен в своето съзнание, ако и сам да се подценяваше и принижаваше, Левски извърши това, което друг не можа да направи — нито преди него, нито след него. Ако той не беше се явил, българската народностна революция може би щеше да остане само една неосъществима мечта в разпалените глави на тогавашните родолюбци.

Левски започна своята дейност като организатор на „местни частни революционни комитети", на вътрешна революционна организация пак в 1868 г., няколко месеца след подвига и гибелта на хаджидимитровци. Още в първите месеци на годината той вече обмисляше и кроеше планове, за да начене осъществяването им в края ѝ: на 11 декември[3] той стъпи на българска земя с ясно определена задача — създаване на вътрешна революционна организация. От тоя ден той почти непрекъснато броди из страната под град от опасности и твори делото на българската свобода.

Ние нямаме за цел да излагаме тук целия жизнен път на Левски. Той е вече народен герой, той живее повече от всекиго другиго в съзнанието на целия български народ, за чиято свобода живя и умря — и всички знаят по нещо за живота и делото му. Тук ние бихме се опитали да дадем в схематично изложение, в общи черти картината на последните дни, които изживя Апо-

[1] Д. Т. Страшимиров. В. Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. Писмо № 22, с. 166.
[2] Пак там, № 3, с. 166.
[3] Пак там, № 371, с. 423.

столът на българската свобода, с единствена цел да посочим не с голи думи и общи приказки, а с неумолими и неопровержими факти в ръце всичкото величие, всичката нравствена сила и огромния нравствен патос, които излъчва от себе си личността на Левски. И ако е вярно, че силата на духа се вижда и изявява най-вече в изпитанията и опасностите, то Левски в това отношение е най-красноречивият пример. Последните дни от живота му с хилядите свои опасности завършиха, както се знае, с бесилката в София — но в тях именно Левски *изпъкна като напълно завършена личност, като човек, който е един и неповторим от началото до края, който събира в себе си като във фокус най-положителните и най-героичните черти на българина като народностен тип и който поради това е най-достоен пример за всички следващи поколения.*[4]

* * *

Пристъпвайки към скициране събитията и случките, които се развиха през последните дни на Апостола, ние ще се постараем да се движим в рамките на едно документирано и обосновано изложение, доколкото ни позволяват това запазените до днес документи. Разбира се, в тълкуванията си можем да сбъркаме, още повече, че сведенията, които се дават в биографиите на Левски за последните му дни, са крайно противоречиви, въпреки че авторите на тези биографии са съвременници и участници в революционното движение. Тук имаме пред вид биографията на Левски от Захари Стоянов (1884) и Ст. Заимов (1895). И двете книги в най-добрия случай са само сносна белетристика — фактите са тъй преплетени с измислиците и приумиците, че се получава всичко друго, но не и научна, проверена биография. Любопитно е да се отбележи, че и двамата автори, ако и да са съвременници и може би са черпили от едни и същи източници своите материали, ни дават крайно неотговарящи едни на други сведения за живота и делата на Апостола. При това по думите на Д. Т. Страшимиров[5] и двамата — Захари Стоянов и Ст. Заимов — „са еднакво майстори да не държат сметка за датите, върху които градят свой разказ". След тези две биографии с течение на времето до днес излязоха още около двайсетина животописа на Левски. Всичките обаче имат за първоизточници първите две и ако някои от тях да са написани от несъмнени майстори на перото, все пак си остават дело на любители и на люде, които са далеч от методите на историческото изследване.

Като сериозни и критични към историческите факти можем да посочим само няколко книги — и на първо място тая на Д. Т. Страшимиров.

Фактите, които ние изнасяме, са в много отношения нов принос към биографията на Апостола.

Прочие началото на редицата събития, които имаха за печален край смъртта на Левски, трябва да поставим към средата на 1871 г., когато за помощник на Апостола дойде Димитър Общи. Още през пролетта на 1869 г.

---

[4] Най-добре човек се убеждава в това, когато прочете прекрасната книга на Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. Изд. Народния комитет „В. Левски", С., 1929. с. XXIII+727+15+XIV. Уважаемият автор е събрал всички документи от и за Левски, които осветляват всестранно живота и делата му. Всеки документ е придружен със съответни тълкувания и обяснения, които правят книгата още по-ценна.

[5] История на Априлското въстание. Т. I, с. 78.

във Влашко се беше появил Димитър Косовак,македонец по произход,известен под името Димитър Общи.[6] Той е несъмнен авантюрист: участвувал в Белградската легия от 1862 г., скитал по думите на П. Хитов[7] по Балкана с една четица от 7 души през 1865 г., той се озовава след това в Италия като доброволец при Гарибалди,[8] а след туй взема участие в Критското гръцко въстание през 1867 г.[9] И през март 1869 г. Общи предлага отново услугите си на Българското революционно движение, среща се с дейци из Влашко, отива в Белград при П. Хитов, който му дава препоръка. Една година след това Българският централен революционен комитет в Букурещ реши да прати Общи като помощник на Левски. За това бе съобщено на Левски и се чака отговорът му.[10] Левски забавя да отговори. Той познава Общи от Белград и не е особено очарован от намеренията на Централния комитет. На 20 юни 1871 г. той пише на Каравелов: „За Димитра сега не мога да ви кажа нищо; с второто си писмо ще ви кажа за него."[11] А може дори да прескочи до Влашко по този и други чакащи уреждане въпроси. Но Централният комитет избърза и прати Общи в България. Ловешкият комитет, който бе централен за вътрешността, го прие с вишегласие за деец на Орханийско.[12]

Но Левски във всичко и за всичко се води по правилата на организацията, а по-сетне по новоприетия устав. Той е за желязната дисциплина. Без нея организацията е всичко друго, но не е организация. Условията за работа искат дисциплинирани работници — иначе турската власт съвсем лесно ще разкрие всичко и ще ги излови. Прочие всяка конспирация предполага безусловна, строга, жестока дисциплина и Левски разбира това повече от всеки друг, прилага го на дело повече от всички други. И понеже Централният комитет праща едно лице за негов помощник, и понеже Ловешкият комитет одобрява това лице с *вишегласие*, Левски безрезервно се подчинява на организацията. Но, от друга страна, тъй като, за да се види в „народната работа доколко човек е родолюбец и постоянен", трябва повече време,[13] Левски държи една малка вратичка на резервираност към Общи: усетът му и здравото му чувство на дисциплиниран бунтовник виждат в лицето на Общи не съвсем годен за организационна работа човек. И по собствени негови признания, когато Левски е отивал някъде заедно с Общи, той не го запознавал с членовете на комитета, а го оставял да чака в хана.[14]

Левски не се излъга в преценката си за Общи. Скоро последният било от простотия, било от самолюбие, било, най-сетне, от криво разбран дълг почва да своеволничи и да върши работи, които са от компетенция на Централния комитет или на неговия пълномощник в България — Левски. Основите на организацията прочие са застрашени. Те се подронват. Какво е Левски? Творец на организацията. Тя за него е всичко. И той не ще закъснее да я защити и спаси от своеволията и лудориите. Начева се една жестока борба. Това не е борба за съперничество между Левски и Общи — Левски добре си знае цената, а и другите също добре я знаят, за да има почва за

[6] В. Левски. № 378, с. 432.
[7] Пак там, № 561, с. 670.
[8] Пак там, № 395, с. 456.
[9] Пак там, с. 458.
[10] Пак там, № 394, с. 456 и № 418, с. 489.
[11] Пак там, № 25, с. 64.
[12] Пак там, № 105, с. 201.
[13] Пак там, № 105, с. 200.
[14] Пак там, № 105, с. 200.

съперничество. Това е борба между дисциплината в организацията и здравия разум, от една страна, и безредието, авантюризма и лекомислеността, от друга страна. Кой ще победи?

Вече една година след идването на Общи Левски открито негодува: „Д. Общи ще го извадим из службата му поради неспособностите му. По ония места, гдето беше отреден готови частни комитети само да ги нагледва и подканя в работите им и от време на време да дава сметка, той излязъл от границата си.“[15] Това излизане от границата е твърде голямо, то е в крайно противоречие с устава. Ето в какво се състои: Общи се хвали много и лъже селяните — например, че въстанието ще се обяви през лятото на 1873 г. и че за тая цел той е доставил „1000 по 1000 пушки“; той не се пази и правителството е по дирите му, а това значи да се постави в опасност и самата организация;[16] среща тайните пощи и въпреки повеленията на устава взема от тях писма, които не са за него, нещо, което във висша степен е против интересите на комитета като конспиративна организация; парите, които прибира от частните комитети, за да ги внесе в касата на Централния комитет, задържа у себе си, като съветва да правят това и другите дейци; разпечатва писмата на Левски; разгласява заедно с Ан. Попхинов от Плевен, че Левски е лъжец и злоупотребява комитетски пари;[17] обвинява Левски, че седял по два-три месеца на едно място, без да върши каквато и да било работа, и че ядел готови пари;[18] горделив и неразбран е; говори, без да мисли къде ще го заведат думите му, и поражда по този начин несъгласия и раздори между комитетските членове; откъсва някои комитети от новосъставения Орханийски окръжен център и ги съветва да се отнасят за всичко направо до Централния комитет в Букурещ и по този начин внася пълно разцепление в организацията; обвинява Левски, че ходел да си играе с хората; дава от комитетските пари заеми;[19] обвинява Левски в стремежи за пълно господство в организацията, нарича го привилегист.[20]

Уставът на Българския централен революционен комитет не забранява критиката, стига тя да е разумна. Прочие кой е Левски? Той е доверено лице на Централния комитет и съгласно чл. 2, ал. II на устава има пълно право да го представлява навсякъде, като за тая цел носи и специално пълномощно. То гласи: „Носещият това писмо, който досега е познат под името Аслан Дервишоглу Кърджълъ (В. Л-ский), което име той според обстоятелствата може да си го изменява, като предварително ви яви за това, има пълно право и упълномощие от Българския централен революционен комитет да действува навсякъде при българите и пред когото и да е от тях за нашата народна работа, която се отнася до освобождението на милото ни отечество България. Същото лице представлява Българския централен революционен комитет във всичко и действията му са неограничени, разбира се, по пределите на устава. Българският революционен централен комитет има пълно доверие в това лице и затова приканва всеки българин, който вече е работил в нашето дело или който ще стъпи в него, и въобще всичките българи да му дават и те пълно доверие, да уважават заповедите му и да се отнасят до него

---

[15] В. Левски. № 71, с. 130.
[16] Пак там.
[17] Пак там, № 88, с. 153—154.
[18] Пак там, № 91, с. 162.
[19] Пак там, № 93, с. 168—171.
[20] Пак там, № 105, с. 201.

за всяка потребност, която се отнася до народното ни дело. Това лице, като има пълно упълномощие от Българския централен революционен комитет, има и пълна власт да привожда в действие всичките ония длъжности, които се предписват от устава, следователно и наказанията, под които могат да подпаднат и членовете на българските частни революционни комитети и ония ниски, подли и предатели българи, които противодействуват на нашето народно дело."[21] Следователно Левски — това е комитетът, комитетът в България — това е Левски. И като познаваме добре делата на Апостола и неговата педантична честност, не можем да не му дадем право в случая и да не счетем обвиненията и интригите на Общи за несъстоятелни. Прочие един член на комитетската организация, ако и не от последните, своеволничи, заплашва целостта ѝ, хвърля нелепи обвинения против признатия ѝ творец и вожд. Деянията му противоречат на всяка крачка с уставните положения. Наказанието, което трябва да получи, е смърт. „Бай Димитър, че е заслужил в много неща за смърт, така е. Но прощават му се на простотията му досега!" — казва Левски в едно свое писмо от 16. IX. 1872 г.[22] И тук Левски се старае да постъпи в рамките на устава, въпреки че силно негодува, че вижда как Общи руши неговото собствено дело. Той най-сетне допуща, че може би някои комитетски членове клеветят Общи, като по този начин „търсят извинение, които го нападат, търсят причини да не са вече в работа; пък хората са здрави и по-първите от ония страни"[23]. И затова Левски го повиква на обяснение. Още повече, че самият Апостол има правдиви понятия за приятелската критика: „Не трябва таквоз: бутане и заобикалки! Но кажи: това и това ти е грешка! — та да се поправя, ако съм чист човек. Както и аз за вашите най-малки криволици, или по-добре да кажа неразбории, не ги замълчавам!. . Кажи ти моите и аз твоите кривици, та да се поправиме и да си вървим едно, ако ще бъдем хора."[24] Въз основа на тези свои схващания Левски се помъчи да се срещне с Общи, за да се отхвърли всяко подозрение и повод за интриги. Но Общи не идва. Той бяга, той се крие: гузен е. „Трябваше да дойдеш, пише му Левски, за да слушаш с ушите си за какво питам и хората какво ми отговарят."[25] Втори път Левски прави опит да се срещне с Общи, но пак не успява.[26] Последен път Левски дава възможност на Общи да се обясни, но и сега не успява: след като се завърна от Влашко, където става комитетско събрание за утвърждаване на устава, Левски повика всички дейци в България и им поднови пълномощните, като ги закълна в утвърдения вече устав; Общи и сега не се яви, ами поиска да му се прати пълномощното по човек. Ясно е, че той се страхува да се яви, той се бои от критиката. Но „Как ще му дам пълномощие, възмущава се Левски, когато с неговите безумия и лудории турското правителство не дава по ония места да премине странен човек?"[27] „Писах му да дойде да видим това, което се казва за него, тъй ли е. Той не дойде. Писах му и нарочно пратих Д.[28] поща, пак да му каже да дойде и да донесе сметка от работата си, где какво е вземал и какво

---

[21] В. Левски. № 319, с. 352.
[22] Пак там, № 93, с. 168.
[23] Пак там, № 88, с. 154.
[24] Пак там, № 26, с. 67.
[25] Пак там, № 81, с. 143.
[26] Пак там.
[27] Пак там, № 88, с. 153.
[28] Д. Пеев от Орхание.

е дал, пак не дойде. Отивам самичък най-после, защото и писма ми дойдоха от някои частни комитети за работи, съвсем другояче показани от Д. Общи. Повиках го с мен заедно да дойде да обиколим местата, отгдето се напада, а той каза, че ще дойде, и на утрешния ден вече го не видях досега."[29]

Общи е пратен от Централния комитет в Букурещ, той има препоръка оттам. Пратен е, защото не го познават добре, защото „с гледане на уста", като се съди за хората по думите им, човек винаги може да сбърка, а и Каравелов, и другите са сбъркали. И след като не можа да се справи с Общи по установения ред, Левски се отнесе до Централния комитет. Тук той е особено ревнив към себе си и своето положение на Апостол. Обвинявайки Каравелов и другите в недоглеждане, в пристрастие към Общи, той протестира най-енергично: очите на членовете на Централния комитет трябва „равно да гледат"[30], когато се пращат и препоръчват хора за революционни работници. Тук вече силата на Левски се чувствува остро и рязко: той е, който върши всичката работа: „Да разполага работата на всички частни комитети, да управлява всекидневните им криви постъпки, да посреща тайните пощи, да взема и дава писмените им отговори, да дава упълномощия на работниците според способността на човека, да намира хора за тайна полиция, да ги нарежда и да се споразумява с нея и пр. и пр. Държи дневник на тая работа..."[31] И всичко постигнато би се разрушило, би рухнало, ако някой недисциплиниран деец като Общи почне да своеволничи. Затова Левски предупреждава Каравелов: „Занапред недей ми препоръчва работник така като Д. Общи."[32] Пред грозящия разгром на делото Левски дори е готов да напусне работата си, стига това да принесе полза, като предварително обаче съобщи на народа: „Дотук беше моя работа, а отсега занапред вишегласието намира други деловодители, следователно в мое име няма да вземате и да давате. Но това да се извърши така, трябва да взема и да дам точна сметка в досегашните си работи."[33] Иначе: „Другояче аз не смея да се бъркам в работата,"[34] зарязвам всичко. Прочие нужно е единство в организационния живот и ако Левски е упълномощен от Централния комитет да действува в България, то той е тук единственият господар „от едно място трябва да се свири!"[35]. „Па според думата, която съм дал пред членовете на Централния комитет, нямам право нито да вземам, нито да дам извън Българско без знанието председателево, както и другите, като членове със същото упълномощие извън Българско, гдето и да се намират, нямат право за вземат и дават в Българско без моето знание."[36] И ако за в бъдеще някой дойде да работи, то „който не е чист, убивам го, на неразбрания не давам му, което видя, че не е за него, изпитвам човека в работата и така го пущам за по-нататък!"[37]

Това не е израз на съмолюбие, на накърнено честолюбие — пред призрака на смъртта на организацията желязната логика, желязната ръка на дисциплината трябва да се наложи въпреки всичко. Левски предчувствува,

---

[29] В. Левски. № 105, с. 201.
[30] В. Левски. № 93, с. 171.
[31] Пак там, № 88, с. 155—156.
[32] Пак там, № 93, № 93, с. 172.
[33] Пак там, с. 171.
[34] Пак там, № 93, № 175.
[35] Пак там, № 93, № 171.
[36] Пак там, с. 172.
[37] Пак там, с. 172.

че ако вървят така работите, делото му ще рухне, ще рухне делото на българската свобода, ще рухне делото на българския народ. И затова той се изправя огромен и строг пред опасността — за да я срази още в началото ѝ, за да изтръгне дълбоките ѝ корени, които смучат жизнени сокове от несъгласията и неразборията.

* * *

Но отровата на неразборията действуваше с всичката си сила. Когато един авантюрист и честолюбец почне да върши глупости, той отива докрай. Нищо не е в сила да го спре. Така и тука: Общи отиде докрай. Той постави на карта съществуването на революционната организация и я провали. В ожесточената борба между дисциплината и безогледните действия последните излязоха победители. Но тази им победа струваше твърде скъпо: тя заведе Апостола до въжето и разруши организацията из основи.

През лятото на 1872 г. Ловешкият комитет реши да се извърши нападение над пощата, която пътуваше между Орхание и София с цел да се ограбят парите, събрани от данъци, и да се употребят за комитетските нужди.

Сам Левски беше за терористичната система при събиране на средства за нуждите на организацията. Но той разсъди, че в случая, при сегашните обстоятелства, обирът на пощата не би донесъл добри сетнини. Той се обяви против: „Все тогава, пише той, като го [Общи] не видях на другия ден, та да му кажех да не бастисват за сега и пощата, защото работата си докато наредим, па тогава да се види с какви хора трябва да се бастиса, това казах на Стоян Пандур [войводата] да каже и на Д. Общи, но както за всичко, и за това не е слушал.“[38] На 20 септември 1872 г. Общи заедно с една малка четица, съставена главно от тетевенци, заварди тесниите на Арабаконашкия проход и когато пощата мина, той успя без никакви жертви от своя страна да пръсне придружаващите я заптиета и да прибере в гората парите, които намери в колата. Турската власт бе умело заблудена: обирачите бяха облечени във войнишки дрехи и можеха лесно да бъдат взети за турски войници, отпускари от Видинския гарнизон, още повече, че такива обири не бяха някаква особена рядкост по онова време. Но бъбривостта на обирачите и тук помогна на властта, та тя скоро влезе в дирите им. Бяха хванати и откарани в Софийския затвор мнозина членове на комитетите в Тетевен, Орхание, Етрополе, Плевен и др. Въпросът за обира се разясни напълно. Към началото или средата на октомври в с. Чериково (сега Садовец), Луковитско, властта залови и водача на обирачите Димитър Общи. Последният, както и другите арестувани решиха да издадат всичко, което знаят, главно за да отхвърлят от себе си подозрението, че са вулгарни разбойници, та по този начин белки си облекчаха участта. Така на обира се придаваше политическа окраска и авторите му се поставяха в по-друга светлина и пред турските власти, и пред общественото мнение в Европа. Общи не остана по-назад от другите в разкритията си. По негово казване бяха арестувани на 30 октомври трима от членовете на Ловчанския комитет,[39] за да се влезе напълно в ди-

[38] В. Левски. № 105, с. 201.

[39] В същност властта хвана само двама: М. Поплуканов и Д. Пъшков. Третият хванат бе бащата на М. Поплуканов, поп Лукан, задържан по погрешка, тъй като Общи бе казал, че в комитета има един поп.

рите на Левски. И властта скоро се докопа до сведения, които уличаваха Левски, че е най-главно лице, „баш комита“ в революционната организация. Понеже отначало се арестуваха всички заподозрени, скоро Софийският затвор се препълни. Турското правителство нямаше голяма полза от един политически процес с толкова много подсъдими, затова то даде нареждане: да се хванат по-големите дейци и те да се накажат. То знаеше вече за Левски, то знаеше, че той е упълномощен от комитета в Букурещ да върши революционна агитация в България и че той е действувал в това направление сред народа; образувайки комитети и ставайки център на всяка акция и революционна дейност, се е проявил като водител, виновник на организираните действия на комитетите.[40] Но „благодарение на своята хитрост, лукавост и смелост“ Левски „можа да се избави“. Все поради това турската власт не можеше да не вземе всички мерки за залавянето му. Портретът му беше отпечатан в много екземпляри и раздаден навред. Впрочем още преди обира турците благодарение сведенията на своите шпиони бяха извънредно бдителни. Това и сам Левски потвърждава в писмото си до Каравелов от 16. IX. 1872 г.: „Пък турците няма ни село, ни по къра ханища да не са разпратили да търсят. Пишат ми отвред да се не излагаме на опасности, но не мога да гледам на страшливите ни работници, които от страх занемаряват всичко и работата да стои на едно място. Завчера, като имаше една топурдия в един град, в който бях и аз, придирвания, бастисвания ненадейно по къщя, а аз гдето бях в къщата, днес излязох из къщи, на другия ден я бастисаха. От видело до видело по улиците турци вардят за странни хора.“[41] Това е на 16 септември, четири дни преди обира! Толкова повече беше засилена бдителността на турската власт сега, след разкриването на организацията и арестите на толкова съзаклятници, които издаваха и майчиното си мляко. Прочие човек трябва да има желязна воля и нерви като въжета, трябва да бъде без сърце и душа, за да не се уплаши, за да не подири някакво спасение, за да не избяга далеч от опасността. Но постоянството и безстрашието са, както Левски сам определя, основни качества на революционера. И те именно заставят Апостола да не напусне бойното поле без време, те го принуждават да седи на поста си докрай, да изпълни клетвата, която е дал пред бога и пред хората. Опасността става всеки миг по-близка, по-грозяща, по-страшна, но с нея растат и твърдостта на войника на свободата, и неговото съзнание за достойно изпълняване на дълга. И той се втурна във вихъра на опасностите с вдигнато чело и с ясно осъзната отговорност: „Ако загубя, губя само себе си!“ И във вихъра на опасностите той не се отдалечаваше никак от пряката си работа, от практическата си дейност — тя беше впрочем смисълът на неговия живот.

След като предупреди Общи да не бърза с обира, докато не се уредят всички подробности, Левски напусна на първи септември 1872 г. Ловеч (столицата си) и отиде по всяка вероятност из Орханийско. За да поправи поражения от своеволията на Общи и да освободи Орханийския край от неговото дезорганизиращо влияние, Левски пристъпи към прекройване на комитетската организация със създаване на т. нар. „окръжни центрове“. Тези центрове се сношаваха направо с Централния комитет и по този начин

---

[40] Вл. Т о д о р о в - Х и н д а л о в. Съдебното дело на В. Левски. — Зора, XVI, бр. 4673, 27. I. 1935.

[41] В. Левски. № 92, с. 165.

ставаше излишно изпращането на специални хора от Централния комитет, какъвто беше Общи.[42] Така се засилваше и сигурността, пресичаха се краката на своеволията и комитетската организация можеше да работи с по-малко разноски — спестяваха се парите за издръжка на хора като Общи.

Тук, в Орханийско, Левски уреди и някои въпроси на врачанци. Тук даде и пълномощно на Митю Цветков от Враца да уреди прехождането на комитетски хора и писма през Лом и Оряхово.[43]

Между 16 септември и средата на октомври Левски се върти някъде из Средногорието, близо до Ловеч и до София. Тук той научи за обира на орханийската поща. Тук някъде той получи и тревожно писмо от Ловеч — председателят на комитета Марин Поплуканов му пишеше с дата 7 октомври 1872 г., че всички в Ловеч са се изплашили: „От нашите баджеци цървули няма да станат." Самият председател не знае какво да прави: идат писма, вестници и други, а той няма пълномощно да действува и не знае как да постъпи. Членовете на Ловешкия комитет считат, че пред вид събитията Левски не бива да се явява в Ловеч. Те са се уплашили, но председателят е на мнение Левски да дойде: нужно е да се споразумеят какво и как ще се работи за в бъдеще.[44]

Левски по това време вече е решил да обиколи комитетите из Тракия и да прокара новата система на окръжни центрове. Може би той предвижда края на цялата тази каша, забъркана от Общи. А този край е неговата смърт. Прочие той поема пътя от Карлово[45] и на 25 октомври се озова в Татар-Пазарджик. Тук лично даде нарежданията си и необходимите упътвания за работата на окръжните центрове и провъзгласи Татар-Пазарджик за седалище на окръжен център.[46] След това той се мая няколко дена из Панагюрище, Копривщица и Стрелча и на 29 и 30 октомври се намери в Пловдив. Оттук отправи две писма — едното до Татарпазарджишкия комитет, комуто пращаше разрязана книга за лозинка и съвети какво да прави,[47] и другото до Л. Каравелов в Букурещ.[48] На Каравелов Левски съобщава, че са му известили, че от Букурещ е пратен специален човек да го повика във Влашко. Впрочем Левски и по-рано се готвел да иде във Влашко и да уреди някои работи — приемане на българчета във военното училище в Сърбия и пр., — но решил да остане още малко в България и Тракия, додето състави няколко окръжни центъра. До 30—38 дена ще бъде във Влашко.

От Пловдив Левски се упъти към Енимахле, Хасково, Чирпан[49] и на 6 ноември стигна в Стара Загора.[50] Тука не се бави много и през Нова Загора[51] се отправи за Сливен. Тук е на 9 ноември.[52] Съгласно плана си той обяви Сливен за окръжен център и даде необходимите упътвания. За четири-пет дена Левски обиколи Котел и Ичера[53] и на 14 ноември дойде наново в Сли-

---

[42] В. Левски. № 93, с. 167—169.
[43] Пак там, № 161, с. 271.
[44] Пак там, № 345, с. 385.
[45] Пак там, № 166, с. 267.
[46] Пак там, № 162, с. 262; № 95, с. 178.
[47] Пак там, № 96, с. 181.
[48] Пак там, № 97, с. 187.
[49] Пак там, № 166, с. 267.
[50] Пак там, № 162, с. 262.
[51] Пак там, № 166, с. 267.
[52] Пак там, № 98, с. 184; № 132, с. 262.
[53] Пак там, № 166, с. 267.

вен.[54] Оттук пак през Нова Загора[55] той отиде при старозагорци, най-късно на 20 ноември.[56] Тук на 21 ноември го настига пратеникът на Търновския окръжен център отец Матей Преображенски[57] и му донася две писма от Каравелов. В първото си писмо (30. X. 1972) Каравелов подканя Левски да освободи по насилствен начин арестуваните,[58] мисъл, от която и сам Левски не беше далеч. Във второто си писмо (1. XI) Каравелов вече повелително иска да се обяви революция: „Обстоятелствата изискват без друго кураж от нашата страна и подигане на революцията. Причините, които и ти можеш да познаеш, не щеме да ти разказваме, а обаждаме ти само, че трябва да вървиш на бой, без да губиш минута. На всичките тъдевашни юнаци се писа и щат да заминат отсреща. Надяваме се за помощ и от С[ърбия] и Ч[ерна гора]."[59] Мотивите на Каравелов и на другите членове на Централния комитет в Букурещ не можеха да бъдат други освен тези: понеже разкритията в София могат да провалят издъно организацията, градена с толкова усилия и жертви, то да се използуват постигнатите резултати за една революция. Още повече, когато и отвън се обещава помощ.

Какво можеше да отговори Левски на Каравелов? Това беше в зависимост както от неговите основни разбирания за успеха на една народна революция като българската, тъй и от практическите му изводи, от това, което той виждаше на дело, обикаляйки всички кътове на отечеството ни. Левски начена да работи за създаване на една вътрешна революционна организация, водим единствено от мисълта, че революцията може да успее само ако е вътрешно подготвена, само ако грамадната част от народа вземе участие в подготовката и изпълнението ѝ. Той не отричаше чуждата помощ, дори и тая на дявола,[60] той държеше и на външното международно положение, но „ако от нийде няма помощ за българина, то работа[та] ни си е пак работа"[61], казва той. „От никого страннаго нищо се не надяваме и никому за нищо се не молиме. Всичко се състои, според нас, в нашите сдружни сили. Против тях не може противостоя и най-силната стихия."[62] „Да ви кажем, че ние не трябва от никого да се надяваме, а само на десницата си: тя ще избави."[63]

Като се има пред вид как трезво гледаше на нещата Левски, ясно е какъв ще бъде отговорът му на Каравеловото писмо. Българите са съвсем неподготвени, те нямат нито една нова пушка, а и тези, които имат, са почти негодни. Освен това за въстанието са нужни средства, а комитетът ги няма. Нужни са свестни „началници", военни ръководители — и тях ги няма. При това положение „и най-изветрелият човек не би повярвал, че е възможно да излезе със сполука таквоз бързо движение"[64]. А обещаваната помощ от Сърбия и Черна гора може да излезе помощ само на приказки. Докато те не почнат да се сражават с неприятеля, дотогава помощта им е несигурна.[65]

---

[54] В. Левски. № 163, с. 262.
[55] Пак там, № 166, с. 267.
[56] Пак там. № 168, с. 268.
[57] Пак там, № 99, с. 187; № 486, с. 573.
[58] Пак там, № 347, с. 383.
[59] Пак там, № 348, с. 384.
[60] Пак там, № 12, с. 26.
[61] Пак там, № 79, с. 142.
[62] Пак там, № 34, с. 83.
[63] Пак там, № 485, с. 572—573.
[64] Пак там, № 99, с. 188.
[65] Пак там, № 99, с. 188.

Прочие Левски не можеше да отговори на Каравелов другояче освен отрицателно. Но страхувайки се да не би Каравелов да го обвини в опортюнизъм, Левски реши да накара самите комитети да пишат в Букурещ, че не са готови, че не могат при това положение да въвлекат членовете си и българския народ в една опасна авантюра. На 21 ноември вечерта Старозагорският комитет се събра на заседание и по доклад на Левски реши да пише на Каравелов, като съобщи за това и на Сливенския окръжен център.[66]

На 22 ноември, или един-два дни по-късно, Левски напусна Ст. Загора, придружен от отец Матей Преображенски, и се отправи към Чирпан и Пловдив.[67] Оттук някъде той изпрати човек до София, за да проучи положението и да види как върви разпитът на арестуваните. След това този пратеник ще се отбие в Орхание и заедно с Орханийския комитетски куриер Д. Пеев ще чакат Левски в Ловеч.[68] От писмото, което Левски праща на орханийци, може да се види, че той вече е решил да замине за Влашко, като се отбие в Ловеч. Мотивите, които накараха Левски да реши отиването си във Влашко, са твърде важни. Бързият тон на събитията принуди Апостола да се съгласи в известна степен с Каравелов и да побърза с въстанието. Затова той се насочи към Влашко, отдето и без това по-рано го викаха. Той искаше да изложи пред Централния комитет всички свои доводи за и против скорошно въстание и тогава чак да се вземе съответното решение. В писмото си до орханийци той вече недвусмислено определя целта на своето отиване във Влашко: „Сватбата е близо, отивам на местото, да се определи денят вече."[69] Той досега е отлагал революцията, защото не навсякъде се е знаело и главно защото „от към чисто оръжие нямаме никъде нищо"[70]. Сега обаче всеки частен комитет трябва да събира пари за оръжие, и то колкото се може по-скоро. Впрочем и сега Левски не е напълно за една прибързана революция: „И ще съобщите, какво сега революцията я отблъснахме за някой месец и друг", пише той на Хр. Иванов в Търново, понеже „вече разбрали сте вънкашното положение, че сме луди без друго да вървим на бой"[71]. На 12 декември едновременно с писмото до Хр. Иванов Левски писа на орханийци между другото и следното: „Ний, членовете на Централния комитет, сбираме се да определим вече време за общо народно въстание, защото силно ни принуждава външното обстоятелство без друго да вървим в бой и минута да не се губи. На това спираме за някой месец и друг, докато се извести по всичките страни на Българско да се приготвят от към барут, куршум и пр., да дават кой колкото пари вече има, да вдигат с лихва кой колкото вече може, които пари най-много до два месеца да бъдат готови, че щом пишем, да се донесат за гдето ги поискам, та докато се нарежда работата за революция, да станат готови пушките и всичкият други припас, и да се занесе по местата, за гдето е нужно, защото вдигнем ли вече народните байраци, до там е всичкото приготовление."[72] Съгласно устава въстанието трябва да се обяви само когато „видим, че можем самички да си изтъчем платното", пише същия ден Апостолът до Ловешкия комитет. Но сега обстоятелствата налагат

---

[66] В. Левски. № 99, с. 187—189.
[67] Пак там, № 166, с. 267.
[68] Пак там, № 100, с. 189—190; № 101, с. 191—192.
[69] Пак там, № 100, с. 189.
[70] Пак там, № 100, с. 190.
[71] Пак там, № 102, с. 193.
[72] Пак там, № 103, с. 194—195.

бързина, за „да не се случат и други орханийски подобни работи", за „да не се случи още по-голям разгром в организацията. Ето защо членовете на Централния комите се събират да дадат по-добър ред на проектираното въстание, което ще се обяви, без да прехвърли година време.[73] Това са прочие мотивите, които накараха Левски да се упъти към Румъния.

И Левски тръгна към Влашко. Само че не хвана най-безопасния и най-късия път, ами се насочи в огнището на пожара, в Ловеч. Из целия си път, от първи септември досега, Левски непрекъснато насърчаваше, ободряваше, мъчеше се да заздрави раната, която своеволията на Общи причиниха на организацията. Ръководен все от същите мотиви, той се отправи да мине през Ловеч. Там е седалището на Централния комитет за вътрешността. Левски иска да даде дързост на неарестуваните: „Запрените — запрени, а другите трябва да мислят, че са полагали клетва."[74] И той апелира към тях: помнете клетвата си, защото човек, който не изпълнява това, за което се е клел, е „най-ниският и най-гнуснавият" на света!" „По-добре е за човека сто мъки честни, а нежели да тъпче честта си и вярата си!"[75] Ловчанци не бива да се боят толкова и да гледат само себе си — според устава те трябва да помогнат на затворените си другари. Вършат ли те това? Сам Левски по съвета на Каравелов щял да отърве арестуваните, но се отказал: това ще попречи на бъдното въстание, „ще се развали голямата работа, която е вече дошла на видело. . . Па ако тия останат в затвор, скоро с революцията да си ги вземем неповредими."[76]

Но главната причина, която заставя Левски да иде в Ловеч, не е толкова насърчението, колкото нуждата да прибере комитетската архива и комитетските пари: „Да вдигна всичко, щото има досега във вашия град, по причина че Д. Общи познава всички ви."[77] При това председателят, респ. касиерът, му е писал, че употребил комитетските пари за своя работа.[78] Съгласно устава, „ако някой от касиерите издаде за нещо пари без знанието на Централния комитет, или ако вземе и да усвои най-малката част от поверените му суми, то ще да се накаже със смърт" (гл. IX, чл. 11). И Левски, стражът на дисциплината, човекът на дълга, трябва да се справи по някакъв начин с касиера. Затова той потегля за Ловеч, въпреки че е осведомен за всичко станало там. А то във всички случаи вещае опасност за Апостола. По-важните комитетски членове са арестувани, властта дири Левски под дърво и камък. В дома на В. Хашнов, гдето е скрита архивата, някой е подхвърлил писма с почерка и подписа на Левски, фалшифицирани умело. Този някой от името на Левски иска да се добере до архивата. Той е комитетски човек, приближен до комитета — иначе отгде ще знае почерка на Левски и най-вече отгде ще знае где се намира архивата? Всичко това не говори за нищо друго освен за предателство, „предателство истинно", както се изразява Апостолът. Той дори знае името на предателя: „Ще ви го покажа, да го видите кой е!"[79] И въпреки това Левски тръгна за Ловеч — за него дългът беше всичко и над всичко.

---

[73] В. Левски. № 105, с. 202—203.
[74] Пак там, № 105, с. 202.
[75] Пак там.
[76] Пак там.
[77] Пак там, № 105, с. 201.
[78] Пак там, № 105, с. 199.
[79] Пак там.

На 28 ноември Левски се намира в Т.-Пазарджик.[80] Придружен от Н.Ръжанков, член на комитета в Т.-Пазарджик, той напусна града на 1 декември и се отправи към Ловеч. „От 1 декември до 25 с още един конник. Спирам се в една тайна къща от 10 декември", пише в бележника си Левски.[81] Което ще рече: от 1 декември до 10 същия месец Левски непрестанно пътува. От 10 до 25 декември, време от 15 дена, той се крие постоянно в една „тайна къща" заедно със спътника си. Къде е тая къща? В Сопот, Карлово или някъде близо до Ловеч? Ако приемем, че Левски се крие в Сопот или Карлово, може ли да се допусне, че той е отишъл до Ловеч през планината и при върлуващите зимни виелици из нея само за един ден? На 25 декември той е още в тайната къща или я напуща него ден. На 26 декември е вече положително в Ловеч, защото през нощта на 27 беше в Какрина и падна в примката на предателя си. Ясно е, че той в никакъв случай не е могъл да бъде отвъд Стара планина. Той прочие е в Троян или троянските села, като преди това е минал през Карлово.[82]

Ние досега се основахме само на запазените писмени документи. Сега бихме се позовали и на спомените на съвременниците. Те обикновено са най-несигурният източник за точните исторически издирвания, защото винаги съдържат нещо лично, нещо субективно, нещо свое. Но ако те се потвърждават с писмено свидетелство от онова време, ако някои документи поне загатват за събитието, разказано от съвременник, ние нямаме основание да го отхвърлим съвсем. То заслужава нашето внимание. Така игуменът на Троянския манастир йеромонах Кирил Данов, личен познайник на Левски, разправя, че на 7 декември Апостолът за последен път бил в Троянския манастир, придружен от Н. Ръжанков и дядо Найден Хасъмски от с. Колибето. Когато Левски тръгнал към Ловеч, сам отец Кирил го изпратил до под Троян.[83] Друг един автор, М. Ив. Марковски, разправя следното: Левски спрял в с. Колибето и тук събрал на заседание членовете на Троянския комитет. След пламенните насърчения взел от всички по 5—6 лири да им купи пушки във Влашко. На другия ден се срещнал с дядо хаджи Макарий, калугер в Троянския монастир и член на комитета. И от него взел пари за пушка. След това преседял няколко дена в Колибето и в манастира, докато се върне от Ловеч пратеният там да разузнае положението монах Давид. Оттук се отправил за Ловеч.[84]

Една малка бележка на Левски — „Земам 3 наполеона, гр. 273, за револвер на дяда х. Макария"[85] — напълно оправдава написаното от Марковски, що се отнася до срещата на Левски с х. Макарий. Това ни навежда на мисълта да приемем, че изобщо Левски се е криел в Троянско и на 25 сутринта е отишъл в Ловеч, който оттук е съвсем близо.

На 12 декември Левски отправя от „тайната къща" три писма: едното до Търновския комитет[86] със специален куриер, другото до орханийци[87]

---

[80] В. Левски. № 168, с. 269.
[81] Пак там, № 166, с. 267.
[82] Пак там, № 168, с. 278.
[83] История на Троянский ставропигиалний монастир от Йеромонаха Кирила Данов. Ловеч, 1903. с. 44—50.
[84] Спомени и очерки из българските революционни движения 1868—1877 г. I кн. от М. Ив. Марковски. Враца, 1902. с. 148—154.
[85] В. Левски. № 166, с. 266.
[86] Пак там, № 102, с. 193.
[87] Пак там, № 103, с. 194.

с куриер Н. Ръжанков и третото до членовете на Ловешкия комитет.[88] Със съдържанието на трите писма отчасти вече се запознахме. В писмото си до Търновския комитет (до Хр. Иванов) Левски съобщава за станалите събития и за искането на Каравелов — да се обяви революция. С писмото си до орханийци Апостолът се старае да им вдъхне смелост и желание за работа. Третото писмо до Ловешкия комитет е заповед и обвинение, жестоко и оправдано обвинение. Левски излага редица минали събития, отношенията си с Д. Общи, действията на Ловешкия комитет и всичко, което е довело до сегашната развръзка на работите. Болката от всичко станало, от разгрома на организацията извира от всеки ред, от всяка дума на това последно писмо на Апостола. Но и тук все пак грее неговата светла вяра в българската свобода, вярата му, че не всичко е изгубено! И с тая вяра той отива да прибере комитетските книжа и пари, които заповядва да бъдат оставени у верния Николчо Сирков и които пак ще трябват, защото делото на свободата не ще угасне никога!

На 25 декември Левски е в Ловеч. На 27 декември той се отправи за с. Какрина, придружен от Н. Цветков, ловчанец, и спря в ханчето на Хр. Латинеца, комитетски човек. През нощта тук щеше да дойде комитетският касиер в Ловеч. Но вместо него рано сутринта на 28 декември в ханчето дойдоха десетина заптиета. След къса престрелка, в която Левски бе ранен, затиснат от падналия плет на хармана и лишен от възможност да се брани или да се самоубие, той бе хванат и откаран незабавно в Ловеч. Оттук бе препратен в Търново, гдето установиха самоличността му, тъй като в Ловеч той отказваше да е Левски. От Търново го върнаха наново в Ловеч и под силна охрана го откараха в София.

Когато заптиите го изненадаха в ханчето, Левски успя да поръча на Н. Цветков да твърди, че не го познава, за да не пострада. Впрочем Левски отрече да познава когото и да било в Ловеч — „познавал едного от Ловеч, но и той бил побягнал“[89].

* * *

В началото на януари 1873 г. Левски бе изправен на съд пред специалната комисия, състояща се от трима души: Ессаид Саиб паша, Шакир ефенди и българина х. Иванчо х. Пенчович от Русе, член на Държавния съвет на Отоманската империя. Левски и тук изпълни повеленията на устава, и тук изпъкна като дисциплиниран революционер, „достоен да удържи до смърт всяка тайна“, както сам той се изразява.[90] Тук силата на неговия дух мина границата на обикновеното. Страдащ от раните си, видял разгрома на своето дело, което осмисляше живота му, преживял ужаса на едно подло предателство, великият Апостол на българската свобода не сведе глава, не се отчая, не възропта. Той прие своето наказание като очаквано, като неминуемо. Това не беше фатализъм, а светла вяра в бъдещето и във възможностите на българското племе. И той изпълни клетвата си докрай, държа се достойно докрай, увенча и без това славния си живот с още по-славна смърт. Ако

---

[88] В. Левски. № 105, с. 197.

[89] Писмо от Йорданка Филаретова до Н. Геров, 13 януари 1873 г. Архива на Н. Геров. Т. II. С., 1914. с. 642.

[90] В. Левски. № 186, с. 282.

издадеше някого, поне едного, той щеше да издаде, да почерни делото си — и той мълча, както никой други.

Впрочем казахме още в началото на тези наши бележки, че ще предпочитаме фактите пред общите думи и съждения. Все с тая мисъл даваме понадолу извадки от съдебния протокол, с който се иска от султана утвърждение на присъдата „издадена срещу Левски.[91] Този документ най-добре осветлява геройското държане на Апостола пред съда, той е сам по себе си един великолепен паметник на величието на Левски. Документът носи дата 14 януари 1873 г.

„В първия и втория разпит Васил Левски заяви, че е родом от Карлово, баща му се казвал Иван, следвал е от седем години насам в сръбски училища, бил е в Букурещ, гдето е участвувал в организирането на разбойнишкия комитет, който след това се прехвърлил отсам, срещнал се е с четнишкия водител Хаджи Димитър и други организатори и понеже не одобрил техните нареждания и тогавашните им дела, върнал се е в сръбското военно училище. При организирането тогава на комитетска акция същият бил повикан в Букурещ от търговеца Дженович и присъствувал на състоялия се там комитет с лице открито, когато другите, дошли из разни места, имали покривало на лицата си, за да не се познават едни други, Левски бил посочен на присъствуващите и упълномощен да организира куриерската служба сред комитетите и да определи необходимите за познаването му от комитетските хора знакове и с такава задача бил изпратен в България. Снабден с пълномощни писма, той се вестил най-напред в Свищов и посетил Ловеч, Търново и Пловдив, гдето в определени кафенета показвал специални знакове, а вън от града, размахвайки бяла кърпа и свирейки с уста, раздавал на следващите го лица писмата, без те да знаят кой е той и как се казва и след това се върнал пак в Букурещ. Левски бил натоварен да донесе на тукашните комитети един проектоустав, в който всеки, след като записвал частното си мнение, го връщал пак обратно. Съгласно тия мнения бил коригиран от образувания комитет и печатан уставът, с който трябвало да се съгласуват издаваните общи нареждания. Същият бил определен за пренасяне насам този устав, но преминаването с толкова много екземпляри от устава, бидейки трудно, Букурещкият комитет го изпратил до Свищовския, а при идването на Васил Левски в този град били предадено нему и по същия начин, по който станало раздаването на първата поща, станало и раздаването и на тия екземпляри в Ловеч, Търново и Пловдив. В изпълнение на своята задача Левски прекарал малко време в тия места, посещавайки, без да бъде познаван от някого, многолюдните места и кафенета с цел да узнае и провери дали комитетският въпрос се е разучил или не и какво е произведеното от него впечатление, след което се върнал пак в Букурещ и останал там, този път

---

[91] В л. Т о д о р о в - Х и н д а л о в. Съдебното дело на В. Левски.— Зора, XVI, бр. 4673, 27. I. 1935. В протокола се срещат имена на лица и описания на събития, които тук няма защо да обясняваме подробно. Някои от имената са погрешни. При това Левски в някои случаи умишлено е заблуждавал съдебните власти. Нас в случая ни интересува само държането на Апостола. Нужни са обяснения само на две случки, където Левски се обвинява да ги е извършил. Първата е убийството на владишкия дякон в Ловеч, извършено през лятото на 1872 г. в Орхание от Д. Общи по заповед на комитета. Втората случка е убийството на един слуга в къщата на ловешкия чорбаджия Денчо, извършено от Левски. Той беше отишъл да вземе пари за комитета от Денчо, слугата се развика и пред опасността да бъде хванат Левски го уби с кама и сред бял ден избяга.

4—5 месеца, без да се вестява вече на отсамната страна. Преди обира на хазната Васил Левски преминал в Пловдив. Там той получил писмо от Букурещкия комитет, в което му се съобщавало за обира на отиващата за София хазна и за арестуването на едно лице на име Димитър. Ако по този повод — казвало му се в това писмо — бъдат арестувани и комитетски хора, той да побърза да даде веднага знак за въстание, разчитайки в такъв случай на помощта на големите войводи. Левски обаче намерил за неудобно да се вдига въстание по такъв един повод, смятайки обира на хазната за акт на разбойничество и това си мнение той съобщил на Букурещкия комитет, както и на тукашните комитети, отбелязвайки го на полученото от Букурещ писмо, вследствие на което първият поискал неговото дезавуиране и освобождаване от тази му работа. Поради туй Левски намислил да тръгне веднага за Цариград, за да разкрие от начало до край на главните държавни хора цялата тази работа и да признае своето престъпление и злодеяние. На път обаче за Цариград според неговите признания той бил хванат. В третото съдебно дирене Левски направи още една стъпка напред. Той заяви, че всички заповеди до отсамните комитети са били подписвани лично от него, че за да има единство в работите, той е упреквал даже и Букурещкия комитет за случайни негови погрешни постъпки, че разписките на събираните за сегашните нужди на комитетите пари ги е подписвал той сам, че е бил претрупан с комитетска работа, че е не познавал дори куриерите, които занасяли писмата му и че това ставало по предишния начин — по специален знак, без да се споменава и определя някакво име. При очна ставка на изворския куриер дядо Пею с Васил Левски, когато първият надълго повтори записаното в следственото дирене — как двамата са ходили в Ловеч, Пловдив и по селата и как в село Царацаво са отседнали в дома на Божил и Васил Левски му е взел поради прилика пътното тезкере и преминал отсам, *Левски призна това придружаване на Пею и заяви, че нему са се открили много хора, но не желае обаче да ги издаде, понеже не са работили с него* (к. а.). За намиращия се в бягство шивач каза само, че е член на комитета в Ловеч, че му са неизвестни имената на дошлите там трима ловчани и че е поискал да се срещне с търновеца Стефан Карагьозов, и след съгласието на този последния е щял да отиде на тази среща. Вследствие на една бележка на Букурещкия комитет, според която въпросният Карагьозов бил привърженик на правителството, той не се решил да замине затам, и че пловдивският лекар е отказал да приеме изпратеното му писмо. *Въобще Левски напълно отказа да посочи каквото и да било име и лице* (к. а.). Накрая само каза, че Иван Арабаджията от Царацово бил член на Пловдивския комитет. В четвъртото съдебно дирене Васил Левски, откривайки се още повече, говори за участието в тази работа на даскала в с. Тетевен. Той каза, че е видял веднъж комитетските хора в училището и на два пъти в състоялото се в хана събрание и като така, ако ги види, ще може да ги познае; че комитетът там е имал от по-рано инструкциите и затова направо кореспондирал с Букурещкия комитет, че *с Димитър през това време той се скарал, понеже последният не искал да даде сметка за събираните от него комитетски пари, че е оставил тетевенските работи в безпорядък и затова не знаел нищо за станалите по-сетне там работи* (к. а.). Повиканите на очна ставка членове на тетевенския комитет — хаджи Станьо и Петко Мильо — заявиха, че порано не са знаели нищо за комитета и че последният се основал и се пристъпило към събиране на пари след идването на Левски, който им донесъл и

прочел инструкциите и ги е заплашил. Повиканият също така на очна ставка даскал Иван заяви, че още при идването си за пръв път в училището Левски е основал комитет, а Марко Бончев — че Васил Левски им е донесъл и прочел „вестник" и ги поканил да влязат в комитета. И двамата заявиха, че не са знаели преди туй що е комитет. Синовете пък на хаджи Иван казаха, че дяконът е отишъл в техния дом и наредил там събрание. *При наличността на такива свидетелства, виждайки най-после, че е невъзможно да продължава да отказва имена и прикрива истината, Левски се задоволи да заяви ясно и без забикалки, че от арестуваните хора няма да посочи нито едно име* (к. а.). За видрарските комитетски хора, както и за ловчанлията Марин, за които знаеше, че са под арест и следствие, каза само, че са членове на комитета. В петото съдебно дирене Васил Левски отрече някои от предишните си признания и понеже взе да се държи пак както и в миналото заседание, стана нужда да се повика на очна ставка Димитър, който приповтори казаното в следственото дирене за Левски. Благодарение на неколкократното и настоятелно разпитване на тия двама Левски след големи усилия призна най-после, че той е дал заповедта за убиване дякона — заместник [на] владиката. При очна ставка с повикания Анастас от Плевен се прочетоха повторно показанията, дадени при следственото дирене от този последния, но Левски отрече пак пасажите, гдето се посочват имена. Същият отрече също така да е автор на убийството [на слугата], за което каза, че получил от Ловчанския комитет писмено съобщение, че нападението на къщата в Ловеч било извършено от трима души, облечени в арнаутски червени дрехи, и с предупреждение да не се връща в Ловеч, понеже като чужденец [не местен] може да привлече подозрението на властта. Повикан на очна ставка, Доне Ваньо, който при съдебното дирене призна да е придружил Левски в тази работа, приповтори как по искане на Левски и по своя частна работа е ходил в Ловеч и чрез посредничеството на Лукан се е срещнал в плевнята на една къща с него и преоблечен от този последния в червени дрехи, прескочили двамата през оградата в една къща и как, след като претърсили къщата, почакали връщането на стопанина, но [вместо него] дошъл слугата на последния, който, щом забелязал Левски, започнал да вика и Левски го хванал веднага за яката, завлякъл го вътре и с кама го мушнал в корема и го убил, след което прескочили в лозята, гдето Левски се преоблякъл, оставайки дрехите си на него. Левски отрече не само това показание на Доне Ваньо, той отказа въобще да е имал каквато и да е среща с него в Ловеч. В шестото съдебно дирене Левски обясни постановленията и силата на комитетските инструкции. Раздадените чрез Васил Гложанлията и Сава Миладинов писма били подобни на инструкциите на Букурещкия комитет и нареждали проверяването на предаваните [от Левски] на този комитет твърдения, че посещаваните от него места били наклонни към въстание, че настроението у народа не било еднакво: интелигентите и търговците отбягвали да искат права чрез оръжие, а само селяните донейде като онеправдани отивали, към която страна ги теглят; одеските пък българи се стараели, както и по-рано, да изпращат тук „хайдути", за да нарушат за политически цели спокойствието на страната. От горните подробности и резюмирани признания, както и от показанията на арестуваните „убийци" се вижда, че поменатият дякон Васил Левски е навлизал в България с цел да предизвика населението към въоръжено въстание срещу Османската империя за придобиване права, че същият е пристъпил към изпълнение на разни престъпни деяния заедно с едни разбой-

ници, събрани под негово лично председателство, че е държал, *достойно изпълнявайки поетите си задължения* (к. а.), на събраните в селските училища селяни речи и е подстрекавал населението и местни жители към въстание, разпространявал е печатни листове, наречени инструкции, а конкретен резултат от тия подстрекателства е образуването на разни смутителни комитети и куриерства и събирането на много парични помощи за купуване на оръжие. Същият, освен че е дал на Димитър заповед за убийството в Ловеч на дякона — заместник на владиката, влязъл е в къщата на един ловчански чорбаджия, за да събере насилствено помощи за комитета и през време на този престъпен акт, „за да не бъдат хванати", убил с кама слугата, който се опитал да извика. От заловената архивна преписка се установяват също така смутителните писмени връзки на Васил Левски със събраните с престъпна цел в Сръбско и Влашко разбойници и смутители, ставайки по този начин източник и виновник на една престъпна акция, подвеждаща под удара на закона ония българи, способни да смутят спокойствието на България.

Както се вижда, Левски беше поставен винаги пред свършения факт на издайничеството — всички преди него бяха издавали, а и в очите му издаваха. При това пред него изтърсиха един чувал с документи и писма — дова беше архивата на Централния комитет в Букурещ, архивата на Карателов, която турското правителство сполучи да добие с подкуп на един чиновник в сръбското букурещко консулство, комуто тя беше оставена на съхранение. Левски обаче удържа докрай.

Съдебната комисия го осъди на смърт съгласно чл. 55, 57, 66 и 174 от имперския закон като подстрекател към въоръжено въстание и убиец на слугата в Ловеч.

На 6 февруари 1875 г. [92] Левски увисна на бесилката зад черквата „Св. София". През нощта той си беше разбил главата в стената на затвора и на бесилката палачът покачи един полумъртъв труп — най-добрия и най-велик син на България.

[92] Всички дати, които се срещат в статията, са по стар стил.

КЪМ ИЗЯСНЯВАНЕ РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ НА ЙОРДАН СТОЯНОВ ПРЕЗ 1872—1873 Г.*

1. В редица документи за българското национално революционно движение, произхождащи от есента на 1872 г., се говори за един комитетски деец, скрит зад псевдонима *Фердинанд или Георги Стефанов — Фердинанд.*[1] Той се споменува с името *Георги Фердинанд* и в литературата.[2]

На този комитетски деец била поверена от Българския революционен комитет в Букурещ важната задача да занесе в България решенията на комитетското ръководство във връзка с опозицията на Д. Общи и Ан. Попхинов срещу Левски.[3] Него Л. Каравелов препоръчва на Апостола за помощник.[4] Нему Д. Общи, Г.-Изворският и Етрополският революционни комитети издават пълномощно писмо, за да работи в „окръжията Сливенско и Осман-Пазарско"[5].

В научната литература има опити за отъждествяване на псевдонима Фердинанд предимно с председателя на Етрополския комитет Т. Пеев.[6] Това отъждествяване стана неприемливо, след като бе издадено в български превод съдебното дело на Левски и неговите сподвижници. От показанията на подсъдимите се видя ясно, че в случая имаме две различни лица.[7]

---

* ГСУ ФИФ, т. LI, кн. 2, 1957, с. 3—13.

[1] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела и извори. Т. I. С., 1929. с. 381—383, писмо от Л. Каравелов, Букурещ, до В. Левски, България; с. 561—562, писмо от орханийци до радомирци, кюстендилци и пр.

Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи из турските архиви. Под ред. на Ал. Бурмов. С.,1952. с. 73—76, разпит на Анастас Попхристов, 26. X. 1872 г.; с. 79, разпит на даскал Иван, 26. X. 1872 г.; с. 124—126, разпит на Анастас от Плевен, 13. XII. 1872 г.; с. 157, разпит на Димитър от с. Голям Извор, 24. XII. 1872 г.

[2] Г. Димитров. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. II. Пловдив, 1896. с. 355. Димитров казва по спомени на съвременници, че след обира на пощата в Арабаконак на Георги Фердинанд, котленец, били пратени пари да закупи оръжие.

[3] В. Левски и неговите сподвижници пред турския съд, с. 76, 124—125, 157—158. Срв. у И в. Унджиев. Васил Левски. Биография. С., 1945. с. 572—575.

[4] Страшимиров. Васил Левски, с. 383, писмо от Л. Каравелов, Букурещ, до Левски, България.

[5] Там, с. 561—562. Страшимиров отъждествява погрешно псевдонима Сюлейманоглу Дауд с комитета в Орхание. Този псевдоним е на комитета в с. Голям извор, както установи Унджиев. Пос. съч., с. 1060—1063.

[6] Страшимиров. Васил Левски, с. 561—562; Унджиев. Пос. съч., с. 541.

[7] В. Левски и неговите сподвижници пред турския съд, с. 74, показания на Анастас Попхристов; с. 157, показания на Димитър от с. Голям извор: на събранието, свикано в Тетевен, присъствуват едновременно и Фердинанд, и Т. Пеев.

Всичко това задължава изследвачите на революционната епоха да решат въпроса за разкриване на псевдонима Фердинанд и да проучат неговата революционна дейност с оглед към цялостното изясняване на историята на българското национално-революционно движение.

Именно на тази задача е посветена настоящата малка студия. Тя не е и не може да бъде изчерпателна, тъй като документалните данни понастоящем са твърде оскъдни. Важното е да се постави началото.

2. Данните, с които разполагаме, сочат определено, ча зад псевдонима Фердинанд се крие *Йордан Стоянов*, котленец, син на сестрата на Г. С. Раковски Неша.

За отъждествяването на Фердинанд с Йордан Стоянов имаме преди всичко свидетелството на съвременника и участника в революционното движение Георги Димитров. Той нарича Стоянов Фердинанд[8] вероятно по показанията на съратниците и другарите му в Сливенско и Котленско, които е разпитвал през 80-те години на миналия век.[9]

На второ място, за отъждествяването на Фердинанд със Стоянов свидетелствува обстоятелството, че през есента на 1872 г., вероятно към средата на октомври, Фердинанд получил препоръка от Изворския, Тетевенския и Европолския комитети и от Д. Общи да работи в Сливенско и Котленско с уговорката да получи по-сетне пълномощно от Левски, който в момента отсъствувал;[10] на 15 ноември, както ще се види по-нататък, Левски действително издал пълномощно на Стоянов за същите места.

На трето място, за отъждествяването на Фердинанд със Стоянов свидетелствува съобщението в показанията на Ан. Попхинов пред турския съд за това, че Фердинанд говорил през есента на 1872 г. пред група комитетски дейци в Тетевен за намерението си да отиде в Сливен.[11] И наистина, след като преседял известно време в Тетевен, той заминал.[12]

В спомените на Хр. Иванов Големия се говори за един племенник на Раковски, който се явил през есента на 1872 г. в Търново и след това заминал за Сливен.[13] „Подир малко дохожда, казва Иванов, на С. Раковскаго сестриното момче, което носи препоръка до нази и иска да го препоръчаме до Сливен и Котел и да го препратим дотам.“ Търновци натоварили със задачата

---

[8] Г. Димитров. Пос. съч., с. 368: „Четата на Йордана (Фердинанда) Стоянов и Стоян Вълков Кулаксъза.“

[9] Тук трябва да се подчертае, че Димитров, както се каза по-горе, бел. 2, е узнал от разпитите си във връзка с обира на арабаконашката поща, че Георги Фердинанд е котленец. Димитров, който знае, че Стоянов се наричал още Фердинанд, не е съобразил, че този котленец, Георги Фердинанд, е пак Стоянов. Независимо от недосещането на Димитров обстоятелството, че спомените сочат Георги Фердинанд за котленец, е още един аргумент за отъждествяването му с Йордан Стоянов.

[10] Страшимиров. Васил Левски, с. 561—562. При обнародването на документа е изпуснато името на Тетевенския комитет — Дервишоглу Мехмед Кърджалъ.

[11] В. Левски и неговите сподвижници пред турския съд, с. 125: „Той каза, че ще замине за Сливен.“

[12] Пак там, с. 73—75: Фердинанд престоял в Тетевен 6—7 дни (с. 73), 7—8 дни (с. 73—75); също и с. 79: „Георги миналата седмица мина отсреща.“ Ив. Лилов, който дава тези показания, не е знаял накъде е отишъл Фердинанд или пък иска да скрие неговото заминаване за Сливен, та затова твърди, че заминал за Румъния.

[13] БИА—ДБКМ, II В, 1021, с. 156—161, спомени на Хр. Иванов Големия.

да придружи племенника на Раковски своя член Хр. Караминков (Халачето, Бунето), който изпълни поръчението.[14]

Друг сестрин син на Раковски, който да се намира в това време в България, и то като комитетски деец, няма, В случая дума може да става само за Йордан Стоянов.

3. Тук ще трябва да се кажат няколко думи за опита на Страшимиров да отъждестви Фердинанд с Т. Пеев, още повече, че този опит бе повторен в последно време от Ив. Унджиев, биографа на Левски.[15]

Като обнародва препоръчителното писмо за Фердинанд, дадено от Орханийския и Етрополския комитет и от Д. Общи, Страшимиров обяснява под линия, че Фердинанд е Т. Пеев и че под „окръжията Сливенско и Осман-Пазарско" „трябва да се разбира: Радомирско, Кюстендилско, Македония и пр."[16]. Отъждествяването на Фердинанд с Пеев и на Сливенско и Османпазарско с Радомирско, Кюстендилско и Македония се дължи на обстоятелството, че Пеев на няколко пъти настоява пред Левски да даде, нему и на Общи, пълномощно за работа в Югозападна България.[17] Така е обосновано отъждествяването на Фердинанд с Пеев и в книгата на Унджиев.[18]

Страшимиров не е разполагал с данните от съдебното дело на Левски, гдето, както се каза по-горе, Фердинанд и Пеев са разграничени ясно. Но ако той се беше съобразил с писмото на Каравелов до Левски от първата половина на ноември, което сам обнародва,[19] нямаше да допусне такова произволно отъждествяване. Защото в писмото на Каравелов лицата Т. Пеев и Фердинанд са строго разграничени: за Пеев се казва, че е останал в Румъния[20] и че псевдонимът му е Мирчо, а за Фердинанд се говори, че е заминал за България. Не може едно и също лице да стои в Румъния и едновременно с това да е заминал за България. Що се отнася до отъждествяването, което прави Унджиев, въпреки че е разполагал с превода на съдебното дело на Левски, то явно е направено под влиянието на Страшимиров, без да е проявена необходимата критичност.

Впрочем Страшимиров не изглежда да е бил напълно убеден в отъждествяването на Фердинанд с Т. Пеев, щом в показалеца на книгата си приписва този псевдоним и на Пеев, и на К. Пасков.[21]

---

[14] Срв. У н д ж и е в. Пос. съч., с. 574—575. Унджиев се досеща, че Фердинанд е сестреникът на Раковски, без обаче да прави опит да установи кой именно е той.

[15] У н д ж и е в. Пос. съч., с. 541.

[16] С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 562.

[17] Пак там, с. 361—362, писмо от Т. Пеев (Бочукоглу), Етрополе, до В. Левски, 18. VII. 1872 г.; с. 365—367, писмо от Т. Пеев (Бочукоглу), Етрополе,до В. Левски, 25. VII. 1872 г.; с. 372—375, писмо от Т. Пеев (Бочукоглу), Етрополе, до В. Левски, 6. VIII. 1872 г.

[18] У н д ж и е в. Пос. съч., с. 540—541.

[19] С т р а ш и м и р о в. Цит. съч , с. 381—383. Страшимиров смята, че писмото е от края на окт., без да види, че то е отговор на телеграмата на Левски от 29 окт. (вж. у С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 181, писмо от Левски до революционния комитет в Пазарджик) и на писмото на Левски от 30 окт. 1872 г. (пак там, с. 182—184).

[20] Както е известно, Т. Пеев бил изпратен в Румъния от турската власт, чието доверие бил спечелил, да търси обирачите на арабаконашката поща. Той не се завърнал в България, а останал в емиграция.

[21] С т р а ш и м и р о в, Васил Левски, с. II в края на книгата.

4. И тъй Фердинанд, или Йордан Стоянов, преминал от Румъния в България в първите дни на октомври 1872 г.[22] Той се движел по конспиративния канал Турну Магурели—Никопол—Плевен.[23] В Плевен той се явил при Анастас Попхинов, пред когото се представил с името Георги Стефанов—Фердинанд.[24] Попхинов нает кола и завел госта си в Тетевен, в къщата на Д. Мръвков. След това Стоянов—Фердинанд отседнал в хана на Станьо Хаджиивановв[25], гдето престоял няколко дни.[26]

Пред Попхинов Стоянов—Фердинанд заявил, че е пратен да образува комитети в България и да види какво е свършил Д. Общи.[27] Той търсел Левски[28], който по това време се намирал в Южна България. Със себе си Стоянов носел писмо от БРЦК в Букурещ. Той го прочел пред едно събрание на комитетски дейци в Тетевен, на което присъствували Ан. Попхинов[29], Д. Общи, тетевенците Петко Милев, Марко Йончев и Иван Лилов, Дим. Крачунов—Стамболията от с. Голям извор, Т. Пеев и брат му Хаджията от Етрополе.[30] В писмото, подписано от секретаря на БРЦК К. Цанков, се порицавал Д. Общи за държането му спрямо Левски.[31]

Осведомил главните дейци в местата, гдето действувал Д. Общи, за становището на БРЦК във връзка с възникналите тук недоразумения, Стоянов—Фердинанд се сдобрил с препоръчително писмо от Общи и комитетите в с. Голям извор, Етрополе и Тетевен, за което вече стана дума, и заминал за Сливен,[32] за да се отдаде на революционна дейност в околностите на родния си край.

5. В първия том на своята „История на Априлското въстание“ Д. Т. Страшимиров обнародва едно „пълномощие“, дадено от Левски на Таньо Стоянов в Сливен, с дата 15 ноември 1872 г.[33] Левски препоръчва носителя на пълномощието за „искрен деятел и постоянен работник за постижението светата ни народна цел — освобождението на милото ни отечество България“ и го натоварва да работи и действува в Джумайско, Осман-Пазарско, Ха-

---

[22] В. Л е в с к и и неговите сподвижници пред турския съд, с. 73: в показанията на Ан. Попхристов от 26 окт. 1872 г. е казано, че Фердинанд пристигнал в Плевен преди 17 дни, т. е. на 9 окт.

[23] Пак там, с. 73: в показанията си Попхристов посочва, че брат му Данаил е изпратил от Румъния Фердинанд, за да се срещне с Общи. А Данаил Хр. Попов, който живеел в Т. Магурели, бил началото на канала към България.

[24] Пак там, с. 74, 76, 124; с. 79, 157.

[25] Пак там, с. 73, 124—125: Попхинов и Фердинанд заминали за Тетевен на следния ден, т. е. на 10 окт.

[26] Пак там, с. 73: 5—6 дена, с. 74—75: 7—8 дни.

[27] Пак там, с. 74.

[28] Пак там, с. 125.

[29] Пак там, с. 74, 125: Попхинов говори като човек, който е присъствувал на събранието.

[30] Пак там, с. 74, 125, 157. По думите на Попхинов (с. 74) събранието станало „миналия петък“. Показанията на Попхинов са от 26 окт., следователно събранието е могло да стане на 13 или 20 окт., петък. Понеже, от друга страна, Фердинанд, който пристигнал в Тетевен на 10 окт., е престоял там 7—8 дни, събранието трябва да е станало на 13 окт.

[31] Пак там, с. 125, 157.

[32] Ф е р д и н а н д е напуснал Тетевен към 19 окт. 1872 г., като се имат пред вид твърдението на Попхинов, че той престоял тук 7—8 дни (В. Л е в с к и и неговите сподвижници пред турския съд, с. 74—75), и показанията на Ив. Лилов от 26 окт. 1872 г. (пак там, с. 79), според които Фердинанд заминал „миналата седмица“.

[33] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. История на Априлското въстание. Т. I. Пловдив, 1907. с. 178.

джиоглу-Пазарджишко[34] и в Котленската околност: Медвен, Градец, Жеравна, Ичера, като съставя частни революционни комитети според устава". По думите на Страшимиров това пълномощие, намерено в архивата на Сливенския революционен комитет, не било оригинал, а препис, направен от М. Г. Греков[35], учител през 1872—1873 г. в Сливен и деен комитетски член.

Една година след това Страшимиров обнародва друг вариант от пълномощието[36] ,постъпил в архивните сбирки на Етнографския музей в София.[37] Този вариант, писан от ръката на Левски, не се различава съществено от първия — само при изброяването на местата, гдето ще действува упълномощеният, е включена и Провадийска околия, а липсва името на с. Ичера; срещат се освен това и дребни стилни различия.

Две десетилетия по-късно Страшимиров обнародва отново втория вариант, като добави една изпусната в предишното издание бележка на Левски в края на документа, отнасяща се до пълномощно, дадено на Иван Муратооглу Афъзаа в Тулчанско окръжие.[38]

В последно време проф. Хр. Гандев намери в Шумен трети вариант на пълномощието,[39] излязъл също изпод ръката на Левски и почти напълно сходен с преписа на Греков. От начина на написването и от всички други данни, които характеризират документа (той е написан на бланка на БРЦК, ударен му е печатът на комитетът и пр.), може да се заключи, че това е именно екземплярът, връчен на упълномощеното лице, че от него е направен преписът на Греков и че вторият вариант е чернова на Левски.

Въз основа на публикациите на Страшимиров в литературата се бе установило твърдо гледището, че пълномощието е издадено на Таньо Стоянов.[40] От това се правеха и съответните заключения за дейността на този сливенски революционер.

Пръв се усъмни в това, че Левски е упълномощил Таньо Стоянов да действува от името на комитета, проф. Ст. Каракостов.[41] Той сметна, че в случая имаме „твърде прибързан извод", тъй като датата на арестуването на Таньо Стоянов — септември или октомври 1872 г. — предхожда датата на пълномощието — 15 ноември 1872 г. Очевидно Левски не е могъл да издаде пълномощно на един арестуван вече от властта комитетски деец, когото очаква тъмница или заточение. В случая Каракостов се позова на свидетелството на М. Поплуканов, според който Таньо Стоянов бил арестуван на 15 октомври,[42] и на съобщението на в. „Независимост,"[43] в което за дата на арестуването на Т. Стоянов се сочи 17 септември 1872 г.

---

[34] Т. е. Търговищенско. Омуртагско и Толбухинско.

[35] С т р а ш и м и р о в, История на Априлското въстание. I. с. 177,

[36] Д. Т. С т р а ш и м и р о в. Архив на възраждането. Т. I. С., 1908, с. 71—72.

[37] Днес в БИА—ДБКМ, II А, 8080.

[38] С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 263—264.

[39] Благодаря сърдечно на проф. Гандев за съобщението му и за възможността да се запозная с фотоснимката.

[40] Вж. напр. по-новите работи на: А л. Б у р м о в. Български революционен централен комитет. С., 1943. с. 72; У н д ж и е в. Пос. съч., с. 603, 607.

[41] С т. К а р а к о с т о в. Диарбекирски заточеници. С., 1946. с. 188—191.

[42] С т р а ш и м и р о в. Васил Левски, с. 658. В същност Поплуканов изрежда заточениците във връзка с обира на пощата в Арабакоиак, като изтъква, че те са арестувани на 15 окт. 1872 г. Към тях той е прибавил и имената на арестуваните по провала от май 1873 г. в Южна България, като най-накрая слага и Таньо Стоянов. Следователно датата 15 окт. 1872 г. не може да се отнася до арестуването на Т. Стоянов.

[43] Н е з а в и с и м о с т, IV, бр. 32, 25. V. 1874 г.: „На 10 април в Диари-Бекир пристигна едно младо българче, което няма още двайсет и пет години и което е родом

Поради различието в съобщенията на Поплуканов и в. „Независимост“ съмненията на Карастоянов се нуждаят от допълнителна аргументация. Тя обаче става излишна, ако се хвърли поглед в черновата на Левски и в откритията от проф. Гандев вариант: и на едното, и на другото място името на упълномощения е написано ясно и определено *Јо Стоянов*, а не Т. или Таньо Стоянов. Неизвестно как Страшимиров е прочел двете букви — йота и о — като главно Т, въпреки че е работил с документа на два пъти — и през 1908, и през 1929 г. Вследствие именно на тази грешка при разчитането се е получило името на Т. Стоянов.

И така пълномощието, издадено от Левски в Сливен на 15 ноември 1872 г., не е било предназначено за Таньо Стоянов, а за друг революционен деец, чието име е започвало с *Йо*, а презимето му било Стоянов. Този революционен деец не може да бъде друг освен Йордан Стоянов, който по това време, както вече се изтъкна по-горе, е отишъл в Сливен.

6. Какво е извършил Стоянов в местата, в които бил упълномощен да работи — засега е невъзможно да се установи поради липсата на каквито и да било данни. От спомените на Хр. Иванов Големия се разбира, че Стоянов е прекарал в Североизточна България до края на април и началото на май 1873 г. Иванов именно разказва, че когато той и председателят на Търновския комитет Ив. Хаджидимитров били на панаира в Ески Джумая, при тях се явил Стоянов и поискал съдействието им, за да замине за Румъния. Двамата търновски дейци го препратили[43а] вероятно през Русе.

Като се има пред вид, че Джумайският панаир се откривал на 1 май, преминаването на Стоянов в Румъния трябва да е станало през първите дни на месеца.

На 11 и 12 май Стоянов бил вече в Букурещ и участвувал в общото събрание на БРЦК, което трябвало да взема мерки за съживяване на комитетската дейност, разстроена след смъртта на Левски. На събранието освен Л. Каравелов и П. Хитов участвували още Г. (Ол.) Панов, Ст. В. Софийски, К. С. Котелски (брат на Стоянов) и Н. Ганчев от Стара Загора, представител на комитетите в България.[44]

В протокола на заседанията на това събрание Стоянов се е подписал с името И. С. Горски.[45] С това име се подписва той и по-нататък.[46]

7. В Букурещ Стоянов се сближил със Стоян Велков Софийски, бивш четник от четата на П. Хитов през 1867 г.[47] Двамата реши-

---

из Сливен. Името му е Таньо Стоянов. Таньо е бил затворен още в 1872 г. на 17 септември, разбира се, че пак за „кумичин“ или за „кометин“ хатър, в Сливен, а сега осъден на вечно заточение в Диари-Бекир. Диарибекирските православни араби му станаха поръчители и пуснаха го из затвора.“

[43] БИА—ДБКМ, II В, 1021, с. 183: „Додето бях ази в Джумаята, дойде на Раковски сестринът му син, който ходеше предпазливо, който го изпроводихме от Търново за Сливен, обади ни се тайно и ни поиска помощ, който ще замине за Влашко за работа, според длъжността си. Ний я изпълнихме и му дадохме помощ, и го проводихме.“

[44] Бурмов. Пос. съч., с. 110—114.

[45] БИА—ДБКМ, ф. 5.

[46] БИА—ДБКМ, II А, 7327, разписка за получени пари от С. В. Софийски, Н. Ганчев и И. С. Горски, 15. V. 1873 г.; Страшимиров. Архив на възраждането. I. с. 488, писмо от И. С. Горски и Ст. В. Софийски, Галац, до П. Хитов, Белград, 19. V. 1873 г.

[47] Ст. Велков (Софийски). — Поборник-опълченец, г. I, 1898, кн. 7—8—9, с. 17—19; Страшимиров. Васил Левски, с. 664—667, бележки на П. Хитов за Ст. В. Софийски.

ли да минат в България и да прекарат лятото на 1873 г. с чета в Стара планина.[48]

Софийски се гласял отдавна да иде в Балкана,[49] но плановете му не успявали поради господството в революционната организация на тактическите схващания на Левски, който бил решителен противник на четите. Сега, след смъртта на Апостола и след провалите във вътрешната революционна организация през есента 1872 и през пролетта 1873 г., БРЦК отстъпил от тактическите завети на Левски.[50] Той се съгласил с настояванията на Софийски и Стоянов да минат в България. Нещо повече, той ги снабдил със средства за тази цел.

На 15 май 1873 г. Софийски, Стоянов и Н. Ганчев получили от касиера на БРЦК сумата 10 турски лири.[51] На Ганчев била дадена само една лира, а другите задържали Софийски и Стоянов.[52]

На 16 май бил подписан протоколът на заседанията от 11 и 12 май.[53] Вероятно още същия ден Стоянов и Софийски заминали за Плоещ, където получили малка парична помощ от членовете на местния революционен комитет.[54] На 19 май те били вече в Галац. Тук също били подпомогнати от някои членове на комитета и заменили два стари револвера с един нов.[55] На другия ден, 20 май 1873 г., те потеглили за България.[56]

За дейността и съдбата на Стоянов и Софийски в България разполагаме с твърде противоречиви данни. Те произхождат от едно писмо на Р. Атанасов от Галац до П. Хитов в Белград, с дата 8 януари 1874 г.[57] и на второ място от спомените на някои съвременници.[58]

Трябва веднага да се каже, че между сведенията на Р. Атанасов и тези на спомените има съществени различия.

Според Р. Атанасов Стоянов и Софийски заминали от Галац за Кюстендил и се установили за известно време в гр. Осман-Пазар. Като разбрали, че властта е влязла в дирите им, Софийски предложил на Стоянов

---

[48] Страшимиров. Васил Левски, с. 667, бележки на П. Хитов за Ст. В. Софийски: „Но Стоян предварително беше решил още през зимата с Йордана, на Раковски сестрин син, да съберат една четица и да вървят за в България."

[49] Страшимиров. Архив на възражданието. I. с. 486—487, писмо от С. В. Софийски, Букурещ, до П. Хитов, Белград, 21. III. 1872 г. (у Страшимиров погрешно 1873 г.); с. 481—482, писмо от С. В. Софийски, Букурещ, до П. Хитов, Белград, 30. IV. 1872 г.; с. 482—483, писмо от С. В. Софийски, Плоещ, до П Хитов, Белград, 27. XII. 1872 г.; с. 483— 84, писмо от С. В. Софиийски, Плоещ, до П. Хитов, Белград, 6. I 1873 г.; с. 484—486, писмо от С. В. Софийски, Плоещ, до П. Хитов, Белград, 6. II. 1873 г.: „Аз ще ви моля със какъвто начин да идеме таз пролет в Стара планина, защото доста е срамота за нас, като седиме във Влашката земя и в Сърбия, а нашите братя страдат в неприятелските ръце и лежат в тъмните тъмници. . ."

[50] Ал. Бурмов. Пос. съч., с. 113—114.

[51] БИА—ДБКМ, II А, 7327.

[52] Страшимиров. Пос. съч., с. 488, писмо от И. С. Горски и С. В. Софийски, Галац, до П. Хитов, Белград, 19. V. 1873 г.

[53] БИА—ДБКМ, ф. 5.

[54] Страшимиров. Пос. съч., с. 488, писмо от И. С. Горски и С. В. Софийски, Галац, до П. Хитов, Белград, 19. V. 1873 г.

[55] Пак там.

[56] Пак там.

[57] Страшимиров. Пос. съч., с. 297—299.

[58] Тези спомени са събрани и систематизирани от Г. Димитров. Пос. съч., с. 368—369. Те са повторени в цитираната вече статия за Стоян Велков Софийски. — Поборник-опълченец, с. 17—19.

да бягат, обаче последният отказал. Тогава Софийски избягал сам, достигнал в Котленския балкан и тук се присъединил със съдействието на шопите, които работили дъски, към една чета, действуваща по тези места. Като видял на сутринта, че другарят му го е напуснал, Стоянов също оставил Осман-Пазар и се укрил в Котел. След няколко дни той излязъл с един котленец, негов роднина, в планината и пак с посредничеството на шопите се присъединил към споменатата чета.

Тази чета била минала в България през Галац преди заминаването на Стоянов и Софийски за Кюстенджа. Четниците, от една страна, и Стоянов и Софийски, от друга, нямали споразумение помежду си, макар че едните знаели за намеренията на другите и обратно.

В Котленския балкан дошли и две сливенчета, които се присъединили към четата. Така четниците станали 8 души.

Четата била преследвана от потери, с които имала няколко срещи. Между другото тя разбила една турска разбойническа банда и взела от нея 120 хиляди гроша.

В дебрите на Балкана четата се срещнала и с три български хайдушки дружини, войвода на една от които бил известният в Североизточна България хайдутин Край Андрей.

В края на лятото четниците решили да отидат в Сърбия. За водач бил определен Софийски, който веднаж бил минавал по планината в направление към Сърбия. Двамата сливенци се прибрали да зимуват в родния си град, така че към запад потеглили само 6 души.

Из пътя си четата срещнала много потери, но не претърпяла никаква вреда от тях. Като минали р. Искър, в Златишко, четниците осъмнали една заран в полето, в някакъв камънак. Те останали тук през деня, тъй като до планината имало два часа път. Софийски бил оставен на стража. Той заловил един местен жител („шоп"), който му се представил като помагач на Хитовата чета. Софийски му доверил и го помолил да донесе хляб за четата. Когато войводата разбрал това, той извикал „Изгубени сме!" и заповядал на четата да поеме пътя към планината. Предвижданията на войводата излезли прави — скоро се появила потеря, в състава на която имало и конници. Куршумите на потерята започнали да застигат четниците. Като видели, че ще бъдат заобиколени отвред, четниците се спрели в една кошара за овце, оградена с камъни, и тук се защищавали целия ден. В битката загинал един четник, а войводата и Софийски били ранени. Последният получил седем рани. Когато вечерта четата се измъкнала от обкръжението, останали живи само 4 души, между които и Стоянов. Те стигнали до Сърбия, а оттам преминали в Румъния. „Йордан [Стоянов] трябва да е на Турну Магуреле", заключава Р. Атанасов.

Според спомените Софийски и Стоянов образували чета, с която преминали Дунава през Галац и Исакча. В четата освен тях двамата влизали още Георги Беловеждов (Бялата вежда) от Сливен, Гено Ст. Грошев от Котел и Петко от Казанлък. Войвода на четата бил Софийски.[59]

На път към Балкана Стоянов и Софийски се отбили в Осман-Пазар, за да си намерят още някои другари. Тук те се установили в един хан. Подушени от властта, те избягали заедно в Котленския балкан, гдето се намерили с другарите си. Към тях се присъединили и други момци, та четата

[59] Според статията в „Поборник-опълченец", с. 18.

наброявала 25 души. Преследвана от много потери, тя била разбита в планината Мургаш или някъде към Тетевен.[60] Стоянов, Софийски и още двама техни другари (Гено Грошев и Петко) се скрили в една плевня в с. Зимевци, Искрецка околия. Предадени от един селянин, те били нападнати от потеря. Стоянов бил убит на място, Софийски и Петко били заловени, само Грошев успял да избяга. По-късно Софийски бил отровен в затвора, Грошев бил предаден в родния си град и обесен, а Петко лежал дълго време в тъмницата в Русе и сетне освободен.

Както се вижда, в някои точки сведенията на Атанасов и тези на спомените има такива съществени разногласия, че не е възможно те да се примирят и да се стигне до един общ извод, който да се доближава що-годе до историческата действителност. Затова тук изпъква закономерно въпросът за даване предимство на един от изворите — или на писмото на Атанасов, или на спомените.

Според мен такова предимство трябва да се даде на сведенията на Атанасов, изложени в писмото му до П. Хитов. Преди всичко те са най-близки по време на събитията — от тях ги делят не повече от пет месеца. На второ място, Атанасов е участник в изпращането на Стоянов и Софийски за България и е добре осведомен за минаването им през Дунава. На трето място, данните му за съдбата на четата са почерпани от самия й войвода. Разказът на последния съдържа подробности, които се потвърждават и от спомените, например за бягството на Софийски и Стоянов от Осман-Пазар или за ролята на „шопите" — дъскари.

Спомените са събрани приблизително след две десетилетия. Техните сведения са дадени от хора, които не са били преки участници в четата.[61] Те следователно не могат да претендират нито за автентичност, нито за точност.

8. В сведенията на Атанасов има известна неясност, що се отнася до мястото, гдето е станала последната битка на четата с потерите: както се казва по-горе, четата била разбита някъде в Златишко, след като минала р. Искър. На пръв поглед това сведение изглежда объркано. Ако се хвърли обаче поглед на картата, ще се види, че в действителност р. Малък Искър извира в Златишката планина, след което минава през Етрополе. Следователно тук именно, в северните склонове на Стара планина, западно от р. Малък Искър, е било лобното място на четата. Затова и някои от спомените твърдят, че битката е станала някъде около Тетевен. Този град действително се намира в близост до местата, за които става дума в сведенията на Атанасов.

Още по-голяма неясност има в сведенията на Атанасов относно съдбата на Стоянов. Пред вид на това, че след лятото на 1873 г. името на Стоянов не се среща никъде и че спомените единодушно говорят за смъртта му в похода на четата към Сърбия, твърдението на Атанасов, респективно на неговия осведомител, че Стоянов останал жив, изглежда твърде странно. То може да се обясни с това, че след битката в Златишко Стоянов наистина е останал жив и е пътувал известно време с войводата към Сърбия. Изглежда обаче,

---

[60] Г. Димитров. Пос. съч., с. 379, говори и за Мургаш, и за околността на Тетевен.

[61] Така напр. Г. Димитров. Пос. съч., с. 369, посочва, че данните му за четата са почерпани от разказа на Георги Спасов и Гено Стоилов от с. Желява, Софийско (родното място на Ст. В. Софийски), и от някои лица в Осман-Пазар (Омуртаг).

че някакво обстоятелство ги е разделило, та войводата е пристигнал жив във Влашко, а Стоянов и другарите му са били избити някъде в западната част на Стара планина. В това отношение трябва да се обърне внимание на твърдението на спомените за предателството в с. Зимевци, Искрецка околия, вследствие на което загинали няколко души от четата, в която участвувал и Стоянов.

9. Както се вижда, краткият преглед на революционната дейност на Йордан Стоянов през 1872—1873 г. разкрива редица страни от историята на българското национално-революционно движение. Сега вече е ясно кой е Фердинанд и каква е неговата роля в живота на вътрешната революционна организация, сега вече е несъмнено, че не Таньо Стоянов е бил упълномощен от Левски да действува като комитетски апостол в Североизточна България, а Стоянов, сега вече е хвърлена известна светлина върху подвига на четата, в която участвуват Стоянов и Софийски. Пред нас изпъква образът на един самоотвержен революционер, жертвувал живота си за осъществяване на великата идея на времето си — свободата на българския народ.

ОТЕЦ МАТЕЙ ПРЕОБРАЖЕНСКИ

*Материали за биография**

1. Шестдесет години вече от края на онази величава борба за духовното и политическо освобождение на българския народ, началото на която постави скромният хилендарски монах Паисий, и все още липсва едно подробно описание на събитията и дейците на тази тъй бурна епоха. Шестдесет години са нищо в безкрайния кръговрат на времето, но те са достатъчни да се забравят делата и имената на толкова труженици от предосвободителната епоха. Подробно описание и история на онова време липсва, три поколения измряха и онези, които бяха очевидци и съучастници в неравната борба с асимилационните стремежи на гръцкото духовенство и феодално-спахийската твърдина на Турската империя, не са вече между живите или пък паметта им не е в сила да задържи спомените и събитията. Ако искаме да запазим поне малкото останало, трябва да сторим това незабавно. Воден именно от тая мисъл и удивен от живота и подвига на *отец Матей Преображенски,* се заех с издирване на материали, които биха спомогнали да се уяснят всички страници от неговото земно битие.

Делото на отец Матей Преображенски на пръв поглед не е от тия, които създават епохи. Внимателното взиране и разтълкуване на историческите факти и събития непременно обаче ще ни доведат до съзнанието за огромната роля, която е играл скромният монах от манастира „Св. Преображение" и безподобният скитник от Ерусалим до Бесарабия и от Белград до Черно море. Достатъчно е да се има пред вид неговата дейност като писател, книжар, просветител, лекар и народен учител в широкия смисъл на думата и да се прецени делото му като първи организатор и агитатор в Търновския революционен окръг, който стои на второ място след Пловдивския както по организация, тъй и по изпълнение на въстанието през 1876 г.

При това дейността на отец Матей далеч надхвърля границите на Търновски окръг, за да се приплете с тая на най-великия апостол на освободителното ни дело Васил Левски, комуто той е един от най-верните другари.

Почти всички биографи на Васил Левски и изследователи на епохата на въстанията споменават по няколко думи и за отец Матей, като същевременно изказват пожелания някой да опише обстойно живота и делата му и съжаляват, че това още не е сторено. Пожеланията обаче са си останали и досега само пожелания. Още повече, че да се изучи тъй разностранната дей-

---

* Духовна култура, кн. 56, 1934, с. 182— 196; кн. 64, 1935, с. 233—240.

ност на един такъв скитник като отец Матей, съвсем не е лесна работа дори от техническата ѝ страна. Пречките, които срещнах при работата си, са неизброими и от всякакво естество. Едно, че писмените документи благодарение на неразбиране или нехайство са почти унищожени, а съвременници се срещат вече рядко, но и дейността на отец Матей, както по-горе забелязах, е толкова разностранна и местата, където той е оставил спомени, са тъй много, че е невъзможно всички да се обиколят. Материалите събирам от 1930 г. насам, посетил съм родното село на отец Матей с. Ново село, Търновско, гр. Русе, където е печатал книгите си, манастирите „Св. Преображение" и „Св. Троица" край Велико Търново, където той е живял, много села в Търновско, където има запазени за него живи спомени, и, най-сетне, срещал съм се с негови съвременници и преки участници в делото за политическото ни освобождение.

Освен това постарах се, доколкото това беше възможно, да прочета всичко, което се отнася до оная бурна епоха, и да събера всички възможни сведения за отец Матей. Кое откъде съм взел, съм указал под черта, в текста. Ползувах се и от архивата на г. Никола Бакев, учител-пенсионер, от с. Бяла черква, Търновско, който е съвременник на отец Матей, познавал се лично с него и се интересувал от живота му. Г. Бакев ми предаде свои записки-спомени за отец Матей, а тъй също и писма от Филип Симидов, деец от оная епоха, и Йордан П. Теодоров, член на съда, който разглежда делата на бунтовниците от Търновско през 1876 г.

Въпреки старанието си и предпазливостта, с която работих, дължа едно предупреждение: не съм имал за цел и не бих желал да обобщавам, да правя изводи и заключения. Ограничавам се само с последовно излагане на събраните материали почти в суровия им вид. Разбира се, това не значи, че не съм се справил с противоречията, които неминуемо се явяват в такива случаи, още повече, че досегашните историци на тогавашните събития проявяват „пълно безгрижие върху това, що се нарича дата" и точност. В края на краищата датата не е от толкова голямо значение, щом фактите, които имаме, са достоверни.

Ако успея да привлека вниманието на българските учени и писатели към тъй интересната и *разновидна личност* на отец Матей и ако успея да осветля една страница от българската история и спомогна за утвърдяване в паметта и съзнанието на бъдните поколения светлия лик на този безпримерно скромен народен деец, считам, че целта ми е постигната.

Ако времето и условията ми позволяват, някога ще се занимая по-подробно с дейността на отец Матей и ще се помъча да дам напълно критическо и научно изследване на делото и живота му.

Считам за приятен дълг да благодаря на бившата Великотърновска окръжна постоянна комисия в лицето на председателя ѝ г. Т. Бончев за насърчителното отношение към работата ми и паричната помощ, без която не би било възможно да обиколя местата, които трябваше да се видят. Не помалко благодарност заслужава и г. Никола Бакев за предоставените ми за използуване записки и писма. Накрая благодаря и на г. Кръстьо Главчев, учител в родното село на отец Матей с. Ново село, Търновско, за готовността и бързината, с която ми услужваше и доставяше материали.

2. *Търновски окръг: просвета и просветни дейци. С. Ново село: положение, минало и настояще. Потекло и рождение на отец Матей. В Дряновския и Преображенския манастири. Учителствуване. Света гора.*

Perpetuum mobile. Ерусалим. Русия. Влашко. Сърбия. Първата българска легия. Балкана и Бесарабските манастири.

Историята на атонския монах Паисий хвърли първата искра на народностно осъзнаване сред българите. Тя се оказа тъй живителна, че можа да запали дълготраен огън в душите им. Повикът за свестяване не остава без отзвук. Историята на Паисий тръгва от ръка на ръка, явяват се тук-таме учители и килийни училища, туря се начало на всеобщо пробуждане и просвета. Всичко това се осмисля, върши се преднамерено и с цел. Сръбското въстание (1805) и гръцкото (1821) завършват с успех. У българите се явява въпросът: коя е причината за успеха на Сърбия и Гърция — и отговорът идва от само себе си. Схваща се, че преди всичко е нужна просвета, която ще доведе до пълно народностно осъзнаване, което от своя страна неминуемо ще постави въпроса за политическата свобода.

Търновски окръг поради особеното си географско положение — през него минава пътят Цариград—Шипка—Русе—Влашко — и поради близостта си до Влашко и Русия първи подема зова на Паисий: когато този идва в България да разпространява историята си, негов пръв и най-велик ученик е Софроний от Котел, Търновски окръг. Малко по-късно от Котел излита авторът на „Рибния буквар" д-р П. Берон. Във Велико Търново се е родил и отраснал П. Р. Славейков, преписвач сам на Паисиевата история и ранен борец за духовна свобода. Най-сетне в 1835 г. В. Е. Априлов и Никола Палаузов турят основите на първото българско училище в Габрово, където отец Неофит тури край на килийното образование, като даде на ученето по-светски характер и въведе нова, по-модерна метода — взаимоучителната. В търновските села се явили учители също тъй твърде рано — в с. Мусина такъв имало в 1790 г.[1] Навсякъде имало общ духовен подем.

От друга страна, четите на Филип Тотьо (1867) и Хаджи Димитър (1868) минали през цялото протежение на Търновски окръг и събудили напълно жаждата за свобода, която и по-рано се проявявала: въстанието на капитан Никола през 1857 г. в Габрово и пр.

При такъв духовно-политически момент се родил отец Матей.

Родното място на отец Матей е с. Ново село (Новоселка според твърдението на едни).[2] Днес то се намира на главното шосе София — Арабаконак — Ловеч—Севлиево—Търново за Варна. Отстои на 25 километра западно от Велико Търново. Разположено е на един северен склон на Търновската планина, доста наведен. В миналото селото било разположено на около 2 километра западно от сегашното си място. Следи от старото поселище има много: гробища, черепи, опушени камъни, стари монети, а и името на местността — „Юрта" (дворове) — говори за това.

Причината за изместването, станало по думите на дядо Димо Добрев[3] към 1750 г., била постоянните нахлувания на турска войска, хазнатари и кърджалии, че дори и обикновени пътници, които ограбвали селото, тъй като то било разположено край важния за онова време път от Свищов — Габрово—Шипка за Одрин и Цариград. Измъчено от това, населението ре-

---

[1] Хр. Марков. История на деветтях дни в Дряновския манастир. Търново, 1912. с. 60.

[2] Н. Бакев. Записки. Същото твърди и М. Вачков. Отчет на читалище „Трезвеност". — Юбилеен сборник, с. 7.

[3] Разпитвах го през 1931 г. Разпитва го втори път и г. Кр. Главчев, учител в Ново село.

шило да се пресели на днешното място, което тогава било гъста, непроходима гора, пълна с блата и диви свини. Името на старото село не се помни. То доскоро имало запазени къщи на първите преселници на новото място.

Към 1800 г. селото брояло около 80—100 български и толкова турски къщи. През чумавата 1829 г. измира много народ и българските къщи останали 30—40.[4]

Преди Освобождението селото имало около 200 къщи, от които само 40 били български. След Освобождението много от турците се изселили в Анадола и мястото им заели преселници от Балкана. Днес селото брои 500 къщи, от които 60 турски. Жителите му към края на 1929 г.[5] са броили:

Българи мъже	1138	жени 1169	всичко 2307
Турци мъже	225	жени 242	всичко 467
Всичко мъже	1363	жени 1411	всичко 2774

В началото на XIXв.новоселчани имали българин свещеник.След смъртта му религиозните служби се извършвали от свещениците на околните села Гостилица, на юг, и Балкан махала, на югоизток. Службата се извършвала по къщите — черква нямало.

През 1847 г. се ръкоположил за свещеник Марин Генчев от Ново село, служил до 1881 г.

Към 1860 г. селяните си построили църква въпреки съпротивата на турците, които събаряли направеното. Станало нужда от султански ферман, който бил даден.

През 1872 г. била построена първата училищна сграда. До построяването ѝ обучението се водело в частни къщи, по килийната метода, от пришълци и местни учители. Първият учител се явил около 1840 г. Седял само една година. Името му не се помни. Редовно учители имало от 1857 г. нататък. Седели кой по една, кой по две години. Между тях бил и отец Матей. От 1872 г. обучението придобива светски характер. По същото време се основало и читалище.

Днес селото има първоначално училище и прогимназия, които се помещават в хубаво и голямо здание, което носи името на отец Матей, и турско училище.

Населението както в миналото, тъй и днес се занимава главно със земеделие и скотовъдство, а има и няколко занаятчии.

Отец Матей, светското име на когото е Моно, произхожда от големия и сега род *Сеизмоновци*. За прадедите му не се помни нищо. Знае се само, че дядо му се е наричал Къньо, а баща му Петър и че били много богати. Според едни[6] отец Матей се родил през 1827 г., а според други[7] — през 1825 г. През чумавата година родителите на отец Матей умрели и той останал кръгло сираче.[8] Имотът, който му оставили родителите, бил разпилян от роднини

[4] Това го разправя дядо Димо Добрев. Според Бачо Киро (Н. Начов. Бачо Киро Петров. С., 1910. с. 40) чумавата година била 1827 г. Дядо Димо Добрев е роден към 1850 г. и е единственият жив член на революционния комитет в Ново село, основан от отец Матей, а също и член на дружеството за постройка на хана-свърталище на комитетските хора, направен по почин на отец Матей.

[5] Тези са най-новите данни, които намерих.

[6] Хр. Марков. Цит. съч., с. 13.

[7] Пак по думите на дядо Димо Добрев.

[8] Според дядо Димо Добрев, отец Матей останал сирак 4-годишен, а според Хр. Марков — цит. съч., с. 3 — 10-годишен.

и малкият Моно тръгнал ратай по околните села.[9] Неволническият ратайски живот му дотегнал твърде скоро. При това природно интелигентен, той не можел да се помири лесно с положението си, та затова напуснал господаря си и се упътил към близкия Дряновски манастир.[10] Неизвестно по какви причини той се преместил в Преображенския манастир край Търново и станал там брат послушник.

След като стоял известно време в Преображенския манастир, където се научил да чете и пише, отец Матей, жаден да види свят и да научи нещо, заминал за Рилския манастир.[11] След това се завърнал пак в „Св. Преображение", навестявал често родните си, особено братовчеда си Моно Сеизмоноглу, учел децата. Сетне станал за малко време учител в с. Балван махала, съседно на Ново село. Към 1850 г. се явил в селото си вече монах и поискал от селяните да му направят постница в една пуста местност, което не станало.[12]

Недоволен от това и подтикван от любознателността си, той напуснал Преображенския манастир и се запътил пеш към Света гора.[13] В кой манастир е бил, не се знае. Знае се, че там преседял дванадесет години. Какъвто е бил любознателен, той и тук не останал без работа. Започнал да чете книги от богатите манастирски библиотеки, отдал се на ръчна работа и с особена жадност четял всичко, което можело да му даде сведения по механиката. Седейки вечер край брегове на Бяло море, той гледал безкрайната разлюляна шир на вълните, опивал се от техния плясък и пресмятал колко сила имат те и как тя стои неизползувана. Дълго време той кроил и смятал и най-сетне у него узряла идеята да направи на Бяло море воденица, която „сама да се върти". Дълго време той правил опити, строил модели, мъчил се и най-сетне, като не излязло нищо и като похарчил доста от спестените си пари, той, отчаян, измъчен и уморен, нарамил пак торбичката и се отправил към Ерусалим. Там не седял дълго време. Обиколил светите места и заминал за Русия, след това се озовал във Влашко и най-сетне в Сърбия. Тук неспокойната му душа намерила що-годе успокоение в новото дело, в което бил посветен. Точно в това време била сформирувана Първата българска легия в Белград, която имала за цел освобождението на България с помощта на Сърбия. Отец Матей се запознал с Раковски, сприятелил се с Левски и станал един от най-добрите и храбри членове на легията. Когато сърбите, подпомогнати от българската легия, изгонили турския гарнизон от Белград, отец Матей се сражавал храбро и бил ранен в крака, рана, която не зарасла до края на живота му. Известно е, че сръбското правителство се сдобрило с турското и бил сключен мир, по силата на който легията била разтурена. Тогава Раковски с почти всички легионери заминал за Влашко. Отец Матей обаче не достигнал дотам — той се прехвърлил в Балкана и цели две години скитал по горите като върл бунтовник или пък като скромен и одърпан калугер по бесарабските манастири.[14]

---

[9] По думите на дядо Кръстьо Колев Караиванов, 100-годишен, от с. Ново село. Разпитвах го през юни 1931 г.

[10] Пак по негови сведения.

[11] Също.

[12] По думите на дядо Димо Добрев.

[13] Хр. Марков. Цит. съч., с. 14.

[14] Ст. Заимов. Васил Левски Дяконът. Кратка биография, написана по повод откриване на паметника, С., 1895, с. 57. Хр. Марков. Цит. съч., с. 13. Н. Кара-

3. *Отново в България. Втори опит за perpetuum mobile. Книжар, лекар и механик. Радетел за преуспяването на училищното дело. Читалищен деец. Борба против протестанти и католици. Първи проповеди за освобождение.*

Уморен от скитания, изнурен от мъки, отец Матей се прибрал през 1864 г. в родния си край. Настанил се в Батошевския манастир. Искал за малко да си отпочине. Но тук отново почнала да го мъчи старата му идея — да построи самовъртяща се мелница. И той почнал да прави наново модели, издигнал в Търновския дервент здание и след като похарчил 11 000 гроша,[15] наново излъган в надеждите си, той напуснал Батошевския манастир и се установил при старите си познати в „Св. Преображение". Този път машината, която строил, трябвало да се кара от *пясък*.

В Преображенския манастир отец Матей бил приет добре, но скоро влязъл в конфликт с монасите и отишъл в Рилския метох, в Търново. Оттам след немного време се преместил в манастира „Св. Троица", в Търновския дервент, срещу „Св. Преображение". Но и тук не се задържал и се заселил в една пещера, под грамадна скала, на 300 крачки от манастира.

Жилището на отец Матея се състояло от една стаичка с две малки прозорчета, залепени с хартия, дървено креватче, печка от керемиди, негово дело, два стола, също тъй направени от него, кандило и икона на Св. Троица. Между стаята и високата канара до и над нея имало малко коридорче, което му служело за пещник (кухня). От скалата капела вода, около 20 литра денонощно, която отец Матей употребявал за миене и пране, а за пиене си носел от манастирската чешма. Чаши нямал, та когато си сварел кафе на едно пръстено мангалче, чакал кафеничето да изстине и тогава пиел. Пред пещерата му били поставени няколко пейки.[16]

Малката стаичка скоро станала тясна за душата на отец Матей. Любознателността му се събудила наново, спомените заиграли във въображението му. Той си спомнил за пламенните речи и планове на Раковски, за свободна Сърбия и решил, че ще е престъпление, ако бездействува. При това той бил достатъчно подготвен за работа. И не закъснял да се залови за такава. Натоварил алестия си кон с две дисаги, пълни с всевъзможни книжки, и двадесет години преди Априлското въстание се явил в Търновския край.[17]

Оттогава нататък той забродил от село на село, от град на град, от колиба на колиба. Щом стигнел в някое село или град, той разтоварвал коня си и нареждал книгите на едно столче, масичка или писана черга пред църквата или пред училището. Книгите привличали по-събудените селяни, даскалите, попа, те се натрупвали около него, разглеждали книжките и той със свойственото си сладкодумие почвал да говори за съдържанието на всяка книга

нешев. История на общежитния монастир „Св. Преображение Господне" при гр. В. Търново, Търново, 1927, с. 78. Бакев твърди, че отец Матей не е ходил в Ерусалим.

[15] По думите на дядо Кр. Караиванов. Той го чувал от Моно Сеизмоноглу, братовчед на отец Матей. Вж. и Хр. Марков. Цит. съч., с. 14.

[16] По записките на Н. Бакев.

[17] Хр. Марков. Цит. съч., с. 11; Ст. Заимов. Цит. съч., с. 57, твърди, че отец Матей превел някакви си жития от сръбски и тръгнал да ги продава. Всички, които по-сетне пишат за него, повтарят това. Ал. Н. Жеков в книгата си „На борците в Дряновския манастир", С., 1926. с. 27, разправя за някаква „Кратка термология" (вероятно „ирмология"), печатана от отец Матей. Нито за житията, нито за ирмологията можах да намеря какви да е данни. Виждал съм само „Кратка ирмология", II изд., от арх. Кирил от „Св. Преображение", на която пише, че първото издание е на отец Матей.

и за ползата от нея. Убедени от думите му, селяните на драго сърце купували по някоя и друга книжка.

А той носел най-различни: и нравоучителни, и забавни, и календари, и учебници. Вечерта преспивал у някой по-събуден селянин или у попа и даскала и на другия ден поемал пътя за съседните села. По този начин в скоро време той обиколил Търновско, Русенско, Варненско и цяла Северна България. Където нямало где да спи, спял по полето. Слугата му Станчо Христов, който по едно време го придружавал навсякъде, разправял, че веднаж през зимата спали в един циганск катун в Шуменско.[18]

Селяните скоро свикнали с него и при повторно идване всички се надпреварвали кой да го покани. При сватби, кръщавки и венчавки той бил желан гост. На сватбите той пожелавал на младоженците и ги благославял да се слушат и да стигнат дълбоки старини, на кръщавките, ако детето е момче — да е живо, да порасте, да стане юнак и да се бие с турците.

Близостта на отец Матей с народа не се дължала само на сладките му приказки и на книжките му. Отец Матей бил жива енциклопедия. Той знаел всичко и можел всичко. Той бил изкусен и в градинарството, и в копринарството, и в земеделието, и в механиката, и в медицината. Показвал на хората начин за по-добро използуване на земята, давал им семена.[19] Учил селяните да хранят буби и да използуват коприната. Можел да лекува всякакви болести, приготвял най-различни лекарства. За стомашни болести правел лек от цветето *самакитка,* горчив, но много полезен. За циреи приготвял някакъв жълт, леплив мехлем. Церял болки от треска с някаква си смес от вино и керемида, приготвял мехлем за рана и за изгорено. М. Ив. Марковски[20] разправя: „Една вечер късно, когато беседваха и бистреха политиката с Ив. Марков (кмет на Троян, б. а.) във вътрешната стая на Ивановия дюкян, заблъскаха се изотвън дюкянските врата. Двамата събеседници се стреснаха.

— Кой тропа? — попита Иван.

— Аз, Стайковица — чу се женски глас, размесен с плач.

Вратата се отвориха и баба Стайковица влезе при тях.

— Оле, Иване, моя Петко умира! Зная, че ти държиш в дюкеня си разни церове. Виж какво ще дадеш да го съживиш.

— Каква му е болката? — подзе отец Матей.

— Не зная, нещо ли е стъпкал по сметта, тръшнал се е сега, гори на огън, склопил очи и уста. Оле, моля се, отче, кажете ми цер.

— А, разбрах! Нищо не е стъпкал. Ще ти дам цер. Малко ще почакаш.

И тогава отец Матей взе един къс чиреп от паница, стри го на прах, размеси го с един друг прах и го разми с вода в едно шишенце, па го даде на баба Стайковица, за да го даде на болния да го изпие."

През 1868 г. отец Матей пристигнал в с. Ново село, Севлиевско. Заварил селото пламнало от дифтерит. Запретнал се да лекува болните и успял да спаси живота на много деца.[21]

---

[18] Разправи ни го дядо Кръстьо Караиванов.

[19] И днес в търновските села сеят особен род чушки, дълги, черни и сладки, наричани „Отче Матея".

[20] М. Ив. Марковски. Спомени и очерки из българските революционни движения, 1868—1876, I кн., Враца, 1902. с. 9.

[21] Пак там.

Най-важното в случая е, че отец Матей никога на вземал пари за цереното.[22]

Веднаж отец Матей вървял из нивята на с. Веляковец, Търновско, и видял един орач да спи под сянка. Отец Матей го събудил и му казал, че ще се разболее, ако лежи на сянка, и че трябва да спи на слънце. Орачът не го послушал. След два дни, разболял се вече, той отишел в Преображенския манастир да му четат за здраве. Среща го отец Матей. Селянинът му се оплакал, че го сгазили сладки и медени.

— Те не са сладки и медени, а горчиви и ледени — казал отец Матей. Ще свариш овесена или ечемичена слама, ще се париш и ще оздравееш. Нали ти беше, дето оня ден спеше на сянка под крушата?

След няколко дни оздравелият селянин донесъл на отец Матей кокошка, но той не я взел.[23]

Освен дето строил мелници, които сами да се въртят, отец Матей правел още много изкусни неща. Можел да направи оцет от вода с мая от дива леска.[24] Когато през 1864 г. бил в Рилския метох в Търново, направил от върба два модела за пушка, единият от които бил осъществен от Иванчо Тюфекчийчето от Търново.[25]

В с. Михалци правил някакъв механизъм за помпа.

Освен това правил от пуканки някакви сухари за въстанието, направил модел от дъски и хартия за вечен календар, който имал няколко подвижни кръга и части, та като се нагласели чрез въртене, можело да се познае всякога кога са главните празници, кои евангелия да се четат и пр. По желанието на отец Матей един тревненски зограф нарисувал през 1870 г. с 4 бои върху стената на Михалското читалище, над вратата, проекта за календар. Рисунката е запазена и досега.[26]

Отец Матей съзнавал, че нравоучителните книжки, Славейковите „Веселушка", „Гайда" и вечните календари все пак не са от такова голямо значение за възпитанието и осъзнаването на народа. Ето защо покрай книжарската си дейност той се е стараел да помогне по някакъв начин и на училищата. Преди всичко гледал да намери добри учители за селата, завеждал ги при чорбаджиите и посредничел при пазаряването им. Когато например от Манчестер се завърнал в Търново един млад висшист, българин, и целият град говорел за него, отец Матей, който гледал да привлече на страната на делото за просвета и освобождение всеки по-интелигентен човек, веднага намерил начин да се срещне с него, говорил му тъй пламенно, че накрай висшистът, английският възпитаник, станал през 1873 г. селски учител в Михалци, като се отказал от всички планове, които кроял брат му, притежател на търговската кантора „Камбуров и Лефтеров" в Манчестер. Този висшист се наричал Тодор Л. Лефтеров, родом от Търново.[27] От своя страна

---

[22] По записките на г. Н. Бакев.

[23] По записките на Н. Бакев. В книгата си „Нравоучителни приказки" отец Матей също разправя тоя случай. Хр. Марков пише, че съставът на отец Матеевите церове бил: пречен хляб, варено вино, пилешка чорба, жълтък от яйце и пр. Рецептите си отец Матей научил в Св. Гора (цит. съч., с. 15—16).

[24] По думите на дядо Кр. Караиванов.

[25] Хр. Марков. Цит. съч., с. 22.

[26] Пак там, с. 23.

[27] Пак там, с. 45. Лефтеров е роден през 1852 г. Следвал в Манчестер търговска академия. Като станал учител, първата му работа била да замени старата метода на обучение със звучната и да въведе методичното изучаване на редица нови предмети:

отец Матей убедил михалските чорбаджии, които няколко години преди това давали на П. Р. Славейков заплата, по-малка от тази на говедаря, да платят на Лефтеров баснословната за онова време сума 6000 гроша годишно. Отец Матей ги убедил главно поради големия си авторитет и влияние над тях.

Отец Матей и Бачо Киро препоръчали през 1870 г. за учител в Сухиндол и ревностния на учение даскал Васил Неделчев от Бяла черква и му дали упътвания как да работи.[28]

Отец Матей не изпущал случая да насърчи и младежите да учат. Освен това бил нещо като инспектор на училищата — посещавал селяните, които имали деца, и ги убеждавал да ги изпращат на училище през цялата година, а не само зимно време, ходел по училищата, надзиравал учителите, гледал за чистотата в дрехите, обущата, стаите, двора и нужниците, преглеждал учениците дали са умити, с изрязани нокти и остригани коси.[29]

Особено много залягал отец Матей за основаване на читалища. Читалището ще запази книгата по-добре, ще даде възможност на всеки да я чете, ще бъде източник на светлина в безпросветния ден на робството и най-сетне ще служи за огнище на новите, революционни идеи. И затова той давал подтик за основаване на читалища, основавал и сам той и им помагал да преуспеят.

Така, след разбиването на Хаджидимитровата чета и след турските зулуми подир сражението на Бузлуджа (1868) отец Матей, намирайки благоприятен момент, пристигнал в с. Михалци. Тук той събрал учителите и свещениците, вдъхнал им вяра за скорошно освобождение и разпалил духовете за борба. Но преди всичко той им казал: „Виждам, че всички сте съгласни да направим здраво и хубаво здание, но нека помислим по-рано за основите му: училище ще трябва да си построите, добри учители да си търсите, па и читалища ще трябва да си отворите." Съставил се нещо като комитет: поп Стефан Трифонов, председател, даскал Антон Минев, даскал Начо Георгиев и даскал Петър Калчев.[30] След две години, през 1870 г.,[31] било изкарано новото двуетажно здание за училище и читалище. Последното отец Матей кръстил „Съединение".

През 1869 г. Бачо Киро Петров[32], подтикнат от търновските младежи, организирани в читалище „Надежда", а също тъй и от отец Матей, основал в с. Бяла черква читалище, което отец Матей кръстил „Селска любов".[33]

В 1870 г. отец Матей и даскал Васил Неделчев основали читалище в с. Сухиндол. Новото читалище отец Матей нарекъл „Трезвеност".[34]

география, аритметика, история и пр. Загинал като въстаник в Дряновския манастир през 1876 г.

[28] Юбилеен сборник на Сухиндолското читалище „Трезвеност", Н. Бакев. В. Неделчев, с. 2. Васил Неделчев загинал като въстаник в Дряновския манастир. Роден е през 1839 г.

[29] По записките на Н. Бакев.

[30] Хр. Марков. Цит съч., с. 74.

[31] Пак там, с. 74. Ст. Чилингиров. Български читалища преди Освобождението, С., 1930. с. 340.

[32] За Бачо Киро виж: Н. Начов. Цит. съч.; Хр. Марков. Цит. съч. и П. Франгов. Бялочерковската чета в Дряновския манастир, III изд. Търново, 1909. Бачо Киро бил народен учител, поет и въстаник-организатор на четата на поп Харитон. Роден през 1835 г., загинал на бесилката през 1876 г. в Търново.

[33] Ст. Чилингиров, Цит. съч., с. 177; Хр. Марков. Цит. съч., с. 22.

[34] Пак там, с. 486; Вачков. Цит. статия, с. 8; Хр. Марков. Цит. съч., с. 22.

В 1873 г. отец Матей заедно с учителя П. Тодоров Франгов основали читалище „Горско начало“, както го кръстил отец Матей, в с. Горско Сливово.[35]

Читалище отец Матей основал и в родното си село, където събирал възрастните, четял им книги и им говорел за революционната борба.

Отец Матей и Левски подбутвали троянчените към просвета и самообразование. Подбутнали троянските младежи да основат читалище, но това не станало.

През 1871 г. отец Матей основал читалище в с. Мусина, което кръстил „Нов живот“.

Основал един път читалища, отец Матей се грижи и за тяхното преуспяване. Той им доставял книги, а най-често им подарявал такива. На вътрешната корица на книгата „Притчи Варлаамови“, принадлежаща на читалището в Бяла черква, е писано: „Подарокъ отъ издателя на книгата за (читалището селскій труд, 1870).“

Отец Матей не пропуснал из очи и друго едно средство за народно просвещаване и освестяване — театъра. Като духовно лице той не можел да играе на сцената, затова вземал отгоре си всичката друга работа — дори и грубата. „Гдето имаше по онова време театър, там биваше и отец Матей.“

В 1871 г. сформируваната от Бачо Киро театрална трупа при Белочерковското читалище била поканена може би по почин на отец Матей да играе пиесата „Стоян войвода“ и комедията „Зла жена“ в с. Михалци. Успехът на представленията бил огромен — трупата играла при препълнен салон пет вечери подред. Помагачът на Бачо Киро в Михалци бил отец Матей. Той приготвял всичко — и дрехи, и оръжия и всички други потребни неща по театъра.[36]

Накрай, доволен от играта на артистите, той им подарявал по някоя книга. При представянето на „Стоян войвода“ в Михалци той подарил на П. Тодоров Франгов, който играл ролята на Мария, българската княгиня, един екземпляр от „Свещената история“ на Радулов.[37]

Отец Матей разнасял и историята на отец Паисий. Той снабдил с препис от нея дядо духовника Галактион Хилендарец, по-сетне човек на Левски, в Елена. Този препис ходел тайно от ръка на ръка и обиколил цяла Елена.[38]

С особена страст отец Матей се борил против суеверията и предразсъдъците. Това той вършел и с реч, и с перо. С не по-малко стървенение дори той се бори и с всички противници на православието — католици и главно протестанти. Доколко вредни считал техните деяния и проповеди, личи от няколко реда, написани от него на корицата на един сборник от разни протестантски книжки: „Сиреч разни душевредителни книжки и който ги прочита с благоговение, той принася отрова на душата си. Ако си православен, прочети ги с цигара в ръка, а после ги в огъня изгори!“[39]

Но най-голям дял от живота и дейността на отец Матей принадлежи на българското национално въстание за освобождаване от турското владичество.

---

[35] П. Франгов. Юбилейна сбирка по случай 50-годишнината на въстанието в Дряновския манастир, Търново, 1926. с. 9; Чилингиров. Цит. съч., с. 282.

[36] П. Франгов. Белочерковската чета, с. 157.

[37] П. Франгов. Юбилейна сбирка, с. 39.

[38] П. С. Кършовски. Васил Ив. Левски — Дяконът за възпитанието на народа. — Родна мисъл, г. III, кн. 2, с. 93.

[39] Хр. Марков. Цит. съч., с. 27.

След скитанията си по Балкана, след всичко преживяно в Белград отец Матей не е могъл да се отдаде на друго освен пак на проповед за въстание. Наистина в първите няколко години на своята книжарска дейност той като че ли отдавал по-голямо значение на просветата, считайки, че непросветеният народ не ще цени свободата си. По-вероятно е обаче ,че той искал да походи по селата, да изучи обективните и субективните условия, да завърже връзки с по-събудените люде, да изучи настроенията им и чак тогава да ги посвети в делото. Затова отначало почнал да продава разни нравоучителни книжки, сетне преминал към Славейковите издания и най-сетне почнал да разнася, скрити в самара на коня, най-различни революционни книги — от тия на Раковски до Устава на Българския централен революционен комитет. Турците не биха се усъмнили, че този опърпан калугер, който години наред ходи с тояга в едната ръка, повода на коня в другата, може да върши друго, освен да продава духовни книги. Пък и той тъй отговарял на въпросите им: „Къде ходиш, бе попе?“ — „Рухани кахадъ сатаръм!“ (Духовни книги продавам.)[40]

Полека-лека в разговорите си отец Матей почнал да подхвърля думи и за бунтовното дело. Ако не го слушали, прибягвал до различни начини да накара събеседниците си да внимават. Така например една вечер в с. Михалци,[41] като говорел на събралите се селяни, подхвърлил и идеята за бунт. Те почнали да се озъртат: личало, че не им се слуша. Тогава отец Матей казал високо: „Знаете ли как щеше да ме изяде една мечка миналата година на балкана?“ Селяните опулили очи — това било твърде интересно. Отец Матей започнал да им разказва и като изострил вниманието им, прекъснал разказа за мечката и пак им подхвърлил, че трябва да се освободи българският народ.

През пролетта на 1868 г. троянският кмет Ив. Марков, седейки пред дюкяна си, видял един окъсан монах, който носел книги за продан. Кметът го попитал какви книги продава. Монахът — отец Матей — му отговорил: „Буквarчета за деца, Иванчо и Марийка и други.“ „Имаш ли книги да разказват за нашето царство?“ „Не“ — отговорил отец Матей, мислейки, че кметът е турско ухо. Иван Марков си купил книга. Отец Матей се осмелил и му дал „Горски пътник“. Марков се зарадвал извънредно много и поканил отец Матей на гости, вярвайки, че той знае нещо по народното дело. Цяла нощ гостът и домакинът говорили. Отец Матей пламенно излагал идеята за бунт. На сутринта Иван Марков го запознал с Васил Спасов, Пенчо х. Василев и Димитър Папазов, по-сетнешни дейци на Троянския комитет, на които открил идеята.[42]

И отец Матей преминал вече напълно в революционния лагер. Книгите станали донякъде прикритие на дейността му като революционен проповедник. Изглежда обаче, че връзките на отец Матей с центъра на революционното движение са били слаби и изобщо не са съществували отначало. Отец Матей бил само проповедник, но не и организатор. Той подготвил почвата, която по-сетне даде такъв буен плод. Във всички възможни случаи той успявал да хвърли първите искри на революционната идея, която по сетне Васил Левски разпали в буен огън.

---

[40] Н. Каранешев. Цит. съч., с. 78.
[41] По спомените на Н. Бакев.
[42] М. Ив. Марковски. Цит. съч., с. 12—13.

Опитът на отец Матей скоро бил вкаран в релси. През 1870 г. в Търново пристигнал другарят на отец Матей от Белград — Хр. Иванов Големия[43]. Той подновил основания през 1868 г.[43а] революционен комитет в Търново. В новия комитет влизали: отец Матей, Ив. х. Димитров, Джорджо Момчев, Хр. Караминков (Малкия), Филип Симидов, Н. Гарибалди, Танко Добрев, Аврам Петков, Стефан Манев и Панайот Върбанов Бисмарк.[43б]

Търновският комитет заработил добре и в много скоро време бил посетен от Васил Левски. Оттук нататък се почват онези велики страници на съвместна дейност на двамата другари от Белград. От идването на Левски в Търново започва периодът на организационната дейност на отец Матей, изразила се ту в основаване комитети, ту в доставяне оръжие, ту в изпълняване куриерска служба и пр.

4. *Левски и отец Матей. След Левски. Комитетски хан. Смъртта на отец Матей.* Да се възстановят напълно пътищата на отец Матеевата революционна дейност е поради изтъкнатите в началото на работата ми причини и мъчно, и в много случаи невъзможно. Не всичко, което се е приемало и приема за чиста истина, излиза такава. Особено пък построенията върху спомени на съвременници. Ако обаче тези спомени се потвърждават в малка или голяма степен от известни писмени документи, най-сигурен източник за истинска история, тогава само ще имаме смелост да ги считаме за достоверни и да ги приемем за чиста действителност. Всичко друго, което се каже или напише, в най-добрия случай си остава само предположение и построение, чиято съдба не може да се предвиди — може би някога те ще бъдат потвърдени или пък опровергани.

Ако за дейността на отец Матей като книжар и просветен ратник можеше да се дава по-голяма вяра на спомените, то за революционната му дейност, която по характера си е тайна и свързана с много опасности, та не всеки съвременник може да знае нещо особено за нея, работата стои по-другояче. Тук се намесва и субективен, и легендарен елемент. Известни неща се преувеличават, други се прикриват в зависимост от симпатиите и антипатиите на съвременниците към разглежданото лице. Нужни са повече документи, за да се възстанови действителността такава, каквато е била. А в случая документите са твърде малко. Затова, като обрисувам дейността на отец Матей като работник за народното ни освобождение от турското робство, ще следвам пътя, начертан по-горе: ще считам за напълно достоверни исторически факти само тези, които се потвърждават донякъде, ако не и напълно, от документите, с които разполагам. Останалото, което не мога да документирам, ще предавам като предположения с вярата, че някога и за тях ще се намерят документи, които ще ги потвърдят или отхвърлят.

Първите въпроси, които трябва да се разрешат, са: кога именно отец Матей е започнал организационната си дейност в комитетското дело и от кого е бил привлечен за работа? Както видяхме, проблясъци на такава дейност се явяват още от по-рано, когато отец Матей обикалял от село на село

---

[43] Хр. Иванов (Големия, Книговеца, Крачула), другар на Левски и организатор в Търновския революционен окръг, е роден през 1838 г. в с. Къкрина, Ловешко. Деятелен член на комитетите, през 1876 г. бил дори войвода на чета.

[43а] Хр. Марков. Цит. съч., с. 80; Ал. Жеков. Цит. съч., с. 60. Това не е вярно — може да е имало само кръжец, но не и комитет. Комитетите почват да съществуват по-късно.

[43б] Хр. Марков. Цит. съч., с. 80.

и от град на град и продавал нравоучителни книжки. Първи, който се спира на този въпрос и при това доста обстойно, е Ст. Заимов, деец от онова време и по-сетне исторически писател.[44] Заимов разправя следното за първата среща на отец Матей с Левски, която подтикнала отец Матей към активна революционна дейност: на 15 април 1868 г. Левски посетил Търново за пръв път и се настанил в къщата на Ив. х. Димитров, търговец. За да избегне възможната опасност, Левски заедно с Ив. х. Димитров и около 25 младежи отишли на „теферич" в Преображенския манастир. Тук Левски се срещнал ненадейно със стария си другар от Белградската легия отец Матей. Младежите седели в манастира два дни, а Левски преседял цели пет дни, които минали в разказване спомени, преживявания и теглила. Но преди всичко била уредена работата по бунтовното дело. Отец Матей се съгласил да стане помощник на Левски. Изработен бил план за бъдещата дейност и на 20 април сутринта из Преображенския манастир излезли двама окъсани калугери и заминали към Горна Оряховица. Оттук те се отправили към Долна Оряховица, Лясковец, Трявна, Поликраище и по главните села в Търновско и основавали навсякъде комитети. Това не било особено мъчна работа. Отец Матей бил твърде добре известен, за да не става нужда от много предпазвания и убеждавания. Разбира се, не навсякъде смирените монаси били посрещани добре. В Елена например чорбаджиите, след като си купили по едно житие, предложено им от отец Матей, казали на двамата калугери:

— Знаете ли, че тези дни Мидхад паша отваря лудница в Русчук?

— Та що от това? — попитали калугерите.

— Идете там и проповядвайте това, което проповядвате нам.

Младежите били не по-добри от старите и в Елена не станало нищо.

След това двамата калугери се върнали в Търново, Левски отишел в Русе, сетне в Свищов и пак в Търново. Оттук двамата отишли за Габрово. Бай Стою, пратеникът на Ловешкия комитет, предал на Левски пратените от Васил Йонков 10 револвера, 50 броя от „Дунавска зора" и 20 екземпляра от „Няколко речи о Асеню Първому" на Г. С. Раковски. Половината от броевете на „Дунавска зора" и половината от книгите на Раковски натъпкали в дисагите на отец Матей, единия револвер взел Левски, другия отец Матей, а останалото изпратили в Търново на Ив. х. Димитров за Търновския комитет.

На 15 май двамата окъсани калугери се явили на връх Св. Никола, пренощували в Шипка, където носели семето на свободата, и се отправили за Казанлък. Отец Матей отседнал в метоха на Рилския манастир, а Левски, преоблечен като търговец, в най-елегантен костюм, спрял в хана на бабин Гинин Петко. Отец Матей тръгнал божем по просия, а Левски по търговия на розово масло и посетил най-влиятелните и най-богатите търговци — братя Папазови, Ботю и Димитрото. Последният развел Левски по казаните и му препоръчал производството си. Левски разбрал, че той е пò турчин и от самите турци, та затова се обърнал към другия брат — Ботю — и когато останал насаме с него, обяснил му по каква търговия ходи. Ботю му дал 25 лири и го помолил да не казва нищо на Димитрото. На обед Левски гостувал у братята. По едно време влязъл отец Матей с книжки в ръка и предложил на братята и Левски да си купят по едно житие и книгата на Раковски. Между неразрязаните страници на житиетата отец Матей поставил

[44] Ст. Заимов. Васил Левски, дяконът, С., 1895. с. 57—71.

незабелязано по няколко броя от „Дунавска зора“. Левски си купил едно житие и книгата на Раковски и помолил одърпания калугер да му разкаже как Асен и Петър освободили България от византийско робство. Отец Матей със свойственото си сладкодумие разправил подробно за царуването на Асен и Петър и загатнал, че някъде било писано, какво двамата братя Папазови подобно на братята Асеновци ще поведат народа да се освободи от турците. Димитрото не се ядосал, защото честолюбието му било поласкано. Само казал на Левски, който му загатнал за нов вид розово масло, да си гледа работата като търговец, пък калугерът може да си бъбре за Асен и Петър. И все пак вместо 20 гроша, колкото стрували книжките, той дал на отец Матей една лира. Три години след това в Казанлък бил основан комитет, в който влизали и двамата братя Папазови.

От Казанлък Левски и отец Матей се отправили за Стара Загора. Левски в качеството си на търговец на агнешки кожи спрял в хана на братя Димитър и Георги хаджи Дечеви, а отец Матей — в Светогорския метох. Левски се срещнал с младежите в къщата на Колю Пантата и образувал комитет. Отец Матей посетил старозагорските първенци хаджи Господин Славов, хаджи Андон, хаджи Митю, Тодор Стоев, конашко ефенди, братя хаджи поп Димови и хаджи Анастас хаджи Начов, конашки чорбаджия, и им продал по един екземпляр от житието и от „Няколко речи о Асеню Първому“. В житието също както и в Казанлък били подпъхнати по няколко броя от „Дунавска зора“.

Старозагорските младежи отвели Левски на Лъджите (минерални бани), а отец Матей заминал направо за Чирпан да подготви почва за идването на Апостола и отседнал в Рилския метох. Пристигнал скоро и Левски — сега като търговец на пашкули. Срещнал се с даскал Янко Кочев, той събрал младежите и основали комитет. Отец Матей от своя страна посетил чирпанските чорбаджии: хаджи Данчо, конашки чорбаджия, хаджи Станю, богат чифликчия, хаджи Дено, хаджи Теню, сарафин, хаджи поп Петър, хаджи Петър и хаджи Неделчо, конашко ефенди, продал им едно житие със скрити вътре екземпляри от „Дунавска зора“ и им казал тайнствено, че от Света Гора излязъл нов Крали Марко и ходел по села и градове да буди народ. Хаджи Теню погледнал окъсания калугер и му казал сърдито: „Калугер ли си, дявол ли си, не те знам — я си вземи житието и цар Асеня и бягай от очите ми, зер, като обадя на каймакамина, ще видиш един и половина нов Крали Марко!“

От Чирпан отец Матей заминал за с. Войнягово, Карлово и Сопот да предизвести познатите на Левски за скорошното му идване, а последният, придружен от зографина Георги Данчов, който захвърлил четката заради делото, заминал за Пловдив и оттам за Перущица, Брацигово, Пещера, Батак и Татар-Пазарджик, където основали комитети. Левски отишел в Пловдив при Найден Геров, след това в Карлово, Сопот, Войнягово, Убене и Калофер, където също тъй основал комитети. На 15 септември Левски, отец Матей и Г. Данчов се отправили за Панагюрско. В Клисура отец Матей тръгнал по просия, Левски се пазарявал за даскал и църковен певец, а зографинът — да зографисва църквата. Разбира се, от всичко това не излязло нищо, като не се счита, че основали комитет.

В Копривщица не свършили нищо и отишли в Панагюрище, където отседнали в хана на Найден Дринов, братовчед на Марин Дринов. Левски лял в църква и се пазарил за учител и певец с 2000 гроша годишна заплата,

отец Матей събрал от просия 1000 гроша за постройка на някакъв манастир „Св. Георги Победоносец", а Георги Данчов са заел да зографисва новото училище. Обаче, щом наредили комитет и посетили селата Стрелча, Поибрене и Мечка, Левски и отец Матей през октомври се отправили за София, а Георги Данчов останал да довърши зографисването, след което си отишел в Чирпан.

На връх Архангелов ден църковният псалт и калугерът пристигнали в София и отседнали в хана на кадия Мано Стоянов. Левски пял в църквата „Св. Крал" и се спазарил за певец с 1000 гроша годишна заплата. Но не за дълго. След като основали с помощта на Хр. Ковачев, учител в класното училище, комитет, Левски и отец Матей, облечени като просяци калугери, през Етрополе, Орхание, Видраре, Тетевен и Гложене дошли в Ловеч навръх Коледа (25. XII. 1868 г.). Отец Матей след няколко дена си заминал за Преображенския манастир, а Левски останал в Ловеч.

Разказът на Заимов е подет и от други биографи на Левски — Н. Станев.[45] Последният разправя, че след като Левски направил първата си обиколка из България (от 6. XII. 1868 г. до 24 февруари 1869 г.), се върнал във Влашко и след март 1869 г. отново тръгнал да обикаля българските земи, този път придружен от отец Матей Преображенски, с когото се срещнал в Търново. Тази обиколка на Левски траяла *до есента*. Трети биограф на Васил Левски, Д. Кацев-Бурски,[46] като твърди, че Левски започнал втората си обиколка из България в началото на юли 1869 г. или по-рано, подлавя като Станев разказа на Заимов, за да го потвърди вече в много съкратен вид. Най-сетне Христо Иванов книговезецът в записките си[47] разказва, че като отишел в началото на 1870 г. в Търново и заработил за засилване на бунтовното дело, между другите, които привлякъл за работа, бил и отец Матей: „и полека лека спічеліхмі още едно-го мажа оче Матея монах."[48]

Това е единственият и най-голям разказ за отношенията на отец Матей и Левски, който иде да отговори на въпросите ни: кога и кой е привлякъл отец Матей към организационна дейност в комитетското дело. Трябва обаче веднага да се отбележат многото неточности, от които страда разказът на Заимов. Преди всичко датите, които съобщава Заимов, са съвсем неверни. През пролетта на 1868 г. Левски се намирал в Сърбия и лежал в болница от операция в стомаха.[49] На 1 юни същата година, както показва едно негово писмо, той бил вече във Влашко, в Гюргево.[50] На 6 декември Левски бил в Турну Магурели[51] и на 11 декември минал Дунава и стъпил в Никопол,[52] за да предприеме първата си обиколка из България, при която не основавал комитети, а създавал революционни кръжоци, които по-сетне подвежда под клетва и обръща в революционни комитети. Тази първа обиколка траяла до 24 февруари 1869 г., когато Левски се върнал отново във Влашко.[53] През нея Левски посетил Търново, Сливен, София, Пловдив, Перущица и

---

[45] Н. Станев. Васил Левски. Второ изд. С., 1923. с. 67—69.
[46] Д. Кацев-Бургски. Дякон Игнатий Васил Левски, С., 1924. с. 25—26.
[47] Записки на Хр. Иванов, Архив на Народна библиотека, II В, 1021.
[48] Пак там, с. 145.
[49] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Т. I. Извори, С., 1929, с. 6, писмо № 3.
[50] Пак там, с. 9, писмо № 4.
[51] Пак там, с. 423, писмо № 371.
[52] Пак там, с. 428, писмо № 375.
[53] Пак там, с. 429, писмо № 376.

други места.[54] Втората си обиколка Левски наченал през май 1869 г. — на 1 същия месец[55] той минал Дунава и се завърнал във Влашко в началото на ноември.[56]

Заимов следователно прави една основна грешка в датата, която с такава положителност съобщава. Левски не е могъл да бъде в България или все едно в Търново на 15 април 1868 г., защото в това време той е още в болницата или най-много излязъл е от болницата, но все още се намира в Сърбия, както се вижда от по-горните редове. Сетне Левски почнал да основава революционни комитети едва след втората си обиколка из България, а преди това, както по-горе казах, е създавал само кръжоци или гнезда на идеята за политическото освобождение на българския народ. Те обаче далеч не са били така здраво организирани, както по-сетнешните комитети.

Във всеки случай, ако Заимов е сгрешил датата, то дали фактите, които ни излага, са действителни? Датата е нещо все пак относително не толкова важно, ако фактите излязат верни. Че отец Матей е ходил по обиколка с Левски, в това едва ли може да има съмнение. Може да се предположи смело, че фактите, които ни предава Ст. Заимов, са наистина станали, макар и да нямаме достатъчно податки да твърдим това. Тука по липса на други податки бихме могли да се възползуваме от спомените на съвременниците, като предварително считаме, че до каквито заключения дойдем, все ще бъдат произволни и не могат сега-засега да се докажат, както не могат и да се отрекат. Липсват податки и за едното, и за другото. Бр. Гъбенски, описвайки събитията в Габрово по онова време, твърдят, че Левски и отец Матей минали през Габрово през май 1869 г.[57] По анкета на г. Кр. Зумпалов, учител, Левски и отец Матей идвали в Панагюрище, придружени от Г. Данчов Зографина, през есента на 1870 г.[58] Същото твърди и Д. Т. Страшимиров.[59] Левски и отец Матей са били в Елена на гости на хилендареца от Галактион през 1869 г.[60] Тези съобщения, основаващи се на спомени на съвременници, макар и недоказуеми, все пак сочат, че Левски и отец Матей са обикаляли заедно. Има една опасност в случая, една доста сериозна опасност, като се имат пред вид методите на работа на нашите историци на оная епоха, именно, че те са възприели писаното от Заимов, без да се отнесат критично към него. Все пак, съдейки по отношенията на Левски към отец Матей изобщо, осмелявам се да приема, че изложеното от Заимов в основата си е вярно. Кога обаче е станало то, е друг въпрос, на който ще се помъча да отговоря по-долу.

Да се върнем пак на въпроса си. Както видяхме, през първата си обиколка Левски е посетил и Търново. Както съобщава Т. Ковачев на П. Хитов, [61] Левски е успял да намери приятели на делото, с които мисли да работи за в бъдеще. В Търново тогава е бил Ив. х. Димитров от Ст. Загора, стопанин на медникарска кантора, предан по-сетне деец на комитетската идея. Трябва да се приеме казаното от Заимов, именно че Левски се е срещнал с Ив. х. Димитров. Нямо нищо чудно, ако в това същото време Левски

---

[54] Д. Т. Страшимиров. Васил Левски, т. I. Извори, с. 430, писмо № 377.
[55] Пак там, с. 437, писмо № 382.
[56] Пак там, с. 447, писмо № 391.
[57] Бр. П. и Хр. Гъбенски. История на Габрово, с. 113.
[58] В. Младежка илюстрация, г. I, бр. 7, с. 2.
[59] Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание, т. II, с. 85.
[60] П. С. Кършовски. Из миналото на гр. Елена, кн. II, с. 73.
[61] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 430, писмо № 377.

се е срещнал и с отец Матей. Дори е много допустимо. Вероятно е също, че те са имали среща и през втората обиколка на Левски. Апостолът само се е споразумял с отец Матей, та кога стане нужда, последният да му помогне в работата. Трябва да се има пред вид, че Левски още не е основавал комитети. Когато революционните огнища и кръжоци почнали да се обръщат в комитети, когато почнал да излиза в. „Свобода" на Каравелов, когато най-сетне делото тръгнало в определени организационни релси, отец Матей потрябвал и на Левски, и на Търновския комитет, начело на който застанали Ив. х. Димитров и Хр. Иванов книговезецът. Иначе не бихме могли да си представим работите: да иде Левски два пъти в Търново и да не се срещне със стария си другар от Белградската легия — отец Матей, е до голяма степен неприемливо, още повече, че първият при тези две осведомителни обиколки е търсел хора, които да познава от по-рано и на които да може да довери целта на пътуването си.

А отношенията на Левски към отец Матей са били отношения на безгранично доверие. Геният на българското комитетско дело е виждал в лицето на отец Матей предан приятел и горещ родолюбец, скромен до неузнаваемост и работлив и енергичен до крайна степен. Същото отношение има и отец Матей към Левски. Това се потвърждава и от съвременници, и от писмени документи. Когато някои по-честолюбиви членове на комитета се опитват да хвърлят кал в светлото лице на Апостола, отец Матей заедно с търновци отхвърля обвиненията: „До днес не съм познал в него никаква грешка. Чисто е."[62] Тези думи, писани от ръката на някое лице от Търновския комитет, под които отец Матей приподписал: „Подобно и аз", сочат каква вяра е таил скромният монах към приятеля и съратника си Левски. Две думи само, но в тях се съдържа огромно доверие и надежда в чистотата и безкористието на Апостола.[63]

Тъй че разрешението на поставения по-горе въпрос би трябвало да бъде следното: Левски при първата си или в краен случай при втората си обиколка се е срещнал с отец Матей и го привлякъл към работа, която отец Матей почнал да върши към 1870 г., след основаването на Търновския комитет и идването на Хр. Иванов в Търново.

Що се отнася до обиколката на Левски и отец Матей из България, за която ни разправя Ст. Заимов, трябва да я отнесем именно към 1870 г., когато по думите на Хр. Иванов[64] Левски идвал в Търново. Други податки, които да установяват с точност това, нямаме, ако не считаме съобщенията на Г. Зумпалов и Д. Т. Страшимиров, за които споменахме по-горе. И Н. Станев твърди, че през 1870 г. Левски бил в Търново и с помощта на отец Матей и Хр. Иванов основал комитети из селата.[65]

На 12 октомври 1869 г. според Ст. Заимов[66] Левски, преоблечен като калугерка, се мернал към Шипченския балкан и на 15 същия месец се срещнал

---

[62] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 161, писмо № 94.

[63] Всички, които са писали за Левски и отец Матей, твърдят, че последният е имал безграничното доверие на Апостола. Тъй например И в. М. Марковски в статията си „Отец Матей Преображенски". — Светлина, г. XIII, кн. 2, с. 19, казва: „Отец Матей беше най-верният другар на Левски." Филип Симидов, в сп. „Поборник-опълченец", г. I, кн. 11, с. 11, казва: „Той (отец Матей) и Хр. Иванов са били най-доверените му (на Левски) хора."

[64] Записки, с. 147.

[65] Н. Станев. Цит. съч., с. 81.

[66] Ст. Заимов. Цит. съч., с. 99.

с отец Матей в Сърнево, в Рилския метох. Доколко това е вярно, не може да се определи. Датата впрочем, както почти всички други дати на Заимов, е невярна — както видяхме, от началото на септември Левски е във Влашко.

На 11 април 1871 г. Левски бил в Търново, както сочи едно негово писмо до Данаил Хр. Попов.[67] Същото твърди и Хр. Иванов,[68] който добавя, че Левски бил с Димитър Общи и Ангел Кънчев.[69] Същото разправя и Г. Цанов,[70] само че отнася това към 12. VI. 1871 г. На 3 май според записките на отец Пахомий Стоянов, игумен на Дряновския манастир,[71] при него дошли трима души от Ловеч. След като отец Пахомий ги нагостил, те му обяснили какви са и за какво ходят и му поискали 120 лири помощ за делото. Извадили специален тефтер, в който било записано кой колко е дал за делото. В това време влязъл и отец Матей, който се преструвал, че е дошел отделно от гостите и не се познава с тях. Той взел тефтера и почнал да чете от кой манастир по колко е взето и кой чорбаджия и богаташ по колко е дал. Отец Пахомий дал 60 лири, срещу които получил „билет". Дали по няколко лири и другите монаси. След това гостите обяснили на отец Пахомий какви хора да приема в манастира и как да познава, че те са комитетски дейци. Този разказ е напълно възприемлив, тъй като с нищо не противоречи на действителността, каквато я знаем. Ако Левски е бил на 11 април в Търново, нещо съвсем положително и неопровержимо, 3 май не е далеч, за да бъде него ден в Дряновския манастир. Още повече, че именно по това време той напряга всички усилия да събере пари за организацията.

На 5 април 1872 г. Левски се срещнал с отец Матей, който му донесъл писмо и 150 лири от Сава Кършовски, в Елена, и го пратил обратно при Кършовски да занесе „разписката за предаване и увереніе и исканите ком. книжа".[72]

На 4 август същата година Левски пише на Хр. Иванов, че скоро ще иде в Търново.[73] И наистина на 25 август той е вече там и отговаря с писмо на клеветите на Анастас п. Хинов от Плевен. Писмото, както видяхме, е приподписано от отец Матей.[74]

На 17 септември същата година Хр. Иванов пише на Левски, че по негово искане му праща отец Матей в Троянския манастир.[75] Поради развилите се събития те едва ли са се срещнали.

---

[67] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 21, писмо № 11; Ст. Заимов. Цит. съч., с. 117, твърди, че на 15 април Левски минал Дунава, отишел в Ловеч, викнал отец Матей, дал му няколко устава, няколко хвъркати листове и няколко броя от в. „Свобода" и го пратил на проповед из тракийско поле. И датата, и фактите са неверни — на 5 април Левски е в България, а уставът далеч не бил отпечатан.

[68] Записки, с. 147. Хр. Иванов не определя месеца.

[69] Ангел Кънчев тръгва с Левски към края на септември и следователно не е бил с Левски.

[70] „Отец Матей, Бачо Киро и даскал Васил Неделчев." — Родна мисъл, Плевен, г. III, кн. 7—10, с. 293.

[71] Й. П. Георгиев. Град Дряново и манастирът му „Св. Арахангел Михаил". — Периодическо списание, кн. 67, с. 153, и Д. Ив. Дюлгеров. Очерки и разкази, С., 1882. с. 3. В спомените на отец Пахомий, съобщени от Йордан п. Георгиев, не е казана датата 3 май, а Дюлгеров я съобщава.

[72] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 119, писмо № 60.

[73] Пак там, с. 149, писмо № 86.

[74] Пак там, с. 131, писмо № 91.

[75] Пак там, с. 380, писмо № 344.

Последната среща на Левски с отец Матей станала при твърде натегнато положение. Както е известно, по решението на Вътрешния централен революционен комитет в Ловеч без съгласието на Левски Димитър Общи с неколцина още комитетски членове обра на 20 септември 1872 г. в теснините на Арабаконашкия проход Орханийската поща. Турските власти скоро влезли в дирята на обирачите, арестували ги, арестували и всички членове на Ловешкия комитет и влезли в дирите на Левски. Л. Каравелов в качеството си на председател на Българския централен революционен комитет, известен за събитията в България, пратил писмо до Левски на 30 .X. 1872 г., с което го подканя да се освободят насила арестуваните.[76] Пътят на писмото върви през Русе до Търново. Търновският комитет, както разправя Хр. Иванов,[77] пратил Хр. Халачито (Бунито, Малкия) в Ловеч да потърси Левски и да му предаде писмото на Каравелов, а освен това да разбере какво е положението. Хр. Халачито се върнал и съобщил, какво въпреки слуховете, че Левски е в Ловеч, и въпреки подхвърленото писмо в дома на Хашнови, Левски не е там.[78] В същото време пристигнало второ писмо от Каравелов до Левски, писано на 1 или 2 ноември,[79] в което Каравелов вече настоятелно, не „опипом" иска да се обяви въстание, и то без минутка бавене. Търновският комитет, знаейки приблизително пътищата на Левски, пратил веднага две пощи да го потърсят — едната, Хр. Халачито, за Сливен, където Левски действително бил и заминал между 9 и 15 ноември,[80] и другата, отец Матей, за Ст. Загора. Отец Матей намерил Левски в Ст. Загора на 21 ноември, както сам Левски пише в едно писмо до сливенци: „На 21-ий текущаго пристигна една поща от Търновския окръжен център с мисия да търси Аслан Дервишоглу твърде набърже, за когото носеше и писмо от страна на Ц. комитет, сполучи и се срещна тук."[81] Че тази поща е бил отец Матей, ни сочи друго писмо на Левски, отправено до Хр. Иванов: „И писмото чрез деда Калугера, с когото са срещнах в Ески Загра, за всичко това получих и разбрах."[82] Отец Матей съгласно уговорката телеграфирал на Хр. Иванов: „длъжника ти намерих и парите ще ти донеса сам щото сте имали в сметката си грешка."[83] Същия ден, 21. IX, Левски свикал Старозагорския комитет на извънредно заседание, на което съобщил писаното от Каравелов и изтъкнал, че българите съвсем не са готови за такава смела стъпка, каквато е въстанието. По настояване на Левски решило се да се пише на Каравелов, че неговото искане е неизпълнимо. Същото трябвало да сторят и другите комитети.[84]

От Стара Загора Левски и отец Матей по думите на Хр. Иванов („оче Матей ходил след него до Филибе") заминали за Пловдив. Че наистина Левски

---

[76] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори. с, 383, писмо № 347.

[77] Записки, с. 161. Същото с малка разлика разправя и З. Стоянов. В. Левски. С., 1882. с. 85—87.

[78] В двора на Хашнови, при когото Левски се отбивал и където сега била комитетската архива, било подхвърлено писмо уж от Левски, с което той подканял Хашнови да изнесат архивата в лозята, отдето щял да я вземе. Това дало повод на търновци да мислят, че Левски е в Ловеч. Вж. Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 157, писмо № 105.

[79] Пак там, с. 384 и 385, писмо № 348 и 349.

[80] Пак там, с. 184, писмо № 98 и с. 187, писмо 99.

[81] Пак там, с. 187, писмо № 99.

[82] Пак там, с. 193, писмо № 102.

[83] Записки, с. 163.

[84] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 187, писмо № 99.

е отишел до Пловдив, се потвърждава от негово писмо до Каравелов с дата 30. X. 1872 г., в което той съобщава на последния, че след 20 дена ще бъде в Пловдив и ще чака там да получи писмата си.[85] Следователно Левски е трябвало да иде на всяка цена в Пловдив пред вид важността на момента и на всяко едно Каравелово писмо. В Пловдив двамата, отец Матей и Левски, се бавили няколко дена, бавили се и в Перущица и околните села. Левски дал писмо на отец Матей до близките си в Карлово и го пратил за там, като му поръчал да го чака един-два дена, та сетне заедно да идат в Търново. Отец Матей чакал в Карлово 4 дена: „и го (Левски) нема оставил за бележка, през де да мине (Левски) и де да доди, щото зели да мо са подзират какво тарси този калугер тука,макар и да йма отговорност чи продава книшки за деца"[86] — и се заминал.

Да се докаже, че Левски, отивайки от Ст. Загора до Пловдив, Перущица и другаде, бил придружаван от отец Матей, е твърде мъчно. Левски пише писмо до Търново с дата 12 декември 1872 г. и го изпраща със специален човек, комуто дал 45,5 гроша за пътни разноски.[87] Освен това в друга своя бележка[88] Левски, нанасяйки сметките си за последния свой маршрут, недвусмислено заявява, че с него е имало и друг човек, най-малко до Чирпан. Сетне Левски бележи: „от първи дек. до 25-и с още един конник спирам са в една тайна къща от 10 дек."[89] Явно е, че някой е придружавал Левски. Може би тоя човек де е бил за разните места различен, но все пак някъде той е бил отец Матей. И след като последният заминал за Карлово и заподозрян, се махнал оттам, нищо чудно няма в това, да се е срещнал още един път с Левски, и то в Сопот, където Апостолът дошел не по-късно от 11 декември.[90] Според Хр. Иванов отец Матей не се завърнал в Търново веднага, дори на 27 декември, когато телеграфът известил, че е уловен главният комита В. Левски, търновци помислили, че е станало грешка и че може би хванатият е отец Матей, който бил „по наван по работа казалий чи е и той нейде фанат"[91]. Писмото, което Хр. Иванов пише до Н. Обретенов в Русе на 25. XI, в което се среща изразът: „тези дни ще доди главният книжар, когото намерихме в Захра", въпреки тълкуването на г. Д. Г. Страшимиров в смисъл, че отец Матей вече се е върнал и съобщил, че „главният книжар" Левски е в Ст. Загора,[92] в никакъв случай не ни доказва това. Отец Матей пратил телеграма, следователно търновци от нея са научили къде е Левски, а не лично от върналия се в Търново отец Матей. Още: в същото писмо се среща и изразът: „Пишете на Г. Петков в Букурещ за печатите дето му поръчахме, нека ги направи и ни ги прати, ето ви приключвам писмо до него." Този израз Страшимиров тълкува така: „Да пише на Каравелов за печатите. *Прилага писмо до него от Левски и от старозагорци, донесени дотук от отец Матей*" (к. а.). Г-н Страшимиров, основавайки се на това, че старозагорци пишат писма до Каравелов, в които му съобщават, че не са готови за въстание и че Левски непременно би отговорил на Каравеловото писмо, смята, че

[85] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 182, писмо 97.
[86] Записки, с. 168.
[87] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 265, бележка № 166, VII.
[88] Пак там, с. 265, бел. № 166, IX.
[89] Пак там, с. 265, бел. № 166, IX.
[90] Д. Т. Страшимиров. Левски пред Какринската голгота, с. 86.
[91] Записки, с. 180.
[92] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 573, писмо № 486.

именно отец Матей е този, който ще занесе тия писма до Търново. Дотук предположението е вярно. Но Страшимиров не е взел пред вид писмото на старозагорци до сливенци, писано под диктовката на Левски. След като обясняват на сливенци, че Каравелов иска да се обяви въстание и че комитетите трябва да му пишат, какво не са готови, старозагорци изрично бележат: „И писмото си ще изпратите до нас, за да ги препратим изедно с нашето." Писмото на старозагорци носи дата 22. XI. За да иде то до Сливен, да се събере там комитетът, да отговори и да прати отговора си в Ст. Загора, трябват най-малко два дена. Значи на 24. XI отговорът на сливенци дошел в Ст. Загора. Може ли отец Матей за един ден да иде до Търново и да занесе писмата, които Хр. Иванов според Страшимиров праща на Н. Обретенов? Явно е, че не може. Явно е и това, че отец Матей не се е завърнал веднага в Търново.

Във всеки случай няма достатъчно данни, които да потвърдят загатното в бележките и писмата , що се отнася до точния маршрут на Левски с отец Матей от 21. XI нататък, сиреч от срещата им в Ст. Загора. Гореизложеното наистина казва нещо, но то е все пак несигурно и неопределено. Въпреки това, нещо от казаното по-горе иде да потвърди заключенията, които биха се направили. Например, 45-тях гроша, които Левски дал за пощата до Търново, едва ли биха били дадени на някой местен, от мястото, където Левски изпраща писмото, куриер. Ясно е, че те се дават на човек, който няма свои пари и който се издържа малко или много от комитетски пари. А отец Матей не се е връщал в Търново вече един месец и нищо чудно няма в това да си е привършил парите. Сетне, ако Левски и отец Матей не бяха пътували до Пловдив, ако отец Матей беше си заминал веднага за Търново, то Левски щеше веднага да отговори на Хр. Иванов, а нямаше да му пише чак след 20 дена, 12 декември. Много просто би стояла работата тогава: отец Матей се връща веднага и Левски отговаря на Хр. Иванов, за да не става сетне нужда да праща специален куриер и да харчи излишни разноски. Но това не става. Левски е имал пред вид, че ще се срещне още един път с отец Матей, и затова не е отговорил веднага на Хр. Иванов.

Общото заключение, което бихме могли да извадим от всичко казано досега, се свежда до следното: от 21. XI. 1872 г. до 12. XII Левски и отец Матей са били заедно на няколко пъти, като за последен път са се срещнали на 12. XII в Сопот, отдето Левски заминал за Ловеч, а отец Матей за Търново или другаде някъде и едва след Коледа, в началото на 1873 г., се прибрал при своите.

През февруари 1873 г. Левски увисна на бесилката. В комитетското дело настъпи нова епоха, явиха се нови сили, които се опитаха да заместят старите. Дали опитът им излезе сполучлив, не е наша работа. Важното е, че те потърсиха опита и живота на старите дейци, в това число и отец Матей, който отново се впряга в работа.

Пре́ди това обаче трябва да съобщим още някои сведения за извършена от отец Матей работа независимо от Левски, макар че последният бил още жив. И тук важи началната ни уговорка: ще ги предадем само като съобщения, които очакват своето потвърждение или опровержение.

През 1871 г., 25 април, в Дряновския манастир дошли Бачо Киро, даскал Васил Неделчев и други учители и свещеници из Търновско. Отец Матей, който ги придружавал, ги развел из околностите на манастира.

След това гостите поръчали на отец Пахомий да приготви три житници и да почне да събира жито и други припаси, че щяло да стане нужда.

Левски още през 1872 г., като ходил в Троянския манастир, хвърлил семето на народното пробуждане и в с. Ново село, Севлиевско. „За по-нататъшното развитие на делото се грижил отец Матей Преображенски, който често посещавал селото." „В един ден, късно вечерта, в стаята на Кольо Пачника той се видял заобиколен от 12 души, които жадно зяпали в устата му. Той им четял и тълкувал въстаническия устав: как трябва да действуват, как да събират припаси и оръжия, как да увеличават числото на съзаклятниците и как всичко да стои в тайна. След това им обяснил опасното дело, на което се посвещават, те дали клетва, че ще служат на това дело и ще жертвуват живота си за този идеал и че ще бъдат верни един на друг. Свещеникът Петко п. Николов взел кръста в ръка и всеки дал потребната клетва, като предварително двамата свещеници чели своите молитви, за да осветят началото на опасното дело и да подкрепят по-слабите. Тия първи съзаклятници, първи носители на идеята за бунт и за свобода, били: Кольо Пачника, свещеник П. п. Николов, Нанко Пачника, Стефан Вълков, Драгню Стойчев, Петко Щърбата, Марин Сяров, Цанко Иванов, Павли Венков, Аврам Драганов и Йонко Вълков."[93]

Когато към края на септември 1871 г. Ангел Кънчев дошел в помощ на Левски, отец Матей се запознал с него и скоро след това ги виждаме да обикалят заедно.

На 27 февруари 1872 г. Ангел Кънчев и отец Матей пристигнали в с. Михалци, Търновско. Вечерта в дома на свещеник Стефан Трифонов, където отец Матей винаги отсядал, се събрали по-събудените селяни: Славчо Колев, даскал Петко Иванов, даскал Антон Минев, даскал Начо Георгиев, Костадин Колев Маринчев, Начо Пенев, Мичо Господинов и Симеон Маринчев. Най-напред бил разгледан Уставът на БЦРК и след това присъствуващите дали клетва. За председател бил избран поп Стефан и за касиер — Йордан Начев.[94]

На 28 февруари към вечерта в с. Бяла черква, Търновско, пристигнали отец Матей и Ангел Кънчев и отседнали в дома на дядо Данчо Петров. Пак бил прочетен Уставът на БЦРК, положена клетва и основан комитет, в който влизали: Бачо Киро, свещеник Гаврил Трифонов, даскал Атанас Дончев, даскал Васил Неделчев, Д. Петков Коевцалията, Анчо Ангелов, Георги Несторов, Тодор Пенчев Банов и Георги Илчев. На другия ден в зори синът на дядо Дончо, даскал Атанас Дончев, извел Кънчев из село и му показал пътя за Русе ,където след няколко дена на 5. III. 1872 г. той се самоуби.[95]

Няколко дена след самоубийството на Ангел Кънчев „дойде", разказва З. Стоянов, „на читалището един непознат калугер, дотолкова окъсан, щото от появяването му още на вратата няколко контета, които бяха дошли не да четат, но да се видят едни други, започнаха да се кикотят на страна и да

---

[93] Ив. Н. Марангозов. Новоселското въстание, С., 1903. с. 7—8 и др.; Гъбенски. Цит. съч., с. 160—161.

[94] Хр. Марков. Цит. съч., с. 78.

[95] Пак там, с. 77; Н. Банев в записите си твърди, че събранието станало на 2 март, също не напълно вероятно, като се има пред вид, че Бяла черква не е толкова близо до Русе и Ангел Кънчев не е могъл тъй бързо да стигне дотам.

казват: „що търси леща на пазар?“ Скромният обаче отец не обърна никакво внимание на това. Той поздрави присъствуващите и седна до масата при вестниците. Два-три дена после това тоя същия калугерин дойде един път заедно с приятеля ми на читалището, гдето бях само аз. Тия влязоха в библиотеката, като заключиха подире си вратата. Аз се не стърпях и погледнах през една дупчица в библиотеката; но що да видиш? Скромният дрипав калугер беше съблякъл расото си и запасваше на кръста си една цяла дузина револвери, които моят приятел му подаваше един по един. Моето око се изпълни още повече от това, което видях. Тоя калугер, на когото отпосле получих името, беше отец Матей Преображенски.“[96]

На Св. Кирил и Методи 1872 г. отец Матей бил в Чирпан, в хана на Манолчо х. Савов, в качеството си на Апостол и другар на В. Левски. Тук той се запознал с Иван Андонов, един от дейците на IV революционен окръг.[97]

След като Уставът на БРЦК бил отпечатан и в началото на 1872 г. почнало разнасянето му по комитетите, Н. Обретенов от Русе донесъл в Търново 250 екземпляра, с поръка да бъдат разпределени между комитетите в Търново, Дряново, Габрово, Ст. Загора, Сливен, Чирпан, Н. Загора, Шумен и Ловеч.[98] Доколко това е вярно, не може да се установи. Във всеки случай, съдейки по едно писмо на Хр. Иванов от 27.VI. 1872 г., последният, като получил уставите, задържал „си един екземпляр и останалите заедно с едно писмо дал на отец Матей да ги занесе на Никола Сирков Халачев, в Ловеч, който, от своя страна, да ги предаде на Левски.[99] Отец Матей извършил поръчката много точно и уставите били взети от Левски, който през юли пише на Каравелов, че уставите вече са разнесени „на едно място“.

През 1872 г. Петко Тодоров, сетне свещеник П. Франгов, бил учител в с. Горско Сливово, Севлиевско. Отец Матей ходел често при него, събирал младежите, говорел им и дори бил поръчал при един габровски панаир 50—60 дълги ножа за близкото въстание.

В с. Голямо Яларе (сега с. Русаля), Търновско, през 1873 г. бил основан по внушение на отец Матей комитет с председател даскал Димитър Георгиев, от с. Беляковец, Търновско. Също и в селата Мусина и Вишовград, Търновско, отец Матей съдействувал да се основат комитети.

В началото на 1873 г. отец Матей по всяка вероятност е ходил в Сърбия при Панайот Хитов, както личи от писмото на последния до Търновския комитет (дата 6. XII. 1873 г.): „прияви писмото на енуария“ и сетне „приносящие писмото ви ми разказа за всичко, тоест черната шапка и аз ви отговарям на писмото ви от 16 енуариа“. Друг куриер или член на Търновския комитет, който да може да се нарече с име или прякор „Черната шапка“, няма. Освен това, като се знае, че Търновският комитет при всички по-особени случаи праща като куриер отец Матей, а случаят, който имаме, е повече от важен — касае се да се възобнови организационният живот на комитетите след смъртта на Левски и участието на П. Хитов в това дело, от една страна, а, от друга, като нямаме никакви сведения, от които бихме могли да отсъдим, че през това време отец Матей е в България, а не другаде, следва

---

[96] З. Стоянов. Записки по българските въстания, т. I, издание второ, С., 1894. с. 124—125.

[97] Ив. Андонов. Из спомените ми от турско време, ч. I, Пловдив, 1927. с. 24.

[98] Хр. Марков. Цит. съч., с. 84.

[99] Д. Т. Страшимиров. В. Левски, т. I, Извори, с. 553, № 467.

да си направим извод, че той е ходил в Белград при П. Хитов и че той е именно „Черната шапка". Трябва да цитираме за подкрепа и Хр. Ивановите думи: „За по-далеч проваждахме оче Матея."

На 23. VIII. 1873 г. Търновският комитет пише на Русенския, че щом отец Матей се върне, ще го пратят да обиколи селата и да приготви място за Ст. В. Софийски и Юрдан Наумов, които трябвало да минат оттука. Отец Матей се върнал на 22. VII и на по-другия ден, 24. VII, бил пратен да свърши зададената му работа.[100]

Все по това време отец Матей бил заподозрян от турците и се установил временно в родното си село, където написал последната си книга, останала непечатана.

Когато през 1873 г. Ст. Стамболов дошел в Търново и почнал да работи като организатор, почнал да „ходи на Левски на мястото", трябвало да има човек, който да го свърже с хората на комитетите. С тая задача се нагърбил отец Матей: „поведи го оче Матея да го припорача по местатата с дето работяхми". Отец Матей не само го препоръчал, но знаейки всички планове и начини за работа на Левски, съобщил му ги. Съобщил му и важни сведения за местата,[101] дето ще могат се намери останки от местните революционни комитети, разпаднали се след смъртта на Левски.

Между своите скитания отец Матей не забравил и родното си село. Той идвал често тук, основал комитет, учел децата, поучавал възрастните. От турците не се плашел, но все пак вардел се. Ходел при тях, правел им смехории, задавал им гатанки и им пеел турски маанета.

След залавянето на Левски в Къкринското ханче отец Матей се наел да осъществи идеята на Апостола — да се построи хан, който да служи за комитетски цели и за укриване на комитетски хора и за трупане на провизии, нужни за въстанието. Тази идея, както разправя Захари Стоянов, му била дадена от Левски. Последният наистина е съзнавал нуждата от такива комитетски пристанища: в джебния си бележник той е записал един план за работа, точка трета, която гласи: „да се приготвятъ някоя и друга къща или хан, т. е. място, у наши хора дето да се намира за секи ден по малко сино и ичимик, та кога замини наш човек с знакат си, по което ще се познава чіе наш чіовек, и тогава ще са пріема в такова място, щото да ни бъде пред очи на правителството, пък за които на тескерето му, показащимму пак; таквис места тряба по скоро да се приготвят и недай боже ако би са компромитирал някой да има място за укриване; сщо и от тук за на друго място".

Изглежда, че при срещите си с отец Матей Левски му е дал тази идея и последният, считайки, че смъртта на Апостола се дължи донякъде и на несигурни скривалища, побързал да я изпълни. За тая цел той основал нещо като дружество. Записали се 12 души членове и изтеглили по 1000 гроша от тогавашната земеделска каса на Мидхат паша, русенския реформатор, днешната наша земеделска банка. Място за хана подарил Кольо Добрев. Материалите за постройката доставили селяните. Когато трябвало да им се плати, отец Матей бил извикан да иде веднага в Букурещ. Той тръгнал, като взел със себе си събраните 12 000 гроша. Централният комитет се нуж-

[100] Архив на Народната библиотека, II В 75.

[101] П. Ф р а н г о в. Юбилейна сбирка, с. 6, съобщава, че отец Матей носел списък на селата и градовете, които посещавал.

даел от пари и отец Матей не се подвоумил да ги предаде. Върнал се след това в Ново село и се запретнал да убеждава селяните, че парите са на сигурно място, и то само за няколко дена. Комитетът ще върне парите по нарочно изпратен човек. Имайки голямо доверие на отец Матей, тези, които доставяли материали, продължавали да дават на вяра и работата вървяла напред. Но комитетският човек, който щял да донесе парите, не идвал. Минало се известно време и членовете на дружеството се принудили да изтеглят от земеделската каса още 500 гроша. Членовете били: отец Матей, даскал Димитър Трифонов от с. Михалци, даскал Ат. Дончев от с. Бяла черква, Моно Кънев Сеизов, братовчед на отец Матей, Кольо Добрев, Димо Добрев[102], Петър Шахнъма, Йордан Монов, Ив. Славчев, ковача, Нойко Колев, Косьо Иванов, цигуларя и Кольо Славчев. Сега ханът стои още близо до шосето Севлиево—Търново. Парите не били издължени на касата, та доскоро земеделската банка гонела длъжниците и на някои от тях продала имотите.

Извън това отец Матей, както съобщава Зах. Стоянов,[103] имал и друга идея: да построи в Търновско манастир, който да служи за същата цел, както и ханът.

В 1875 г. през пролетта отец Матей се завърнал пак в родното си село. Заболяло го ухо. Този, който лекувал другите, не можал да помогне на себе си и на 1 март 1875 г. той се преселил във вечността. Скръбната вест се разнесла като гръм из околните села. Почти всички учители, приятели и познати от близко и далече отишли в Ново село, за да отдадат последна почит на приятеля, човека, духовника и бунтовника отец Матей. Михалският учител Т. Левтеров държал прочувствена реч, която разплакала всички присъствуващи: „Отче — извикал той с гръмкия си глас, — къде отиваш и кому ни оставяш? До този ли зинал гроб бяха великите ти планове? Издигни за последен път своята десница и ни благослови. Кажи на твоите Раковски и Левски, че народът черпи от делото им сила и подкрепа в бъдещите ни борби!“[104]

Отзвуци от отец Матеевата дейност като бунтовник намираме и по-сетне, когато през 1876 г. след официалното въстание в Търново бил уреден един специален съд, който разглеждал делата на въстаниците, мнозина от тях при разпита споменували името на отец Матей.[105]

Може би той щеше да бъде един от първите и в кървавата борба срещу вековния тиран, но не доживя това щастие.

* * *

Радетел за народна просвета, борец против суеверията, убеден християнин и най-сетне книжар, отец Матей чувствувал осезателно нуждата от книги

---

[102] От когото са почерпени тези сведения. Вж. и Хр. Маринов. Цит. съч., с. 24.

[103] З. Стоянов. Записки по българските въстания, т. I, второ изд., с. 126.

[104] По спомените на Н. Банев. Хр. Марков, цит. съч., пише, че отец Матей починал на 9 март. И днес в родното село на отец Матей празнуват като местен празник 9 март (22 по нов стил). М. Ив. Марковски, в статията си за отец Матей, Светлина, XIII, 2, твърди, че датата на смъртта му е, 1874 г. Пред мен П. Франгов, съвременник, и Н. Банев, също съвременник, твърдяха, че отец Матей починал на 1 март. Във всеки случай всички разправят, че денят на погребението бил пролетен.

[105] Поведенията на Юрдан Л. Теодоров, един от българите членове на съда, дадени в писмото му до Н. Банев.

и затова се заел сам да напише такива. Духовно лице, той не можел да мисли да върши другояче освен като такъв, затова върху всичките му книги е наложен религиозен печат. Дори и в избора на шрифт за печатане книгите отец Матей се водел от своите църковнически схващания — всичките му книги въпреки наличността на граждански шрифт в печатницата, дето ги печатал, са с черковнославянски букви.

Нужна е една по-обширна и по-задълбочена преценка на писателските трудове на отец Матей. Още повече че в тях са вложени неговите мисли, неговите желания, неговите стремежи и разбирания, доколкото това можело да стане при съществуването на цензурата на Мидхат паша, управителя на Дунавския вилает. В тия книги не е могъл да се прояви бунтовникът, но той може да се види във всеки техен ред, отправен към враговете на българското племе. Той може да се види и в проявената национална гордост, изразена дори във фалшификация на историята (в драмата му „Велизарий").

Първата книга на отец Матей е озаглавена:

Молебныі
Каноньі
Ко свѧтому мученику
Минѣ
За изгубена вещь
и
Ко св. свѧщенномученику
Антипѣ
За зѫбоболь и главоболъ и за
други болѣсти
съставилъ
М. Петровъ
Монахъ свѧто Преображенецъ въ Търновско окрѫжіе
Русчюкъ
В Печѧтницѫтѫ на Дунавскѫтѫ область
1867.

Книгата съдържа: предговор — до с. 5, молитви към св. Мина и св. Антипа (с. 7—38), житие на св. Антипа (с. 39—40), житие на св. Мина (с. 41—46) и едно поучение „полезно" (с. 46—47), или всичко 47 с., формат 8^0. Предговорът, житията и поученията са написани на български език, доста чисто, а молитвата — на църковнославянски.

В предговора на книгата авторът излага причините, които го подбудили да я издаде. Отначало се говори за длъжността на свещеника — да води стадото господне и да го възпира от всякакви нечестиви дела. Особено много трябва да бди свещеникът — да не ходят християните по врачки и гледачки за лекуване на болестите, защото тяхното баяне и техните магии са проклети и лъжовни. Ако болестта е явна, то бог е дал лекари (доктори, хекими) и трябва да се прибягва до тях. А ако болестта не може да се узнае, тогава чак да се прибегне до молитва, тъй като светите отци са отредили

молитви за всяка болест и всяко нещастие. Прибегне ли се обаче до бога, изцеление ще последва само тогава, когато молещият се има силна вяра в бога: „който вярва, той и получава." За същото се говори и в поучението — до бога да се прибягва само с вяра.

Книгата е писана през 1867 г. — предговорът носи дата 1 януари 1867 г.

На другата, 1868 г. отец Матей издал друга книга, озаглавена:

Притчи
Варлаамовьі
съ
други іоще прибавленіѧ
От пролога, и от други книги събралъ
и
На просто български привелъ
М. Петровъ
монахъ свѧто-преображенскій
въ
Търновско окржжіе
Русчюкъ
Въ печатницѫтѫ на Дунавскѫтѫ область
1868.

Книгата обема 103 с., 8^0. Предговорът (с. I—II) — датиран февруари 1868 г. — ни дава пак потиците за издаването и написването на книгата — с протичането на притчите да се обърнат човешките мисли към небесните непостижими красоти.

Притчите на брой са десет (с. 7—63). Всяка една от тях е снабдена с тълкувание, а след втората следва едно поучение с идентично на нейното съдържание. Преведени са от „Пролога". Притча шеста (с. 43—50), седма (с. 50—54) без тълкувание и десета (с. 58—63) са от „преводителѫ" — отец Матей. Притча осма е от св. Арсений Велики, а девета от Патерика. Останалите са от „преподобнаго отца Варлаама". От с. 63 до 100 следват *Полезны наставленіѧ*, написани с остър тон и дълбока ирония. Религиозният елемент в тях е твърде малко — те са повече напътствия от житейско естество.

Накрай (с. 100—103) следва едно слово от Патерика.

Цялата книга е напечатана на говорим български език, с малки примеси от църковнославянски.

През 1870 г. отец Матей издал нова книга:

Повѣсти
за
изгубено-то дѣте
и
Велисаріа
военачалникъ-тъ на Іустиніана великаго.
преписалъ и поправилъ

Маттей Петровъ
Монахъ сватопреображенскій
въ
Търновско окржжіе
Русчюкъ
Въ печатницата на Дунавската область.
1870.

— Книгата обема 72 с., 8⁰. Както показва самото ѝ заглавие, тя съдържа „повести“ — две, едно стихотворение към първата и поучение — към втората. На края на книгата има списък на „родолюбивите спомагатели“.

Първата от двете „повести“ е тая за изгубеното дете (с. 1—32). По основата си тя е някой западен разказ, побългарен, както тогава ставало, от отец Матей. Основната ѝ мисъл е: благочестието дава истинско утешение, бог се грижи за благодетелните люде, божият промисъл устроява всичко добре и ако понякога бог дава нещастия, то е да изпита човеците.

Август, син на вдовицата, чийто мъж бил рибар, се изгубва. Попада в непознат кораб. Да го предадат на майка му е невъзможно: той е толкова малък, че не знае нито презимето си, нито името на града, в който живее. Един пътник го взема, изучава го заедно с дъщеря си и го оженва за нея. Август става управител на една област. Като такъв той прави много добрини. Един път, раздавайки в гората дърва на бедните, открива случайно майка си. Прибира я при себе си и по нейна молба подпомага родините ѝ, от които тя е видяла по-рано помощ.

След „повестта“ идат „стихове“ (с. 33—34). Те са нещо като извод от нравствено-религиозните принципи, прокарани в повестта.

Втората „повест“ (с. 35—67) е в същност „драма“ — твърде известната, излязла в няколко издания драма „Велизарий“. Отец Матей обаче е вложил много повече нравствено-религиозна тенденция, отколкото другите преводачи или преработвачи. Героите му — Юстиниан, Велизарий, Гилимер и Евдоксия — са строго религиозни и имат високи понятия за отношенията между людете.

Основната мисъл на драмата е: бог не остава никога да „бедствуват верните му слуги“.

Исторически тя не е напълно издържана. Така, говори се за българи и български разбойник в средата на VI век, когато и помен не е имало от българи на Балканския полуостров. Изобщо взето обаче, драмата е много по-сериозна от „Притчите“ и не толкова наивна, колкото другата „повест“.

Велизарий, византийски военачалник, след като жънал победи и спасил Византия от персите и другите варвари, на върха на славата си бива наклеветен пред Юстиниан. Последният го хвърля в затвор, но под натиска на народа го освобождава, след като му отнема зрението. Преди това е заточил в Тракия жена му и дъщеря му. Жена му умряла, а дъщерята прибират двама старци — селяни. Велизарий тръгва да търси семейството. По пътя го пленява български разбойник и като научава, че той е Велизарий, предлага му да отмъсти Юстиниану. Велизарий отказва да допусне отмъщението. В същото това време се връщат от война трима младежи, единият от които, Тиверий, обича Велизариевата дъщеря Евдоксия. Те се отбиват в къщата на стареца селянин, който прибрал Евдоксия и който в същност

е вандалският цар Гилимер, пленен по-рано от Велизарий. Тиверий се среща с Евдоксия. Идва и Велизарий. След разговора си с него тримата младежи отиват на лов и падат в плен на българския разбойник. Заедно с тях бил пленен и пътуващият Юстиниан. Тиверий скроява, че е роб на Юстиниан, когото разбойникът не познал, и че двамата те са големи приятели на Велизарий. Главатарът разбойник пуща Тиверий, той повежда Велизарий и от почит и уважение към него всички придобиват свободата си. Гилимер се научава, че слепият старец е Велизарий и че Евдоксия е негова дъщеря. Юстиниан се извинява, Велизарий му прощава и дава Евдоксия за жена на Тиверий.

Драмата е написана на чист български език, с малко надут реторически стил. Качества обаче на художествено произведение няма.

В борбата си срещу протестантите и други еретици отец Матей си послужил и със словото: написал обемиста книга, насочена против тях. Книгата е озаглавена:

Защита
на
православието
нападното
отъ
протестанскитѣ миссіонерьі
съсъ разни брошурьі
издалъ
М. Петровъ
монахъ свѧто-преображенскій
Русчюкъ
В книгопечатницѫтѫ на Дунав. область
1870.

Обем — 276 с., 8°. Книгата е написана с енергичен тон, остро и на много места пропита с ирония. Навсякъде обаче аргументите на отец Матей са сериозни — в книгата има изобщо много наивност. Разделена е на 10 глави:

Глава първа — Оувещаніе на Православньі-тѣ, за да са пазіѫть отъ вредителньі-те плевели на Протестантьі-те (с. 3—24).

Глава втора — Напомнювань-е на всички Православньі; добрѣ да се пазіѫ-тъ отъ Протестантски-тѣ науки (с. 25—35).

Глава трета — Съвѣтъ на безбожньі-те (с. 36—49).

Глава четвърта — За камька на спънкѫ-тѫ (с. 50—60).

Глава пета — Насърдчань-е на Православньі-тѣ, досадителность на Протестантьі-тѣ (с. 60—84).

Глава шеста — Защищеньіе на Монастирьі-тѣ (с. 84—116).

Глава седма — Бичь на противницьі-тѣ ни, отговоръ на брошурьі-тѣ им (с. 116—165).

Глава осма — За Иконьі-тѣ, За Кръста (с. 165—199).

Глава девета — За постъ-тъ, За Исповѣданьіе-то (с. 199—237).

Глава десета — От-говоръ само на еднѫ брошурѫ, сирч. Протестанство съ человѣчество й Христіанство (с. 237—271).

Накрай на стр. 273—274 има стихове, в които авторът моли господа да порази еретиците. Началните букви на цялото стихотворение съставят изречението: *Тіа стіхове иговаріа Маттей Петровъ.*

Последната си книга отец Матей издал през 1872 г. Ходил в Русе да я печата заедно с даскал Атанас Дончев от с. Бяла черква.[106] Напечатана с граждански шрифт, тя носи вече много по-светски характер. Озаглавена е:

Прикаски
или
Нравоучителни примѣри
за
прочитаньіе на всѣкиго, който желае своето поправленіе.
събралъ и наредилъ
Монахъ Маттей Петровъ
Преображенскій
Изданіе пьрво
Руссе
Въ печжтницъта на Дунавската область
1872

и обема 135 с. В предговора си отец Матей (с. 3—4) обяснява, че предлаганите приказки не са празни басни, а са назидателни примери, взети из живия живот, из скитанията на автора. Предадени са на простонароден български език, понеже мнението на автора е, че народът иска това, що е близко до неговия ум, а не големи философии и богословии, затова българските книжовници трябва да пишат на говорим език, ако искат да бъдат разбрани.

Следват (с. 5—126) най-различни разкази, в които не са пощадени нито селяните, нито гражданите, нито простите, нито учените. За всички е казано нещо. Всеки почти разказ има мото — известна пословица или морален силогизъм — и накрая се вади също тъй морално заключение от разказаното. Последните разкази са посветени на борбата против суеверието — против вярванията в самодиви, змеюве, вампири и пр.

Всички разкази или „приказки" са пропити с духа на дълбок опит и обширни житейски знания.

Следва заключение (с. 127—130), в което авторът наново излага мотивите за издаването на книжката си, след това стихове (с. 133), в които нравоучението се обръща към всички „словесни земнородни" да го следват, ако искат да станат достойни „в отечеството си любезно". Началните букви на стихотворението дават мисълта: *Нравствеността вика.* Следва второ заключение (с. 131—133) и накрай съдържание (с. 134—135).

Когато през 1873 г. отец Матей се прибрал на село, написал ново съчинение, което обаче не видяло бял свят. Ръкописът му се пазел у роднината му — Руси М. Сеизов. Той представлява от себе си голяма тетрадка (8^0), с хубава кожена подвързия, 634 страници, написана с черно и червено тъй хубаво, че прилича на печатна:[107]

---

[106] П. Франгов. Бялочерковската чета, с. 186.
[107] Хр. Марков. Цит. съч., с. 23.

Кратка Ірѡмологіа
съ
нѣколко пѡ нужньі църкѡвньі потрѣбьі
мцслово тропаритѣ ѝ кондацьітѣ и на крайтъ сѧ прибави туникъ
на късо съ просто нарѣчие, за нѣколко църкѡвни управлена
преписалъ ѝ съставилъ
Матей Петровъ
монахъ сто-преображенскій
въ Търновско окржжіе.[108]

Понастоящем книгата се намира у г. Д. Т. Страшимиров.

Тази е накратко литературната дейност на отец Матей. Както си вижда, тя не е особено разнообразна нито по теми, нито по разработка. Макар и доста скитал и видял, отец Матей не е имал оная солидна подготовка, нужна за добрия писател. И ако той е издавал книги, то само от желанието да спомогне на своя народ с нещо, макар и скромно.

5. *Физически и духовен лик на отец Матей. Анекдоти за него и за дейността му. Библиотека.*

Отец Матей имал лице кокалесто, брада рядка, кестеняво-тъмна, очи сини и силно светещи, мустаци малки, поглед ясен, пронизващ и внушителен, чело широко, гладко и ведро. Ръст висок, физически як, силен и издръжлив, привикнал на спартански живот, т. е. живеел, както му се падне, а не както му се иска.[109]

Облечен със скъсано расо, по раменете на което се намирала засъхнала кал и през Петровите сухи пости, габровски калеври, окърпени и от долу догоре с околчести ямѝ, охлузена капа, която от черна била заприличала на жълт мешин.[110]

Кой би повярвал, че този одрипен калугер буди народа и проповядва бунт?

Много интересен е и духовният лик на отец Матей, предаден ни от неговите съвременници. Преди всичко той бил умен, хитър, бърз на дело, но наглед смирен и тих — приличал на тиха, но дълбока вода, вир, в дъното на който не всеки можел да види какво се крие. Имал силна, желязна воля, твърд характер, пълна моралност и висока честност. Бил набожен не за форма, а с твърдо и дълбоко убеждение. При появяването на непознат човек млъквал и се втренчвал в новодошлия — изучавал му вътрешния мир.[111]

„Отец Матей изглеждаше в речта си тих, но нейния истински тон гръмваше, кога додеше да защитава някоя тема по вярата или по бунтовното дело. О, тогава той се преобразяваше, очите му светваха пълни с огън, речта му ставаше рядка, отчетлива и убедителна."[112]

[108] Може би тая е книгата, издадена от архимандрид Кирил, от Преображенския манастир: „Кратка ирмология. издадена от монах Матей Преображенски, а сега второ издание от архимандрит Кирил, йегумен на манастиря „Св. Преображение", Търново, 1926 г. Опитахме се да намерим първото ѝ издание, обаче не успяхме. Вероятно не е излизало и архимандрит Кирил е разполагал с ръкописа на отец Матей и сетне го издал.

[109] Ф. Симидов. Споменатите писма до Н. Банев.

[110] З. Стоянов. Васил Левски, биография, с. 89.

[111] З. Стоянов. Записки по българските въстания, I изд., с. 109.

[112] Ф. Симидов, ibid.

Успехите, които отец Матей пожънал като просветител и революционер, се дължат главно на неговия характер. Преди всичко той бил много весел и приказлив. Знаял много смешки, понякога доста язвителни, намирал какво да каже всекиму. Знаял и как да подхване приказка и с хора от всякакво обществено и социално положение. С турците не дружел, но когато се намирал между тях, особено в родното си село, правел им най-различни смехории. Обичал много да пее народни песни, тананикал влашки и сръбски мелодии и турски маанета. Особено весел се чувствувал на устройваните от него интимни вечери. Тогава пеел най-много. Песните му не били разпуснати — в тях винаги имало смисъл. Една турска песен, написана от отец Матей в тефтерчето на П. Тодоров Франгов, седи и сега:

Маане́

Бир адамжи онъики
Торлоса вармъш,
Хе́р бир тарлада
Диордер емиш,
Анги вармъш,
Хер бир ачта
Едишер дал вармъш,
Ве беш мейваса вармъш:
Хангжслардан, ючу,
Гиолгеде оллурмуш,
Ики сини гене гюнеще.[113]

Духовитостта не му пречела на работата, напротив, чрез нея той спечелвал нови хора за делото. Тя била един вид метод за работа. И много удобен.

Мразейки от дън душа суеверието, отец Матей бил искрено вярващ. Вярата му го укрепвала в мъчнотиите на борбата. Веднаж след две недели скитане по полето със Ст. Стамболов последният го попитал: „Защо ходим ние да агитираме? Какво очакваме за труда си?“ Отец Матей му отговорил, какво той вярва в това, че прави добрина на народа си, като го съветва да се освободи и да получи правдините си като народ. Освен това той вярва, че за трудовете си ще намери спасение от бога за бъдещия живот. Стамболов му отговорил, че всичко е на този свят, че всичко е празна работа, че религията е измислица.[114]

Постъпките на хората отец Матей подлагал винаги на преценка и никога не реагирал, особено на закачките, когато те са недостойни.

От всичките му работи лъхала сериозност. Привидното му несериозно държане, както и жалкият му външен вид служели само за прикритие на делото, което той вършел. Иначе той бил много чист и много сериозен човек.[115]

---

[113] Хр. Марков. Цит. съч., с. 13. Превод: Един човек имал 12 ниви, във всяка нива имало по 4 овощни дървета, на всяко дърво имало по 7 клона, на всеки клон имало по 24 листа и всичко 5 плода, от които трите на сянка ставали, а двата на слънце (Частите на годината и света).

[114] Юрдан П. Теодоров, писмо до Н. Банев. Този свой разговор с отец Матей Ст. Стамболов разправял след Освобождението в бюфета на Народното събрание.

[115] Н. Станев. В. Левски, живот и апостолска дейност, II издание, С., 1923. с. 68, пише, че отец Матей се носел ужасно нечисто и окъсано и че бил несериозен и едва ли не вятърничав човек. Делата на хората повече говорят, отколкото приказките А делото на отец Матей е налице и може да се съди по него какъв човек е бил той.

Отец Матей особено много обичал да разказва анекдоти из своя живот. Те са толкова характерни за отношенията му към хората, за нрава му, както и за метода му на работа за освобождението, че считам не само за не излишно, но и за наложително предаването им тук.

Веднаж отец Матей пътувал в един австрийски параход по Дунава. В парахода имало много пътници, между които и един софта. Той изгледал надменно окъсания калугер и го запитал: „Нерелисин, бе попе?“ (Откъде си, бе попе?) „Божий земледен“ (От Божията земя) — отговорил отец Матей. „Енерде о?“ (Къде е тя?) „Небу алтында“ (Под небето) — бил отговорът на отец Матей.

Други път, на едно събрание, след дълго говорене, отец Матей заключил: „Момчета, купувайте кухите клечки, да бием черните мечки[2]“ — отнасяло се за пушките и турците.

Веднаж един в присъствието на Н. Банев го запитал: „Дядо Матей, като идеш от други градове, какво има и какво няма?“ Ао тец Матей му отговорил: „Тъй не се пита, ами тъй — какво има и какво много. Ние нямаме нужда от нямане, а имаме нужда от имане!“

Една вечер в 1871 г. след представлението в Михалци трупата на Бачо Киро отишла на гости у Славчо Колев — бакалина. Отец Матей разправял за скитанията си по селата. В с. Гостилица, Дряновско, един стар поп след черковната вечеря се разговарял с отец Матей и му казал между другото: „Е, ти, отче, намери село без кучета, та тръгна без тояга из селото ни?“ „Не, има едно старо куче във вашето село, но то е без зъби, та аз мисля, че мога да се опазя от него и без тояга, защото е много старо“ — отговорил му отец Матей. Събеседникът му разбрал накъде бие работата, та млъкнал.[116]

Друг път отец Матей срещнал заможния търновски гражданин Ст. Карагьозов и го помолил да даде нещо за делото и да си купи една книжка от „Няколко речи о Асеню Първому“ на Раковски. Карагьозов се намръщил и казал: „Вятър!“ „Вятърът докарва дъжд, дъждът напоява земята, земята ражда всичко, което ни е необходимо, за да живеем“, му отговорил отец Матей.[117]

За пълно охарактеризиране личността на отец Матей нека спомена няколко думи и за библиотеката му. Интересуващ се много, любопитен и жаден за знания, отец Матей притежавал голяма за времето си частна библиотека. Част от нея била разпродадена за дългове още когато живял в Рилския метох, в Търново, а останалата част пренесъл през 1873 г. в родното си село. Книгите, които занесъл в Ново село, държал в два големи сандъка и били на брой повече от 1000. Имало сръбски, руски, гръцки, български. Имало ръкописи, и то твърде много. Но наследниците му били прости хора — не знаели цената на книгите, особено пък тези на отец Матей, и ги пръснали. Давали на познати да четат, без да ги връщат, огъвали дори сирене в тях. На 15 април 1911 г. г. Хр. Марков, търновски окръжен училищен инспектор, набройва всичко 47 заглавия.[118] Деветнадесет години след това, през лятото на 1930 г. бяха останали само 25 заглавия, и то в такова състояние, че едва ли биха утраяли още няколко години. Нужно е непременно да се приберат, и то в най-скоро време.

[116] П. Ф р а н г о в. Бялочерковската чета в Дряновския манастир. III издание, Търново, 1909. с. 158.

[117] По записките на Н. Банев.

[118] Хр. М а р к о в. Цит. съч., с. 25.

Не е безинтересно да дадем списъка на останалите книги. Макар и малко, от тях все пак може да се тегли заключение за духовните интереси на отец Матей.

1. *Български книжици*, кн. II, 1860 г.

2. *Нѣколко речи о Асѣню Първому,* от С. Г. Раковски, Белград, 1860 г.

3. *Сборникъ от разныі съчиненія,* изчерпани от френската литература от Добря В. Попова, издание I, Цариград, 1860 г., 218 с.

4. *Практическо ржководство за шелководството,* от Захария Княжевски, Цариград, 1860 г., 108 с.

5. *Православныі гласъ противъ протестантитѣ.* Издава Рилския монастир. Русчук, 1869 г., 176 с.

6. *Коя църква правје учи, източна или западна.* От Иоан Чокрлян (на сръбски ез.), 1860 г., 353 с.

7. *Милкова рѣвность* за първоначалните класове, от Д. Р. Блъскова, Руссе, 1873 г., 28 с.

8. *Полемика* (богословска наука). Издава Т. Х. Станчов. Русчук, 1871 г., 32 с.

9. *Кратко християнско наставление,* побългарено от Натанаила Стояновича, свещеноинокъ (s. a. s. e), 47 с. (4 екз.).

10. *Кратка българска история*, от Добри Войников, изд. в Вѣна, 1861. 196 с.

11. *Православно нравствено богословіе* (на сръбски), у Београду, 1863 г., 180 с.

12. *Граматика за Новобългарския язикъ*, от Ив. К. Момчилов, Русчук, 1868 г., 157 с.

13. *Исторически прегледъ на българската църква.* От. М. Дринов, Пловдив, Русчук, Велес, 1869 г., 188 с.

14. *Писма за службата божіж въ православнѫтѫ църквѫ,* от сръбскій на български јазыкъ от П. С. Владикин, Белград, 1858 г.

15. *Поглед върху произхождението на българския народ,* от М. Дринов, Пловдив, Русчук, Велес, 1869, с. 100.

16. *Духовни зракъ,* превод и издание от руски на Славянобългарскій от Онуфрія П. Хилендарскаго, Цариград, 1851, 262 с. (2 екз.).

17. *Пространна българска читанка*, от Тодор Икономов, Русчук, 1868, 119 с.

18. *Въведеніе въ всеобща история,* от А. Л. Шлецера, 8 януари 1806. Прев. от руски Атанаси Чолаков Хилендарец, ч. I и II, Цариград, 1851 г., 195 с.

19. *Първа понятия за дѣтско употрѣбление* от Емануила Васкидовича, Белград, 1847 г., 99 с.

2. *Повѣсь на Генрихъ Айсенфелскій*, побългарилъ у тѫжньй крѫгъ Р. И. Колесовъ, Цариград, 1859 г., 114 с.

21. *Турскій буквары за българскыты* юноши, от Стефана Вълковъ изъ Жеравна, Цариград, 1862 г., 64 с.

22. *Духовна скрижлъ,* превел от славянски на новобългарски Христя П. Георгиев, Казанлѫчанин, Русчук, 1866 г., с. 132.

23. *Книга нарицаема Митарства,* от Димчя Великов и Христа Райнов, учителев (Котленчяни). Русчук, 1868 г., 104 с.

24. *Цариградски потайности,* 156 с.

25. *ωβ παρ οιμαιτολομωντος*, Атина, 1837 г., 107 с.

Между книгите на отец Матей, намерени от Хр. Марков, а сега загубени, има богословски, исторически, географски, етнографски, художествена литература и пр.[119]

* * *

По почин на основан комитет от родното му село през 1923 г. и със съдействието на бившата Великотърновска окръжна постоянна комисия в родното село на отец Матей беше започнат строеж на паметник-мавзолей, в който ще се пренесат костите му и всичко останало от него — книги и пр. Грубата работа по изграждането е свършена още през 1926 г. Остава да се направи терасата отпред и да се извърши фината работа. Тази година се отля бюстът, който се постави над вратата на мавзолея.

Макар и със закъснение, все пак немирният дух и пламенното сърце на отец Матей ще получат скромна признателност — все пак обаче признателност.

А нашият труд по събиране и систематизирането материали за биографията му е един израз на почит към великото му дело, което само говори за себе си, *което няма нужда от шумни реклами.*

---

[119] Хр. Марков. Цит. съч., с. 26—28.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор от Жак Натан 5
Кога и от кого е основана „Добродетелната дружина“ 15
Към революционната дейност на Г. С. Раковски през 1856—1857 г. 17
Поправки към том първи от „Архив на Г. С. Раковски“ 34
Втори поправки към том първи на „Архив на Г. С. Раковски“ 42
Сто години от въстанието на дядо Ннкола (1856—1956) 48
Константин Фотинов и неговото дело 51
Таен централен български комитет (Образуване и първи период от развитието му) 58
Таен централен български комитет (Втори период от съществуването му) . . . 82
Четнническото движение в България през 1867 г. 107
П. Хитов и неговите записки 129
Хаджидимитровата чета и Българското общество в Букурещ 136
Българското национално революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867—1869 г 150
Един неизяснен момент от биографията на В. Левски 165
В. Левски в началната история на Българския централен революционеи комитет 167
Съществувал ли е Централен революционен български комитет в Букурещ през 1869—1872 г.? 187
Борба за идейно-революционна чистота на Българския революционен централен комитет в Букурещ (1869—1871) 201
Любен Каравелов и създаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ 219
Формирането на Васил Левски като революционер 237
Към историята на Ловчанския революционен комитет 248
Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски 254
Последните дни на Васил Левски 272
Към изясняване революционната дейност на Йордан Стоянов през 1872—1873 г. 291
Отец Матей Преображенски. Материали за биография 301

АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, Т. 2

Редактор *Лиляна Неделчева*
Художник *Данаил Донков*
Техн. редактор *Румяна Бойчева*
Коректор *А. Христова*

Изд. инд. 5343
Дадена за набор на 24. IX. 1974 г.
Подписана за печат на 18. XII. 1974 г.
Формат 70/100/16 Тираж 2000 ЛГ—II—6
Печ. коли 21,13 Изд. коли 24,93
Цена 3,47 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София 13, ул. „Акад. Г. Бончев"
Поръчка № 362